

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

УКРАЇНА У СВІТОВОМУ ІСТОРИЧНОМУ ПРОСТОРИ

**ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

21 КВІТНЯ 2017р.

м. МАРІУПОЛЬ

ПІД ЗАГ. РЕД. К. В. БАЛАБАНОВА

МАРІУПОЛЬ
МДУ
2017

УДК 94(477)(063)
ББК 63.3(4Укр)я 431
У 45

Головний редактор: **К.В. Балабанов**, член-кореспондент АПН України, д.п.н., проф., ректор МДУ.

Головна редколегія: **О.П. Рєєнт**, член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф., заступник директора Інституту історії України НАН України; **В.Ф. Лисак**, д.і.н., професор кафедри МВ та ЗП, декан історичного факультету МДУ; **Г.І. Батичко**, канд. мистецтвознавства, доцент, завідувач кафедри культурології та інформаційної діяльності, **В.М. Коробка**, к.і.н., доцент кафедри історичних дисциплін; **С.С. Арабаджи**, к.і.н., доцент кафедри історичних дисциплін; **В.С. Волоніць**, к.і.н., доцент кафедри історичних дисциплін; **В.О. Забавін**, старший викладач кафедри історичних дисциплін; **Ю.В. Коробка**, к.і.н., доцент кафедри історичних дисциплін; **С.В. Новікова**, к.і.н., доцент кафедри історичних дисциплін; **Н.І. Романцова**, к.і.н., доцент кафедри філософії та соціології; **С.В. Тарасов**, к.і.н., доцент кафедри історичних дисциплін; **Н.Ф. Шипік**, к.і.н., доцент кафедри історичних дисциплін.

Відповідальний редактор: **В.М. Романцов** д.і.н., проф., завідувач кафедри історичних дисциплін.

Затверджено на засіданні кафедри історичних дисциплін (протокол № 10 від 18.04.2017 р.).

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету

Маріупольського державного університету (протокол № 7 від 19.04.2017 р.).

УДК 94(477)(063)
ББК 63.3(4Укр)я 431
У45

Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 21 квітня 2017 р. / під заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь: МДУ, 2017. – 302 с.

У збірнику представлено наукові матеріали, що включені до програми Всеукраїнської науково-практичної конференції «Україна у світовому історичному просторі». В ньому висвітлюються різні аспекти української історії та культури як складової всесвітньої історії, актуальні проблеми міжнародних відносин.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, магістрантів і всіх тих, хто цікавиться питаннями історії, культури, зовнішньої політики України, історичного краєзнавства, а також міжнародними відносинами нашого часу.

В сборнике представлены научные материалы, включенные в программу Всеукраинской научно-практической конференции «Украина в мировом историческом пространстве». В нем освещаются различные аспекты украинской истории и культуры как составляющей всемирной истории, актуальные проблемы международных отношений.

Для ученых, преподавателей, аспирантов, студентов, магистрантов и всех тех, кто интересуется вопросами истории, культуры, внешней политики Украины, исторического краеведения, а также международными отношениями современности.

The abstracts presents the scientific articles included in the proceedings of the All-Ukrainian research conference «Ukraine in world historical space». It highlights various aspects of the Ukrainian history as a part of the global history as well as the acute problems in Ukraine's foreign policy and foreign affairs.

The abstracts are meant for students, scientists, instructors and those seeking their masters' and scientific degrees as well as for those who really care for the contemporary Ukraine's history, culture, foreign policy, foreign affairs and country studies.

© Маріупольський державний університет, 2017

© Історичний факультет, 2017

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ

БАЛАБАНОВ КОСТЯНТИН ВАСИЛЬОВИЧ, ректор Маріупольського державного університету, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, доктор політичних наук, професор, Почесний Генеральний консул Республіки Кіпр в Маріуполі.

РЕСНТ ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України.

БУЛАТОВА ОЛЕНА ВАЛЕРІЇВНА, перший проректор Маріупольського державного університету, доктор економічних наук, професор.

ТРОФИМЕНКО МИКОЛА ВАЛЕРІЙОВИЧ, проректор з науково-педагогічної роботи (міжнародні зв'язки).

ЛИСАК ВІКТОРІЯ ФЕОФАНІВНА, декан історичного факультету Маріупольського державного університету, доктор історичних наук, професор.

СИВАК ОКСАНА АНАТОЛІЇВНА, заступник декана історичного факультету Маріупольського університету, кандидат педагогічних наук, старший викладач.

РОМАНЦОВ ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ, завідувач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету, доктор історичних наук, професор.

Вітання
учасникам Всеукраїнської науково-практичної конференції
«Україна у світовому історичному просторі».

Вельмишановні учасники науково-практичної конференції!

Історичний факультет Маріупольського державного університету за усталеною традицією проводить масштабний науковий форум, який став широко відомим в Україні та за її межами. Щиро вітаю науковців, які представляють вищі навчальні заклади, наукові академічні інститути з Києва, Вінниці, Дніпра, Івано-Франківська, Львова, Маріуполя, Ужгорода, Харкова, Черкас (Україна), Вроцлава(Польща).

Підтримка дослідницьких зв'язків, обмін думками та науковим досвідом відіграє важливу роль у розвитку сучасного інформаційного суспільства. Це стимулює дослідницький пошук та відкриває нові можливості для подальшого розвитку української історичної науки. Наша Всеукраїнська науково-практична конференція відбувається в ювілейному році відзначення 100-річчя початку Української революції 1917 – 1921 рр., вивчення історичного досвіду якої надзвичайно важливе для сучасних вчених, політиків та громадських діячів.

Нинішній рік – важливий для розвитку міжнародних відносин України. Успішно вирішується питання про безвізові поїздки українців до країн Євросоюзу, укладаються нові угоди з зарубіжними країнами. Україна в надзвичайно складний час отримує необхідну підтримку з боку наших зарубіжних партнерів, друзів, союзників. Надзвичайно важливо проаналізувати історичний досвід та шляхи подальшого розвитку міжнародних відносин України.

Учасники конференції мають чудову можливість розглянути актуальні питання історії України та світу, обговорити джерелознавчі та історіографічні надбання вітчизняної науки, розглянути місце України у світовому культурно-історичному просторі.

Щиро бажаю всім науковцям плідної роботи, конструктивного діалогу та творчої наснаги. Вважаю, що спільними зусиллями ми зробимо ще один крок на шляху наукового пізнання минулого та сучасного України задля успішного майбутнього.

З глибокою повагою,
ректор Маріупольського державного університету,
член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України,
доктор політичних наук, професор,
Почесний Генеральний консул
Республіки Кіпр в Маріуполі

К.В. Балабанов

**НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ,
ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ.
УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 – 1921 РР.**

**ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М.І. КОСТОМАРОВА
(СЕРЕДИНА 40-Х – ПОЧАТОК 60-Х РР. ХІХ СТ.)**

Басова Д.Є.

Найприкметнішою рисою кожного часу є видатні постаті. Фундатором новітнього українства, знаковою постаттю українського відродження та національної історичної науки ХІХ ст. є учений, письменник і громадський діяч Микола Іванович Костомаров. Його діяльність вражає багатогранністю, плідність його праці викликає і продовжує викликати неабиякий подив і захоплення. Знаковою є й громадсько-політична діяльність М. Костомарова, в якій він дотримувався ідеалів християнської історичної та суспільно-політичної думки в поєднанні з ідеями справедливості, свободи та рівності. «Правдива любов історика до своєї вітчизни, – писав сам Микола Іванович, – може виявлятися тільки в суворій повазі до правди»[7].

Подвиг ученого М. Костомарова полягає не тільки в написанні творів, для того щоб донести майбутнім поколінням історичний шлях українського, а й своїми конкретними справами у громадсько-політичному житті пробувати змінити на краще суспільно-політичний устрій. Недарма його називають «батьком Новітньої України», «Нестором національної історіографії».

В історії не так багато постатей, що намагалися втілити в життя свої наукові нароби та політичні ідеї, тому особа М. Костомарова привертає увагу в сучасній Україні. В 2017 р. виповнюється 200 років з дня народження талановитого історика і громадсько-політичного діяча, що в 28 років очолив таємне політичне протидержавне об'єднання. Я вважаю, що всіх хто цікавиться історією, хто займається її вивченням, завжди приваблюють вчені-історики. Саме їх праці є підґрунтям для детального дослідження тих чи інших проблем. В цьому і полягає актуальність обраної теми.

Діяльності М. Костомарова у різні часи приділяли увагу значна кількість його сучасників О. Герцен, М. Чернишевський, М. Драгоманов, І. Франко. Найбільш повно політичні погляди та громадсько-політична діяльність відображена у працях В. Антоновича, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, М. Грушевського. Серед сучасних істориків дослідженням питань його діяльності є В. Смолій, В. Литвин, В. Остафійчук, Ю. Шаповал, І. Огородник, Є. Кирилук.

Джерельна база дослідження представлена працями М.Костомарова «Книга буття українського народу»[6], відозва Кирило-Мефодіївського братства «Брати українці»[5], статут Кирило-Мефодіївського братства[8], документи і матеріали слідчої справи Кирило-Мефодіївського товариства в 3-х томах.Проводячи дослідження я з інтересом вивчала «Автобіографію»[7] М. Костомарова, що дало мені відчуття подих епохи, мову автора, його ідеї.

Метою дослідження є вивчення основних напрямів громадсько-політичної діяльності М. Костомарова середини 40 – початку 60-х років ХІХ ст.

Детальний аналіз та вивчення цих джерел доводять активну роль саме Миколи Івановича Костомарова у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства.

Він згадував, що ідеї товариства поглинали його до фанатизму. Микола Іванович поширював їх де міг: з кафедри серед студентів, у приватних розмовах серед професорів університету і навіть у духовній семінарії. М. Костомаров запропонував братчикам носити перстень з зображенням слов'янських апостолів Кирила і Мефодія, братчики склали присягу. Головним, що їх поєднувало була любов до народу, в тій формі, про яку говорив М. Костомаров, «Хто любить свій народ – той любить його не по-донкіхотські, не увявленням, а серцем і справою...». Костомаров запропонував ідею федерації слов'янських народів, йому належить

авторство найважливішого програмного твору – «Книги буття українського народу», де він обґрунтував ідею самостійності української нації на засадах рівності всіх людей, національного порозуміння, та федеративно-демократичної організації суспільства. Разом з В. Білозерським М. Костомаров також брав участь у написанні «Статуту слов'янського товариства».

Кириломефодіївці, а разом з ними М. Костомаров не ставили питання про революційне повалення самодержавства, але сама програма визволення селян з кріпацтва, розвиток освіти, відродження культури передбачала усунення царизму.

У березні 1847 р. за доносом студента Петрова товариство було розгромлено, Костомарова було покарано: після перебування протягом року в Петропавлівській фортеці вислано до Саратова, де перебував 9 років. Проте вплив ідей братства на подальший розвиток України важко переоцінити – на порядок денний було винесено національне питання, яке в боротьбі з імперією за національну незалежність перепліталось з соціальним.

Другий період громадсько-політичної діяльності Костомарова був пов'язаний з громадівським рухом. Перша українська громада з'явилася в Петербурзі, коли з заслання повернулися колишні кириломефодіївці і утворили ядро Петербурзької громади.

Головним внеском громади у розвиток суспільного руху було видання журналу «Основа» – наукового українського двомовного альманаху енциклопедичного характеру (вийшло 22 номери). Дослідники одностайно визнають ідейним лідером журналу Костомарова. Його заслуга перш за все полягала в тому, що ним вперше була сформована програма національно-культурного руху.

Робота Костомарова в журналі «Основа» сприяла захисту української національної культури, він виступав проти шовіністичної політики царизму, проводив значну наукову роботу. Журнал та гурток «Основа» виступав засобом спілкування революційно налаштованої інтелігенції з народом, сприяв розвитку української культури, піднесенню на вищий рівень освіти та національної свідомості українців.

Отже, М. Костомаров належав до громадських діячів з толерантною духовною основою, які були схильні до великої конструктивної, творчої роботи, а його громадська діяльність заслуговує поваги. Костомарову належить право зайняти гідне місце серед видатних діячів ХІХ ст., що особливо стає актуальним напередодні його 200-літнього ювілею.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баханов К.О. Лабораторно-практичні роботи у викладанні історії України / К.О. Баханов. – К.: Генеза, 1996 – 206 с.
2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХІ – ХХ ст. / Я. Грицак.– К., Генеза, 2000. – 260 с.
3. Грицик К. Стара Київська громада в українському національному русі у 60–90-х рр. ХІХ століття: погляд на проблему [Електронний ресурс] / К. Грицик // Історія України. – 2014. - № 6. – С.22-28. – Режим доступу: http://journal.mandrivets.com/images/file/Gryt14_6.pdf
4. Ємець Т. Внесок київської старої громади в українське націєтворення [Електронний ресурс] / Т. Ємець // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". – 2012. – Вип. 10. – С.132 – 141. - Режим доступу: Nznuoakl_2012_10_17.pdf
5. «Брати українці» - відозва Кирило-Мефодіївського товариства(1846 р.) // Лабораторно-практичні роботи у викладанні історії України – Київ: Видавництво «ГЕНЕЗА», 1996 р. – С. 12
6. Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К., 1991. – С. 13, 24, 25 – 28, 30.
7. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография – К., 1990 – 652 с.
8. Костомаров М.І. Статут Кирило-Мефодіївського товариства [Електронний ресурс] /М.І.Костомаров. – Київ: Наукова думка, 1996. – Т.1. – С. 150 – 152. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/rizne/kmt01.htm#st144>
9. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров / Ю.А. Пінчук.– К.:Наукова думка, 1992 – 232 с.

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ТЕРОР ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ 1918 РОКУ

Воротилова О.О.

Актуальність цієї теми полягає у проголошенні 2017 року, роком Української революції. Більшовицький терор єврейського населення є невід'ємною частиною війни УНР з Радянською Росією. Серед сучасних досліджень варто відзначити праці таких вітчизняних істориків – І. Біласа [1], В. Доценко [2], В. Сергійчука [3].

Зі створенням Червоної Армії за спогадами окремих учасників тих подій, простий народ вбачав в ній «визволителя» і «...тверду владу. порівняно не тільки з махновцями, а й з петлюрівцями червоноармійці справляли надзвичайно дисципліноване враження». Відносна дисципліна спочатку заспокоювала мешканців багатьох міст і сіл України, зайнятих червоноармійцями в різні періоди установа Радянської влади. [7]

У кінці лютого 1918 року більшовики окупували уперше територію Чернігівської губернії. Як пише газета Унзер Тогблат: «Уже через 4 дня, 21 февраля, распространился слух, что на Глухов опять идут большевики - Рославльская партизанская часть Красной армии – и с ними много крестьян из окрестных деревень, которые еще и раньше были хорошо вооружены и склонны к большевизму. В городе встревожились; выслали разведку и вообще стали готовиться к войне, каждый по своему: евреи поселились в подвалах». [6]

19 лютого у місті Глухів починаються бої між міліцією і Батуринським полком з однієї сторони, а з іншої більшовицькими солдатами – партизанами і селянами з навколишніх сіл. У більшовиків були кулемети і гармати, котрими вони обстрілювали місто. І саме через це місцева самооборона не могла довго протриматись. Але солдати Батуринського полку перейшли на бік більшовиків, заявивши, що євреї їх підкупили, щоб ті воювали проти них. Червона армія розстрілювала євреїв цілими сім'ями. «Когда некоторые евреи со смертельным страхом в глазах пытались узнать у пьяных бандитов, за что убивают, в чем вина, солдаты коротко отвечали: «Нам приказано вырезать всех жидов». [6]

Єврейський суспільний комітет записав розповідь очевидця погрому у Глухові Самуїла, який під час погрому 22 лютого втратив всю свою сім'ю та ледве вижив. «Спустя час к нам в дом вошли 3 чел. Вооруженных, которые потребовали денег, говоря иначе мы вас всех расстреляем». Стр 7 Самуїла залишили помирати своєю смертю, щоб він мучився, але його вдалося врятувати. Більшовики навіть забороняли надавати першу допомогу євреям, погрожуючи розправою. «Перевязки сделать не было возможности, т.к было объявлено: кто будет спасать жидов, тот сам поплатится». [3]7

У Новгород – Сіверську погроми почалися ще наприкінці січня. Як пише Комітет допомоги постраждалим : «И хотя их дѣйствія не носили специфического антисемитского характера, но пострадали преимущественно евреи». У кінці березня у місто вступив загін матроса Береті. 30 березня загін обклав місто контрибуцією у розмірі 750 тис. рублів, але після перемовин погодився отримати тільки 230 тис. рублів. 1 квітня більшовики влаштували погром. Самооборона не могла протистояти загонам РСЧА через не чисельність і неозброєність. [8] Із доповіді командувача західного революційного фронту : «Военное положение фронта в настоящее время рисуется таким образом: центр нашего фронта — Новгород-Северск, где расположены 600 стрелков при 6 пулеметах и одном орудии и бронированный поезд с пулеметами и орудиями при 133 [человеках] прислуги». [5] Місцева самооборона такої кількості військових протистояти не могла. Під час цього погрому було 62 вбитих і 14 поранених євреїв. [8]

В Мглине приводом до погрому стало вбивство на повітовому з'їзді Голови Ради Шимановського, але євреї не брали участь у цьому з'їзді. Брянським і Московським загонами було вбито 15 євреїв. Черіковеру не відомо назву третього загону. З дозволу загонів РСЧА місто Сураж мало озброєну самооборону, кулемети і гвинтівки. Але при відступі Червоної армії почалися конфлікти з міською охороною. До міста для покарання контрреволюціонерів прибув потяг у

складі 20 вагонів червоноармійців Першого загону імені Леніна. Військові руйнували єврейські квартири, і лише завдяки міській охороні вдалося обійтись без людських жертв. [10]

Більшовицькі загопи задля наживи не тільки на Чернігівську губернію, але всі окуповані території обкладали непомірною контрибуцією. Вони обкладали не тільки міста але і села. Макарівка, Буда-Корецька, Княжна і Млинка були обкладені грошовою контрибуцією. [8]

Представник фракції сіоністів в Малій Раді Гроссман М. доводить до відома міністрам воєнних і внутрішніх справ про погроми у Полтавській і Чернігівських губерніях. «Известно ли министрам военного и внутренних дел о непрекращающихся самосудах, насилиях и грабежах, чинимых шайками и отрядами переодетых в военную форму людей, называемых себя то гайдамаками, то вильными казаками, главным образом над еврейским населением» [7].

ЛІТЕРАТУРА

1. Білас І. Репресивно–каральна система в Україні 1917 – 1953: Суспільно–політичний та історико–правовий аналіз : у 2 т. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 1. – 428 с.
2. Доценко В.О. Єврейський погромний рух в Україні в 1917-1920 рр. / В.О. Доценко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 38. – С. 78-81.
3. Запись рассказа очевидца Самуила (фамилия не установлена) представителем Киевской комиссии Евобщесткома о погроме в г. Глухове Черниговской губ. в марте 1918 // Книга погромов Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны 1918-1922 гг.: Сборник документов / Отв. Ред. Л. Б Милякова, отв. сост.: Зюзина И. А., Милякова Л. Б. при участии Середы В. Т. (Украина, Европейская часть России) , Розенблат Е. С., Еленской И. Э. (Белоруссия) . – М.: «Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – С. 8.
4. Запрос представителя фракции сионистов в Малой Раде Украинской Народной Республики М. Гроссмана министрам военных и внутренних дел // Книга погромов Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны 1918-1922 гг.: Сборник документов / Отв. Ред. Л. Б Милякова, отв. сост.: Зюзина И. А., Милякова Л. Б. при участии Середы В. Т. (Украина, Европейская часть России) , Розенблат Е. С., Еленской И. Э. (Белоруссия) . – М.: «Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – С. 11
5. Из доклада командования западного революционного фронта по борьбе с контрреволюцией в высший военный совет о состоянии войск и положении на фронте // Директивы командования фронтов красной армии (1917 –1922 гг.). Сборник документов в 4 т., М: Военное издательство министерства обороны СССР. – Т.1 : ноябрь 1917 г.– март 1919 г., 1971.– С.117
6. Из статьи в газете «Унзер Тогблат» о осбытиях в Глухове Черниговской губ. в марте 1918 // Книга погромов Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны 1918-1922 гг.: Сборник документов / Отв. Ред. Л. Б Милякова, отв. сост.: Зюзина И. А., Милякова Л. Б. при участии Середы В. Т. (Украина, Европейская часть России) , Розенблат Е. С., Еленской И. Э. (Белоруссия) . – М.: «Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – С. 6 - 7.
7. Періодична преса про погроми в період української революції (1917-1920 рр.) / П. Губа // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2005. — Вип. 14. — С. 26.
8. Сообщение еженедельника «Еврейская неделя» о погроме в г. Новгород - Северске Черниговской губернии в апреле 1918 г. // Книга погромов Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны 1918-1922 гг.: Сборник документов / Отв. Ред. Л. Б Милякова, отв. сост.: Зюзина И. А., Милякова Л. Б. при участии Середы В. Т. (Украина, Европейская часть России) , Розенблат Е. С., Еленской И. Э. (Белоруссия). – М.: «Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – С. 8.
9. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914-1920 : від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / В. Сергійчук. - К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – С. 543.

10. Чериковер И. История погромного движения на Украине 1917-1921 гг. / Илья Чериковер, М: Издательство «Берлин».– Т.1: Антисемитизм и погромы на Украине 1917-1918 гг, 1923.– С. 286.

АЗОВСЬКЕ, ДУНАЙСЬКЕ ТА КУБАНСЬКЕ КОЗАЦТВА: СПІЛЬНІ Й ВІДМІННІ РИСИ ОКРЕМИХ АСПЕКТІВ ВІЙСЬКОВОЇ СИСТЕМИ

**Задунайський В.В.
Задунайський Д.В.**

Треба наголосити, що в Російській імперії впродовж тривалого часу важливу роль у військовій системі відігравали козацькі формування. З огляду на це, в середині XIX ст. існувала низка козацьких військ, серед яких вагому роль відігравали й українські козацькі утворення. Тут йдеться не лише про Азовське й Дунайське (з 1856 р. Новоросійське) козацькі війська, що діяли на територіях, які входять до складу сучасної України, але й про значну частину Кубанського козацького війська, розташованого на Північному Кавказі. Підкреслимо й те, що згадані козацькі утворення певний час функціонували одночасно (йдеться про 60-ті роки XIX ст.).

За таких обставин видається логічним здійснити порівняння окремих аспектів військової системи Азовського, Дунайського та Кубанського козацтв, що дозволить виявити особливості їх функціонування з урахуванням як попередніх надбань української військової спадщини, так і нових тенденцій військового розвитку, у тому числі й тогочасних пріоритетів військової системи Російської імперії.

Ведучи мову про дослідження зазначеної тематики в історіографії, слід підкреслити, що вона певною мірою була опрацьована, але й надалі окремі аспекти функціонування Азовського, Дунайського та Кубанського козацьких військ на початку 60-х рр. XIX ст. досі залишаються відкритими для вивчення (тим більше за умови здійснення відповідного порівняння).

Варто відразу зазначити, що в історіографії представлена низка досить цікавих робіт, присвячених окремим козацьким формуванням. Так, найбільше досліджень стосується історії Кубанського козацького війська, яке стало одним із найбільших утворень в Російській імперії. При цьому, згаданій тематиці присвятили свою увагу як дослідники кінця XIX – початку XX ст. [3; 19; 20], так і сучасні науковці [1; 15; 16; 18].

Меншою мірою зацікавились вчені історією Азовського і Дунайського козацьких військ, свідченням чого є звернення до цієї тематики лише поодиноких дослідників. Найвідомішими серед них є Олена Бачинська (зосередила свою увагу на Дунайському козацтві та здійснила огляд визначальних етапів розвитку основних українських козацьких формувань з кінця XVIII – до II половини XIX ст.) [2; 3] та Людмила Маленко (здійснила комплексний аналіз історії Азовського козацького війська та подала короткий огляд Дунайського козацького війська) [13; 14].

Важливі аспекти військового розвитку Азовського, Дунайського та Кубанського козацьких військ досліджував і В.Задунайський [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11]. Попри зазначене, порівняння військової системи усіх згаданих козацьких формувань поки що не було здійснено.

Отже, в історіографії досі не проведено порівняння важливих аспектів військової системи Азовського, Дунайського і Кубанського козацьких військ на початку 60-х років XIX ст., що обумовило актуальність та визначило мету пропонованої статті.

Джерельну основу даної розробки становлять опубліковані матеріали, у тому числі й огляди історії зазначених утворень (авторами яких є їх учасники) та збірки документів, вміщені в окремих монографіях.

На початку пропонованого огляду треба коротко зупинитися на витоках і часі створення Азовського, Дунайського і Кубанського козацьких військ. Так, Азовське козацьке військо було створене у 1832 р. на основі колишніх задунайських козаків запорозького коріння (перейшли на сторону Російської імперії під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр.), до яких було додано значну кількість українських селян і міщан та колишніх козаків Гетьманщини [4; 13, с. 49-51]. За

таких умов нащадки козаків запорожців і гетьманців хоча й відігравали вагому роль у розвитку Азовського козацтва, але становили меншість у його складі.

Дунайське козацьке військо виникло у 1828 р. (під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр.) завдяки залученню частини козаків колишньої Задунайської січі та Усть-Дунайського буджацького козацького війська та подальшого масового включення представників балканських народів і місцевих циган [3, с. 343]. Інакше кажучи, у цьому формуванні нащадки українських козаків (зокрема, колишні запорожці) хоча й становили певну основу, але були «розбавлені» представниками інших станів і народів.

Ведучи мову про Кубанське козацьке військо, треба наголосити на тому, що воно було утворене в 1860 р. на основі Чорноморського козацького війська за рахунок включення до його складу частини козаків колишнього Кавказького лінійного козацького війська [1, с. 395]. За таких обставин у його складі чорноморські козаки становили переважаючу більшість (складалися здебільшого з нащадків козаків гетьманців і запорожців, поповнених представниками інших українських козацьких формувань і частково відставними солдатами), а лінійні козаки (мали донське і терське козацьке коріння) – меншість.

Інакше кажучи, лише в Кубанському козацькому війську домінували родові козаки, ще й більшість з них мала українське коріння. Найслабше військово-козацьку спадщину запорожців могли зберегти козаки Дунайського війська. Наголосимо й на тому, що під час виникнення згаданих козацьких утворень лише Кубанське козацтво повністю складалося з досвідчених козаків, які перебували у повноцінних бойових підрозділах і частинах й мали безперервний досвід несення специфічної військово-козацької служби. В 2 інших формуваннях відбувалося творення нових частин, до складу яких часто залучалися нові бійці, серед яких не всі мали належний бойовий досвід та специфічні військово-козацькі цінності. Згадана відмінність є дуже показовою.

Далі коротко проаналізуємо чисельність згаданих козацьких військ на початку 1860-х рр. Найбільшим тоді було Кубанське козацтво, яке на 1860 р. нараховувало понад 213.000 чоловіків (понад 177.000 чорноморців та до 34.000 лінійців) й у подальшому суттєво збільшувалося [15, с. 136-147]. Кількість населення Дунайського козацького війська наприкінці 1860-х рр. (напередодні своєї ліквідації) сягала 13.151 чоловік, а чисельність Азовського козацтва на 1865 р. становила 10.911 осіб [3, с. 343]. Отже, Кубанське козацьке військо в 20 раз було чисельнішим від Азовського, чи Дунайського козацьких військ. До речі, чисельність Азовського і Дунайського козацтва була майже рівною за незначної переваги останнього.

З огляду на зазначене, між Кубанським козацьким військом та Дунайським і Азовським козацтвами була суттєва відмінність щодо їх чисельності (разючу перевагу мало Кубанське козацтво за певної співвимірності Азовського і Дунайського утворень), а це мало позначитися на пріоритетах подальшого розвитку цих утворень.

Окремої уваги заслуговує питання загальної військової структури козацьких утворень. Так, Азовське козацьке військо за часів найбільшої військової напруги під час Кримської війни 1853-1856 рр. мало у своєму складі морську гребну флотилію (у тому числі й морський батальйон), піший батальйон та одну кінну сотню [13, с. 75-77]. На початку ж 1860-х років згадане формування здебільшого виставляло гребну флотилію та не повний морський батальйон для здійснення контролю Чорноморського узбережжя Кавказу.

Цікавим було й те, що Дунайське козацьке військо теж найбільшого розвитку військової структури сягнуло за часи Кримської війни 1853-1856 рр., коли у його складі діяло 3 кінні полки (за мирних часів їх було лише 2) [3, с. 345; 14].

Щодо Кубанського козацького війська, то воно в 1860 р. складалося з повного комплексу військових частин Чорноморського козацтва (12 піших батальйонів, 9 кінних полків, 1 лейб-гвардії кавалерійський дивізіон, 3 кінні гарматні батареї та фортечної артилерії) і частини Кавказького лінійного козацького війська (13 кінних полків, 2 кінні гарматні батареї, 1 піший батальйон та 1 лейб-гвардії ескадрон) [1, с. 388; 12, с. 117-121].

Отже, на початок 1860-х років найбільш потужною виявилася структура Кубанського козацького війська, яке мало всі ознаки повноцінного сухопутного війська. Поряд із цим, тут

помічається наявність 2 окремих військово-структурних традицій – чорноморської (піхотно-кавалерійської) та лінійної (кавалерійської), що потребувало здійснення подальшої бойової злагодженості. Військова структура Азовського козацтва була досить самобутньою й різноплановою, але тут помічається певна однобокність – домінування морських та піхотних частин. Дунайське козацьке військо мало найменш розгалужену військову структуру, бо складалася лише з кавалерійських частин. Наголосимо й на тому, що штатний розклад усіх козацьких частин зазнав суттєвої уніфікації відповідно до єдиних імперських стандартів. Яскравим прикладом чого є устрій дунайських кавалерійських полків [9, с. 22-24].

Треба звернути увагу на те, що до середини XIX ст. в силу закономірного посилення впливів військової централізації та військово-профільної уніфікації всі козацькі формування Російської імперії зазнали відповідних змін. Стосувалося це й Азовського, Дунайського та Кубанського козацьких військ. Маються на увазі не лише відповідні положення щодо існування цих козацтв, але й системи озброєння (як вогнепальна, так і холодна зброя), уніформи, рангів і посад, та призначення вищого командного складу, та контроль за військовою службою (включно з визначенням її обсягів та поділу на певні періоди) [5, с. 82].

До речі, згадані зміни багато у чому стали наслідком закономірного розвитку військово-технічного прогресу, який обумовив нові пріоритети тогочасного військового протистояння. Певне значення відіграли й особливості природно-географічного розташування та військово-профільної діяльності козацьких контингентів.

Далі на черзі порівняння пріоритетів військової діяльності Азовського, Дунайського та Кубанського козацтва. Вже на підставі аналізу наведеної раніше військової структури можна виявити суттєві відмінності між згаданими утвореннями. Так, Азовське козацьке військо більшою мірою було зорієнтоване на несення військово-морської прикордонної діяльності та могло вести обмежені бойові дії на суходолі в пішому порядку. При цьому, відсутність артилерії та крупних кавалерійських частин свідчили про неможливість самостійних військових дій на суходолі. Зрозумілим стало його тривале профільне використання Російською імперією для здійснення військово-прикордонної діяльності вздовж північно-східного узбережжя Чорного моря під час Кавказької війни, що супроводжувалося й дрібними операціями військово-морського десантування піхоти у місцях скопичення противника на узбережжі Чорного моря. До речі, такі дії свідчать про розвиток українських військово-козацьких традицій морської піхоти [7, с. 79-82; 8, с. 81-82].

Дунайське козацьке військо могло виставити лише кілька кінних полків, а тому було здатне відігравати допоміжну роль у крупних бойових зіткненнях на суходолі. Поряд із цим, ці контингенти (кінні частини і підрозділи) могли бути успішно використані для здійснення контролю прикордоння. Саме цим і займалися підрозділи дунайських козаків уздовж частини південно-західного кордону Російської імперії (понижзя Дунаю) та у суміжній частині Причорноморського регіону [3, с. 345].

Кубанське козацьке військо мало потужну кавалерію й міцну піхоту (завдяки чорноморській спадщині) та певний контингент кінної й фортечної артилерії, що мало дозволити йому відігравати самостійну військово-оперативну роль під час бойових дій на суходолі. При цьому, йому бракувало військово-морських контингентів запорозьких зразків минулого часу. До речі, Кубанське козацтво значною мірою продовжило здійснювати самостійну оборону колишньої «Чорноморської лінії» на Правому березі річки Кубань, що мало ознаки військово-стратегічної діяльності до кінця Кавказької війни [11, с. 38-39]. До того ж, ця діяльність стосувалася й частини зони відповідальності колишнього Кавказького лінійного козацького війська. Відзначимо й досить велику чисельність особового складу кубанських військових частин, що не поступалися чисельності окремих регулярних армій.

Варто звернути увагу на те, що згадані особливості військової діяльності, пов'язані з відповідною структурою, виявили певний компроміс між попередньою військовою спадщиною відповідних козацьких контингентів, новими обставинами збройного протистояння та уніфікаційними впливами царату. Саме потужність і впливовість козацьких контингентів на

Кубані обумовила збереження серед нащадків чорноморців помітних ознак своєрідної запорозько-української спадщини. Помітною така спадщина була й у військовій діяльності Азовського козацтва. Натомість, у військовій організації та діяльності контингентів Дунайського козацького війська таких ознак помічаємо найменше.

Треба наголосити на тому, що верховне командування й використання усіх контингентів згаданих козацьких військ (у тому числі й найпотужнішого Кубанського козацтва) здійснювалося російським імперським військовим керівництвом відповідно до певних стратегічних планів та нагальних військових потреб, а тому козацький провід не відігравав вирішального військово-стратегічного чи оперативного значення [5, с. 47; 11, с. 38-39].

Своєрідним підтвердженням останнього стали й факти ліквідації Азовського й Дунайського козацьких військ у II половині 60-х років XIX ст. та подальша трансформація і розвиток Кубанського козацтва.

Так, формальне закінчення Кавказької війни в 1864 р. обумовило втрату актуальності як військово-морської прикордонної служби Азовського козацького війська, так і ідеї повного переселення цього формування на терени Лівобережної Кубані з одночасним включенням до складу Кубанського козацтва. За таких обставин восени 1865 р. було офіційно ліквідовано Азовське козацьке військо й понад половину його складу залишено на Північному узбережжі Азовського моря, що супроводжувалося втратою військово-привілейованого статусу [13, с. 141-142].

В 1868 р. відбулась ліквідація й Дунайського козацького війська, весь склад якого залишився у місцях свого попереднього заселення, втративши ознаки військово-привілейованої козацької верстви [3, с. 359; 14].

Щодо Кубанського козацтва, то воно було залучене до військово-козацької колонізації Лівобережної Кубані й продовжило поповнюватися представниками різних козацьких утворень. За таких умов відбулась подальша уніфікація основ його функціонування, але воно й надалі продовжувало існувати у вигляді самостійного козацького війська.

Підсумовуючи цей огляд варто наголосити на такому:

- Всі згадані козацькі війська були спадкоємцями попередніх українських утворень;
- Їх військова система зазнала впливу як російських імперських тенденцій, так і нових обставин збройного протистояння;
- Вони існували з огляду на військові потреби Російської імперії;
- Військова система козацьких утворень мала свою специфіку, пов'язану з несенням військової служби у певному регіоні та виконаннями різноманітних завдань під контролем імперського проводу;
- Відмінності залежали від міри збереження козацьких традицій, чисельності військово-козацького утворення та специфіки регіону його розташування;
- Помічається закономірна перевага Кубанського козацького війська, яке не лише за чисельністю, але й змістом військового буття найбільше зберігало й розвивало відповідні надбання предків;
- Найбільш формалізованим та обмеженим виявилось Дунайське козацтво.

Таким чином, Азовське, Дунайське й Кубанське козацькі війська діяли під значним контролем імперського центру, що обумовило помітну уніфікацію їх військової системи. Поряд із цим, специфічні умови бойового застосування відповідних козацьких контингентів обумовили компроміс між потребами царату та військово-козацькою спадщиною відповідних формувань. Саме безперервність застосування певних військово-прикладних навичок відповідними загонами і підрозділами обумовило збереження та подальший розвиток в Кубанському козацтві комплексної співпраці різних родів зброї на суходолі, а в Азовському козацтві – навичок охорони морського узбережжя. Умовність збереження військово-прикладної спадщини та специфіка регіону розташування й діяльності обумовили обмеженість Дунайського козацтва щодо здатності ведення лише кінного патрулювання прикордоння. Особливо помітними зазначені особливості в діяльності всіх названих козацьких військ стали на початку 1860-х років. З огляду на геополітичні пріоритети

та зміст і вагомість згаданих козацьких утворень перспективи розвитку зберігалися лише для Кубанського козацького війська, тоді як Азовське й Дунайське козацтва були ліквідовані.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко А.М. Козацьке військо на Кубані / А.М.Авраменко, Б.Є.Фролов, В.К.Чумаченко // Історія Українського Козацтва. Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 364-414.
2. Бачинська О.А. Дунайське козацьке військо 1828-1868 рр. (До 170-річчя заснування)/ О.А.Бачинська. – Одеса: Астропринт, 1998. – 232 с.
3. Бачинська О.А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій / О.А.Бачинська // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 303-362.
4. Гаденко А.П. Азовское казачье войско (1830-1865 г.) / А.П.Гаденко. Доступ:<http://sochived.info/a-p-gadenko-azovskoe-kazache-voysko-1830-1865-g/>
5. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / В. Задунайський. – Донецьк : Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.
6. Задунайський В. Рушниця у бойовій системі кубанських козаків (початок ХХ ст.) / В.Задунайський // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2009. – № 2. – С. 58-64.
7. Задунайський В. Азовське козацьке військо – осередок українських військово-морських формувань (1832-1865 рр.) / В.Задунайський // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 27. Ч. 1. – Луганськ, 2010. – С. 77-83.
8. Задунайський В. Становлення української піхоти в Чорноморському та Азовському козацьких військах (кінець ХVІІІ – 60 рр. ХІХ ст.) / В.Задунайський // Схід. – 2010. – № 4. – С. 80-83.
9. Задунайський В. Військова структура та озброєння Дунайського козацького війська за Положенням 1844 р. / В.Задунайський // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Вип. 2. – Маріуполь: Маріупольський державний університет – МФ ТОВ «Друкарня «Новий світ»», 2011. – С. 20-26.
10. Задунайський В. Особливості військової системи пластунів Кубанського козацького війська (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / В.Задунайський // Україна і світ: проблеми історії: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 28 листоп. 2014 р. / під заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь: МДУ, 2014. – С. 16-19.
11. Задунайський В. Військова структура Азовського і Чорноморського козацьких військ: спільні й відмінні риси / В.Задунайський, Д. Задунайський // Україна у світовому історичному просторі: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, під заг.ред. К.В. Балабанова. - Маріуполь: МДУ, 2016. - С. 37-40.
12. Казачьи войска. Хроника / Оформ. Н.Саута. – Москва: АО “Дорваль”, 1992. – 480 с.
13. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828-1866) / Л.Маленко. – Запоріжжя: ВАТ «Мотор Січ», 2000. – 514 с.
14. Маленко Л. Дунайське козацьке військо / Л.Маленко // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф.Г.Турченко; Відпов. Ред. С.Р.Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем’єр, 2006. – С. 169-170.
15. Малукало А. Кубанское казачье войско в 1860 – 1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус / А.Малукало. – Краснодар: «Кубанькино», 2003. – 216 с.
16. Матвеев О.В. Герои и войны в исторической памяти кубанского казачества / О.В. Матвеев. – Краснодар, 2003. – 200с.
17. Положение о Дунайском казачьем войске. – СПб, 1845. – 30 с.
18. Фролов Б.Е. Оружие кубанских казаков / Б.Е.Фролов. – Краснодар: Традиция, 2009.–128 с.

19. Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска. В 2-х т. / Ф.А.Щербина. – Краснодар: Советская Кубань, 1992.
20. Щербина Ф.А. Кубанское казачество и его атаманы / Ф.А. Щербина, Е.Д.Фелицин. – М.: Вече, 2008. – 320 с.

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ СТАРОЇ ГРОМАДИ

Копенський М. В.

Наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст. на теренах українських земель відбувається відродження, в рамках якого організовується український національний рух. В другій половині XIX ст. після розгрому Кирило-Мефодіївського Товариства важливу роль в процесі відродження відіграли громади. Громади являли собою осередки української інтелігенції, які у 60-80-ті роки XIX ст. займалися переважно просвітницькою діяльністю, відображаючи загальні тенденції тогочасного суспільного руху. Вагоме місце в національному відродженні займає Київська Стара громада. Культурно-просвітницька діяльність Київської Старої громади була предметом дослідження багатьох науковців, які в різні історіографічні періоди висвітлювали зазначену проблему. Дана тема не втрачає актуальності й зумовлена об'єктивною потребою ретельного вивчення.

Важливим джерелом у вивченні просвітницької діяльності Київської Старої громади є роботи громадівців П. Житецького, М. Лисенка, О. Русова та інших. Дослідник В. В. Міяковський підкреслив, що Громада визнавала просвітництво народних мас, з метою допомогти їм усвідомити самих себе і свої потреби. І. П. Житецький вивчаючи громадівський рух, указав, що головним завданням української громадської культурної праці була народна освіта. Цікаву інформацію стосовно питання подано у працях Н. С. Побірченко, Т. Ємець, Г. Скрипник та ін. дослідників.

Сформована в 1861 р. в Києві «Громада», у 70-х р. стає своєрідним центром національно - культурного відродження в Україні. Серед членів Київської Старої громади були В. Антонович, М. Лисенко, П. Чубинський, М. Старицький, М. Драгоманов та інші [11, с. 5].

На початку травня 1861 року під час перевезення домовини Т. Шевченка до місця перепоховання відбувся спільний виступ членів Київської громади. Ця подія спонукала громадівців до об'ємної просвітницької діяльності [5, с. 54].

Прагнення до освіти, потяг до знань у народу зріс після скасування кріпацтва. Громадівці «вважали за свій обов'язок просвітити народ, дати йому знання для усвідомлення та відстоювання своїх прав, роз'яснити селянам земельну реформу». [1, с. 135]. Члени громади започаткували недільні школи із спробами викладання українською мовою, організували народні лекції-читання, займались видавництвом підручників та літературних творів, працювали над створенням граматики української мови, великого українського словника, поширювали грамотність серед населення, вивчали край [2, с. 109].

П. Житецький вважав, що «етнографічні дослідження велися для того, щоб навчитися у самого народу думати, говорити і жити по-народному, а потім, щоб виробити метод освіти на підставі народницького світогляду» [6].

Неабияку роль у процесі демократизації народної освіти відіграли недільні школи. «Ці школи стали наслідком послідовної просвітницької діяльності, особливого ставлення громадівців до простих людей та освітньої ситуації, яка склалася у країні на цей час», писала Л. Струніна. Важливою у просвітницькій роботі громадівців була організація «бібліотек книг для домашнього читання», в яких книги для читання видавались усім бажаючим [11, с. 118].

М. Лисенко, якому належить визначна роль у музично-просвітницькій діяльності вважав, що неписьменність є головним чинником загального низького культурного рівня та перешкода до розвитку культури народу. Тому він активно брав участь у всіх заходах, спрямованих на її ліквідацію [4].

Громадівці «проводили ту буденну просвітницьку роботу, що не давала ні пільг, ні матеріальних благ, а навпаки, найчастіше викликала підозру й незадоволення офіційної влади. Треба було мати велику мужність і громадянську гідність, щоб з дня в день просувати цю справу вперед» [7, с. 5].

Активізацією українського руху була стурбована царська адміністрація. У «заключенні» на «Отзыв из Киева», що надруковано в 1862 р., київським генерал-губернатором Васильчиковим зазначено, що фундатори Громади «без дозволу влади взяли на себе, не знати з яких мотивів, освіту простого народу, і не вважаючи на усі обвинувачування та нарікання з боку суспільства, провадять справу й далі» [2, с. 99].

Валуєвський циркуляр 1863 р. забороняв видання української літератури; недільні школи були закриті, а громади – розпущені. Київська громада проте-ж не припинила своєї діяльності, але звузила її. З 1869 року робота громади була відновлена [2, с. 11].

На початку 70-х років XIX ст. значно поширилась видавнича діяльність Київської Старої громади. З метою піднесення рівня знань серед народу була видана серія популярних масових книжок-метеликів [8].

Офіційне відкриття у 1873 р. Відділу Географічного Товариства у Києві сприяло розв'язанню культурних та освітніх завдань, що ставила перед собою Громада. Саме завдяки Старій Громаді побачила світ збірка «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край» [9, с. 173]. Громадівці видали книжки, присвячені історії, природі, господарству, культурі України. [1, с.137]. Це був період коли громадівці перейшли від роботи суто культурно-освітньої до розгортання ґрунтовної наукової українознавчої праці [10, с. 5].

Важливою справою громадівців було укладання словника української мови. Робота над ним тривала упродовж 70-90-х років. Протягом 1875–1876 рр. видано «Кобзар», який поширювався нелегально. [9, с. 183].

У травні 1876 р. Олександр II видав Емський указ, в якому наказувалося: «не допускати жодних відхилень від загальноновизнаного російського правопису». Стара громада не мала можливості діяти в попередніх масштабах, але, попри репресії, діяльності своєї не припиняла [1, с. 32].

Отже, просвітницька діяльність Київської Старої громади незмінно спрямована на покращення та підвищення української культури. Громадівці у різний спосіб намагалися піднести рівень освіченості, поінформованості українського народу, певною мірою підготувати молодих людей до життя у суспільстві, пробудити у них почуття національної гідності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ємець Т. Внесок Київської Старої громади в українське націєтворення / Т. Ємець // Наукові записки. Серія «Культурологія». – Острог, 2012. – Вип. 10. – С. 132-141.
2. Житецький. І П. Київська громада за 60-х років // Україна: науковий двомісячник українознавства. - 1928. - Кн. 1. - С. 91-125.
3. Житецький П. О правописанні : автогр. [кон. XIX в.] // Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. 1. – № 46558. – 22 с.
4. Лист М. В. Лисенка до І. С. Нечуя-Левицького № 44 від 22 липня 1874 р. // Лисенко М. Листи / – К.: Муз. Україна, 2004. – С. 91–93.
5. Мияковский В. «Киевская громада»: Из истории украинского общественного движения 60-х гг. // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 127-150.
6. Побірченко Н. С. Павло Житецький – український вчений, педагог, громадський діяч / Н. С. Побірченко. – К.: Педагогічна думка, 1997. – 36 с.
7. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX -на початку XX століття. [У 2 кн.]. Кн. 1 : Київська громада / Н. С. Побірченко. – К., 2000. - 308 с.
8. Побірченко Н. С. Київська громада: Південно-Західний відділ Російського географічного

- товариства у Києві (70-ті роки XIX століття) / Н. С. Побірченко // Зб. наук. пр. – Умань, 2002. - 245 с.
9. Русов О. О. Щоденники та спогади / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття, коментарі О. Я. Рахна. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 320 с.
10. Скрипник Г. Наукова та мистецька спадщина другої половини XIX століття у контексті культурно-національного відродження / Г. Скрипник // Зб. наук. пр. – К.: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2007. – Вип. 7. – С. 3-11.
11. Філіппович В. Недільні школи у просвітницькій діяльності Громади Полтави / В. Філіппович // Педагогічні науки: зб. наук. пр. – Полтава, 2011. – Вип. 2. – С. 115-119.

РОЛЬ ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ УНР У РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ 1917 РОКУ

Косовська І. А.

Революція 1917 – 1921 років є невід’ємною складовою української історії. Велике значення у розвитку цих подій належить військовим формуванням. В той час відбувалося гостре військово-політичне протистояння з внутрішніми та із зовнішніми противниками. У цих подіях брали участь різні військові формування, зокрема, й Збройні Сили УНР. За таких умов аналіз функціонування українських військових формувань та впливу відповідних військово-політичних подій на їх розвиток є особливо важливим, бо від цього залежав сам факт існування української держави.

Спочатку коротко охарактеризуємо військово-політичну ситуацію, на фоні якої відбувалися ці події. Лютнева революція в Росії 1917 р. дала поштовх до розгортання українського національно-визвольного руху. Зміни, викликані революційними подіями, вплинули на дезорганізацію війська. Залучення широких військових мас до політичних процесів, зростаюча кількість та масовість різноманітних військово-політичних об’єднань, що ними проводилися. Це стало характерною особливістю політичного життя армії того періоду[6, С. 231].

Війська УНР тоді склалися з формувань різнопланового типу. Одні – з’явилися стихійно, але потім були визнані офіційною владою (полки ім. гетьманів Б. Хмельницького та П. Полуботка); інші створювалися планово, українізовані та новоутворені частини, що мали стати ядром регулярної національної армії (Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців, Гайдамацький кіш Слобідської України, Перший Республіканський піший полк). Однак, боєдатність армії УНР на початковому етапі залишалася низькою. Подальше її будівництво відбувалося в умовах війни[1, С. 127]. Внаслідок чого ускладнювалася підготовка військових кадрів.

Лютнева революція посприяла приходу до влади людей, котрі не мали жодного досвіду державного управління, за словами М. Омеляновича-Павленка, прийшла політична всюдозволеність, а замість зміцнення військової дисципліни в армії почалася «демократизація»[7, С. 17]. Це негативно впливало на її розвиток.

18 травня у Києві розпочав роботу I Український військовий з’їзд. На нього прибули понад 900 делегатів всіх фронтів, флотів і великих гарнізонів. Проведений організаторами підрахунок показав, що вони представляли 1,5 млн. солдат і офіцерів українізованих частин. Робота з’їзду, за словами В. Литвина, набирала яскравого політичного характеру[5, С. 126]. Зокрема на ньому вирішувалося питання українізації освітніх установ в тому числі і армії[8, С. 272]. Це свідчить про армію, як про силу з якою потрібно було рахуватися.

За словами Д. Дорошенка, на засіданні пленуму Центральної Ради, було багато людей одягнутих у сірі солдатські шинелі. Далеко не всі з них були військовими, багато були просто так чи інакше пов'язані з військом, а також існувала певна мода на «революційність»[2, С. 154].

Для керівництва армії УНР, важливе значення мало зберегти контроль за Києвом і не дозволити більшовикам захопити владу[3, С. 13].

У 1917 р. російська армія мітингувала та розвалювалася. Тоді і почалася націоналізація частин, в тому числі і українізація. Так, влітку почалася українізація 34-го армійського корпусу і на його основі створений 1-ий український[12, С. 29-30].

Окремі сотні, що були у складі Російської імператорської армії, переходили до Українського війська, наприклад, Кінна сотня 2-го Запорізького пішого полку[9, С. 21].

Станом на жовтень 1917 року Армія УНР фактично складалася з таких частин:

1. 1-й український корпус у складі двох дивізій. Командир – генерал Павло Скоропадський.
2. Дві піхотні дивізії у складі 8 полків, що формувалися в Києві.
3. Один кінний полк у Києві.
4. Піхотна Юнацька Школа в Києві.
5. Кілька батарей в стадії формування.
6. Автопанцерний дивізіон у Києві.
7. У різних місцях України формувались українські частини різного роду зброї, але вони мали тільки кадри, які разом з тим зв'язані були залоговою службою в місцях їхнього розташування (всього до 60000 багнетів) [13, С. 10].

Це свідчить про неоднорідність військових структур даного періоду та про їх присутність у тогочасному революційному процесі. А також, про складність яка виникала при спробах організувати ці структури в єдину армію.

Збройні повстанські загони були поширеним явищем в часі революційних подій.

О. Доценко, котрий був старшим ад'ютантом Головного Отамана Симона Петлюри, зазначає, що повстанці мають вагу, лише тоді коли спираються на регулярне військо, а самі по собі як не регулярна сила великої небезпеки для ворога не становлять[3, С. 14].

Проте, як зазначає у своїх спогадах генерал-хорунжий Армії УНР Ю. Тютюнник, на роботу повстанських ватажків ніхто не звернув належної уваги, крім червоних, тобто більшовиків. Вони вмilo використовували повстанців проти своїх ворогів і безоглядно боролися з ними у себе в тилах. Також за його словами керівництво Армії УНР не усвідомлювало справжньої ваги повстанських збройних формувань, що в подальшому негативно позначалося на успіхах самої Армії УНР та ускладнювало ситуацію в регіоні[11, С. 186].

Тут бачимо не однозначну оцінку ролі повстанських загонів. Проте, швидше, це показує, що їхня роль була далеко не другорядна, якщо викликала такі дискусії.

В умовах революційної дезорганізації старої військової системи в деморалізованих військах йшов процес безупинного розкладу, починаючи з березня 1917 р., через скасування основ військової дисципліни й військового керівництва та поразки на фронтах. Все це призвело до остаточного занепаду всіх тогочасних військових формувань Російської армії, у тому числі й українізованих частин. Через ці причини, в листопаді 1917 р. Генеральний Секретар УЦР з військових справ С. Петлюра не лише намагався підпорядкувати своєму секретарству всі військові формування, що знаходились на території України, але й забороняв військовим революційним структурам звільняти з посад начальників без дозволу вищої військової інстанції[4, С. 110]. Це додавало певної організованості військовим формуванням та давало можливість скеровувати їхні дії у потрібному, для проводу УНР, напрямкові.

Станом на початок 1918 р. загальна чисельність військ у Києві сягала 9 тисяч, однак надійних вояків було не більше 3 тисяч[10, С. 63]. Зважаючи на цей факт можемо говорити про низьку підготовку великої частини солдатської маси.

Отже, впродовж 1917 року військово-політична ситуація була дуже складною й негативно вплинула на розвиток Збройних Сил УНР. Армія УНР складалася з неоднорідних військових

структур, що виникали. Це показує стихійний характер революційних подій. Наявність повстанських загонів вказує на активну участь частини населення у військово-політичних подіях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917 – 1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 127.
2. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки): Науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
3. Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції. Т. II, Книга 4. 1917-1922. Філядельфія : Дослідчий Інститут Модерної Української Історії, 1988. – С. 13.
4. Задунайський В. Становлення засад військової дисципліни в Українському війську (кінець 1917–квітень 1918 рр.) / В. В. Задунайський // *Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту.* - 2009. - Вип. 27. - С. 109-113. http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/soc_gum/Npifznu/2009_27/27/zadunaiskiy.pdf
5. Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій (1914-1920 рр.) – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. -488 с.
6. Мазіпчук П. Д. Українські військові з'їзди за доби Центральної ради: Агітацій-пропагандистський аспект – С. 231 // http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/30025/1/33_230-238.pdf
7. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання / Упоряд.: М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2007.– 608 с.
8. Реферат С. Петлюри на 1 військовому з'їзді у Києві про просвітню справу. – С. 272.// Петлюра С. Статті, листи, документи. Видавнича комісія А. Валійський, М. Ветухів, К. Паньківський; Центральний комітет вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці. Нью Йорк: Видано Українською Вільною академією наук у США, 1956. – 480 с.
9. Середницький Я. А. Павло Шандрук. Перша світова і три Російсько-Українські війни / Я. А. Середницький. – Тернопіль: Мандрівець, 2015. – 224 с.
10. Тинченко Я. Українські збройні сили березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії): наукове видання. – К.: Темпора, 2009. – С. 63.
11. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. – К. : Книга Роду, 2008. – 312 с.
12. Україна. 1919 рік.: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали: Документально-наукове видання/Передм. Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2004. – 558 с.
13. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921. – Київ: Україна, 1995. – С. 10.

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ 1917-1921 РР. ТА УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА.

Крилова Н.І.

Процеси формування нового національного громадського суспільства посилюють інтерес до вивчення проблеми ставлення держави до духовної інстанції українського народу – української православної церкви. Актуальність даної теми пояснюється також останніми подіями в Україні – Майданом-2013 р., де представники української православної церкви активно підтримали прагнення народу України.

В цьому плані викликає інтерес вивчення досвіду державної політики українських урядів 1917-1920 рр. щодо релігії та церкви і зокрема до автокефалії Української Православної церкви.

Досвід церковної політики урядів Центральної Ради та Української держави П. Скоропадського дає можливість оцінити (як позитивно так і негативно) досвід державного будівництва, запобігти повторенню помилок та прорахунків.

Стан православної церкви на початку ХХ ст. характеризується глибокими суперечностями. В Україні проживала п'ята частина православного населення імперії, яке було підпорядковане діяльності Російської православної церкви [1]. Об'єктивно назрівала потреба церковної реформації.

Завдання було непросте, адже протидія офіційній церкві в Україні ускладнювалася тим, що обидва народи – український та російський – мали єдину православну віру, що унеможливлювало розвиток визвольного руху під лозунгом неприйняття чужої релігії. За таких умов найкращим виходом була автокефалія, яка за своєю суттю відповідала автономно-федералістичним прагненням лідерів політичних партій.

Революційні події 1917 р. призвели до краху самодержавства. Створюється Центральна Рада як орган влади на Україні, яка ставить собі за мету відродження української державності.

Православна церква в Україні теж прагне церковної незалежності від Російської православної церкви, але вирішити проблему формування національної церкви можна було лише об'єднавши зусилля українського уряду з прогресивно налаштованим духовенством. Саме духовенство виступало з ініціативою поєднати зусилля в цьому напрямку. Проголосивши своєю метою автокефалію, вони запропонували українській владі свої послуги у розбудові державності. Розпочалася підготовча робота зі створення Всеукраїнської церковної ради.

Події 1917 р. поклали початок важливим процесам, що відбувалися всередині РПЦ, яка розпалася приблизно на 20 частин. Так, заявила про своє відродження Грузинська православна церква. В Україні набрав силу рух церковного життя, а потім за автокефалію. Вже на початку 1917 р. у Київській та інших єпархіях проводилися єпархіальні з'їзди, де порушувалися ці проблеми.

Проте вирішити проблему формування національної церкви можна було лише об'єднавши зусилля українського уряду з прогресивно налаштованим духовенством. Саме духовенство виступало з ініціативою поєднати зусилля в цьому напрямку. Проголосивши своєю метою автокефалію, вони запропонували українській владі свої послуги у розбудові державності. Розпочалася підготовча робота зі створення Всеукраїнської церковної ради.

У листопаді 1917 р. було створено ВПЦР (Всеукраїнську православну церковну раду), яка взяла активну участь у відродженні УПЦ. Керівництво Російської імперії за умов наростаючих відцентрових тенденцій мусило піти на певні поступки. У 1918 р. Московський патріарх Тихон дозволив провести Всеукраїнський церковний собор, на хід якого суттєво вплинули бурхливі зміни в політичній ситуації в Україні. Найважливішим наслідком роботи цього Собору було утвердження фактичної автономії УПЦ. Але й ця дуже обмежена автономія була вороже сприйнята реакційними силами в РПЦ, які, наприклад, забороняли проводити богослужіння українською мовою. За таких умов гасло автономізації УПЦ переставало бути актуальним, приходило усвідомлення того, що Православна Церква в Україні може бути справді українською тільки на умовах автокефалії.

Проте Центральна Рада не змогла позитивно оцінити такої патріотичної активності православних священиків і тим самим втратила підтримку з боку патріотичного духовенства. Перший український уряд на чолі з його головою В. Винниченком дотримувався позиції невтручання в справи церковно-релігійні, як справи приватної, яка не підлягає компетенції урядових державних чинників [7].

При розгляді питання ставлення Центральної Ради до вирішення питання церкви, слід звернути увагу на те, що вищий державний орган представляв собою об'єднанням політичних партій і громадських організацій. Тому, щоб зрозуміти основи церковної політики, що провадилася Центральною Радою, необхідно спершу дослідити погляди на це питання окремих тогочасних українських партій. Одже, зазначимо, що дві основні партії, що мали найбільший вплив на тогочасне українське політичне життя, – соціал-революціонери та соціал-демократи, – не дуже переймалися церковними проблемами. Вони в своїх програмах говорили про потребу

відокремлення Церкви від держави та школи, підтримували націоналізацію церковних і монастирських земель, вважали релігію особистою справою кожного [5].

Незважаючи на таке ставлення до вирішення питання релігії продовжувалася активна боротьба за відродження української автокефальної православної церкви. У вирішенні цього питання активну позицію зайняв Іван Огієнко, який відстоював національну церкву, мову, народні звичаї та традиції [4].

Він з великим оптимізмом сприйняв створення Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР), завдання якої бачив він у національній організації духовенства, орієнтації його на підтримку й реалізацію ідеї побудови демократичним шляхом Української держави. Але на пропозицію Ради створити державний орган, який міг би взяти до своїх рук справу Української церкви, - щось на зразок Генерального секретаріату церковних справ. На пропозицію призначити Івана Огієнка Генеральним секретарем ісповідань М.Грушевський відповів:» обійдемося і без попів»[2].

Отже, як бачимо, питання регулювання церковно-державних стосунків для основних партій, які входили до складу Центральної Ради, було далеко не на першому місці. Незважаючи на таке ставлення до проблеми релігії, врешті-решт більшість тогочасних політичних сил дійшли згоди, що необхідний державний орган, який би займався питаннями релігії. В січні 1918 року при Міністерстві внутрішніх справ був створений Департамент ісповідань, на якого покладалося завдання виробити єдину церковну політику держави. На жаль, Департамент не зміг реально вплинути на релігійне життя держави. Робота департаменту мала поточний характер і абсолютно відірвана від влади в цілому. Українська Центральна Рада та її виконавчий орган Генеральний Секретаріат не приділяли церковним питанням належної уваги.

Таким чином церковно-релігійні справи за часів Української Центральної Ради вирішувалися досить неявно, оскільки питання суверенітету України також не було вирішеним. Центральна Рада пройшла довгий шлях від автономії до проголошення самостійної Української Народної Республіки IV Універсалом 22 січня 1918 р. Незважаючи на те, що проголошення незалежності України давало правову базу для вирішування церковно-релігійних справ щодо статусу Української Церкви, цей шанс не був використаний. Більшовицький напад на Україну, зупинив цей процес і питання релігійної реформи залишилося не вирішеним.

Криза Центральної Ради призвела до падіння створеної нею держави — Української Народної Республіки. На зміну їй у результаті державного перевороту прийшла принципово нова держава — Українська держава гетьмана Павла Скоропадського, який на відміну від М.Грушевського і В.Винниченка був людиною віруючою і можна було сподіватися, що ставлення до церкви і релігії за гетьманату в Україні зміниться на краще. Крім того, важливою обставиною було те, що, на відміну від попереднього уряду, Гетьманат не відкидав, а визнавав і шукав порозуміння з Церквою, яка мала великий вплив на православне населення України. Відразу по приході до влади гетьман оприлюднив документи – Грамота до всього українського народу» та «Закон про тимчасовий державний устрій України». В останньому зазначалося, що головною (державною) визнається православна віра [6].

Разом з тим погляди П. Скоропадського на питання незалежності Церкви не збігалися з категоричними вимогами автокефалістів про повне відокремлення. Він вважав, що як сама Російська імперія, так і Церква потребує широкої реформи на федеративній основі. Таким чином, позиція гетьмана щодо церковного питання полягала в проголошенні автономії Церкви при духовному спілкуванні з Московським Патріархатом. Звідси випливає, що ідея автокефалії ще не достатньо визріла і втручання в церковне життя державою на той момент було не своєчасним. Як зазначав П. Скоропадський в церковному питанні він постійно перебував між двома вогнищами. З одного боку Всеукраїнська Православна церковна Рада (ВПЦР), яка відстоювала питання українізації церкви і автокефалію, а з іншого боку – вища ієрархія, яка була проти церковної реформи [3].

Для врегулювання взаємовідносин держави з Православною церквою та іншими релігійними конфесіями було створене Міністерство ісповідань, яке очолив професор Василь Васильович

Зінківський. Міністерство ісповідань являло собою державний орган, який мав спрямовувати церковно-релігійне життя з точки зору його відповідальності законам і інтересам Української держави.

Втім під тиском обставин, ускладнених внутрішньополітичною кризою Української Держави та її стосунками з РСФСР, П. Скоропадський змінив своє ставлення як щодо обіцянки не втручатися у справи Церкви, так і щодо надання їй автономії (автокефалії). Як вважає В. Ульяновський, найбільше антиукраїнська позиція вищої церковної влади на чолі з митрополитом Антонієм (Храповицьким) змусила Гетьмана від політики невтручання у церковні справи, політики переговорів з ієрархами й висловлювання рекомендацій і побажань поступово перейти до твердих вимог щодо проголошення автокефалії та підтримки національно-самостійницьких рухів у середовищі духовенства [8.с.197].

Завдяки діяльності гетьмана було створено Міністерство сповідань при Кабінеті Міністрів, основним завданням якого було будівництво державної політики Гетьманату на засадах конституційного визнання Української Православної церкви як «традиційної церкви України»

Проте цю справу довести до логічного завершення за гетьманату не вдалося, оскільки в листопаді почалося антигетьманське повстання, внаслідок чого П.Скоропадського було усунуто від влади. У зв'язку цими подіями Всеукраїнський церковний Собор згорнув свою роботу.

Отже, за часів Гетьмана Павла Скоропадського було здійснено значні кроки у вирішенні питання про самовизначення Української православної церкви: В уряді було створено окреме Міністерство сповідань, проведено другу та третю сесії Всеукраїнської православної церковної ради, на яких православна церква була визнана автономною. Однак реалізувати ідею її автокефалії не вдалося, можливо, тому що вона ще недостатньо визріла. В самих церковних колах відбувалося протиставлення, з одного боку, Всеукраїнської православної церковної ради, яка відстоювала питання українізації та автокефалії, а з іншого, вища церковна ієрархія, яка підтримувала лише ідею автономії.

Таким чином, аналіз подій перших двох десятиліть показує, що створенні в ході революції Українські уряди здебільшого не розуміли або не хотіли розуміти проблем духовенства щодо відродження національної церкви і не сприймали його як союзника у розбудові незалежної держави. В більшій мірі це стосується політики Центральної Влади. Непослідовність лідерів Центральної Ради та Гетьманату Скоропадського в питаннях залучення Церкви до розбудови незалежної держави і становлення УАПЦ стало, на нашу думку, одним із факторів, який призвів до втрати авторитету і довіри до них .

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія релігії в Україні: У 10-ти т.//Редкол.: А.Колодний (голова) та ін.-К.:Український Центр духовної культури,1996 – 1999. - Т.3 Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. - 1999.- с. 337
2. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Український письменник, 1993 – с.280. .
3. Скоропадський П. Спогади. Кінець1917 – грудень1918. – Київ – Філадельфія,1995. с.198-199.
4. Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові / І. Огієнко. – 2-ге вид., допов. – Вінніпег : Вид. т-ва “Волинь”, 1968. –с. 8-9
5. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Програмові і довідкові матеріали. К.,1993.- с.41,97,120,175.
6. Українознавство: Хрестоматія – посібник: У 2-х кн. Кн. 2. К.: Либідь,1997. –с.197.
7. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (доба Української Центральної Ради):Навч. Посібник. – К.: Либідь, 1997. - с.39.

8. Ульяновський В., Андрусишин Б. «Церква в Українській Гетьманській державі: попередні нотатки та документи» //Останній гетьман (Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873 – 1945). К.: Академпрес, 1993.- с.197.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ К. ТРИЛЬОВСЬКОГО

Літвінова О.С.

На сьогоднішній день питання державотворення залишаються особливо актуальними. Звернення до накопиченого досвіду суспільно-політичних діячів може дозволити українському суспільству, політичним лідерам, державній владі у розумінні сучасних політичних процесах та побудові сучасної української держави. Саме тому цікавою для вивчення є постать Кирила Трильовського, який відіграв значну роль у суспільному житті Галичини кінця XIX -початку XX ст. був одним із засновників та активним членом радикальної партії; двічі (у 1907 р. та 1911 р.) його було обрано послом до австрійського парламенту; а в 1913 р. - депутатом до Галицького сейму; у період ЗахідноУкраїнської Народної Республіки громадсько політичний діяч входив до складу Української національної ради. Суспільнополітичну діяльність К.Трильовського висвітлено у працях очевидців досліджуваного періоду Ю. Дзеровича та К.Левицького. Серед сучасних дослідників можна виділити праці П.Арсенича, І.Монолатія.

Джерельну базу роботи складають спогади К.Трильовського, стенографічні протоколи засідань парламенту та матеріали періодичних видань.

Мета дослідження полягає у всебічному висвітленні громадсько-політичної діяльності К.Трильовського середини 1920-х 1930-х рр., його вплив на формування політико-правової думки на західноукраїнських землях другої половини XIX - початку XX ст.

Наукова новизна полягає у тому, що у більшості наукових праць діяльність зосереджується увага на діяльності К.Трильовського в організації січових товариств, а інші аспекти його громадсько-політичної діяльності на сьогодні висвітлені недостатньо та потребують розгляду.

Активне політичне життя Трильовський розпочав досить рано, у 1884 р., вперше виступивши на громадських зборах у Коломиї. З того часу почав активно займатися суспільно-політичною діяльністю. З моменту заснування в 1890 р. Русько-української радикальної партії був її членом. Водночас активно займався культурно-просвітницькою та господарсько-організаторською діяльністю [1,с.9].

Свою діяльність спрямовував на становлення селянства як політичного чинника, ставлячи це своїм головним завданням. «Поза браком політичної освіти походить у більшості нашого селянства та сумна проява, котру треба назвати політичною безхарактерністю... Нам треба партій!» [2,с.4].

К. Трильовський завзято підтримував закріплення ідеї самостійності України в програм-них документах партії на конгресі 1895 р. Поява у дискусії молодого покоління радикалів вимог політичної незалежності Русі–України мало велике значення для всього тодішнього українського національного руху. Це був важливий етап на шляху швидкого дозрівання й самовизначення українського населення Галичини в середині 1890-х рр. [3,с.207].

У 1907 р. К. Трильовського був обраний послом до віденського парламенту. Важливим є те, що у своїй політичній діяльності він намагався піднести українську проблему на загально-державний рівень. Насамперед, борючись в парламенті зі зловживанням галицької крайової адміністрації.

Так, в 22 липня 1908 р. він разом з Т. Масариком організував у Празі велике віче, де під час дебатів з приводу бюджету він виголошує промову, згодом опубліковану під заголовком «Проч із шляхтою! Проч із єї посіпаками!», у якій ознайомлює чеську громадськість з переслідуваннями, яких зазнає український народ Галичини з боку польської адміністрації краю.

За його словами, ключові, найвищі посади залишаються в Галичині майже винятково в руках шляхти, яка «зберігає визначальний вплив на діяльність усіх цих органів, заразивши їх своїм класовим духом, своїм порушенням і погордою законів» [4,с.7].

Виступаючи на цьому зібранні, Трильовський заявив, що: «коли і далі триватимуть утиски українського народу, то подібні збори скликатимуться і в інших краях не тільки Австрії, але й по всій Європі»[4,с.8].

Парламентська діяльність К. Трильовського була спрямована на захист прав та інтересів українського народу. Про це свідчать 135 інтерпеляцій (запитів), які торкалися різноманітних правових проблем: відшкодування державою шкоди, завданої повинню; обов'язковість використання в судах при написанні протоколів та актів обвинувачення української мови; встановлення чіткого переліку предметів, які не можуть бути заборані у випадку стягнення податків; право та можливість українських військовослужбовців відзначати українські свята тощо [5,с.3-4].

Політичний діяч приділяв чимало уваги покращенню соціально-економічного становища українських селян. Він виступав за справедливу податкову систему, за вирішення робітничих питань, серед яких - запити, спрямовані на боротьбу з камерою (державним лісництвом), яка вимагала від селян високої платні за право використовувати лісові угіддя, пасовища. Завдяки зусиллям К.Трильовського, селянам було дозволено купувати деревину на дрова та будівництво; отримувати вафенпаси (дозволи на користування зброєю для охорони своєї худоби); відшкодовано незаконно забрану зброю; відкрито закриті раніше плаї (гірські стежки); зменшено платню за випасання худоби [6,с.1-2].

Також приділяв увагу і культурно-освітнім питанням. К.Трильовський виступав із промовою на захист рідної мови. Він відзначав, що українці через незнання польської мови, офіційної мови діловодства в Галичині, часто отримують несправедливі та необ'єктивні вироки [7,с.3]. Завдяки його зусиллям державна прокуратура в Коломиї почала видавати акти обвинувачення не лише польською, а й українською мовою [8,с.2].

Усього впродовж 1907-1918 рр. він подав 367 запитів, що були спрямовані на вирішення питань загальнонаціонального значення, а також актуальних потреб його виборців.

За його словами, для українського народу необхідно, було «себе й військово організувати». А для цього «треба було також боротися проти антимилітаристичного комплексу в народі, треба було старатися відновити старі козацько-визвольні традиції, навчити народ найголовніших військових вправ!.. Важливо також, щоб «народ полюбив військові вправи, не з приязни до Австрії, але з уваги на далеке майбутнє...»[3].

З цією метою були створені товариства «Січей», мережа яких у першому десятилітті ХХ ст. охопила всю східну Галичину та Буковину.

Як він зазначав на сторінках часопису «Свобода», «...політичну боротьбу в ім'я створення української влади - ми мусимо вести безупинно..., кожен українець відповідно до своїх здібностей повинен виконувати роботу по відродженню нації...» [9,с.2].

Отже, не дивлячись на те, що К. Трильовський здебільшого відомий як засновник січових товариств, аналіз його громадсько-політичної діяльності дає підстави стверджувати, що вона була досить широкою та різноманітною. Будучи активним учасником українського національного життя, він мав суттєвий вплив на формування національної правової свідомості галицьких українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Левицький К. Про право руской мови / К. Левицький. - Львів, 1896. - С 9.
2. Трильовський К. Селяни, уважайте добре, на кого здасте свою долю, свою будучність! – Коломия, друкованим накладом Д-ра Трильовського, 1909. - С.4.

3. Томчик Р. Політична діяльність Кирила Трильовського у 1890–1914 рр. // Вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка «Україна-Європа-Світ.» Випуск №2. – Тернопіль, 2009. - С.206-211.
4. Трильовський К. «Проч із шляхтою! Проч із єї посіпаками» (з етнографічного протоколу державної Ради у Відні з 22 липня 1907р). – Львів, 1908. - С.40.
5. З діяльності Д-ра Кирила Трильовського яко посла до Ради Державної. Накладом І.Чупрея. Друковано в друкарні Михайла Білоуса в Коломиї. – Коломия, 1911. – С.3-4.
6. Наші радикальні кандидати // Громадський голос. - 1911. – Ч. 25. - С. 1-2.
7. Промова посла д-ра Кирила Трильовського // Громадський голос. – 1909. – Ч. 28 і 29. - С. 3.
8. Наші радикальні кандидати // Громадський голос. - 1911. – Ч. 25. - С. 1-2.
9. Трильовський К. [Іван Гуцуленко] З «органічної праці» в ріднім краю. Каменярі / К. Трильовський // Свобода. - 1932. -Ч. 161. - С. 2

УКРАЇНЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА ГРУПА

Погоріла А.В.

Визнання та захист прав і свобод людини на сучасній міжнародній арені стали міцним двигуном прогресивного розвитку держав, що тяжіють до побудови правового суспільства. До таких держав належить й Україна. Важливе значення Української Гельсінської групи полягає в тому, що це була перша дійова опозиційна організація, яка утворилась на легальних засадах. Вона не двозначно поставила українську проблему в контекст загальнолюдських цінностей. Особливе значення мало те, що вона стала на захист прав не тільки українців, а й представників інших національностей в Україні. У 2016 році групі виповнилось 40 років від дня заснування, що також зумовлює актуальність і доречність розгляду цієї теми.

Ця тема доволі вивчена як українськими, так і закордонними істориками, але питання щодо складу групи, який постійно змінювався, його соціальної та національної приналежності потребує більш детального вивчення.

Метою роботи є всебічне вивчення одного з напрямків українського дисидентського руху – Української Гельсінської групи та різних аспектів її діяльності. Досягнення визначеної мети передбачає виконання наступних наукових завдань: визначити причини та передумови створення Української Гельсінської групи; дослідити склад Української Гельсінської групи та її відносини з партійно-державною владою; проаналізувати соціально-економічну, релігійну та опозиційну діяльність Української Гельсінської групи на початку її існування.

Головними причинами створення Української Гельсінської групи були, по-перше, зміни міжнародної ситуації в другій половині ХХ ст., повернення світової політичної думки до гуманітарних проблем, що в свою чергу сприяло широкому розвитку правозахисту, були зроблені важливі кроки у міжнародно-правовому закріпленні прав людини. По-друге, активна діяльність руху шістдесятників у республіці заклала основи створення правозахисної організації. По-третє, наявність в країні тоталітарного характеру радянської системи. По-четверте, нерівноправний характер відносин між Центральним урядом Радянського Союзу та Україною, цілеспрямована політика русифікації останньої. Це викликало численні виступи національно свідомої частини інтелігенції за свої права[2].

У порівнянні зішістдесятниками, правозахисний рух виявився більш згуртованим завдяки існуванню такої організаційної структури, як Українська Гельсінська група. Діяльність Української Гельсінської групи – важливий етап у розвитку правозахисного руху 1976 – 1978-х рр. в Україні, вона була своєрідним відбитком, продовженням усіх попередніх етапів розвитку українського руху опору[3].

Серед національних груп сприянню виконання гельсінських угод Українська Гельсінська група була створена першою. Варто відмітити, що з перших днів існування, Українська Гельсінська група чітко висловила стосовно до того, що вона не підпорядковується Московській Гельсінській групі [2].

Аналізуючи склад Української Гельсінської групи, можна відзначити, що він постійно змінювався. Це було викликано тим, що радянська влада проводила репресії проти членів групи, але не зважаючи на великий ризик, до групи все ж таки вступали все нові й нові люди. Серед членів групи було багато віруючих людей різних конфесій, це зумовило те, що Українська Гельсінська група активно виступала за свободу віросповідання [1].

По документах Української Гельсінської групи простежується захист соціальних прав. Це добре видно з сьомого та одинадцятого меморандуму групи, які були спрямовані на захист соціальних прав Н.Світличної та її неповнолітнього сина. На самому початку своєї діяльності Українська Гельсінська група зосередилася переважно на національному питанні. Але у документах все ж таки зустрічається інформація про порушення прав людини і в інших сферах життя: соціально-економічній, релігійній тощо[4].

Діяльність Української Гельсінської групи була новим етапом у житті радянського суспільства. Вперше з урядом СРСР відкрито розмовляла громадськість країни, вимагаючи виконання законів держави й підписаних нею міжнародних документів. Цей голос радянська влада навіть за допомогою усієї потужної репресивної машини не могла обірвати понад п'ять років. . Народи держави в особах кращих своїх представників відкрито постали проти незаконних і протиправних дій влади, а світова спільнота впевнилася, що в СРСР править режим, якому ні в чому не можна довіряти. Це був ще один крок до руйнації тоталітаризму в СРСР[5].

У той час, коли радянські люди були заідеологізованими, позбавленими власної історії й жили у вигаданому режимом світі, члени Української Гельсінської групи усвідомлювали радянську дійсність з реальних історичних позицій – для них не було таємницею, що СРСР де-факто є продовженням Російської імперії і що тоталітарна імперія довго існувати не зможе. Проти членів Української Гельсінської групи радянська влада проводила жорстоку репресивну політику, яка була спрямована на ліквідацію правозахисної організація та відсторонення її членів від публічного життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Новейший период / Л. М. Алексеева. – М.: Мысль, 1992. – 121 с.
2. Бажан О. Г. Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режимові в УРСР/ О.Г.Бажан. – К.: Наукові записки, 1999. – С. 72-78.
3. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
4. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 1980-х рр. / Г. В. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
5. Курносів Ю. О. Инакомыслия в Украине: 60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст. / Ю. О. Курносів. – К.: Національна академія наук України, Інститут історії України, 1994. – 221 с.

ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У 1917 – 1918 рр.: СПРОБА ЗБУДУВАТИ НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТИЧНУ ЧИ СОЦІАЛІСТИЧНУ ДЕРЖАВУ?

Ревенко О.Д.

В історії України ХХ сторіччя період визвольних змагань, відновлення української державності після її повної втрати наприкінці ХVІІІ сторіччя є предметом особливої уваги. Українська Народна Республіка була першою українською державою ХХ сторіччя. А творилася вона силами Української Центральної Ради, історія якої, нажаль, не існувала в радянській історичній науці – як результат маємо надзвичайно низьку наукову розробку теми. Лише її безпосередніми діячами здійснювалось вивчення і осмислення історії Центральної Ради, але це робилося досить суб'єктивно. Діяльність Центральної Ради неоднозначно оцінюють як її керівники і сучасники, так і історики нашого часу. Припустившись помилок, вона поступово втрачала свій вплив. Але всі науковці підкреслюють неабияке значення діяльності Української Центральної Ради для розбудови незалежної держави в 90-х роках ХХ ст. та для пробудження масової національної свідомості.

Метою дослідження є аналіз політики Української Центральної Ради та визначення засад будівництва Української держави.

Ця тематика знайшла наукову розробку у працях сучасних вчених В. Верстюка, Р. Іванченко, О. Копиленка, В. Кульчицького, О. Реєнта, О. Рубльова, В. Румянцева, О. Мироненка, П. Музиченка, В. Солдатенка, О. Тимошука, Я. Тинченка, Б. Тищика, В. Шевченка, О. Шевченка, Я. Яцківа, українських вчених В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Дорошенка та ін.

Перемога Лютневої революції в Петрограді відкрила широкі можливості для легалізації діяльності політичних партій, створення різноманітних громадських організацій. Демократизація суспільства, що відбулася під тиском революційних змін, не могла не позначитися на українському русі.

Однак, на відміну від Петрограду, де на історичну арену вийшли дві політичні сили – Тимчасовий уряд і більшовики, в Києві була сформована третя – Українська Центральна Рада. Її засновниками стали помірковані ліберали з ТУП та соціал-демократи на чолі з В. Винниченком, С. Петлюрою. Головою Центральної Ради було обрано М. Грушевського. Оскільки до Центральної Ради входили представники різних політичних партій і громадських об'єднань, вона не змогла одразу формулювати політичні платформи своєї діяльності. В перші тижні свого існування вона переживала процес організаційного та ідейного становлення [7, 325].

Ідеалом М. Грушевського була «федерація соціалістичних республік Європи». Рівноправними членами якої мали стати «Українська Республіка і Росія Советська». На сторінках відновленої у 1917 р. «Нової Ради» М. Грушевський висував головний лозунг національно-визвольного руху на тогочасному етапі – побудова на демократичних засадах національно-територіальної автономії України в Російській Федеративній республіці [2].

Автономна Україна, як вбачав М. Грушевський, повинна мати всі державні атрибути. У брошурі «Якої ми хочемо автономії та федерації» він писав, що «... українська територія має бути організована на основах широкого демократичного громадського самоупорядкування від споду аж до верху. Вона має вирішувати у себе вдома всякі свої справи – економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд» [1].

Український Національний Конгрес, який проходив 6 – 8 квітня 1917 року, визнав, що тільки національно-територіальна автономія України у змозі забезпечити потреби українського народу та всіх інших народів, що живуть на українських землях, а єдиною відповідною формою державного устрою Конгрес визнав «федеративну демократичну республіку» [6, 25].

В політиці Української Центральної Ради були присутні риси соціалізму, але і проголошення Української Народної Республіки та її незалежності свідчать про спробу побудувати націонал-демократичну державу.

III Універсал 20 листопада 1917 року проголошував створення Української Народної Республіки. Хоча він і декларував програму проведення в Україні соціально-економічних і політичних реформ, соціалізацію землі, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю над виробництвом, поруч із цим Універсал розширював місцеве самоврядування, забезпечував свободу слова, друку, віри, союзів, страйків, недоторканість особи і житла [5, 38].

Але все ж таки до дій Центральної Ради негативно поставився Раднарком Російської держави. З цього часу починають розвиватися суперечності між урядами Радянської Росії та УНР.

IV Універсал прийнятий в складних умовах війни з Радянською Росією проголосив Українську Народну Республіку «самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенною державою українського народу». Він замінив постійну армію міліцією, доручив провести вибори народних рад — волосних, повітових і місцевих, установив монополію торгівлі, контроль над банками, підтвердив закон про передачу землі селянам без викупу, прийнявши за основу скасування власності і соціалізацію землі. Доручив Раді Народних Міністрів (перейменованій Генеральний Секретаріат) продовжувати розпочаті переговори з Центральними державами і довести до підписання миру, закликав усіх громадян УНР до боротьби з більшовиками [5, 42].

Ще одним аргументом на користь побудови УЦР націонал-демократичної держави можна вважати прийняття Конституції УНР 28 квітня 1918 року. Вона мала назву «Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки». Включала 8 розділів та 85 статей. Конституція проголошувала Україну єдиною нероздільною територією.

В статті 12 Конституції підкреслювалось, що всі громадяни мають рівні права, незалежно від статі, національності, раси, освіти тощо. Проголошувалася повна свобода слова, преси, спілок, місця проживання. Виборче право надавалось громадянам, яким виповнилось 20 років. В основу формування вищих органів влади було покладено принцип розподілу органів влади — на законодавчу (Всенародні Збори), виконавчу (Рада Народних Міністрів) та судову (Генеральний Суд). В Конституції не йшлося про герб, прапор, гімн, про основні принципи внутрішньої та зовнішньої політики, формування місцевих органів самоврядування, органів суду та прокуратури, не були передбачені посади Президента та Прем'єр-міністра.

В той же час Конституція мала демократичний характер, була міцною правовою основою держави, фундаментом для всього законодавства України, створення демократичної державності.

Можна стверджувати, що Центральна Рада, проголосивши про своє утворення в березні 1917 року, отримала підтримку значних верств українського суспільства (інтелігенції, робітників, селян), а до її складу входили представники різних політичних, громадських, наукових, культурно-освітніх організацій. Представляючи їхні інтереси, Рада виробляла курс своєї внутрішньої та зовнішньої політики, доносила до української спільноти основні завдання революції на з'їздах, конференціях та інших зібраннях. Два Універсали, прийняті нею протягом червня — липня 1917 року, свідчили про початок законодавчої діяльності, а робота Генерального Секретаріату — про формування системи виконавчої влади, в цілому про відродження національної державності.

Треба підкреслити, що Українська Центральна Рада мала значні заслуги перед українською нацією. Протягом свого нетривалого існування вона пробудила націю від рабської покори і пасивності, підняла її на боротьбу за відродження давно втраченої державності, проголосила Українську Народну Республіку та її незалежність. Саме за доби Центральної Ради було закладено основи майбутнього політичного і суспільного й економічного ладу, вільної і незалежної держави України на засадах демократії, свободи, справедливості.

Незважаючи на те, що діяльність Української Центральної Ради і проголошеної нею УНР було перервано, її здобутки та історичне значення були вагомими. Це велике надбання українського народу, історичне явище, з яким пов'язуються глобальні процеси консолідації нації, відновлення української державності, надання національній державі демократичних парламентських форм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В.Ф. Політична боротьба за владу в Українській Народній Республіці в перші місяці її проголошення / В.Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – січень-лютий. – С. 31-45.
2. Верстюк В.Ф. Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України / В.Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 1997. – №5. – вересень-жовтень. – С.17-25.
3. Дзісяк Я. Історичний аналіз окремих спроб українського державотворення / Я. Дзісяк. – Тернопіль: "Терно-граф", 2010. – 188 с.
4. Кришина Н. Формування органів державної влади в добу Центральної Ради / Н.Кришина // Вісник державної служби України. –2007– №2. – С.81-86.
5. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українська Центральна Рада / О.С. Рубльов, О.П. Реєнт // Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. – 1999. – С.17-101.
6. Сирота М. Україна у геополітичному просторі третього тисячоліття / М. Сирота — К.: Пульсари, 2007. – 216 с.
7. Субтельний О.Україна: історія / О. Субтельний – К.:Либідь,1993. – 720 с.

СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 рр.

Романцов В. М.

Від початку Української революції минуло 100 років. Це було нелегке століття в історії української державності: час багатьох військових та політичних поразок, час болісних територіальних та людських втрат, час наполегливої боротьби українців за збереження своєї ідентичності від різноманітних проявів російської імперської агресії, час боротьби за міжнародне визнання, час осягнення здобутого непростого історичного досвіду. Це була доба історіографічних пошуків тих вчених, які докладали зусилля для дослідження часто суперечливих подій та історичних персонажів Української революції 1917 – 1921 рр.

На ювілейному відтинку цих визначних подій української та європейської історії є зручна нагода проаналізувати теоретико-методологічні підходи сучасних українських істориків, які студіюють революційні процеси тієї далекої доби, прагнучи осягнути їх історичне місце, значення й наслідки для української нації та перспектив розвитку нашої державності.

Історіографічний аналіз зазначеної теми засвідчує, що протягом 20 – 80-х рр. ХХ ст. істориками-емігрантами були зроблені лише перші кроки, без достатнього аналізу, в процесі формування цілісної концепції висвітлення подій Української революції. Цей термін використовували, хоч і не завжди, вчені, які репрезентували українську діаспору. О. Шульгин як один з авторів «Енциклопедії українознавства», висвітлюючи процеси державотворення в Україні протягом 1917 – 1920 рр., вказував на «відновлення Української Держави», але при цьому не використовував термін «Українська революція», хоча, очевидно мав це на увазі. Він протиставляв російську революцію, яка «була анархістичною та суто соціальною» й революцію в Україні, яка, за словами автора, «відразу набрала характеру суто національного» [6, с. 498, 500].

Авторитетний вчений, теоретик історичної науки І. Лисяк-Рудницький розглядав українську революцію як синонім українських визвольних змагань 1917 – 1920 рр. [10, с. 39]. Історик одним з перших зробив спробу проаналізувати сутність української революції. Її значення він вбачав у боротьбі українського народу за національне визволення, підкреслюючи, що ця революція, не зважаючи на поразку, «переродила суспільство України, ... створила Україну як модерну націю». Українська революція, за словами І. Лисяка-Рудницького, створила фундамент, на якому «з того часу розвивається все подальше українське життя» [10, с.50].

Відродження незалежної Української держави в 1991 р. обумовило подальшу актуалізацію студій історії національної революції 1917 – 1921 рр. Але у процесі становлення її концепції

виявилися певні методологічні проблеми. В Україні, де протягом перших років незалежності відчувався великий дефіцит історичних праць, автори яких позбулися б компартійної ідеологізації, громадськість з інтересом зустріла публікації діаспорних істориків Н. Полонської-Василенко та О. Субтельного. Але перша, висвітлюючи революційні події 1917 р., боротьбу українців за свою державу, фактично мала на увазі російську революцію, не згадуючи про революцію українську. В деяких випадках мова йшла про «український рух» [12, с. 453, 459].

У праці О. Субтельного, перше україномовне видання якої було опубліковане в 1991 р., можливо вперше, читач в Україні побачив незвичне ще для себе визначення «українська революція», яким автор назвав події 1917 – 1921 рр. Історик наголошував, що «змагання за національне самовизначення зумовили специфічні риси української революції», а, з іншого боку, «соціально-економічні перетворення пов'язали її зі всеросійською революцією» [24, с. 331].

У передмові до праці О. Субтельного вітчизняний вчений С. Кульчицький, зазначив, що це «незвична для нас книга» [9, с. 6]. Перш за все, в ній «під незвичним кутом зору» подано історію революційних подій в Україні. Критично характеризуючи початковий пострадянський історіографічний період, відомий київський історик вказав, що «звичною» для України того часу ще залишалася «фальсифікована історія 1917 – 1920 рр.». Науковець висловив переконання, що вже давно пора «звільнитися від сталінських стереотипів» [9, с. 10].

Таке звільнення від стереотипів радянської доби відбувалося в працях українських істориків протягом досить тривалого часу. Це виявилось в зміні світоглядних орієнтирів вчених, у формуванні нових наукових концепцій, в оновленні історичної термінології. Відбувалося творення модерного покоління вітчизняних істориків, які були вільні від компартійної ідеологізації своїх праць, сприйняли сучасні методологічні підходи. Це простежується у становленні наукової концепції Української революції 1917 – 1921 рр.

Не зважаючи на різні політичні повороти в розвитку сучасної Української держави, актуальність зазначеної теми не зменшувалася. Це обумовило наполегливий пошук наукової концепції щодо висвітлення революційних подій в Україні в працях вітчизняних істориків. Провідне місце в цьому процесі посідають вчені Інституту історії України НАН України й Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України.

Протягом 90-х років ХХ ст. В. Верстюк, О. Реєнт, В. Солдатенко та інші вітчизняні історики провели велику роботу щодо дослідження конкретних питань та розробки концепції Української революції 1917 – 1921 рр. Суттєво розширилася джерельна база цих наукових студій. Відбувався складний творчий процес осмислення історичного досвіду визвольних змагань в Україні тієї революційної доби. На формування цієї концепції впливали різні чинники: суспільно-політичні процеси розбудови незалежної Української держави, пострадянська еволюція наукових поглядів українських істориків, методологічні підходи, на яких ґрунтувалися праці діаспорних дослідників.

Принципово важливим є те, що українські науковці відкинули концептуальні підходи радянського часу, які сприймали суспільні перетворення в Україні 1917 року виключно з точки зору пролетарської «Великої Жовтневої соціалістичної революції» [8, с. 43 – 46]. Під тиском компартійних ідеологів українські історики доби тоталітарного режиму стверджували, що Центральна рада «була органом буржуазії» і узурпувала владу в Україні [8, с. 51].

У 90-ті роки ХХ ст. в часи розбудови незалежної Української держави вітчизняні вчені розглядали революційні події 1917 – 1921 рр. як боротьбу за утвердження національної державності. Еволюція поглядів на революційні події того часу простежується у перейменуванні відділу Інституту історії України НАН України. До 1990 р. це був відділ історії Великої жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. У 1990 р. з його назви було вилучено ідеологічну ознаку і перейменовано на відділ історії революції і громадянської війни. Лише в 1995 р. ця структурна одиниця Інституту історії України отримала назву – Відділ історії Української революції 1917 – 1921 рр. [6, с. 86].

Зміни назви цього відділу означали поворот у тематиці його наукових досліджень та концептуальний пошук його наукових співробітників. На початку української незалежності в 1990

– 1993 рр. вони досліджували наукову тему «Ради, Центральна Рада, Директорія: цілі, методи, лідери протиборствующих сторін (1917 – 1920 рр.). Порівняльний аналіз». Протягом 1994 – 1996 рр. відділ розробляв наукову тему «Національно-державне будівництво в Україні. 1917 – 1920» [6, с. 87, 88]. Таким чином поглиблювалося вивчення проблем Української революції 1917 – 1921 рр.

Історіографічний аналіз свідчить, що термін «Українська революція» до середини 90-х років ХХ ст. майже не використовувався в наукових працях вітчизняних вчених. Одним з перших застосував цей термін у назві своєї монографії О. Реєнт: «Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917 – 1920 рр.» [13]. Цей термін використали в 1996 р. В. Верстюк та В. Солдатенко в своїх статтях присвячених ювілею голови Центральної Ради М. Грушевському [2; 15].

Але усталеного підходу в цьому питанні українські історики ще не мали. Іноді для означення революційних подій в Україні використовували також поняття «українські визвольні змагання» (О. Рубльов, О. Реєнт) [14], «національно-демократична революція в Україні» (П. Губа) [5]. Проте в дослідженнях українських істориків утвердився термін «Українська революція», хіба що з дещо відмінними хронологічними межами – 1917 – 1921 рр. – у працях В. Верстюка [1] та в більшості інших дослідників, 1917 – 1920 рр. – у студіях В. Солдатенка [15 – 23].

В. Верстюк на рубежі 2000-х років звернув увагу на те, що в дослідженні Української революції «на зміну історіографії ідеологій повинна прийти історіографія інтелектуальна», яка спирається на світовий досвід. На думку вченого, формуючи концепцію вивчення історії Української революції, необхідно вивчити суспільні умови, «які спричинили вибух революції, визначили напрямок її розвитку та характер». Всебічне висвітлення цієї проблеми, на переконання історика, дозволить «наблизитися до розуміння всього контексту української революції, зокрема – її ролі в модерній історії України як зв'язкової ланки між ХІХ і ХХ століттями, а також до з'ясування її реальних, а не надуманих під ідеологічними впливами завдань і наслідків». За словами В. Верстюка, «одним з наріжних каменів сучасної концепції Української революції повинен бути акцент на її самотності і самодостатності, проте було б помилкою намагатись відгородити її китайським муром від революції Російської» [1]. Ці концептуальні орієнтири вказують на важливі напрямки подальших досліджень історії Української революції.

Значний внесок у теоретичну розробку концепції революційної доби в Україні зробив у своїх численних працях В. Солдатенко. Вчений здебільшого пише про концепцію Української революції, і лише зрідка про концепцію її досліджень, очевидно, не вбачаючи в цьому різниці, але віддаючи перевагу першому варіанту. На основі історіографічного аналізу досліджень цієї проблеми він пропонує власне бачення подальшого розвитку студій Української революції як важливого феномена української історії [20, с. 3].

В. Солдатенко зазначив, що «з'ясування ідейно-теоретичних засад (концепції) української революції ... порівняно недавно стало предметом спеціальних досліджень». Перш за все, історик звернув увагу на необхідність дослідження «питань про співвідношення класово- і національно-політичних сил», які були задіяні в суперечливих революційних процесах в Україні [16, с. 3]. Вчений виявив також науковий інтерес до питання періодизації української революції, яке розглядав серед «її найсуттєвіших аспектів» [20, с. 3]. Підсумовуючи проблему формування концепції досліджень революційної доби в Україні, В. Солдатенко вказав на «завдання збалансованого, гармонійного дослідження всього сукупного досвіду Української революції», що надасть можливість сформулювати необхідні «висновки-уроки» [19, с. 42].

Загалом, у процесі становлення концепції історії Української революції вітчизняні вчені в 90-х роках визначили напрямки подальших її досліджень. Найбільш значним був внесок у цю справу В. Верстюка, О. Реєнта, В. Солдатенка. Але це був лише початок теоретичного осмислення зазначеної проблеми. У 2000-х роках українські історики досягли в цьому питанні значних успіхів. Ними до 100-річчя Української революції були отримані важливі наукові здобутки, що потребують подальшого історіографічного аналізу сучасних наукових розробок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В. Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції [Електронний ресурс] / В. Верстюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2000. – Вип. 11. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Verstiuk_Vladyslav/Kontseptualni_problemy_vyvchennia_istorii_Ukrainskoi_revoliutsii.pdf
2. Верстюк В. М. С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради / В.Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – №5. – 1996. – С. 37–50.
3. Верстюк В. Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України / В.Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – №5 – 1997. – С. 17–24.
4. Геращенко Т. Політичні концепції М. Міхновського і В. Липинського в світлі сучасного державотворення / Т. Геращенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Тандем-У, 1999. – Вип. VII. – С. 221–226.
5. Губа П. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917 – 1920 рр.) / П. Губа // Український історичний журнал. – 1999. – №4 – С. 29–40.
6. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. Репринтне відтворення видання 1949 р. – Т. 2. – К.: НАН України, Інститут української археографії. – С. 369–800.
7. Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 818 с.
8. Історія Української РСР у двох томах / Головна ред. колегія: К. К. Дубина (головний редактор) та інші. – Т. II. – К.: Наук. думка, 1969. – 859 с.
9. Кульчицький С. Розповідь канадського історика про минуле й сучасне України / С. Кульчицький // Субтельний О. Україна: Історія: навчальний посібник / О. Субтельний. – Київ : Либідь, 1991. – С. 5–14.
10. Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сорокаліття/ І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – С. 39–51.
11. Михайлюк О. Концепція «української революції»: proetcontra / О. Михайлюк // Гуманітарний журнал. – 2009. – № 3–4. С. 3–19.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – К.: Либідь, 1992. – 607 с.
13. Реєнт О. Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 265 с.
14. Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 років / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – К.: Альтернативи, 1999. – 320 с. (Україна крізь віки. – Т. 10)
15. Солдатенко В. Внесок М. С. Грушевського в концепцію української революції / В.Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1996. – №5. – С. 3–27.
16. Солдатенко В.Ф. Проблема класово- і національно-політичних сил у концепції української революції (початок)/ В.Ф. Солдатенко// Український історичний журнал. – 1997. – №5 – С. 3–16.
17. Солдатенко В. Революційна доба 1917–1920 рр. в Україні: в пошуках термінологічних адекватностей / В. Солдатенко // Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 562–565.
18. Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії української революції / В.Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1999. – №1 – С. 68–85.
19. Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії української революції / В.Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1999. – №2 – С. 27–47.
20. Солдатенко В.Ф. Українська революція доби Центральної Ради: аналіз досвіду періодизації / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – №3 – 1997. – С. 3 – 25.

21. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис / В.Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
22. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія / В.Ф. Солдатенко. – К.: Просвіта, 1997. – 410 с.
23. Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія (1918– 1920 рр.) В. Солдатенко. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999. – 508 с.
24. Субтельний О. Україна: Історія: навчальний посібник / О. Субтельний. – Київ : Либідь, 1991. – 511 с.

КАЗАЦКИЙ МОРСКОЙ ПОХОД В КРЫМ 1655 ГОДА

Рябуха Ю.В., Горб Е.С.

Совместная казацко-московская военная кампания лета-осени 1655 г. всегда находилась в тени куда более масштабных потрясений, настигших измотанную войнами Речь Посполитую. Речь идет прежде всего о шведской интервенции, вошедшей в историографию как «Потоп». Все внимание хронистов-современников было приковано к северо-западным рубежам Польско-Литовского государства. Именно поэтому мы так мало знаем о ходе совместной кампании Б. Хмельницкого и В. Бутурлина, целью которой был Львов. Еще меньше дошло сведений о подготовительном этапе похода – операциях донских и запорожских казаков на море весной-осенью 1655 г. Все упомянутые проблемы, так или иначе, были предметом историографических обобщений, однако, полноценного комплексного исследования не существует по сей день.

Весной 1655 г. перед украинско-московским командованием очень остро стал вопрос о нейтрализации Крымской орды на время летнее-осенней кампании. События предыдущего года наглядно показали, какими последствиями грозит очередной татарский набег.

Идея превентивного удара по Крымскому ханству, по мнению Г. Санина принадлежит непосредственно Б. Хмельницкому. Хотя следует отметить, что вся детальная разработка плана принадлежит, по всей видимости, московскому военному командованию. Вторжение в Крым планировалось в значительных масштабах, невиданных для того времени – одновременный удар должны были нанести донские казаки, калмыки и русское войско.

В апреле 1655 г. боярин Федор Никитович Одоевский получил приказание отправиться в Астрахань с целью формирования отряда для вторжения в Крым. Астраханский воевода И. П. Пронский должен был предоставить боярину 50 детей боярских, 50 годовальщиков, 2 тысячи конных стрельцов. Кроме того, тысячу солдат (для которых необходимо было купить лошадей) должен был выставить Терский городок, а также Царицын, Черный Яр и Саратов предоставляли по сотне стрельцов. В общей сложности в распоряжении Ф.Н. Одоевского должно было находиться 3100 всадников и 300 пеших стрельцов.

Стоит детальнее остановиться на участии в этой экспедиции запорожских казаков. Г. Санин указывает, что к Ф.Н. Одоевскому собирались присоединиться два казацких полка, ссылаясь при этом на М. Грушевского. Тот же в свою очередь почерпнул эту информацию из письма молдавского посланника, сообщавшего в мае 1655 г. Стефану Георгице, что два «заднепрянских» полка оставлены Б. Хмельницким на Левобережье, с целью совместного удара с русскими и донцами по Крыму.

В мае 1655 г. донские казаки провели своеобразную «разведку боем» - разграбив татарские улусы в районе Азове и захватив несколько турецких кораблей в Азовском море. Г. Санин оценивает численность этого отряда в 10 тысяч казаков (в него входили как донцы, так и запорожцы), но на наш взгляд это является значительным преувеличением – позднее, летом во время рейда по крымскому побережью численность казаков достигала всего 3 тысяч.

Следует отметить, что освещая крымские события лета 1655 г., исследователи говорят либо об одном, либо о двух походах казаков. В первом случае упоминают совместное предприятие

донцов и запорожцев на 43 стругах под командованием Павла Чесночихина и Семена Вергуна (Дергуна), а во втором, к нему добавляют поход, в котором приняли участие исключительно донские казаки Павла Федорова на 34 стругах. Однако при внимательном прочтении документов, на которые ссылаются исследователи, выясняется, что речь идет об одном и том же походе. Путаница вызвана, прежде всего, разногласиями в расспросных речах станичника Ивана Савина, атамана Кузьмы Дмитриева и атамана Павла Федорова. Первые двое сообщали о том, что слышали, а последний – Павел Федоров сын Чесночихин, принимал непосредственное участие в походе. Разночтения в имени атамана (либо Павел Федоров, либо Павел Чесночихин), также сыграло свою роль в создании второго казачьего морского похода.

В начале июля 1655 г. донские казаки под командованием Павла Чесночихина и запорожцы атамана Вергуна вышли в море и блокировали Керченский пролив. В течение десяти дней казаки разоряли татарские селения на Таманском полуострове, блокировав при этом все судоходство в проливе. 25 июля была атакована сама Тамань. Оставив при судах небольшой отряд (Г. Боплан сообщает, что запорожцы, как правило, оставляли при каждой чайке «по два взрослых и по два мальчика», т.е. казаков с джурами), казаки в сумерках скрытно подошли к городу. Турецкие воины, по словам М.А. Алекберли «после вечерней молитвы — пятого намаза, очень плотно поевши, они ложились спать, как в обычное время. В Турции... издавна принято днем довольствоваться легкой пищей, а вечером есть тяжелые блюда. После вечерней еды мусульмане погружались в крепкий сон. Эта привычка из поколения в поколение превратилась в традицию». Сонный гарнизон не сумел оказать длительного сопротивления, и город был захвачен. Оказавшее сопротивление население было вырезано. В плен было захвачено около 400 человек, и, кроме того, освобождено около 300 православных невольников (хотя, возможно, это количество освобожденных за всю кампанию). После этого, используя Тамань как временную базу, казаки начали разорять азовское и черноморское побережье Керченского полуострова. Д. Яворницкий записал рассказ казака Ивана Россолоды, который ссылаясь на своего отца, рассказал о типичных действиях казаков при набегах. Не смотря на то, что описание относится к XVIII веку, столетием раньше казаки действовали, вероятно, также: «Вот как вскочут запорожцы в какой турецкий город, то немедленно его с трех концов зажгут, а на четвертом постановятся да и выжидают турков, да как бегут какие, то немедленно их тут же и покладают. Таким манером как перебьют мужиков, тогда уже по хатам...» 1 августа пришла очередь и самой Керчи. Однако здесь у казаков все пошло не так гладко, как раньше. Город имел довольно многочисленный гарнизон, основу которого составил отряд турецкой конницы – сипахи, усиленный к тому же значительными подразделениями крымских татар, направленных ханом в город для предотвращения возможной угрозы. Подробных сведений о штурме Керчи казаками не сохранилось. С достоверностью можно сказать лишь то, что казаки «на приступах многих побили и переранили», но при этом были вынуждены отступить от города, разорив окрестности.

В августе 1655 г. казаки предприняли ряд рейдов вдоль южного побережья Крыма, грабя и сжигая татарские селения. Подробности их неизвестны, можно лишь предположить, что казаки, избегая значительных столкновений, смогли разжиться добычей, заставив при этом нервничать все татарское население полуострова.

Е. Апанович приводит информацию, об осаде и взятии казаками Кафы – города, в котором находился крупнейший в Крыму рынок по продаже рабов. Но это не подтверждается другими источниками. Любопытно, что даже в том источнике, на который ссылается ученая, эта информация отсутствует.

В исторической литературе встречаются сведения о морском бое между казацкими стругами и чайками с турецкими галерами-каторгами, закончившимся победой казаков. Г. Санин указывает, что это были турецкие галеры, высланные из Стамбула против казаков. По мнению же Е. Апанович, в морском бою казаки атаковали турецкий караван из шести судов шедший в Кафу. Два судна (одно с зерном, второе – с товарами) были захвачены казаками. В обоих случаях исследователи ссылаются на расспросные речи атамана Кузьмы Дмитриева, который передал сведения, полученные от захваченного в плен татарина, которого позднее отбили свои же. Однако,

в документі указано: «...на Черное-ж де море присланы были из Царя-города для береженья катарги с людьми, а сколько каторг, и того подлинно не ведомо; и те де катарги Донские казаки, которые пошли на море, взяли». Соответственно, версія, приводима Е. Апанович, полна художественного вимисла і не відповідає дійсності. Однак же і версія Г. Санина викликає сумніви – атаман Федор Чесночихин, який безпосередньо керував походом казаків, ні про який морський бій з турецькими галерами не згадує, хоча, здавалося б – з чого замалчувати такий славний подвиг. По всій ймовірності інформація про морський бій є непровереним слухом або взагалі вимислом.

24 вересня 1655 г., коли на Чорному морі почалася непогода, втомлені здобиччю казаків залишили кримські береги і попрямували додому. Нанести серйозний шкоду татарам, донцям і запорожцям маючи незначительні сили, природно не могли, так що головним позитивним результатом їх походу (природно, крім захопленої здобичі) була затримка виступлення в похід на українські землі основних татарських сил.

ЛИТЕРАТУРА

1. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50-70-ті роки XVII ст / О. Апанович. – К., 1961. – 300с.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – Т.9. Кн.2. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 870-1637.
3. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 / Упорядник: Ю. Мицик. – Т.4: (1655-1658). – К., 2015. – 540 с.
4. Донские дела. – Т.5. – Петроград, 1917.
5. Королев В. Босфорская война / В. Королев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://unotices.com/book.php?id=118768&page=61>
6. Мальцев А. Боевое содружество русского, украинского и белорусского народов в борьбе за освобождение Украины и Белоруссии (1654-1655 гг.) / А. Мальцев // Воссоєдинення України з Росією 1654-1954. Збірник статей. – М., 1954. – С. 264-306.
7. Санін Г.А. Відносини Росії і України з Кримським ханством в середині XVII століття / Г.А. Санін. – М.: Наука, 1987. – 271 с.
8. Смолій В. Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Темпора, 2009. – 680 с.

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В АСПЕКТІ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ТА РОЛЬ У ЦЬОМУ ПРОЦЕСІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Стороженко І.С.

Вищеназвана проблема розглядається вперше за останні сто років української історіографії через те, що істориками-попередниками не було визначено, коли, де, за яких умов і з якою організаційною структурою виникла перша Запорозька Січ, а отже, скільки було Січей і яких за своєю будовою за всю історію українського козацтва. Відомий український історик і державний діяч Микола Василенко, торкаючись цього питання в 1916 р. у своїй праці «Очерки по истории западной Руси и Украины», зазначив: «...історіографія все ж таки не вирішила до цих пір задовільно питання про те, коли і за яких умов виникла Запорозька Січ? Унаслідок обмеженої джерельної бази це питання до цих пір є спірним»(виокремлено. – І.С.) [1, с.194]. А дослідник останньої – Підпільненської Запорозької Січі XVIII ст. Михайло Слабченко у 1927 р. писав: «Про Запорозжя взагалі й Січ зокрема написано гори більших і менших книг, статей, заміток. Опубліковано й чимало різних документів. Але що по суті являло собою Запорозжя, яка природа

його, які стадії розвитку проходило воно, було воно своєрідний унікум, а чи явище, що належало до певного соціального типу – і досі в повній мірі не висвітлено. Для того, хто вперше береться до студій над Запорозжям, фактично не розв'язано ані одного питання”(виокремлено. – І.С.) [2, с.203].

На нашу думку, тривалий час (понад 100 років) вищевикладена проблема не вирішувалася через те, що вона не зачіпала інтереси дослідників. Автор цих рядків, дослідник історії воєнного мистецтва України козацького періоду, був і є гостро зацікавлений у вирішенні цієї проблеми, оскільки організаційні структури козацтва є провідними компонентами воєнного мистецтва у поєднанні з його озброєнням та способами збройної боротьби. Наше вирішення проблеми вирізняється оригінальним авторським підходом. Він полягає в тому, що універсальним ключем до розкриття сутності й розвитку козацтва та його Запорозької Січі для нас стало дослідження генезису та еволюції їхніх організаційних структур. Авторська концепція базується на виявленні взаємозв'язку і закономірностей навколишнього світу, який характеризується системною будовою і передачею інформації про свої об'єкти (явища) за допомогою форми (структури) в діалектичній єдності з іншими структурами, які їх оточують і з ними взаємодіють. Завдяки комплексному поєднанню вищеназваного універсального ключа з історично-системним методом, принципом ідентифікації свідомості дослідника з історичною особою (спільнотою) та ідеєю етногенезу, а також з умовами Великого Степового Кордону України (далі – Великий Кордон) і правовими актами Речі Посполитої щодо козацтва, ми зробили вагомий внесок в українську історіографію козацького періоду. Нами запропонований новий підхід до з'ясування походження та еволюції українського козацтва і його Запорозької Січі, а також визначена реформаторська роль Б. Хмельницького у цьому процесі.

За результатами вищеназваних досліджень опублікована монографія: Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. Книга друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі: Наукове видання/ Передмова Ю.А.Святця; Відп.ред. В.А.Смолій. – Дніпродзержинськ: Видавничий дім «Андрій», 2007. – 418 с. + 9 вкл.: іл.

За підсумками всеукраїнського рейтингу «Книга 2007» у номінації «Минувщина» серед чотирнадцяти переможців монографія зайняла одинадцяте місце.

У зв'язку з нападками українського історичного бомонду¹ на монографію і її автора, останній звернувся восени 2007 р. до вченого секретаря ВАКу України (м.Київ) з проханням провести незалежну наукову експертизу монографії. Через місяць автору зателефонувала співробітниця ВАКу і повідомила, що проведена незалежна наукова експертиза монографії (із залученням вітчизняних та зарубіжних вчених) визнала її унікальною і видатною науковою працею в українській історіографії. І додала, що автор може сміливо подавати монографію на захист докторської дисертації.

На підставі прилюдного захисту дисертації за цією монографією рішенням спеціалізованої вченої ради Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту народознавства НАН України від 11 березня 2008 р. автору присуджено науковий ступінь доктора історичних наук зі спеціальності «Історія України».

Висвітлена проблема має значну актуальність. Її визначає сучасна загальнонаукова і загальносуспільна тенденція до перегляду і переосмислення накопиченої інформації про минуле Східної Європи за допомогою новітніх методів її дослідження з метою отримання відповідей на питання, які до цього часу неоднозначно трактувалися українською історіографією. Тому дослідження сутності й стадій розвитку українського козацтва та його Запорозької Січі в руслі цієї тенденції перетворюється на важливе теоретичне та практичне завдання.

Наукові результати, які відображають внесок автора монографії в розробку досліджуваної проблеми, такі:

---

¹Бомонд (франц. *beaumont*-вищий світ)- пересічні люди, які вважають себе належними до вишуканого товариства і тому зверхньо ставляться до інших [4, с.70].

- визначені структура і функції Великого Кордону кінця XV – середини XVII ст. як військової системи, а також його системотвірних компонентів: Дикого Поля, українського прикордоння та Кримського ханства, які разом з навколишнім військовим середовищем – Річчю Посполитою та Османською імперією впливали на процес виникнення українського козацтва, становлення його організаційної структури та утворення Запорозької Січі [3, с. 36–48, 72–136, вкл. між с. 38–39, 82–83];

- прослідкований процес становлення організаційних структур українського козацтва: а) розбійницька ватага (кінець XV – перша половина XVI ст.); б) за урядовими козацькими реформами 1570–1572 та 1578–1582 рр. козацтво перетворюється на привілейовану військову верству Речі Посполитої; в) територіальна десятка на волості (1570–1578 рр.); г) вісім кошів острівних січей Великого Лугу (1579–1590 рр.); д) структуроване козацьке військо (1587–1590 рр.) – передень Запорозької Січі [3, с.137–166];

- запропонована й доведена рицарська (військова) гіпотеза утворення Запорозької Січі наприкінці XVI ст. як альтернатива існуючій в українській історіографії ухадницько-промисловій (господарській) гіпотезі [3, с.166–196];

- виявлено, що виникнення першої Запорозької (Базавлуцької) Січі відбулося в 1590 р. на базі високоструктурованого козацького війська (сформувалося протягом 1587–1590 рр.) та за наявності юридичного акту-дозволу польської влади на таке автономне утворення (постанова сейму «Порядок щодо низовців і України» від 19.04.1590 р.) [3, с. 188, 198–200, 214–234];

- відтворена реальна модель організаційної структури Базавлуцької Запорозької Січі, що була потужним державним утворенням упродовж 1590 – 1638 рр., територія якої включала Низ Дніпра (8 кошів острівних січей у Великому Лузі) та волость (8 територіальних кошів на базі прикордонних замків). Центри управління: Дніпровий острів Базавлук (у теплу пору року) та м. Канів [3, с.246–261];

- спростована помилкова думка щодо існування Запорозької Січі на острові Томаківка (друга половина XVI ст.) та на Микитиному Розі (1638–1652 рр.). Тут були січі, але відповідно черкаських та канівських козаків. На їхній базі виникли коші Базавлуцької Запорозької Січі, а після її знищення (1638 р.) – полкові січі відповідно Черкаського та Канівського реєстрових козацьких полків [3, с. 227–231, 266–278];

- визначено, що, готуючи повстання проти польської влади, Б. Хмельницький спирався на полкову січ Черкаського реєстрового полку, яка розташовувалася на о. Томаківка, а гетьманом Війська Запорозького він був обраний під час Жовтоводської битви 13.05.1648 р. [3, с. 280–290];

- виявлено, що Б. Хмельницький, прагнучи позбавити суспільство від надлишку показаних пасіонаріїв і взяти під свій контроль Запорожжя, відродив (створив) за власним проектом у 1652 р. Чортомлицьку Запорозьку Січ. Відтворена її структура: складалася з 5 паланок і 40 куренів (два курені були втрачені на зламі XVII – XVIII ст.). Як прикордонне військо січове товариство постійно дислокувалося в коші, паланках та на прикордонних постах [3, с. 226–232];

- реконструйований один із гіпотетичних універсалів Б. Хмельницького про створення (відродження) у 1652 р. Чортомлицької Запорозької Січі за його власним проектом [3, с. 330–332];

- запропонована й доведена гіпотеза походження та еволюції етнічних структур українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. в аспекті етногенезу на засадах концепції Л. Гумільова як альтернатива існуючим гіпотезам щодо походження українського козацтва та стадій його розвитку. На базі цієї гіпотези вищенаведені результати дослідження козацтва як системи соціальної (військової) розглянуті з погляду його етнічної історії і у такий спосіб перевірені на достовірність [3, с. 334–355];

- показано, що процес зародження козацького субетносу розпочався наприкінці XV ст. внаслідок перетворення окремих бояр-рицарів у козаків-розбійників, а завершився наприкінці XVI ст. утворенням Базавлуцької Запорозької Січі. Метою створення козацького субетносу був захист українського етносу від його зникнення з порубіжного регіону Великого Кордону [3, с. 349–354, 359–360, 361–364];

- виявлено, що поширення козацького субетносу на волость шляхом покозачення 75 % її мешканців сприяло поширенню на цю територію й організаційної структури Базавлуцької Запорозької Січі – було утворено вісім територіальних кошів Січі зі столицею в м. Канів [3, с. 234–345, 369–373];

- з'ясовано, що пасіонарний імпульс, посланий Б. Хмельницьким у вигляді заклику до повстання, спричинив новий запуск системи козацького етногенезу. Козацький субетнос не тільки відродився, а й став домінантою українського етносу. Під впливом пасіонарної індукції відбулося етнічне пробудження козаків-реєстровців та мешканців Середньої і Східної України, яке обросло соціальною оболонкою української революції середини XVII ст. [3, с. 273–274];

- встановлено, що у другій половині 1649 р. завершився 150-літній період, відведений для фази “піднесення” козацького етногенезу і переходу його в “акматичну” фазу, під час якої пасіонарії починають дбати не про державні, а про свої особисті інтереси. Це викликало соціально-політичну кризу у Війську Запорозькому, проявами якої стали зниження виконавчої дисципліни в управлінських структурах, занепад боєздатності армії і т. ін. [3, с. 375–378];

- визначено, що характерною рисою “акматичної” фази був надлишок пасіонарного елемента, який почали використовувати в своїх інтересах опозиційні сили, налаштовані проти Б. Хмельницького. Щоб стабілізувати ситуацію, він у 1652 р. відродив Чортомлицьку Запорозьку Січ і на її базі сформував з надлишкового покозаченого пасіонарного елемента прикордонне військо, вивів його за межі своєї держави, визначивши для нього постійним місцем дислокації Низ Дніпра [3, с. 375–376];

- виявлено, що Б. Хмельницький з метою порятунку своєї держави від загибелі прагнув зміцнити її етнічну систему шляхом включення до її складу українських субетносів Західної та Північної України. Але їх спочатку треба було ще відвоювати у Речі Посполитої. В зв'язку з цим він звертався по допомогу до Росії, Швеції та Трансильванії, але передчасна смерть 27 липня 1657 р. завадила йому реалізувати свої плани [3, с. 376, 379–383];

- встановлено, що смерть Б. Хмельницького стала не тільки великою втратою, вона стала поворотним пунктом, подією, яка вплинула на подальшу долю козацької держави. Унаслідок її етногенез козацького субетносу у Війську Запорозькому переріс з фази “акматичної (пасіонарного перегріву)” у фазу “пасіонарного надлому”, яка обросла соціальною оболонкою громадянської війни під загальною назвою “Руїна” [3, с.283].

Підсумовуючи, зазначимо, що за всю історію українського козацтва на Низу Дніпра, у Великому Лузі, існували лише три Запорозькі Січі як військово-адміністративні утворення низового козацтва: **Базавлуцька**, або «Найстаріша», «Баторієва» (1590 – 1638 рр.); **Чортомлицька**, або «Стара», «Богданова» (1652 – 1709 рр.) та **Підпільненська**, або «Нова» (1734– 1775 рр.)¹. Водночас на острові **Хортиця** в 1555 р. Дмитро Вишневецький («Байда») побудував городок, з якого восени 1556 р. напав на Іслам-Кермен і вивіз гармати на Хортицю. Восени 1557 р. цей городок був назавжди знищений татарами – турецькою армією. На острові **Томаківка** та на півострові **Микитин Ріг** упродовж 1590 – 1652 рр. були лише січі - форпости, які протягом 1590–1638 рр. були структурними підрозділами першої Запорозької (Базавлуцької) Січі, а після її знищення – протягом 1638 – 1652 рр. полковими січами відповідно Черкаського і Канівського реєстрових полків.

Серед названих трьох Запорозьких Січей особливе місце посідає Базавлуцька. Адже це перше українське державне утворення після Київської Русі, яке утворилося як соціальна оболонка козацького субетносу, який, починаючи з 1590 р., почав виконувати функції домінанти

¹ Усі Запорозькі Січі були створені з дозволу влади, а також знищені за її рішенням. Зокрема, **Базавлуцька** – утворена в 1590 р. за підтримки короля Сигізмунда III та постанови польського сейму «Порядок щодонизовців і України» від 19. 04. 1590 р., а знищена в 1638 р. за підтримки короля Владислава IV та постанови польського сейму «Ординація війська запорозького реєстрового» (березень 1638 р.). **Чортомлицька** – утворена в 1652 р. за універсалом Б. Хмельницького, а знищена в 1709 р. за рішенням російського царя Петра I. **Підпільненська**, або Нова – утворена 1734 р. з дозволу російської цариці Анни Іоанівни, шляхом повернення Січей з еміграції, а знищена в 1775 р. за рішенням російської цариці Катерини II (Маніфест від 14. 08 1775 р.).

українського етносу, його збройних сил і державності. Столиця цього державного утворення на Дніпровому острові Базавлук не називалася ні як Січ, ні як Кіш, бо організаційно складалася з восьми кошів острівних січей. В листуванні і спілкуванні козаки називали свою столицю «куренями», де було зосереджено понад півтори сотні куренів (тимчасових житлових приміщень) від восьми острівних кошів. Це було Місто-Держава - Військо Запорозьке. Документи звідси мали таку форму: «Дано з Базавлука, гетьман Війська Запорозького Петро Сагайдачний». Базавлуцька держава Військо Запорозьке проіснувала 48 років (1590-1638). Її супердосконала організаційна структура трансформувалася з 1648 р. в державу Військо Запорозьке Б.Хмельницького, який територіальні коші замінив територіальними полками, поділивши їх, як і на Базавлуці, на територіальні сотні, а територіальні десятки замінив куренями (військово-господарські структури, які були створені на базі села або хутора).

Інші дві Запорозькі Січі були васальними прикордонними анклавом¹. Фактично це одна Богданова Чортомлицька Запорозька Січ (1652-1709 рр), розірвана навпіл вимушеною (репресії російського царя Петра I 25-річною (1709-1734) еміграцією на територію, підконтрольну Кримською ханству, де було утворено Кам'янську (1709-1711 рр), а потім Олешківську (1711- 1734 рр.) Січі. Повернувшись з еміграції з дозволу російської цариці Анни Іоанівни на Україну в 1734 р., запорожці заклали Кіш у Великому Лузі (1734-1775 рр.) з новою назвою Підпільненська, або Нова Запорозька Січ, яка була знищена в 1775 р. за рішенням російської цариці Катерини II. Проіснувала в еміграції 53 роки (1775-1828) як Задунайська Січ на службі у Туреччині.

Обидві Січі мали однакову паланочно-курінну організаційну структуру, за виключенням не значних відмінностей у кількісному їх складі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины./ Н.П.Василенко. – К. 1916.
2. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права./ М.Слабченко. – К., 1927. – Вип. 3.
- 3.Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. Книга друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / Передм. Ю.А.Святця; Відп.ред. В.А.Смолій./ І.С.Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007.
4. Сучасний тлумачний словник української мови. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2009.

МАХНОВСЬКИЙ РУХ НА ПРИАЗОВ'І

Стоюшко М.М.

В історії Північного Призов'я Махновський рух займає унікальне місце. Вперше, на значній території була здійснена спроба безвладного соціального устрою суспільства. Переїнявши історичні традиції Війська Запорозького, Повстанська армія Махно вирішувала спільні з ним завдання, тільки вже у інших історичних реаліях. Ці принципи, вироблені на єдиній основі народної ментальності, актуальні на сьогодні. У декларованій державній політиці децентралізації влади, зокрема у Південно-Східних регіонах України, актуальним є дослідження здобутків махновського руху .

До сьогодні багато аспектів історії махновського руху у Приазов'ї не досліджені належним чином. Роль багатонаціонального регіону України у цих подіях унікальна. Вона стосується малодосліджених відношень махновських повстанців з етнічними меншостями Півдня України, зіткнення інтересів сільських жителів і міського пролетаріату. Необхідно зрозуміти і усвідомити, що штовхало величезні маси селянства на боротьбу.

Махновський рух – це один із конкретних виявів революції. Його правдиве відображення можливе лише у детальному розгляді локальних виявів цього руху, зокрема у Приазов'ї. Чинником актуальності цього дослідження є необхідність обов'язкового врахування історичного досвіду попередніх поколінь. Без вивчення ідеології махновського руху неможливо зрозуміти в повному обсязі менталітет жителів Північного Приазов'я. Щоб краще розбиратися в подіях, які відбуваються сьогодні, нам необхідно частіше звертатися до історії, зокрема до історії уроків махновського руху.

Об'єктом дослідження виступає зародження повстанського махновського руху, зокрема у Північному Приазов'ї, його вплив на хід усїєї громадянської війни.

Предметом є селянство і міські жителі Приазов'я, стосунки махновців з нацменшинами цього регіону, відношення до привілейованих класів суспільства, згуртування у повстанські загони для спільних бойових дій.

Ми постарались охопити період з літа 1918 року, коли на півдні, у Бердянському, Маріупольському, Мелітопольському та Олександрівському повітах діяли розрізнені загони повстанців, до літа 1919 року – початку відкритої конфронтації махновців з більшовицькою радянською владою, та визнання Махно поза законом.

Охоплюють географічні межі Північного Приазов'я – тодішні Маріупольський та Олександрівський повіти Катеринославської губернії, Бердянський та Мелітопольський повіти Таврійської губернії, частково – Землі Війська Донського.

Метою є аналіз особливостей та проявів повстанського анархо-махновського руху Північному Приазов'ї, його роль у контексті усїєї «махновщини».

Для реалізації мети ставляться такі завдання:

- проаналізувати фактори, які призвели до появи, розвитку діяльності та консолідації повстанських загонів;

- віднайти перші повстанські загони які зорганізувались у Приазовських селах;

- з'ясувати, що штовхало селян на збройну протидію ворогам;

- віднайти інформацію про перебування та діяльність Н. Махно у Приазовських селах та містах;

Мобілізаційна кампанія денікінців викликала шалену протидію в селах Приазов'я, сприяла посиленню повстанського руху. Наприкінці 1918 року через весь Маріупольський та Олександрівський повіти пройшли повстанці. У цей час вони повністю контролювали район від Оріхова Олександрівського повіту до Волновахи Маріупольського повіту. Генерал Денікін визнавав, що на початку грудня реальною силою, яка протистояла його військам у Приазов'я, були «об'єднані шайки «батька» Махна», які налічували 5-6 тисяч бійців. Важливу роль у формуванні політичного обличчя загонів зіграли їх контакти з Махно. Пізніше В.Шемелінін згадував: «Чутки про якогось Махна, який нібито десь недалеко організує повстанські загони й бореться за радвладу» поширювались по усій Маріупольщині. Вже восени, після відходу австро-німецьких військ, активні спроби встановлення зв'язків з Махном робилися рядом грецьких селищ Приазов'я. З села Старий Керменчик було направлено делегацію до Н.Махна, що складалася з І.Х.Мавроді, І.Г.Патрікаца, Ф.О.Балабана. Представники цього села – Абрамов, Балабан, Хара, Борисов, брали участь у Гуляйпільському з'їзді революційних загонів, що відбувся у листопаді 1918 року. У грудні 1918 року селянські загони отримали наказ Махна не оголошувати влаштовану білими мобілізацію і готуватися до боїв. [2, с.132].

Анархо-махновці одним із найголовніших завдань вважали контроль над залізничною ділянкою Чапліно-Бердянськ. Набравши сил, з жовтня 1918 р. Н. Махно та інші отамани почали постійно нападати із засідок на потяги [3, с.25]. Уже в той час, за відомостями Білаша, була нестача боєкомплектів і обмундирування. Але незважаючи на це, 3-я бригада махновців продовжувала наступати до Маріуполя і Волновахи.

Очолений Н. Махно селянський рух і Приазов'ї відіграв важливу роль у перебігу громадянської війни в Україні [1, с.25]. Селянські партизанські групи і загони самозахисту перетворили Приазов'я на внутрішній фронт, відволікаючи на себе значні сили білої гвардії. На

початку 1919 р. махновські та інші формування отримували натиск частин Май-Маєвського, егерської бригади німців-колоністів, загонів добровольчої армії, надісланих з Кавказу. Грецьке населення, яке було найбільш чисельною і політично активною етнічною групою населення Північного Приазов'я, ставило близько половини населення Маріупольського повіту [5, с.10]. На початку квітня частини 3-ї махновської бригади розташовувались в Малітопольському, Бердянському, Олександрівському, Маріупольському, Павлоградському повітах, це дає нам можливість стверджувати про величезну популярність «батька» на Приазовських землях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Романцов В. М. Північне Приазов'я в період наростання громадянської війни / В. М. Романцов. – Донецьк: аналітично-інформаційний журнал «Схід» №6. – 2011, – С. 84-88
2. Махно Н. Воспоминания. В 3 т. В огне революции / Махно Н. – Париж: Громада, 2006. – Т.2. — 156 с.
3. Верстюк В. Махновщина: селянський протестантський рух на Україні / Верстюк В. – К.: Знання, 1991. – 368 с.
4. Чоп В. Нестор Іванович Махно / Чоп В. – Запорозьке: РА «Тандем», 1998. – 84 с.
5. Якубова Л. Д. Маріупольські греки (етнічна історія) 1778 р. – поч. 30-х рр. ХХ ст. / Л. Д. Якубова. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 331 с.

ВИТОКИ КОНЦЕПЦІЇ ОУН ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Теміров Б. Ю.

Український народ тривалий час був об'єктом гноблення інших держав. Більше того, Україну використовували в якості розмінної монети у геополітичних іграх. Однак, відповідно до одного із ньютонівських законів, на кожен дію є протидія. У тривожні періоди української історії поставали політичні діячі та політичні сили, для котрих важливою була справа досягнення незалежності України. Їхні ідеї були неоднаковими, однак було те, що об'єднувало їх – інструментарій досягнення мети – революція. Саме таким шляхом прагнули досягти незалежності України Дмитро Донцов, Микола Міхновський, Лев Ребет, Микола Сціборський, Степан Бандера та інші. У науці усі революції в українській історії здобули характеристику національних. Для з'ясування ролі національної революції в історії України необхідно розкрити сутність двох необхідних її маркерів: мети і змісту.

Задля розуміння змісту української революції необхідно проаналізувати її ідейне наповнення у різні періоди, що залежало від конкретних історичних умов. Витоки ідеї української революції як інструменту здобуття незалежної держави простежуються від початку ХХ ст. і пов'язані з діяльністю Миколи Міхновського та Дмитра Донцова.

Одне з найбільш ґрунтовних бачень національної революції окреслив М. Міхновський у брошурі «Самостійна Україна» (1900 р.). На його погляд, ХІХ ст. стало періодом звільнення усіх націй, українська не була винятком. На переконання автора, державна самостійність є обов'язковою умовою існування нації. Мету української революції він розумів як «здобуття українською нацією повноцінної форми». Але останнє варто розцінювати як процес, а не як кінцеву мету: «Наша нація довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Країна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя». По суті М. Міхновський закликав до силової боротьби за самостійність України. Він так характеризує бездержавність України: «Над нами висить чорний стяг, а на ньому написано: смерть політична, смерть національна, смерть культурна для української нації!». Автор «Самостійної України» наголошує, що відсутність власної держави нівелює її значимість. М. Міхновський

намагається пояснити, що в умовах царату та австро-угорської монархії українцям як ніколи треба боротися за власну державу. Лише так, на його думку, можна було, позбавившись ярма залежності від Росії та Австро-Угорщини, досягти величі української нації [1].

1921 р. у Відні була опублікована праця Д. Донцова «Підстави нашої політики» [2]. Він говорить про українців як політичну націю з усіма політичними правами, але водночас, на його думку, українці мають долати перешкоди на шляху до вдосконалення. Він зазначає: «Коли нація сформована, – не допускати впливів, котрі нищили б сей цемент, котрим вона спаяна в одну державну цілість». На той час Україна була виснажена війною між Польщею та РСФРР, котра закінчилась підписанням Ризького мирного договору. Відповідно до слів Д. Донцова, українській нації тоді заважали два «впливи»-РСФРР та Польща. Тож, за його логікою, необхідно не допускати таких впливів. Це означає прямиий натяк на українську революцію. Причому, революція повинна була мати двосторонній характер: антипольський та антирадянський. Адже з 1919 р. Україна опинилась між двох вогнів: польським і російським. Тобто в його розумінні мета тієї революції – незалежність України. Зміст революції – подолання УГА спротиву двох агресорів. Тому що вони є отими «впливами», котрі заважають українській нації. Саме так можна було, за логікою Д. Донцова, здобути українську незалежність. Характерною рисою його припущення є відсутність дипломатичного поля у врегулюванні відносин з ворогами.

Важливим етапом у розвитку ідеї української національної революції став міжвоєнний період. У цей час в українських землях, як реакція на антиукраїнську політику, почав формуватися націоналістичний рух. Л. Ребет, будучи не лише ідеологом, а й одним із керівників ОУН (10-й Крайовим провідником ОУН), був наближений до С. Бандери, а тому до ідеології ОУН мав безпосереднє відношення. Він був одним із ініціаторів проголошення Акту відновлення Української держави (30 червня 1941 р.). Він вважав етнічну спільність основною формою існування нації. Окрім цього, він виступав за створення незалежної української держави. Водночас слід привернути увагу до заперечення ним гасла «Україна для українців». Тобто він розумів поліетнічний склад населення України як даність. Зокрема Л.Ребет стверджував: «Український народ, будучи в Східній Європі народом з найстаршою землеробською культурою, має дані бути також глашатаєм передових ідей людства на тих просторах. Україна в змозі та повинна стати зразком політичної культури для всього оточення та замість тиранії, що сторіччями на Сході представляла російська – біла й червона – імперія, показати зразок модерної демократичної держави, де воля й достоїнство людини не порожній звук» [3].

Автор досить чітко зосереджує увагу на політичній культурі, яка дозволить Україні відійти від російської тиранії (червоної та білої). Незалежність України є першим засобом для досягнення етнічної спільності. Під час свого перебування в еміграції у 1950-х рр. Л. Ребет визначив конкретну формулу досягнення етнічної спільності: «Лише самостійна держава є найпридатнішою для розвитку етнічної спільності». Отже, створення самостійної держави є лише методом для досягнення цілі, а не кінцевою метою. Погляди Л. Ребета вирізнялися з-поміж інших членів ОУН.

Іншу точку зору щодо української революції мав М. Сціборський. Він був сотником ОУН, одним із ідеологів цієї організації. Його перу належить проект конституції майбутньої держави, створений у вересні 1939 року, виразного авторитарного характеру. Свої погляди на становлення України він виклав у таких виданнях, як «Розбудова нації», «Українське слово». М. Сціборський вважався автором доктрини українського націоналізму в ОУН. За його словами, революція мала здійснюватися лише «власними силами», за допомогою селянства, яке повинне було виступити рушійною силою такого процесу. Метою національної революції мав стати повноцінний розвиток української нації: «У виборі провідної ідеї кожної політики не вагаємося, нею є Величність, Потужність і Благо української нації» [4]. При цьому він не конкретизує статус української нації в разі досягнення мети: чи буде вона незалежною, чи матиме певний статус у складі іншої держави.

Найповніші міркування щодо української національної революції належать Провіднику ОУН С. Бандері. Його погляди є не просто політичними, а політико-філософськими. Найбільшого резонансу набула свого часу його праця «Перспективи української революції», видана 1958 р. Автор чітко визначив методи досягнення української незалежності [5]. Окрім того, йому вдалося

скласти бачення перспективи побудови української державності. Мета української національної революції у варіанті С. Бандери полягає у досягненні незалежності України. Оригінальність названого вище варіанту української революції полягає у тому, що С. Бандера вбачав досягнення незалежності України, об'єднуючись з іншими народами. Політичну програму ОУН складав особисто Степан Бандера, а її головним лейтмотивом було гасло: «Боротьба за волю народів і людини – основні цілі нашої політичної програми». Таку ідею він озвучив ще 1934 р. на Варшавському процесі. Таким чином, Степан Бандера вважав, що мета української революції – досягнення незалежності України у співпраці з іншими народами. Формально ця мета була досягнута 30 червня 1941 р., коли було проголошено Акт відновлення української держави.

Концепція Української держави ОУН була створена через розчарування у попередніх діях українських можновладців. Переважно це розчарування здобуло симбіоз із алогічними та ідеалістичними переконаннями її лідерів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міхновський М. Самостійна Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1900.mihnovskiy.php>
2. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Лондон: Українська видавнича спілка; Торонто: Ліга визволення України, 1966. – 363 с.
3. Ребет Л. Світла і тіні ОУН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://spavedfront.io.ua/s97717/lev_rebet_quotesvitla_i_tini_ounquot
4. Сціборський М. «Націократія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.udpu.org.ua/ebooks/ist_polit_dumky/pages/26.html
5. Бандера С. Перспективи Української Революції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://royallib.com/read/bandera_stepan/perspektivi_ukransko_revolyuts.html#0

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

РОЗВИТОК БІРЖОВОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – У XIX ст.

Алтухов О. А.

Ключовою проблемою України залишається розбудова ефективної соціально орієнтованої економічної моделі. Це завдання неможливо виконати без детального дослідження історичного досвіду. Цікавим, та достатньо слабо висвітленим у вітчизняній історичній літературі залишається процес становлення біржової справи на українських землях в XIX ст. Саме розкриттю цього аспекту і присвячена дана стаття.

Біржа (від грецького – «buzza» – «сумка», гаманець) – спеціальна організація, яка займається оптовою торгівлею. При цьому предметом торгівлі є альтернативні цінності із задалегідь означеними, певними характеристиками, які відсутні на місці продажу. Це може бути сировина і готова продукція, цінні папери, послуги, робоча сила і т. д. [7].

Поява бірж, як правило свідчить про певний достатньо високий розвиток економічних відносин в умовах ринку. Саме тому становлення цього типу організацій в Україні проходило наприкінці XIX – на початку XX ст., коли почали проявлятися перші паростки капіталістичного устрою.

Розвиток біржової справи в Україні нерозривно пов'язаний з тими геополітичними та соціально-економічними процесами, які проходили в причорноморському регіоні в другій половині XVIII ст. Саме в цей період Російська імперія проводила все більш активну південну політику, яка досягла особливого піку в період правління імператриці Катерини II (1729 – 1796). Природно, що російський наступ на дані території, спричинив конфлікт з Османською імперією, яка довгий час виступала домінуючою силою в цьому регіоні.

Протиріччя вилилися у нову серію російсько-турецьких війн (1735–1739, 1768–1774, 1787–1791 рр.), в цілому дуже вдалих для Росії. Остання поступово значно розширила свої південні кордони, отримала стратегічно важливий вихід до Чорного моря та ліквідувала небезпеку регулярних нападів з боку важливого васала Туреччини – Кримського ханства. У 1791 р. юридичні результати війн були нарешті оформлені Яським договором. Згідно з ним, турецька сторона була змушена визнати російську владу над територією північного Причорномор'я, яка згодом отримала назву Новоросійського краю [8, с. 24].

Новим завданням катеринівського уряду стало якнайскоріше освоєння нових земель, які довгий час були майже незаселеними. На місці колишніх турецьких фортець та давніх грецьких полісів розбудовувалися нові міста – Миколаїв, Єлісаветград, Херсон, Ольвіополь, а також у 1794 р. – Одеса, побудована на місці османського укріплення Хаджибей. Спочатку ці міста виконували переважно оборонну функцію, проте по мірі розвитку виробництва та активного заселення Новоросійського краю переселенцями з України, Росії, Греції, Сербії та ін., вони перетворилися на важливі господарчі центри. Як відзначив український історик Олександр Донік: «Особливістю цього (південного – О. Алтухов) регіону була надзвичайна родючість чорноземних степів. Після ліквідації постійної загрози воєнних нападів із півдня стало можливим вести у північно-чорноморських степах осіле рільництво і тваринництво. Близькість моря створювала можливість ефективно пов'язати новий землеробський район з європейськими ринками» [1].

Підвищення попиту на зерно з боку європейських країн в даний період пояснюється насамперед тим, що внаслідок початку наполеонівських війн традиційні «житниці» Західної Європи занепали і європейці були змушені переорієнтуватися на східноєвропейських постачальників. В свою чергу, російська влада надавала новим містам право вільного виходу на зовнішні ринки, чим користалися місцеві підприємці, залучені в торгівлю збіжжям. У 1784 р. право вільної торгівлі отримав Херсон, а з 1800 р. й інші міста Новоросійського краю. Це сприяло

поступовому зростанню імпорту пшениці. Так, у 1803 р. через одеський порт вивозилося 535 тис. четвертей, у 1804 р. – 538 тис. четвертей, у 1805 р. – вже понад 700 тис. четвертей [8, с. 35].

Це сприяло новому піднесенню міст півдня України. Найбільші вигоди від розвитку міжнародної торгівлі отримала Одеса, яка з 1804 р. отримала право на безмитну торгівлю в порту та спеціальній приморській зоні. У 1809, 1814 та 1816 рр. цей привілей був подовжений царською владою.

Врешті-решт, динамічний розвиток міжнародної торгівлі в Одесі призвів до того, що саме в цьому місті була відкрита перша в Україні біржа. 30 жовтня 1796 р. міська рада видала спеціальний маніфест про створення цієї організації, яка була розміщена у будинку пана Івана (Жана) Дофіне на розі нинішніх вулиць Грецької та Рішельєвської. Кожного ранку, з 10-ти до 12-ти годин тут проводилися біржові збори [6, с. 233]. Також там були розміщені спеціальні маклери та нотаріуси, які мали засвідчувати торгові угоди та записувати векселі [2, с. 117].

20 червня 1848 р. був прийнято спеціальний біржовий статут, згідно з яким створювався спеціальний управлінський орган, що отримав назву Біржового комітету, який в свою чергу, підпорядковувався міністерству фінансів Російської імперії.

Згідно із Статутом, Одеська біржа визначалася як місце де проходили регулярні зібрання підприємців для укладання комерційних відносин та договорів, незалежно від галузі [2, с. 117].

Першим головою біржового комітету Одеси став великий підприємець Яків Порро, а біржовими старшинами було обрано комерсантів Йосипа Етлінгера та Аріста Маса.

На біржі в основному велися операції, пов'язані із закупівлею/продажем збіжжя, а також валютні операції. Загальний обсяг контрактів на поставку зерна у 20-х рр. XIX ст. дорівнював 60 млн. руб. Розвивалися і міжнародні економічні зв'язки. Зокрема, головні свої обороти Одеська біржа мала із аналогічними установами Парижу, Марселю, Лондону, Відню, Трієсту, Ліворно, Константинополя, Амстердаму, Генуї та Гамбургу [6, с. 234].

Динаміка та специфіка економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії в XIX ст., серед всього іншого, обумовлювало те, що в інших регіонах біржові установи почали з'являтися дещо пізніше. Зокрема, це стосується Києва. Необхідність появи спеціальної біржової установи тут почала проявлятися тільки в другій половині XIX ст. Це було пов'язано із тим, що саме в даний період на території Київського генерал-губернаторства формується міцна цукроварна галузь, яка була тісно зв'язана із світовими, переважно західноєвропейськими, ринками.

Перші цукрові заводи на Правобережжі почали з'являтися у 30 – 50-х рр. XIX ст. Це були підприємства з досить примітивною («возневою») обробкою, де панувала ручна праця, а продуктивність була низькою. Кількість цукрових заводів дорівнювала 449 і вони виробляли 1,5 – 2 млн. пудів цукру [5, с. 213]. Слід також відзначити, що до середини XIX ст. виробництво цукру було зосереджено в руках великих поміщиків Бобринських, Браницьких, Потоцьких [6, с. 26].

В цілому ж, вже в 50-х рр. XIX ст. цукрові заводи, розташовані в малоросійських губерніях давали 4/5 усієї продукції Російської імперії в цій галузі. Зокрема, Яхненки-Симиренки виробляли близько 4 млн. т. цукру, граф Бобринський – близько 3 млн. т., волинський поміщик Сангушко – 1,5 млн. т., чернігівський поміщик Кушелєв-Безбородько – 0,8 млн. т. [3, с. 83].

Ще більших масштабів цукрова галузь досягла у 60-х рр. XIX ст., особливо після початку «великих реформ» царя Олександра II. У 1860 – 1861 рр. 230 цукрових заводів України виробляли понад 50 млн. т. цукру. В даний період біля 72 % цукроварень працювали в українських губерніях, а в наступні роки їх доля зросла до 78 % [3, с. 84]. Слід також відзначити, що саме в 60-ті рр. новими «цукровими королями» стають брати Терещенки.

Масштаби виробництва цукру ще більше зросли у 70-х рр. XIX ст., у зв'язку із збільшенням попиту з боку європейських споживачів [3, с. 84].

Розвиток цукрової галузі змінював господарчий статус Києва. В 60-х рр. XIX ст. виникла потреба у створенні нових фінансових установ, які обслуговували потреби багатих виробників цукру. У 1862 р. відомий тоді економіст, професор Київського університету та майбутній міністр фінансів Російської імперії М. Х. Бунге, разом із міським головою І. Завадським склали доповідну

записку на ім'я київського генерал-губернатора, в якій виступили за створення в Києві біржі. Врешті-решт, їх подання було розглянуто і 19 жовтня 1863 р. на спеціально придбаному будинку на Подолі була відкрита ця фінансова установа. Приблизно через рік, у листопаді 1865 р. був затверджений Статут біржі, створений за зразком одеського.

Керівництво київської біржі було обрано тільки через чотири роки. У лютому 1869 р. впливові комерсанти міста провели перші збори біржового товариства та обрали його голову – купця Миколу Хрякова, який спеціалізувався на продажі цукру та борошна. Він перебував на своєму посту до самої смерті, у 1900 р.

Довгий час київська біржа не мала постійного приміщення, аж поки у 1885 р. для неї не був побудований будинок на розі Інститутської та Хрещатика [7, с. 37].

Слід відзначити, що київська біржа забезпечувала реалізацію інтересів великих виробників та торговців цукром, який був головним товаром з яким укладалися угоди. Так, у 1895 р. в Російській імперії було вироблено 35 млн. пудів цього продукту, з яких 64 % було продано на київській біржі (22, 273 млн. пудів) [7, с. 37].

Таким чином, становлення в першій половині XIX ст. двох імпортоорієнтованих галузей – вирощування зерна та цукроваріння – спричинила формування нової моделі економіки на українських землях у складі Російської імперії. Це в свою чергу, спричинило формування таких важливих інститутів ринкового господарства як біржі. Відповідно до торгово-господарчої кон'юнктури, перші такі установи були центрами зернової та цукрової галузі: Одеса та Київ. Подальший розвиток біржової справи в Україні в XIX ст. розглядатиметься в наступних наукових статтях

ЛІТЕРАТУРА

1. Донік О. Україна: У складі двох імперій (остання чверть XVIII - перша половина XIX ст.) - Київ. 2011 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/knyga-o-donik-ukrayina-u-skladi-dvokh-imperiy-ostannya-chvert%60-khviii-persha-polovyna-khikh-st-/glava-6-zaselennya-u-osvoennya-pivdennoyi-ukrayiny/> Малишко В. М., Присяжнюк О. І. Виникнення інститутів біржової торгівлі в Україні / В. М. Малишко, О. І. Присяжнюк // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. - 2014. - № 1. - С. 116 – 120.
2. Малюта О. В. Український ринок в економічних системах російської та Австро-Угорської імперій другої половини XIX – початку XX ст. (на прикладі цукрової та нафтової промисловості) / О. В. Малюта // Сторінки історії. Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 35. – С. 80 – 92.
3. Москалюк М. М. Інфраструктура та технічна характеристика цукрових заводів українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс] / Режим доступу: [file:///C:/Users/user/Downloads/gurit_2011_4_96%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/gurit_2011_4_96%20(1).pdf)
4. Москалюк М. М. Становлення і роль підприємств у цукровій промисловості український губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – вип. XXXIX. – С. 31 – 36.
5. Мошенський С. З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи / С. З. Мошенський С. С. – London : Xlibris, 2014. – 455 с.
6. Примак І. О. Виникнення та становлення біржової торгівлі в Україні [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2010/Economics/66434.doc.htm
7. Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.) : Монографія / В. Шевченко. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2010. – 266 с.

СУХОПУТНІ ТРАКТИ У ТОРГОВЕЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НІЖИНСЬКОГО ГРЕЦЬКОГО КУПЕЦТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII- XVIII СТ.

Волоніць В.С

У другій половині XVII-XVIII ст.. на Гетьманщині відбувається процес економічного пожвавлення. Спостерігається активне функціонування та зростання торговельного капіталу. Особливу роль у торговельному житті українських земель відігравали грецькі купці які мали сталі торговельно-дипломатичних традицій, що формувалися протягом XVII ст.

Виникнення саме тут потужної грецької торговельної факторії в останній чверті XVII ст. відбулося не випадково. Успішність комерційної діяльності греків обумовлювалась існуванням торговельно-дипломатичних традицій, що формувалися протягом першої половини XVII ст.

Природним було те, що грецькі торговці тяжіли до міста Ніжина яке у XVII–XVIII ст. стає важливим транзитним пунктом сухопутної торгівлі, де перетиналися торгові шляхи зі сходу, заходу та півночі. Саме в цьому місті з середини XVII ст. формується грецький торговий осередок. В цьому контексті буде доцільним розглянути основні суходільні торгові шляхи які використовували грецькі купці для здійснення підприємницької діяльності.

Найбільш активно використовувався головний шлях, який сполучав Москву та Київ. Цей тракт пролягав через прикордонне північне місто Московської держави Путивль. Так, якщо до 1648 р. торговці минали Торець, Ржев, Брянськ, Рильськ, Путивль, то вже у другій половині XVII ст. шляхи наблизилися до Дніпра.

Статейний список, адресований Богдану Хмельницькому (1649 р.), вказує на існування торгового шляху з України до Московської держави, який проходив через Лубни, Лохвицю, Ромен, Путивль, Севськ, Калугу та Москву [1].

Крім північно-східного напрямку найбільш прибутковим був південний шлях до володінь Османської імперії, а саме до Константинополя.

Повний перелік основних торгових шляхів, що поєднували Київ та Константинополь і використовувалися наприкінці XVII – у XVIII ст. надається О.Русовим. Він виділяє 2 найбільших тракти, які сполучали ці міста. Перший сухопутний шлях проходив через Білгородок, Новосілок, Чорногородкі, Фастів, селище Триліси, Паволоч, Погрибище, Ленець, Немирів, Браславль, Ягорлик, Біляківку, Ташлик, Толчин, Кирносівку, Тростенець, Обидовку, Луг, Рашків, Бендери, Каушани, Кондуну, Курени, Ізмаїл, Тулчу, Баби, Козелек, Істерію, Карасів, Койнабей, Гаджали, Базарчик, Провадів, Купрюк, Надир, Градус, Рострюк, Каранабуру, Фоку, Інжи-Канару, Кирх-Клеси, Бургас, Чорлоє, Селаврію, Боготу, Біюк-Чекмечі, Константинополь. Таким чином, відстань становила 133 милі, або 66,5 годин руху [2]. Так, у 1654 р. константинопольський грек Іван Ніколаєв їхав із Константинополя до Москви саме цим шляхом, через Бендери [3].

Утім, найбільш популярним був другий, коротший, шлях через волоську землю та Яси завдовжки 42 милі (21 година руху). Він проходив через Васильків, Романівку, Фастів, Паволоч, Немирів, Бреславль, Сороки, Яси, Васильків, Берлад, Галац, Мачіно, Дояни, Болдажчи, Гаджали, Базарчик, Провади, Купрюк, Атасу, Карабунар, Фоку, Кірх-Кмеси, Константинополь.

Слід зазначити, що купці часто змінювали напрям свого пересування з урахуванням власних торговельних інтересів. Іноді греки заїжджали до Бухаресту та переїхавши Дунай потрапляли на основний торговий тракт.

Документальним підтвердженням активного використання цього торгового маршруту є зафіксований факт поїздки ніжинських купців, які «шли на Сороку, на Яси, на Вокшани, на Букуреш, с Букуреша через Дунай на Провади... а из Провадей до Мултянской земли» [4].

Шлях із Константинополя до Москви за документальними свідченнями середини XVII ст., що активно використовували грецькі купці, проходив через Київ, та т.зв. «черкаські міста». Уже згаданий вище грек Іван Ніколаєв їхав із Константинополя саме через «черкаські міста». Цим трактом, мабуть, їхали і грек Афанасій Григор'єв з челядниками (прямував із Константинополя до

Москви), минаючи волоські землі та Яси, через «черкаські міста», Ладижин, Кальник, Кам'яні Броди, Лисянку, Канів, Київ [5].

У травні 1669 р. греки Павло Іванов, Ризо Зосимов, Іван Афанасьєв та Мануйло Фотієв їхали «из Волоской земли из Яс города к великому государю к Москве ... и едуци к Киеву, в черкаских городах слышали» [6]. 1671 роком датується документ, де вказується, що 8 листопада прибули до Ніжина греки з Волоської землі, їхали вони «... черкаскими городами через Умань, Калник, Рашков, Лодижнік, Чечельник» [7]. У цьому ж році через Київ їхали греки Микола Остафьєв, Мануйло Павлов, Ананья Мануйлов та Костянтин Миколаєв до Москви через місто Ладижин [8]. Часто вказуються в джерелах міста Ладижин, Кальник, Чечельник, які, мабуть, були одними з основних транзитних пунктів на шляху до Москви.

Наприкінці XVIII ст., у 1780 р., була зроблена спроба послабити сухопутну торгівлю.

У комісію складання проекту нового кодексу депутат комерц-колегії Меженінов уніс пропозицію щодо скасування прикордонних митниць. Усі товари з Гданська, Бреславля й Кенігсберга, що йшли сухим шляхом через Польщу, передбачалося направляти через Петербурзький порт, оскільки на українських митницях стягують польське «цло» й мито, а в Росії ще своє мито. Проте депутат від Ніжина Костевич усупереч Меженінову запевняв, що польські «цло» і мито «весьма умеренны», тому що вони стягуються не з ціни товару, а з возу. Сухий шлях, на думку депутата, був «гораздо способнее, выгоднее и безопаснее». До того ж, через українські митниці везуть й інші європейські та азійські товари. Суходільні шляхи залишалися основними торговими артеріями для грецького ніжинського купецтва майже до початку XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Статейный список Григория Неронова и подьячного Григория Богданова, посланных из Москвы к гетьману Богдану Хмельницкому // Акты относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (1638-1657 гг.). – Спб.: тип. Э.Праця, 1861 –Т.3 – С. 303–318.
2. Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. – К.: Типография М.П. Фрица, 1876. – 54 с.
3. Отписка Наумова, с известием о состоянии дел в Польше и Малороссии и об отношениях Польши к Турции, доставленными греком Иваном Николаевым, посланным от патриарха Паисия к царю Алексею Михайловичу // Акты относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (1668– 1669 гг.; 1648– 1657 гг.). – Спб: тип. Э. Праця, 1875. – Т. 8 – С. 378.
4. Распросные речи казаков о движении турецкаго войска и подступлении под Чигирином // Акты относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (1638 – 1657 гг.) – Спб.: тип. Э. Праця, 1884. Т. 13. – С. 636–712.
5. Отписка к царю киевского воеводы князя Козловского, об отправлении в Москву греков, прибывших из Царьгорода с выкупленными пленниками и с препровождением их распросными речами // Акты относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (1668– 1669 гг.; 1648– 1657 гг.). – Спб: тип. Э. Праця, 1875. – Т. 9 – С. 446-447.
6. Отписка к царю из Киева, боярина князя Козловского, с распросными речами четырех греков и полоняника, о том, что турки стоят у Рашкова, у Тарговиц и Чигирина, что будет рада на р. Расаве и пр. // Акты относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (1668– 1669 гг.; 1648– 1657 гг.).– Спб: тип. Э. Праця, 1875.– Т. 8 – С. 212-214.
7. Отписка к царю киевского воеводы князя Козловского, об отправлении в Москву греков, прибывших из Царьгорода с выкупленными пленниками и с препровождением их распросными речами // Акты относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные

археографическою комиссиею (1668– 1669 гг.; 1648– 1657 гг.). – Спб: тип. Э. Праця, 1875. – Т. 9 – С. 446-447.

8. Отписка к царю из Киева, боярина князя Козловского, с распросными речами четырех греков и полоняника, о том, что турки стоят у Рашкова, у Тарговиц и Чигирина, что будет рада на р. Расава и пр. // Акты относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (1668– 1669 гг.; 1648– 1657 гг.).– Спб: тип. Э. Праця, 1875.– Т. 8 – С. 212-214.

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Гузь А. М.

Вагоме місце в історії України посідає вивчення становища та розвитку різних релігійних конфесій на території нашої держави, насамперед в економічному плані. У цьому контексті науковий інтерес становить вивчення економічного аспекту становища та розвитку Римо-Католицької Церкви на території Правобережної України в першій половині ХІХ століття.

Аналіз історіографічного матеріалу засвідчує, що означена проблема ще не досягла належного наукового вивчення. До цієї теми у своїх працях зверталися такі дослідники як О. Баковецька [1], О. Буравський [2, 3, 4], І. Шостак [10] та ін..

Джерельну базу публікації складають комплекс законодавчих актів і джерела особового походження.

Більша частина актових матеріалів уміщені у 1-му та 2-му зібраннях «Полного собрания законов Российской империи». Законодавчі акти царського уряду дозволяють простежити еволюцію ставлення владних структур до економічних ініціатив Римо-Католицької Церкви в Російській імперії [8, 9]. Важливу інформацію нам надає «Договір з Римом» 1847 року [5]. Джерело повідомляє про кількість римо-католицьких єпархій у Російській імперії й фіксує дієцезіальний поділ та визначає основні функції духовенства.

Другу групу джерел складає офіційне листування. Важливими є офіційні листи до державних структур 1838-1839 рр., в яких інформуєця про перетворення римо-католицьких храмів на православні [6, 7].

Наприкінці ХVІІІ століття, після входження Правобережної України до складу Російської імперії становище Римо-Католицької Церкви зазнало кардинальних змін, що супроводжувалося повним регламентуванням, з боку держави, всіх сфер діяльності та розвитку конфесії, у тому числі й економічного [2, с. 85; 5].

На час включення Правобережжя до Російської імперії Римо-Католицька Церква була великим землевласником. У церковних маєтках активно розвивалося землеробство, бортництво, рибальство, садівництво, млинарство, гуральництво, залізорудне виробництво та ковальство [1].

Характерною рисою економічного розвитку конфесії на території Правобережної України наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ століть було те, що при монастирях і маєтках духовенство активно користувалося послугами найманої праці сезонних сільськогосподарських працівників [4, с. 46-51].

Виробництво сільськогосподарської, а також ремісничої продукції, яке часто було у надлишку, сприяло тому, що монастирі ставали суб'єктами товарно-грошових відносин, що приносило церкві значні прибутки. [1].

Саме економічна самостійність робила Римо-католицьку церкву вільною на всіх щаблях суспільного життя. Це й обумовило низку заходів, з боку уряду, спрямованих на послаблення економічних ініціатив Римо-Католицької Церкви, а саме: скорочення римо-католицьких костелів і монастирів, секуляризація маєтків і майна, обмеження прибутків церкви [6; 7].

З початком ХІХ ст. ситуація змінилась, римо-католицьке духовенство, зважаючи на відносно поступливу політику імператора Олександра І, почало вимагати від уряду повернення конфіскованих земель.

Імператорським указом від 4 грудня 1802 р. кам'янецько-городецьким францисканцям було повернуто колишні володіння [4, с. 46-51; 8].

Римо-католицьким монахам у 1805 р., а згодом і білому духовенству в 1819 р. було надано дозвіл на придбання незаселеної землі або орендувати її у землевласників [2, с. 88-89].

Єпископу Луцько-Житомирської дієцезії К. Цецішовському 31 травня 1824 р. було повернуто у Васильківському повіті, що знаходиться у Київській губернії маєток – Фастівський ключ. Цей об'єкт є важливим тим, що він забезпечував скарбницю єпископії високими матеріальними ресурсами [2, с. 89].

У цілому в перші роки після поділів Речі Посполитої політика секуляризації церковних землеволодінь на Правобережній Україні так і не була переведена. [10].

Російський уряд не бажав повністю перетворювати церковну і монастирську власність у світську, оскільки не хотів тим самим поглибити конфлікт із шляхтою. Тому до середини 20-х рр. ХІХ ст. російські владні структури повернули римо-католицькому кліру багато раніше відібраних маєтностей [2, с. 48].

Яскравим прикладом збільшення площ земельних ділянок у розпорядженні РКЦ в першій третині ХІХ століття, можуть слугувати володіння, які Кам'янецькій єпископії. Важливим є те, що у 1809 р. очільником кам'янецької кафедри став Франц Мацкевич. Він першим звернувся до питання стосовно повернення дієцезійних маєтків. Тому указом Олександра І від 2 січня 1820 р. Ф. Мацкевичу подарували Мукарівське.

Цей маєток поповнював скарбницю дієцезії щорічно 6 тисяч карбованцями сріблом і додаткові внески з бюджету в розмірі 3,8 тис. карбованців сріблом [3, с. 107- 121].

З відомостей стосовно ануатів (річні платежі «а користь духівництва, які платили світські власники за спеціальними наданнями), що належали римо-католицьким костелам відомо, що в Ямпільському повіті Дзиговецьким приходський римо-католицький костелом було отримано 14 серпня 1804 р. допомогу від пана В. Єрошинського у розмірі 120 карбованців.

Важливим аспектом монастирського господарства було бджільництво. селах Ксьондзовці та Голинчинцях, що були у розпорядженні Мурафського домініканського монастиря, у фруктових садах було встановлено 4 пасіки, які налічували 301 вулик. Селяни, які «спеціалізувалися» на бджільництві, сплачували повинність медом. За 4 вулики була встановлена медова данина, що становила 4 карбованці на рік [2, с. 92].

Значного розповсюдження у церковному господарстві набуває й садівництво [2, с.92]. Достатньо прибутковим для господарства римо-католицьких священників промисли, пов'язані з обробкою сільськогосподарської продукції. Ще у другій половині ХVІІІ століття на Правобережжі майже невід'ємним сільськогосподарським елементом стає млин. Не рідкісним було явище, коли священники здавали власні млини в оренду, укладаючи докладні угоди про умови користування цими механізмами. Єпископом Михайлом Пивницьким був ухвалений договір про надання в оренду млинів у с. Волиці та Дмитрівці. Окрім того, у документі наголошувалося, що один з млинів має служити на благо жителів. [2, с. 87].

Озера, що перебували у власності церкви, постачалися на внутрішні ринки рибу. На початку ХІХ ст. Мурафський монастир домініканців, що на Поділлі від продажу різноманітних товарів щорічно отримував приблизно 1666 карбованців, що складало 48,9 % річних надходжень. Достатній прибуток римо-католицькому священству надавала робота корчми. Зустрічалися випадки коли римо-католицькі монахи здавали корчми в оренду. За використання корча у м. Фастів і селах Веприк, Чорногородці, Яблунівці, Снігурівці торговці-євреї мали сплачувати Фастівській економії, що підпорядковувалася єпископу Михайлу Пивницькому протягом 3 років 9 тис. 750 карбованців, а також щорічно забезпечувати 9 пудами цукру [4, с. 92].

У 1841 р. був видан указ «О передаче в ведание Министерства Государственных имуществ, всех недвижимых населенных имений иноверного духовенства Западных губерний», що суттєво обмежував економічну ініціативність Церкви [9].

Отже, у першій половині XIX ст. спроби російського уряду щодо секуляризації церковних маєтків на Правобережній Україні ще не набули обертів у зв'язку з прагненням російського самодержавства мати підтримку в особі духовенства. Церковне землеволодіння Римо-католицької церкви навіть зростало. Уряд дозволяв шляхті й католицькому кліру будувати нові костьольи, купувати землю. Олександр I повернув РКЦ чимало секвестрованих маєтків, значною мірою відродивши її колишнє землеволодіння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баковецька О. О. Римо-католицька церква в Україні кінця XVIII – XIX століть: вплив на суспільно-політичний розвиток / О. О. Баковецька. – [Електронний ресурс]. – Доступно з: http://phd.znu.edu.ua/page//aref/01/bakovetska_aref.pdf
2. Буравський О. А. Політика російського самодержавства щодо землеволодіння римо-католицької церкви на правобережній Україні наприкінці XVIII – першій третині XIX ст. / О. А. Буравський. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 85-92
3. Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія / О. А. Буравський. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – 452 с.
4. Буравський О.А. Соціально-економічне становище Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні (друга половина XIX- початок XX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць/ За заг.ред. П.С. Григорчука. – Вип.15. – Вінниця,2009. – С. 46-51
5. Договор с Римом 1847 года [Електронний ресурс]. – Доступно з: <http://books.e-heritage.ru/book/10074157>
6. Лист київського, подільського і волинського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова до архієпископа Литовського Юсіфа та митрополита Київського Філарета стосовно чуток, котрі виникли в населення у зв'язку з перетворенням римо-католицьких храмів на православні. 8 – 12 серпня 1839 р. [Електронний ресурс]. – Доступно з: <https://www.academia.edu/>
7. Лист київського, подільського і волинського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова до міністра юстиції Д. М. Блудова стосовно чуток, котрі виникли в населення у зв'язку з перетворенням римо-католицьких храмів на православні. 31 травня 1838 р. [Електронний ресурс]. – Доступно з: <https://www.academia.edu/>
8. Об управлении Римско-католического духовенства в России. [Высочайше утвержденные пункты]. 1800. Декабря 11 // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. – СПб. : Тип. II отд-ния собственной его император. величества канцелярии, 1830. – Т. XXVI. – С. 433–436.
9. О передаче в ведание Министерства Государственных имуществ, всех недвижимых населенных имений иноверного духовенства Западных губерний. [Именной указ, данный Сенату]. 1841. Декабря 25 // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. – СПб.: Тип. II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1842. – Т. XVI, ч. II. – С. 139–140.
10. Шостак І. В. Секуляризація церковних римо-католицьких маєтків на Волині у першій половині XIX століття / І. В. Шостак. – [Електронний ресурс]. – Доступно з: http://eprints.oa.edu.ua/1368/1/shostak_12069_2.pdf

ВІЙСЬКОВІ РЕФОРМИ П. ВАННОВСЬКОГО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1881 -1898 РОКИ)

Мельников Е.О.

Після проголошення незалежності України в 1991 р. розпочалося створення якісно нових Збройних Сил держави. Це зумовлює необхідність детального вивчення історичного досвіду, здобутого українським народом у різного роду мілітарних перетвореннях, у тому числі й реформуванні військово-окружної системи під керівництвом військового міністра Російської імперії П. Ванновського у 1881-1898 рр.

Увагу вивченню військових реформ П. Ванновського приділяли радянські історики Л. Бескровний, П. Зайончковський, але питання реформування армії на українських землях у 1881-1898 рр. розглядалося в контексті та здійсненні політики імператорської Росії [1;5]. Серед сучасних російських вчених особистість П. Ванновського та його участь у розвитку армії Російської імперії вивчав С. Кочуков. Проблеми фінансування армії вибрав темою свого дослідження В. Тіванов. Ю. Галушко, А. Колесников, А. Каменєв досліджували розвиток військово-навчальних закладів та підготовку офіцерського корпусу в процесі реформування 1881-1898 рр. [8;10;4;6].

Під час військових реформ Д. Мілютіна імператорська армія була повністю реорганізована: на українських землях з'явилися Київський, Одеський та Харківський військові округи, впроваджено чітке місцеве керівництво, відбувся перехід до масової армії. Під час правління Олександра III йшов процес переосмислення «великих реформ» та подальше удосконалення окремих елементів розвитку Збройних Сил Російської імперії [8].

1 січня 1881 р. військовим міністром Російської імперії було призначено П. Ванновського. С. Вітте надає таку характеристику П. Ванновського: «Ванновський представляв собою особистість. Він був людиною не великої освіти, не великої культури, але він був людиною виразною; твердо відданою Государю; людиною порядку» [3].

П. Ванновський прагнув перегляду та оцінки військового реформування Д. Мілютіна, але після надання належної оцінки «великих реформ» зібраною комісією, військово-окружна система залишилась незмінною. Станом на 1881 р. на українських землях діяли Київський, Одеський та Харківський військові округи. Організація військово-окружного управління складалась з командувача військами округу, військово-окружної ради і п'яти відділів: військово-окружного штабу і округних управлінь: інтендантського, артилерійського, інженерного, військово-медичного [2].

У зв'язку зменшення військового бюджету за часів царювання Олександра III скорочувались й штати військ, тому було збільшено термін служби у піхотних частинах до п'яти років та до шести у всіх інших частинах, щоб мати навчений резерв та не допустити зниження кількості військовослужбовців імператорської армії. В період з 1881-1884 рр. військовий бюджет скоротився на 25% [5].

У 1882 р. було здійснено скасування канцелярій при командирах не окремих бригад, упорядкування ведення господарства в артилерійських частинах, скорочення нестройових посад. Упродовж 1882-1893 рр. відбувався процес підпорядкування артилерійських частин корпусним командирам. Всі ці заходи скоротили на 15 % кількість посад в армійському управлінні [2].

У 1884 р. розпочалась реформа військових чинів, під час якої було скасовано чин майора. На думку М. Корольова метою цієї реформи було «встановлення більшої єдності і правильності проходження служби в молодших обер-офіцерських чинах і усунення перешкод у переході обер-офіцерів піхоти в кавалерію і назад, виключався чин прапорщика, а відповідний йому чин у кавалерії корнета прирівнювався до чину підпоручика. Разом з тим, вводився чин прапорщика запасу для осіб, що мали вищу, середню або незакінчену середню освіту, здали іспит на офіцерський чин і зарахованих у запас» [7].

Підготовка частин проходила у строгій економії фінансування. Під час занять військовослужбовці відпрацьовували крокування, іноді доходило до театральних постанов маневрів для гарної відмітки генералітетом військового міністерства. В Одеському військовому окрузі з 1884 р. відпрацьовували маневри, метою яких повинно було стати захоплення Босфору. У 1885 р. проходили літні навчання у Харківському військовому окрузі [12].

Шестиденні маневри 1888 р. приймав Єлизаветградський повіт Херсонської губернії на яких змагалися частини Харківського та Одеського військових округів. Внаслідок значних витрат на проведення таких маневрів їх не могли проводити щорічно. Того ж року Харківський військовий округ було ліквідовано у зв'язку з програмою К. Левицького, яка передбачала: скорочення військових округів Російської імперії, начальникам округів надавались обов'язки інспекторів, а самі округи отримували більшу самостійність. До Київського військового округу приєднувались Харківська, Чернігівська, Полтавська і Курська губернії, а до Московського – Орловська і Воронежська [9].

У 1890 р. вийшло нове Положення про польове управління військ, яке змінювало ще прийняте Д. Мілютіним у 1868 р. Згідно з положенням 1890 р. збільшувались права головнокомандуючого, визначалися правила формування при мобілізації армійських управлінь з військово-окружних. Реформування Головного штабу не відбулося, у зв'язку з чим гальмувався процес розробки стратегічних ініціатив [7;8].

Широке застосування отримали маневри великими тактичними з'єднаннями. Навчання в обсязі дивізія – корпус – загін стали застосовуватися в Одеському військовому окрузі з 1889 р. В другій половині XIX ст. йшов процес становлення і освоєння тактики стрілецьких ланцюгів. Процес був зумовлений переходом від гладкоствольної до нарізної зброї, яка змінила функції і тактичну організацію піхоти. Станом на 1891 р. у Київському військовому окрузі відбулось формування трьох гірських батарей і гірського артилерійського полку. Враховуючи географічні особливості території округу, зрозуміло, що ніде, крім як у Карпатах, гірська артилерія застосована бути не могла, у разі збройного конфлікту з Австрією. Упродовж 10 грудня 1892 – 8 лютого 1893 рр. біля міста Київ проводилися стрільби з використанням бойових патронів і снарядів [11].

У 1892 р. вийшло Положення про штаби прикордонних округів, згідно якого Київський військовий округ за наказом військового відомства від 9 серпня 1892 р. за № 219 поділявся на три управління. «Управління генерал-квартирмейстера вирішувало завдання оперативного (за сучасною термінологією), розвідувального та топографічного характеру. Генерал-квартирмейстер був першим помічником начальника польового штабу армії. Управління чергового генерала займалося питаннями чисельного складу армії і її внутрішнього устрою, постачанням військ, медичного забезпечення, завідувала військово-судною частиною і армійським духовенством. Управління начальника військових сполучень керувало влаштуванням і експлуатацією військових доріг, організацією військових перевезень, а також завідувала поштовим і телеграфним зв'язком у районі дії армії» [2].

Після реформування управління фортецями, коменданти відповідали за технічний стан та швидку мобілізаційну спроможність. На півдні України діяли Очаківська, Севастопольська фортеці, тому узбережжя Чорного моря у Одеському військовому окрузі дозволяло проводити упродовж 1894-1898 рр. тактичні відпрацювання висадки десанту та захисту узбережжя [9].

Інтендантська справа також зазнала змін. Заготівля консервів, запасів фуражу і продовольства, будівництво військових зернохосовищ та хлібопекарень забезпечувало армію необхідною продукцією та збільшувало мобілізаційні спроможності військових округів на українських землях. Заготівля фуражу проводилася за допомогою землевласників, а провіант до військ через комісіонерів [1;5].

Під час перебування П. Ванновського на посаді військового міністра було змінено і обмундирування. Форма стала більш простою та ефективною під час військових дій, маневрів. Була здійснена заміна в піхотних частинах традиційних ранців речовими мішками, що значно

полегшувало для солдатів тривалі марші. В 1897 р. дерев'яні фляги замінили алюмінієвими, що позбавляло розповсюдженню шлункових захворювань [1].

Увага приділялася і переозброєнню армії. Військові частини почали отримувати гвинтівки С. Мосіна, а на озброєння польової артилерії були введені польові мортири. Відбулося переозброєння гірських батарей; введені нові фортечні легкі гармати і мортири великого калібру, що стріляли бомбами торпедо; введено електричне освітлення в фортецях у воєнний час [1;5].

Перебуваючи на посаді військового міністра П. Ванновський виявив себе у ролі консерватора та антипода лібералу Д. Мілютіну. За основу брався план попередника по реформуванню армії, але він корегувався під потреби часу. Зменшення фінансування вплинуло на відставання частин розташованих на українських землях від військових з'єднань іноземних країн у своєчасному постачанні новітньої зброї, а проведення маневрів іноді проходили за написаним сценарієм.

Нове положення про польове управління військами надавало змогу головнокомандуючому діяти залежно від ситуації та керувати військами, але без реформування Головного штабу були відсутні стратегічні задачі, які повинно було виконувати, тому цю реформу можна зарахувати, як позитивну, але недоведену до кінця. Головними заслугами П. Ванновського у сфері реформування армії були: збільшення польової артилерії, замість іноземних рушниць на озброєння почали надходити гвинтівки С. Мосіна, скорочення військових посад призвело до переорганізації військового управління, полегшення солдатського побуту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал / Л.Г. Бескровный. – М.: Наука, 1973. – 432 с.
2. Безугольный А. Ю., Ковалевский Н. Ф., Ковалев В. Е. История военно-окружной системы в России. 1862-1918 / А. Ю. Безугольный, Н. Ф. Ко-валевский, В. Е. Ковалев. – М.: Центрполиграф, 2012 – 502 с.
3. Витте С.Ю. Воспоминания. Детство. Царствование Александра II и Александра III – (1849-1894). [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.rummuseum.ru/portal/node/855>
4. Галушко Ю., Колесников А. Школа Российского офицерства / Ю. Галушко. – М.: Знание, 1993. – 321 с.
5. Зайончковский П. А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX– XX столетий: 1881-1903/ П.А. Зайончковский. – М., 1973. – 429 с.
6. Каменев А.И. История подготовки офицерских кадров в России / А.И. Каменев. – М.: Наука, 1990. – 247 с.
7. Королёв М. А. Преобразование армии и флота Российской империи в контексте военных реформ (вторая половина XIX- начало XX вв.): Дис...канд. исторических наук 07.00.02: Отечественная история / М. А. Королёв.–М., 2009. – 214 с.
8. Кочуков С.А. П. С. Ванновский военный министр России, 1881-1898 гг.: Дис...канд. исторических наук 07.00.02: Отечественная история / С. А. Кочуков.– Саратов, 2003. – 241 с.
9. Очерк деятельности Военного министерства за истекшее десятилетие благополучного царствования государя императора Александра Александровича: 1881-1890. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.prlib.ru/EN-US/Lib/pages/item.aspx?itemid=4742>
10. Тиванов В.В. Денежные капиталы в русской армии / В.В. Тиванов // Военно-исторический журнал. – 1998, №5 – С.2-11
11. Центральний державний історичний архів України. – Ф. 442, оп. 622.– Д. 519. – Л. 1-9
12. Центральний державний історичний архів України. – Ф. 734, оп. 1. – Д. 1. – Л. 98–111

ФАКТОР ВІЙНИ: АДАПТАЦІЯ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ОБЛАСТЯХ

Муравський О. І.

Одна з невирішених проблем сучасної Української держави – налагодження соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб (ВПО) у нових місцях їх проживання. Згідно з офіційною статистикою, наша зайняла одне з перших місць у світі за кількістю переселенців – бл. 3% населення країни після тимчасової окупації частини території України Російською Федерацією (РФ) були змушені переселитися з Автономної Республіки Крим (АРК), а також Донецької та Луганської областей в інші регіони або ж узагалі покинути територію держави [1].

Чи не найбільше переселенців переїхали до Харківської, Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Київської областей та м. Києва [2]. Найменшу кількість ВПО розселено у західноукраїнських областях – Тернопільській (2 тис. 604 особи), Чернівецькій (2 тис. 780 осіб), Рівненській (3 тис. 377 осіб), Закарпатській (4 тис. 071 особа), Івано-Франківській (4 тис. 213 осіб) та Волинській (4 тис. 658 осіб) областях [3]. Першість утримує Львівська область: станом на 1 серпня 2016 р. на Львівщині тимчасово проживають 11 867 осіб з АР Крим та східних областей, у тому числі 3 513 осіб – жителі АРК, 5 512 осіб – із Донецької області та 2 842 – із Луганської [4]. Із загальної кількості переселених – 3 530 дітей, у тому числі 1 644 дитини – з Донецької області, 809 дітей – з Луганської та 1 076 дітей з АРК [4].

У науковому дискурсі побутує домка (підкріплена соціологічними даними), що в Україні близько 75% людей, які стали вимушеними переселенцями, вже за будь-яких обставин не повернуться на Донбас [5]. Власне більшість ВПО, які приїхали у західноукраїнські області, на відміну від Східної України, обирають їх постійним місцем проживання. Для прикладу, відповідаючи на запитання: «Чи планують ВПО покинути Ужгород після того, як завершиться війна на Сході?», 78% опитаних відповіли, що бажають назавжди «осісти» в регіоні [6]. «Є й такі, що поживши деякий час на Закарпатті, їдуть звідси геть, – констатують чиновники. – За період роботи регіонального штабу таких нарахували 630. Про причини виїзду вони не завжди повідомляють, та й у кожній родині ці причини різні: хтось вирішив поїхати на проживання до європейських країн, хтось повернувся у звільнені міста, комусь клімат не підійшов, а хтось не зміг знайти тут роботу» [6].

Результати дослідження «Українські ландшафти дискримінації», проведеного в січні-лютому 2016 р. фахівцями інформаційного центру «Майдан Моніторинг» і дослідницького бюро Sociologist за підтримки Єврокомісії свідчать, що ВПО в Україні є однією з найбільш дискримінованих груп населення. «Українське суспільство готове до інтеграції переселенців. Лише 27% опитаних громадян вважають, що переселенці та інші меншини поведуть себе негідно. Це дуже незначний показник... , адже 76 відсотків опитаних вважають, що переселенцям із Криму та Донбасу треба допомагати», – констатують соціологи [7].

Однією з найважливіших проблем для переселенців стала пошук нової роботи. Так, Радник міністра соціальної політики України з питань внутрішньо переміщених осіб Оксана Яковець зауважує, що на Львівщині близько 4-х тисяч переселенців не мають постійної роботи, хоча бл. 70% працездатних людей, які приїхали до області зі Сходу та Криму, мають вищу освіту, досвід і кваліфікацію. «Львівський ринок праці не в змозі задовольнити їх потреби», – підкреслила радник [8]. Високопосадовець констатувала, що «не завжди ті пропозиції, які надходять від Центру зайнятості підходять переселенцям. Декого не задовольняють наявні вакансії, декого – рівень оплати праці» [9].

У таких умовах ВПО активно звертаються за допомогою у пошуку роботи до соціальних служб. Представник Департаменту соціального захисту населення Чернівецької обласної державної адміністрації Наталія Пасічник відзначила, що за даними Регіонального штабу в Чернівецькій області від 2014 р. до служби зайнятості звернулось 511 ВПО. Із них – 152 особа

працевлаштована за направленням служби зайнятості, 417 – отримали статус безробітного, 321 – призначена / поновлена допомога із безробіття [10]. В Івано-Франківській області у 2014 – 2015 рр. працевлаштовано 160 ВПО, 63 переселенці проходили професійне навчання за направленням центрів зайнятості, 40 осіб брали участь в громадських та інших роботах тимчасового характеру [11].

Упродовж березня 2014 р. – січня 2015 р. до міських, міськрайонних та районних центрів зайнятості Волині звернулися 492 особи, які вимушено покинули окуповану територію АРК, та переселились із зони АТО Донецької і Луганської областей. За цей період працевлаштовані 140 осіб, зокрема, за направленням служби зайнятості знайшли роботу 117 переміщених осіб [12]. Для підвищення конкурентоспроможності на ринку праці 16 переміщених осіб скеровані на професійне навчання та підвищення кваліфікації за направленням служби зайнятості. Навчання проводили за напрямками: «Комп'ютеризований бухгалтерський облік» (п'ять осіб), «Підприємець-початківець» (три особи), «кухар», «кравець», «перукар-модельєр», «продавець продовольчих товарів»; чотири особи проходили навчання на виробництві (стажування) за професіями «кухар», «приймальник замовлень», «завідувач виробництва», «продавець непродовольчих товарів» [12].

Чимало проблем у переселенців виникло із пошуком житла західноукраїнському регіоні. З перших днів російської агресії, більшість ВПО отримали допомогу від громадських організацій, які забезпечували їх їжею, одягом, і навіть надавали безкоштовне тимчасове житло. Однак можливості такого виду допомоги були обмеженими і не могли забезпечити довгострокові рішення [13]. Так, майже 90% мешканців Криму, Луганської і Донецької областей, які попросили тимчасового притулку на Львівщині, були змушені проживати у приватному секторі. «Сьогодні майже всі переселенці із першої хвилі вже вирішили питання свого перебування у Львівській області. Частина людей купили житло, інші – орендують його, а треті наразі залишаються під нашим патронатом, залишаючись у помешканнях, які запропонував їм оперативний штаб», – зазначають чиновники [14].

Було б помилковим вважати, що місцеві органи влади не здійснювали жодних кроків у цьому напрямі. Зокрема, на Львівщині завдяки системі грантів для українських переселенців із Криму та Донбасу від управління верховного комісара ООН у справах біженців 10 родин отримали по 45 тис грн для поліпшення житлових умов. «До нас звернулися переселенці, які винайняли житло поблизу Львова, зокрема в Сколе й Золочеві. Вони мали довідку про тимчасове переселення, договір оренди і детальний бізнес-план витрат, необхідних для ремонту помешкання, в якому проживатимуть. Після вивчення кожної історії представники управління ухвалювали рішення: надати фінансову допомогу родині чи ні. Гроші отримали 10 сімей», – відзначають грантодавці [15].

В інших західноукраїнських областях ситуація із вирішенням житлових проблем переселенців також практично не вирішувалася місцевими органами влади. «Основною проблемою переселенців..., як два роки тому, так і тепер, є відсутність постійного житла та роботи. Щодо житла, то біженцям від війни можуть допомогти знайти лише тимчасове місце проживання – квартир і будинків задарма держава виділити переселенцям не може», – йдеться у повідомленнях Закарпатського штабу [6]. Станом на 29 червня 2016 р. тимчасовим проживанням у Чернівцях були забезпечені 2298 ВПО, а більшість із них й надалі проживає у приватному секторі [10]. «При зверненні внутрішньо переміщених осіб здійснюється їх поселення в заклади для тимчасового проживання громадян, які переселилися з тимчасово окупованої території та районів проведення антитерористичної операції», – зазначають чиновники Івано-Франківської ОДА [11].

Проте якщо із пошуком житла та роботи, держава не зможе допомогти ВПО, чи не найбільше її підтримка проявляється у соціальних виплатах. Власне більшість ВПО головним джерелом доходів назвали соціальну допомогу від держави та гуманітарну допомогу (разом – 74%). Заробітну плату назвали основним доходом тільки 40% переселенців [16]. Зауважимо, що

Українська держава за два роки конфлікту на Сході України виплатила понад 57 млрд грн вимушеним переселенцям з Донбасу [17].

Для прикладу, станом на травень 2015 р. у територіальних підрозділах міграційної служби Івано-Франківської області реєстрацію отримали 1360 громадян з числа ВПО з території Донбасу і Кримського півострова [18]. З питань виплати та призначення різних видів соціальної допомоги звернулися 390 переселених осіб, прийнято рішення про призначення допомоги 376 громадянам (34 – з АРК, 220 – з Донецької області, 122 – з Луганської області), щодо решти звернень направлено запити для отримання електронних справ одержувачів допомоги. Для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг за призначенням щомісячної грошової допомоги звернулися 3 219 сімей, з яких 3 054 сім'ям призначено грошову допомогу, 812 сім'ям припинено виплату грошової допомоги [11].

Таким чином, у порівнянні з іншими областями, у західноукраїнському регіоні на сьогодні знаходиться найменша кількість переселенців. Більшість із них обрали постійним місцем проживання обласні центри, значно менше – поселилися у сільській місцевості. ВПО на першому етапі міграції отримували значну допомогу від недержавних громадських організацій, благодійних фондів, проте поступово проблеми переселенців «лягли на плечі» держави, яка, на жаль, не зуміла забезпечити їх робочими місцями, якісним житлом, доступним медичним забезпеченням.

ЛІТЕРАТУРА

1. В Україні зареєстровано понад півтора мільйона внутрішніх переселенців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vgolos.com.ua>
2. Рекомендації парламентських слухань [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
3. Узагальнений звіт по роботі позаштатних радників з питань внутрішньо переміщених осіб Міністерства соціальної політики України за період з 1 по 30 квітня 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radnyk.org>
4. За сім місяців тимчасовим переселенцям виплатили понад 25 мільйонів гривень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://loda.gov.ua>
5. 75% переселенців вже не повернуться на Донбас, – Тука [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ipress.ua/news>
6. Переселенці на Закарпатті: два роки по втечі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prozahid.com/content-27742.html>
7. Дослідження: Внутрішні переселенці – одна з найбільш дискримінованих груп [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.com>
8. На Львівщині близько 4 тис. переселенців не мають постійної роботи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vgolos.com.ua>
9. Львівська ОДА: Відсутність житла і роботи – найгостріші проблеми переселенців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vgolos.com.ua>
10. Питання вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб обговорено на консультативній зустрічі представників органів виконавчої влади краю та громадськості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bukoda.gov.ua>
11. Аналітична записка щодо стану виконання у 2015 році в області завдань Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.if.gov.ua>
12. На Волині працевлаштували 140 осіб-переселенців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vip.volyn.ua>

13. Внутрішньо переміщені особи у Львівській області отримують адресну допомогу від УВКБ ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unhcr.org.ua>
14. У Львівській області збирають овочі та крупи для переселенців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vgolos.com.ua/news>
15. На Львівщині 10 родин переселенців отримали гранти на поліпшення житлових умов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vgolos.com.ua>
16. Дорош С. Переселенці з Донбасу: «За що це нам?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bbc.com>
17. Україна за час АТО виплатила більше 57 млрд грн переселенцям з Донбасу, – Ірина Геращенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ipress.ua>
18. Міграційна ситуація в Івано-Франківській області: стан, проблеми і шляхи їх вирішення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dmsu.gov.ua>

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В ПЕРІОД ЗУНР

Олійник О.В.

З проголошенням Західно-Української Народної Республіки (далі-ЗУНР) розгорається кровопролитний польсько-український військовий конфлікт у Східній Галичині. Бойові дії спричинили нагальну потребу у медичній та санітарній допомозі. Саме таку роботу серед інших організацій, що функціонували на теренах Східної Галичини здійснював Червоний Хрест. Перед ним також гостро постала проблема санітарно-епідеміологічного забезпечення населення в місцевостях наближених до лінії фронту та організації належних умов утримання полонених та інтернованих військових.

Дана проблема мало досліджена, у своїх працях їй приділяють увагу В. Трембіцький («Санітарно-медична справа в Україні. Санітарно-червоно-хресна служба в Галицькій державі») та С. Олесків («Причинки до історії Українського Червоного Хреста на З.У.З.»). В цілому ряді праць присвячених розвитку медицини в регіоні дослідники також опосередковано звертають увагу і на діяльність Червоного Хреста. Серед них слід відзначити статті Л. Давибіди «Боротьба з інфекційними захворюваннями в Західно-Українській Народній Республіці», О. Сапіги «Кадрове забезпечення медичної та санітарної служби УГА В 1918 – 1920 рр.».

Український Червоний Хрест в період ЗУНР зіткнувся зі значними труднощами у своїй діяльності вже на початковому етапі польсько-української війни, коли тільки розпочалось становлення його структур. Після австрійська медична червонохресна спадщина була невелика, бо весь лікарсько-медичний запас був сконцентрований переважно на фронтовій лінії, яка існувала на Балканах (Македонія, Албанія) та в Альпах на італійському фронті. Лише дуже мала частина лікарського майна залишилася на т. зв. східному фронті, тобто на прикордонні з Україною, де від 1918 р. боїв вже майже не було. Український Галицький Червоний Хрест та його санітарні станиці самостійно творили по повітах місцеві українські лікарі та жіночі організації [12].

Значно ускладнювали надання медичної допомоги військовим і мирному населенню тривалі кровопролитні бої на вулицях Львова. Негативний вплив на медичне забезпечення українських військ мав також національний чинник. Часто від походження лікаря залежало надання чи ненадання медичної допомоги. Зокрема санітарний поручник УГА Іван Рижій у своїх спогадах загадував, що «В Поліклініці при вул. Ліндого, що була для цивільних осіб, днем і ніччю оперував ранених вояків добровільно і безкорисно невролог проф. д-р Баронч, жид. Загальний шпиталь при вул. Гловінського обслуговував цивільних та рідко військових. Санаторія Червоного Хреста на Личакові була під управою Спілки Польських Лікарів, що відмовлялися подати поміч

стрільцям» [7]. Це в свою чергу все гостріше ставило проблему організації роботи саме Українського Червоного Хреста в ЗУНР.

Вся червонохресна служба розподілялася на: а) першодопомогову службу (перев'язково-лікарську) при фронтівій смузі чи при державному кордоні; б) при транспортній службі, тобто під час перевезення військових частин на або із фронтівих смуг; в) в міських осередках при міських шпиталях.

Український Червоний Хрест Галицької Держави, подібно, як в Українській Республіці, творив свою автономну частину як інституцію, що її завданням в першу чергу було придбання для держави медично-фармацевтичних припасів, яких в Галичині дуже бракувало.

Першим головою Галицького Українського Червоного Хреста був О. Гордієвський. 20 листопада 1918 р. Червоний Хрест реорганізовано в півдержавну організацію із відділами по найважливіших містах. Головою всієї організації був призначений Остап Прийма, який після акту об'єднання ЗУНР із УНР в січні 1919 року підлягав Всеукраїнському Товариству Українського Червоного Хреста, як його відділ на Західну Область УНР. Галицький Червоний Хрест дуже тісно співпрацював із Всеукраїнським Червоним Хрестом [12].

Одним із головних напрямків цієї співпраці біла закупівля медикаментів. Дана проблема досить гостро постала у зв'язку з тим, що Перша світова війна, розпад Австро-Угорської імперії, українсько-польська збройна боротьба зруйнували традиційні шляхи постачання ліків і дезінфекційних засобів до Галичини, тому постійно відчувався їхній брак [2]. В таких умовах закупівлю медикаментів здійснювала Місія Українського Червоного Хреста у Берліні, головою якої був Кость Воевідка з помічником сотником Луговенком. Завданням Місії було у першу чергу придбати для українських збройних сил медичне устаткування, медикаменти, одяг, білизну, постіль. Ліки купували безпосередньо на фармацевтичних фабриках Німеччини, або у Швейцарії. Кошти на закупівлю ліків були використані з рахунків, які відкрив в берлінських банках уряд гетьмана П. Скоропадського, а пізніше уряд УНР [8]. На боротьбу з пошестями в ЗУНР на весні 1919 р. Наддніпрянщина асигнувала на 3 млн гривень [2].

Також велись переговори з австрійським товариством Червоного Хреста. Міжнародна організація Червоного Хреста у березні 1919 р. виділила на закупку медикаментів для Галичини 1 млн. крон. У травні 1919 р. з Відня до Станіслава надійшли перші 4 вагони гуманітарної допомоги, але виявилось, що чимало одягу, шкіри і ниток зіпсовано, а медикаментів та дезінфекційних засобів взагалі не було. Лікарському персоналу, що прибув з Відня для боротьби з епідемією висипного тифу, на Покутті бракувало відповідної кваліфікації [3].

Діяльність Українського Червоного Хреста в ЗУНР отримала широку підтримку і з боку місцевих жителів. Населення Галицької Гуцульщини до прикладу збирало кошти на Український Червоний Хрест. Зокрема, у другій половині лютого 1919 р. Василь Крицкалюк зі Сморного зібрав 17 корон, а смоднянський єврей Гуго Блязенштайн пожертвував 20 злотих. Громадяни Старих Кут збрали Косівському комітетові Українського Червоного Хреста 1 234 корони і два вози харчів.

На потреби Українського Червоного Хреста громада с. Космач внесла 134 корони, у тому числі о. Е. Лисинецький – 30. Дещо пізніше начальник громади Петро Сіреджук і секретар Казимир Нінювський збрали ще 855 корон. У с. Середній Березів місцеві жителі також збрали 254 корони, а віруючі під час богослужіння в церкві с. Великий Ключів – 265 корон. Достатньо великий внесок – 1 765 корон – на Український Червоний Хрест зробила громада Москалівки.

Для Українського Червоного Хреста гуцули теж вносили пожертвування окремо від своїх громад. Так, для Українського Червоного Хреста Петро Строїч з Рожнова в березні 1919 р. пожертвував 10 корон.

Аматори художньої самодіяльності Яблунова 1 березня 1919 р. дали концерт з нагоди злуки двох частин України. Дохід від концерту в сумі 1 400 корон і добровільні пожертви в сумі 502 корони віддано у фонд Українського Червоного Хреста. На Український Червоний Хрест з концерту в Косові здано 831 корону [11]. Культурно-освітнє товариство акторів «Новий львівський театр» у свою чергу давало безкоштовні вистави для воїнів УГА, на користь Українського Червоного Хреста тощо. На потреби Українського Червоного Хреста також

передано дохід від концерту Української республіканської капели (11 квітня 1919 р.) в Станіславіві [1].

Доволі масовою була участь українських жінок краю в гуманітарних організаціях, зокрема і в Українському Червоному Хресті. Тут необхідно відзначити важливу роль у гуманітарних акціях і жінок-монахинь. Зокрема, в одному з військових госпіталів УГА пораненими опікувалися сестри-служебниці [9].

В Червоному Хресті крім українок працювали і жінки інших національностей. Так, Андрій Назар згадував: «В другій половині січня 1919 р. прибули нашої до Лічниці (V Сокальської Бригади авт.) дві доглядачки німки, сестри Черв. Хреста...» [5].

Завдяки активній підтримці українського населення у різних містах і селах Східної Галичини функціонували госпіталі Червоного Хреста. Зокрема, для організації успішної роботи з потерпілими солдатами функціонувало відділення українського товариства «Червоний хрест» у Коломиї [4], та лічниця під його патронатом в Чорткові, Паликоровах і [2] протиепідемічний шпиталь у Дрогобичі [10].

Проте слід відзначити те, що у зв'язку з майже безперервними військовими діями медичні і санітарні установи на території ЗУНР (в тому числі і Український Галицький Червоний Хрест) значно менше уваги приділяли санітарному та гуманітарному забезпеченню мирного населення.

У умовах війни ще одним неминучим напрямком роботи Червоного Хреста було забезпечення опіки над полоненими польськими військовими. Зокрема Степан Олеськів у праці «Причинки до історії Українського Червоного Хреста на З.У.З.» зазначає, що в цьому напрямку «Праці усіх філій йшли по вказівкам «Зарядження державного Секретаріату внутрішніх і військових справ, видане 16 лютого 1919 в порозумінню з причасними Державними Секретаріатами з справі виконання умови заключеної дня 2 лютого 1919 у Львові між українсько-польською воюючою стороною, що до усталення засад обопільного трактування ранених, полонених та інтернованих». Він вказує, що «...Делегації Українського Червоного Хреста звиджували табори польських полонених, несли поміч інтернованим і полоненим українцям в Польщі...». С. Олеськів наголошує на доступі в шпиталях до польських полонених польських сестер, римо-католицьких священників та дозволі на листування для них [6].

В цілому розглядаючи діяльність Українського Червоного Хреста у Східній Галичині в період ЗУНР слід відзначити те, що впродовж всього існування ЗУНР ця організація отримувала активну підтримку місцевого населення, Наддніпрянського та Міжнародного Комітету Червоного Хреста. Проте дана установа все рівно зіштовхувалась із нестачею коштів, ліків та браком кваліфікованого медичного персоналу та повній мірі не могла надавати допомогу військовим та цивільним жителям.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурдуланюк В. Театр в умовах національно-визвольної боротьби галицьких українців початку ХХ століття / В. Бурдуланюк // Галичина. – 2014. – Ч. 25-26. – С. 364-367.
2. Давибіда Л. Боротьба з інфекційними захворюваннями в Західно-Українській Народній Республіці» / Л. Давибіда // Галичина. – 2014. – Ч. 25-26. – С. 182-187.
3. Давибіда Л., Королько А. Санітарно-епідемічна ситуація на Покутті у роки національно-визвольних змагань західних українців 1918-1919 рр. / Л. Давибіда, А. Королько // Питання історії України. – 2013. – Т. 16. – С. 62-67. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piu_2013_16_15
4. Королько. А. Українські повітові ради Покуття періоду ЗУНР: структурал і практична діяльність (листопад 1918 р. – травень 1919 р.) / А. Королько // Галичина. – 2014. – Ч. 25-26. – С. 91-113.
5. Назар А. Сторінка до історії V Сокальської Бригади. Полева лічниця в Сокалі / А. Назар // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1938. – Грудень. – С. 5. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/11697/>

6. Олесків С. Причинки до історії Українського Червоного Хреста на З.У.З. / С. Олесків // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1934. – Червень. – С. 5-6. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/11646/>
7. Рижій І. Санітарна Служба в Листопадових Днях у Львові / І. Рижій // Вісті комбатанта – Режим доступу: http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2009/01/blog-post_13.html?m=1
8. Рутар В. Є. Діяльність керівництва ЗУНР по організації закордонних поставок військового майна для Галицької Армії / В. Є Рутар // Гуманітарний журнал. – 2011. – №3-4. С. 216-225. Режим доступу: <http://gj.nmu.org.ua/pdf/2011/3-4/Rutar.pdf>
9. Сапіга О. П. Кадрове забезпечення медичної та санітарної служби УГА в 1918–1920 рр. / О. П. Сапіга // Військово-науковий вісник. Академія сухопутних військ. – Вип. 14. – Львів, 2011. – С. 93–107.
10. Сапіга О. Організація військових госпіталів Української Галицької Армії та їх матеріальне забезпечення (1918–1920 рр.) / О. Сапіга // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка ; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак [та ін.]. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 2. – С. 79–85.
11. Сіреджук П. Суспільно-політичний рух і культурне життя галицької Гуцульщини періоду ЗУНР / П. Сіреджук // Галичина. – 2012. Ч. 20-21. – С. 192-197.
12. Трембіцький В. Санітарно-медична справа в Україні. Санітарно-червоно-хресна служба в Галицькій державі / Трембіцький В. // Вісті комбатанта. – Режим доступу: http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2016/03/blog-post_27.html?m=1

УКРАЇНЬСЬКА ЖІНКА: ОБРАЗИ РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ

Позолотіна Д.В.

Багато чинників втілюються у відображені соціокультурних процесів. Одним з таких, який заслуговує на нашу увагу є – тіло. Тема тілесності довгий час визивала сором та підлягала табу, навіть сьогодні до неї відношення, як до незначного предмету. Більше того, у період німецько-радянської війни вона була об'єктом маніпуляцій політичних режимів тоталітарних держав. Так, наприклад, ідея «Übermensch» в Третньому Райху передбачала пропагування серед населення фізкультури, а в СРСР бачимо ідею-фікс здорового та міцного тіла. Наочним прикладом може слугувати плакат під назвою: « Работать, строить и не нить!», автор – А. Дейнека, рік дуку – 1933. Текст: «Работать, строить и не нить! / Нам к новой жизни путь указан. / Атлетом можешь ты не быть, / Но физкультурником — обязан»[1]. Звісно, ці процеси мали на меті контроль соціального тіла: побуту, сім'ї, роботи.

Метою цієї статті оголошуємо дослідити проблематику тіла, тілесності та сексуальності в УСССР, адже саме вона трансливала основні культурні, політичні, соціальні процеси будь-якої історичної епохи. Для цих потреб ми розглянемо радянські пропагандистські плакати, зробимо їх історичний та семіотичний аналіз. Географічні кордони обмежимо територією УСССР, а часовий простір зосередимо на Другій світовій війні.

Перш за все треба визначити значення терміну «пропаганда». Для цього звернемося до Енциклопедії Соціальних наук. «Пропаганда (від лат. Propagare – поширювати) – поширення і навіювання поглядів, ідей, думок з метою позитивно або негативно налаштувати аудиторію (будь-якого складу-від декількох чоловік до мас і навіть суспільства в цілому) і стимулювати її реакції в бажаному напрямку»[8]. Сам термін з'явився в XVIII ст. і тлумачився як пропаганда віри, для чого Ватикан заснував спеціальну конгрегацію пропаганди. А вже в епоху формування соціалістичних і робочих, а потім комуністичних партій кін. XIX-XX ст. пропаганді політичних ідей революційних і згодом правлячих соціалістичних і комуністичних партій надавалося виняткове значення [2].

Кажучи про історіографію питання, слід зазначити, що питанню образу жінки під час війни присвячена достатня кількість вітчизняних наукових праць та художніх творів. Однак спеціальних досліджень, які розглядають фемінні образи через призму радянської пропаганди майже не існує.

Сьогодні існує маркування війни як маскулінного та миру як фемінінного. Тобто, чоловік завжди є символом війни, бойових дій та жорстокості, а жінка символізує мир та спокій та ніжність [7]. Але якщо існує потреба, як відомо, то можна змінити усталене сприйняття. Така потреба була, вона стояла нагальним питанням, яке потребувало вирішення. Війна наближалась, тому після революції політика радянської держави в «жіночому» питанні сприяла швидкому розвитку емансипації, через те що потрібно було залучити жінок до суспільного виробництва.

Красномовним виразом цієї установки були наступні плакати. По-перше, це плакат під назвою: «Работницы и крестьянки, все на выборы». Автор Н. Валеріанов, рік друку – 1925, текст: «Под красный стяг, / В ряды с мужчиной! — / Буржуазии страх несем!»[1]. Тут ми побачимо жінок маскулінного типу, які з суворим виразом обличчя та з прапорами крокують вперед до чоловіка, який уособлює у собі переляканого буржуа. Наступний плакат, що вартий нашої уваги має назву: «Крестьянка, коллективизируй деревню. Иди в ряды красных трактористок!», автор невідомий, рік друку 1930, текст: ««Для полного освобождения женщины... нужно, чтобы было общественное хозяйство и чтобы женщина участвовала в общем производственном труде!»[1]. Що за імпліцитну інформацію ми можемо тут викрити? По-перше, що жінка повинна замінити чоловіка на виробництві, по-друге, що жінка, яка буде займатися рівною з чоловіком працею, буде вільна. Це випадок маніпуляції категорією свобода.

В результаті цього участь жінок в найбільш тяжкій фізичній праці, традиційно «чоловічих» професіях визначалось як величезне досягнення соціалізму, прояв справжньої рівності та звільнення жінок від «домашнього рабства». Ідеї емансипації були найбільш популярні в молодіжному середовищі, а масові комсомольські призови, набори та мобілізації під гаслами «Дівчата – на трактор!», «Дівчата – в авіацію!» стали психологічною підготовкою до війни[4]. Фемінні візуали створювали найпопулярніші в той час художники-плакати: В. Іванов та В. Корецький, О. Савостюк, Б. Успенський, були серед них і жінки: Єр'оміна, Бурова, Ватоліна [1,4].

Наповнення плакатів може дуже відрізнятися, що говорить про багатofункціональність використання образу жінки. Найчастіше зустрічаються дві іпостасі. Звичайно, це образ матері, який включав у себе і роль фронтової подруги, і медсестри, але найголовніше – Батьківщину, Вітчизну та Європу, яку треба захистити та визволити. Почуття, які треба було викликати: страждання всього народу, благословення чоловіків на участь у війні, на захист своєї країни, горе та скорбота Вітчизни. (Плакати: «Моя любовь с тобой, мой храбрый воин!», автор – Л. Голованов, рік друку – 1943; «Вставай в ряды фронтовых подруг. Дружинница — бойцу помощник и друг!», автор – В. Корецький, рік – 1941 [1]) Це зробити вдавалося, оскільки символізм матері містить в собі сильний емоційний фундамент на інстинктивному рівні.

Також популярним був образ колгоспниці, яка вимушена була відповідати за сільське господарство, коли чоловіки пішли на фронт. Головним завданням цієї жінки плакат проголошує «Больше хлеба для фронта и тыла. Убрать урожай полностью!», автор Н. Денісов, рік друку – 1941; «Убрать урожай до единого зерна!», автор – А. Єр'оміна, рік – 1941 [4]. Жіноча праця в тилу була важливим елементом функціонування економіки, тому потрібно було викликати позитивні емоції та нав'язати почуття обов'язку допомогти країні та замінити чоловіків на виробництві.

Дуже схожий за ідеєю використання наступний образ радянських плакатів – жінка-тиловий працівник. Він збігається з основною думкою плакатів, на яких зустрічаються образи жінки-колгоспниці, – замінити у виробництві чоловіків, що пішли воювати, надати фронту все необхідне. Доречними будуть плакати: «А ну-ка, взяли!», автор – И. Серебряний, рік видання – 1944. На ньому зображена жінка, яка підіймає дерев'яні носилки з цеглою; «Чем крепче тыл — тем крепче фронт!», автор – О. Ейгес, рік друку – 1941, текст: «Женщины! Изучайте производство, заменяйте рабочих, ушедших на фронт!»[1,4].

Хотілося б звернути увагу що зміни у західній культурі вплинули на радянські естетичні канони. На початку ХХ століття, між 1910 і 1920 роками, у тілесній естетиці відбуваються певні метаморфози: силует стає легшим і більш витягнутим. Ноги виставляються на показ, зачіски стають коротшими й піднімаються. Чому жіноче тіло набуває саме таких рис? Граціозні лінії тіла, вільний одяг, що дозволяє пришвидшити ходьбу, все це свідчить про певну незалежність жінки, про зміни в її соціальному статусі [6]. Відмова від корсетів, довгого волосся й вигадливих зачісок вказує, від косметики – все це створює новий образ «вільної» жінки. (Плакат: «Девушки голубушки...», рік друку – 1923, текст: «Девушки голубушки, / Вы не мажьте рожи, / Лучше мы запишемся / В Союз Молодежи!»[1]).

Використовуючи плакати як джерело з вивчення пропаганди та ідеології, можна зробити висновок, що жіночі образи в плакатній пропаганді періоду війни стали відображенням офіційної політики тоталітарних держав. Загальною особливістю радянського ладу була мілітаризація життя та суспільної свідомості. Зазначаючи певних змін, тема захисту соціалістичної країни від ворожого оточення залишалася однією з центральних у державній риторичі. Відповідно до цієї воєнізованої логіки структурувалися різні сфери внутрішнього життя країни, позначаючись як «фронти» (трудовий, культурний, спортивний). Створений пропагандою образ радянської «успішної жінки» виглядав універсальним працю – чи навчання ця жінка успішно поєднувала із обов'язками дбайливої дружини та матері, і з громадською роботою, результати якої були значущими для розбудови та захисту держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архив советских плакатов 1920-40 годов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tehne.com/event/arhivsyachina/obraz-zhenshchiny-v-sovetskih-plakatah-1920-40-h-godov>
2. Басков О. Идеологічна зброя (поети й ідеологія агітплакта) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dere.com.ua/library/baskov/01shtm/>.
3. Пагіря О. Гендер по-радянськи: навантаження жінки в СРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/44370/PrintView>.
4. Радянські пропагандистські плакати 1941-1945 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2013/06/23/126937/#0>
5. Риндисбахер Х. Мода и идеология: от Ленина до Горбачева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nlobooks.ru/node/2354>.
6. Рябов О. В. Нация и гендер в визуальных репрезентациях военной пропаганды [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ivanovo.ac.ru/alumni/olegria/warposters_page2.htm.
7. Сенявская Е. С. Женщины на войне. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gpw.tellur.ru/page.html?r=front&s=women>
8. Encyclopedia of Social sciences [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://home.sogang.ac.kr/sites/kylee/Courses/Lists/b6/Attachments/12/International%20Encyclopedia%20of%20Social%20sciences.pdf>
9. Lasswell H.D. «The Strategy of Soviet Propaganda» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/strategiya-sovetskoy-propagandy>

ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ В РАМКАХ ВИРОБНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РОБІТНИКІВ ПІДПРИЄМСТВ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ УРСР (1950-1960-І РР.)

Реуцька А.М.

Світогляд людини обумовлює те, як вона сприймає дійсність, сприймає своє повсякдення. У зв'язку з цим провідне місце в політиці керівництва УРСР відводилося формуванню радянського світогляду. Даний курс проходив через усі сфери життя особистості. Однак особливу увагу влада приділяла заходам з формування світогляду саме у рамках виробничої діяльності. Це було пов'язано з тим, що на підприємстві є більше можливостей здійснення впливу на людину, бо вона перебуває в колективі та вимушена виконувати розпорядження адміністрації.

Мета роботи полягає у тому, щоб проаналізувати засоби, за допомогою яких керівництво країни здійснювало формування радянського світогляду робітників на підприємствах чорної металургії УРСР у 1950-1960-х рр.

Провідниками політики формування радянського світогляду на виробництві були комуністи і комсомольці. З комуністами, які виступали агітаторами [1, с. 184] на підприємствах, проводили раз на тиждень семінари, на яких обговорювали питання міжнародного життя, внутрішнього становища в країні, будівництва комунізму [6, с. 2]. Вони, в свою чергу, доносили отриману інформацію до інших робітників. Наприклад, у липні 1951 р. агітаторам доручалося провести наступні бесіди:

1. Рік героїчної боротьби корейського народу проти американських загарбників.
2. Ширше змагання за дострокове виконання виробничого плану.
3. Боротьба народів світу проти англо-американської військової агресії.
4. Про мирний договір з Японією.
5. Про причини провалу наради заступників міністрів іноземних справ чотирьох країн [5, с. 2]. Серед завдань агітколективів, що діяли при цехах підприємств було роз'яснення постанов пленумів ЦК партії та законів ВР УРСР [19, с. 2], а також проведення пропагандистської роботи, пов'язаної з виконанням виробничих завдань колективами цехів [6, с. 2]. Агітатори здійснювали свою діяльність переважно через червоні кутки, у яких відбувалися збори цехового колективу. Останні були характерним явищем для всіх суспільно значущих подій. У червоних кутках цехів читалися лекції, доповіді [11, с. 1] тощо.

Члени КПУ, які входили до бригади, представляли собою партгрупу. Партгрупи були складовими цехової партійної організації, яка входила до первинної партійної організації підприємства [22, с. 244]. На зборах партгруп піддавали колективній критиці незадовільну роботу та поведінку окремих робітників [15, с. 2].

На підприємствах існували первинні організації ВЛКСМ, головним завданням яких було формування світогляду молодих робітників згідно з ідеями марксизму-ленінізму [2, с. 464].

Пропаганда радянської ідеології здійснювалася також через первинні організації ДТСААФ, які були створені у цехах [7, с. 1]. Завданнями товариства було виховання своїх членів в дусі постійної готовності до захисту батьківщини, пропаганда військових знань, участь у підготовці для народного господарства кадрів масових технічних професій [3, с. 465].

Діяльність професійних спілок на підприємствах передбачає захист трудових та соціально-економічних прав своїх членів [24], але профспілки в УРСР мали іншу мету. Здійснюючи роботу під керівництвом КПУ, вони були провідниками політики партії, її допоміжним інструментом [23, с. 151]. Профспілкові організації цехів склалися із профгруп, на зборах яких обговорювали поведінку порушників трудової та виробничої дисципліни [18, с. 2]. Активісти профгруп вели індивідуальну роботу з людьми, відвідували квартири, дізнавалися, як робітники проводять своє дозвілля та поведуть себе в родині [21, с. 2].

На підприємствах діяли товариські суди, які виникли на початку 1960-х рр. і були формою виховання громадян у відповідності до комуністичної ідеології. Товариський суд розглядав справи

про порушення трудової дисципліни, недоброякісне виконання робіт, незначні злочини, пияцтво. Серед заходів, які суд мав право застосувати до порушника, були оголошення попередження чи догани, примус до принесення публічного вибачення, грошовий штраф [25, с. 20].

В умовах обмеженості джерел інформації важливим засобом формування світогляду був друк. Для того, щоб почитати газети і журнали, що знаходилися у червоних кутках, багато робітників приходило на роботу раніше [8, с. 2]. У цехах існувала газетна вітрина, на якій вивішували газету «Правда» [4, с. 2]. На шпальтах газет розміщували звернення металургів окремих підприємств СРСР до інших колективів наслідувати їх приклад і брати певні соціалістичні обов'язки [10, с. 1], друкували умови соціалістичного змагання між підприємствами країни [16, с. 2], ставили у приклад передовиків виробництва, закликали використовувати резерви [17, с. 1], публікували прізвища пияк та ледарів [13, с. 2]. У сатиричних листівках, які видавалися на підприємствах чорної металургії, виставлялися на загал недоліки в роботі колективів бригад та дільниць, а також поведінці окремих робітників [12, с. 2]. На території цехів висіли гасла, які закликали колектив до виконання та перевиконання планових завдань [14, с. 2].

Ще одним засобом формування радянського світогляду, пов'язаним з адміністративним тиском на робітників підприємств, були мітинги [20, с. 4] і демонстрації [9, с. 2], що відбувалися з нагоди дат, пов'язаних з радянською історією, та суспільно-значимих подій, участю в яких металурги мали висловлювати свою підтримку комуністичного ладу в країні.

Таким чином, керівництво УРСР приділяло значну увагу формуванню радянського світогляду робітників у рамках їх виробничої діяльності, що було обумовлено ширшими можливостями застосування на підприємствах таких засобів впливу на особистість, як адміністративний тиск та громадська думка. Головним засобом формування світогляду металургів була пропаганда через первинні організації КПУ, ВЛКСМ, ДТСААФ, що діяли на підприємствах, друк, мітинги і демонстрації. Засобом боротьби з девіантною поведінкою робітників виступала громадська думка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агитация // Большая советская энциклопедия. – Москва : «Советская энциклопедия», 1969-1978. – Т. 1. А-Ангоб. – 1969. – 608 с.
2. Всесоюзный Ленинский Коммунистический союз молодежи // Большая советская энциклопедия. – Москва : «Советская энциклопедия», 1969-1978. – Т. 5. Вешин-Газли. – 1971. – 640 с.
3. ДОСААФ СССР // Большая советская энциклопедия. – Москва : «Советская энциклопедия», 1969-1978. – Т. 8. Дебитор-Евкалипт. – 1972. – 592 с.
4. Ильичевец. – 1951. – № 2 (11 апреля).
5. Ильичевец. – 1951. – № 25 (30 июня).
6. Ильичевец. – 1951. – № 34 (1 августа).
7. Ильичевец. – 1952. – № 16 (23 февраля).
8. Ильичевец. – 1952. – № 17 (27 февраля).
9. Ильичевец. – 1952. – № 36 (1 мая).
10. Ильичевец. – 1955. – № 26 (30 марта).
11. Ильичевец. – 1955. – № 33 (22 апреля).
12. Ильичевец. – 1955. – № 66 (17 августа).
13. Ильичевец. – 1955. – № 71 (3 сентября).
14. Ильичевец. – 1955. – № 72 (7 сентября).
15. Ильичевец. – 1955. – № 89 (7 ноября).
16. Ильичевец. – 1955. – № 90 (9 ноября).
17. Ильичевец. – 1955. – № 95 (26 ноября).
18. Ильичевец. – 1955. – № 102 (21 декабря).
19. Ильичевец. – 1965. – № 83 (16 октября).

20. Ильичевец. – 1967. – № 12 (14 февраля).
21. Ильичевец. – 1967. – № 18 (7 марта).
22. Партийные группы // Большая советская энциклопедия. – Москва : «Советская энциклопедия», 1969-1978. – Т. 19. Отоми-Пластырь. – 1975. – 648 с.
23. Профессиональные союзы в СССР // Большая советская энциклопедия. – Москва : «Советская энциклопедия», 1969-1978. – Т. 21. Проба-Ременсы. – 1975. – 640 с.
24. Профсоюз [Электронный ресурс] // Энциклопедия юриста. – Режим доступа : http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_law/1895/ПРОФСОЮЗ
25. Товарищеский суд // Большая советская энциклопедия. – Москва : «Советская энциклопедия», 1969-1978. – Т. 26. Тихорецк-Ульяново. – 1977. – 624 с.

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВИХ СПІЛЬНОТ КІНЦЯ XV – СЕРЕДИНИ XVII СТ. НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ ТА ЛАНДСКНЕХТІВ

Романцов О. В.

Військова справа раньомодерної доби на теренах Європи часто була пов'язана з військовими спільнотами. Втім, уже в XV столітті стала зрозумілою необхідність постійного професійного війська. З'явилися військові групи найманців, дії яких залежали тільки від гаманця винаймача, а не від пори року чи власних амбіцій лицарського війська.

У 1594 році до Запорозької Січі прибув посол Священної Римської імперії Еріх Лясота. Представник імператора Рудольфа II планував вмовити козаків до спільних військових дій проти Оттоманської Порти [4]. Запорожці на той момент були вже добре відомі в Європі як сила здатна протистояти туркам і татарам.

З іншого боку, імператор мав власні збройні сили. Найкращими піхотинцями Священної Римської Імперії були ландскнехти. На середину XVI століття ці вояки здобули заслужену славу на теренах Західної Європи. То чому ж Еріх Лясота все ж звернувся до іншої військової організації, маючи власну? Чим були схожі та відмінні ці спільноти професійних військових?

Метою цієї історичної розвідки є порівняння українських козаків та ландскнехтів з точки зору військової корпорації. Хронологічними межами взято кінець XV – середину XVII століття. Саме в цей час діяли на німецьких теренах ландскнехти. Українське (з середини XVI ст. можна також вживати термін запорозьке) козацтво із появою козацької держави теж зазнало серйозної трансформації.

Хоча виникли ці спільноти приблизно в один і той самий час – остання чверть XV століття, умови і обставини їхньої появи зовсім різні. Зародження українського козацтва відбувалось певною мірою стихійно. На це впливали різні чинники. Політичні – уряд Великого Князівства Литовського майже не втручався в місцеве життя земель колишньої Русі. Соціальні – існування на теренах південноукраїнського прикордоння військового стану земських бояр, які були озброєні і навчені, проте не мали земельних наділів та чітко закріплених юридичних прав [3, с. 30]. Географічні – південне прикордоння було постійним форпостом від нападів агресивних сусідів, спочатку Кримського Ханства, а згодом ще й Османської імперії.

В той же час поява ландскнехтів (часом їх називали просто кнехтами, як і іншу німецьку піхоту) була пов'язана із волевиявленням німецького імператора Максиміліана I [7, с. 22]. Він потребував добре навченої піхоти, яка була б подібна за своїми організаційними та бойовими навичками до швейцарської. Хоча першими вчителями ландскнехтів були як раз швейцарці, досить швидко вони обернулися з вчителів на конкурентів і ворогів.

Важливою спільною рисою, закладеною за часів появи як козаків, так і ландскнехтів, стала їхня лицарська, шляхетна самоідентифікація. Як вже зазначалось, серед перших козаків було чимало представників так званого “служилого люду”. Це вільні люди, що відбували військову службу, за що отримували певні привілеї та грошову винагороду. В порубіжних містах, таких як

Канів, Черкаси, було багато цих вояків, в чиїх послугах держава все менше була зацікавлена. Не маючи, переважно, земельних наділів, вони шукали інший вихід із ситуації. Сусідство із “Диким полем” надавало чимало перспектив тим, хто міцно тримав зброю у руках і мав до цього хист. Таким чином участь стану, який мав шляхетські права і, найголовніше, шляхетське самовизначення, надала запорожцям важливий інструмент для створення та відстоювання власних корпоративних привілеїв [3, с. 72].

Максиміліан I, утворивши новий тип німецької піхоти, прагнув надати йому певного шляхетного лоску. Було проголошено утворення “Ордену Ландскнехтів”, із всіма відповідними атрибутами[1]. Ідея із аналогом військових лицарських орденів зазнала поразки, проте це мало свій ідеологічний вплив на подальше сприйняття ландскнехтами самих себе. До того ж у лавах цієї піхоти служило чимало збіднілих німецьких дворян. Престиж піхоти, а дворяни віддавна зневажливо ставилися до пішої служби, піднімався навіть самим імператором. Неодноразово він виходив на чолі власного війська пішим із пікою на плечі [9, с. 8–9].

З часом до лав обох військових корпорацій приєднувалося все більше представників різних соціальних груп: селяни, міщани. Проте лицарська самоідентифікація залишалась і надалі. За часів жорсткої соціальної диференціації, вона допомагала у виборюванні собі прав та привілеїв. На відміну від кнехтів, козацтву вдалося посісти гідне місце у становій вертикалі. Не останню роль у цьому зіграла наявність “Дикого поля”, яке до XVIII століття залишалось надійним прихистком для запорожців. Ландскнехти не змогли надійно закріпитися в суспільстві. Так, вони отримали певні привілеї, як то право носити різнокольоровий дорогий одяг та взуття, необмежену кількість коштовностей та прикрас [9, с. 30–32]. На території Західної Європи права на колір та оздоблення одягу були суворо регламентовані. Більшість селян могли собі дозволити сірий, коричневий та чорний кольори. Викладачам університетів дарували право на пурпуровий колір. Лише дворяни отримували право на практично увесь кольоровий спектр. Тому дозвіл ландскнехтам вдягатись без обмежень, ті отримали і користувались ним із радістю. Втім, було одне але – у 1530 та 1548 роках рейхстаг уточнив, що це право вони отримують лише на час військових походів. Відповідно поза службою, кнехт повертався до того стану, з якого він вийшов із усіма його правами та обов’язками [1].

Важливим елементом самосприйняття обох цих корпорацій була їхня окремишність як людей війни. Віддавна в багатьох країнах військова справа вважалась шляхетним і гідним заняттям. І річ не тільки в прибутках від здобичі. В той час у військові йшли ті, кому не було гідного місця у звичайному цивільному житті. Це були люди авантюрної вдачі, своєрідні маргінали. Як на ландскнехтів, так і на запорожців, звичайні жителі міст та сел дивились з подивом та острахом. Для них це були шибайголови, небезпечні пройдисвіти, які живуть сьогоднішнім днем. На тогочасних німецьких землях в деяких оповіданнях ландскнехт зображений як безталанний менший син, як протиположність успішному і статечному старшому синові. Схожі мотиви існували й у приказках та уявленнях на українських землях. У свою чергу, для людей війни, що жили походами із можливою смертю чи каліцтвом, цивільна людина без військового досвіду викликала презирство й зневагу.

Значущим для козаків і ландскнехтів було поняття слави. Бойові звитяги оспівувались в багатьох піснях, в яких підносились власні чесноти й перемоги, і висміювались поразки ворога. Частими антагоністами в цих піснях були для ландскнехтів – швейцарці, для запорожців – татари й турки (згодом ще й поляки). Воювали і ті, й інші з різним супротивником, проте саме згадані вище антагоністи постійно згадуються у пісенній творчості. Акцент переважно робився на піднесенні не конкретної людини, а всієї організації. Навіть якщо згадувалось ім’я ватажка, чи видатного козака/ландскнехта, його слава вела до уславлення всієї корпорації.

Славу й здобич отримували у військових походах. І тут спостерігається серйозну відмінність між двома групами. Ландскнехти, все ж, як типові найманці, не вирішували коли й куди піти. Їх винаймали за потреби, хоча їх в Європі ніколи не бракувало. Запорозькі козаки теж часом використовувались в якості найманого війська. Проте частіше вони самі вирішували куди спрямувати власну увагу.

Розглядаючи військову тактику досліджуваних груп, варто знову звернутися до умов їхнього виникнення. Поява як перших, так і других була відповіддю на військові виклики тих часів. Головним ворогом запорозьких козаків, в боях з яким відточувались потрібні вміння й навички, були татари й турки – переважно мобільна й вправна кіннота лучників. Ландскнехти теж були треновані проти вершників, проте більш закутих у броню та орієнтованих на потужний удар списами. Основою військового строю і запорожців, і кнехтів був щільний стрій пікінерів (у випадку німців ще й алебардників). Втім, козаки не шикувались під час бою у глибоке каре. Досить часто в битвах вони діяли від оборони, спираючись на укріплений рухливий табір з возів (у запорожців) [5, с. 266], чи на польові укріплення з землі (у ландскнехтів). Вояки обох груп активно використовували вогнепальну зброю, як індивідуальну (аркебузи, мушкети, яничарки, пістолі) так і різнокаліберну артилерію. Серед індивідуальних особливостей варто вказати на поширення серед козаків луків, а серед ландскнехтів – арбалетів. З лука можна краще поцілити окрему ціль, з арбалета краще дати залповий постріл по повільній цілі, як то інший стрій піхотинців чи важка кавалерія, що рухається прямо на тебе. Під час безпосереднього бойового зіткнення, коли стрій було розірвано, билися мечами чи шаблями. І знову давалися взнаки територіальні особливості. Ландскнехти зазвичай використовували або двуручні мечі (озброєні ними солдати повинні були стояти в перших рядах і перерубувати ворожі піки та алебарди), або короткі – катцбальгери [8, с. 10–12]. При чому в двобої на катцбальгерах орієнтувались на колючі удари. Козаки використовували шаблі, наносячи рублячі та ріжучі удари. Окремо варто зазначити, що, на відміну від ландскнехтів, запорозькі козаки були ще й вправними моряками. В досліджуваний час відбулось чимало морських походів, коли козацькі чайки доходили навіть до серця Османської імперії – Стамбула. Німецькі кнехти воювали виключно на суходолі. Не використовували кнехти й коней. Козаки ж часто воювали верхи, хоча вправніше билися як піхота [5, с. 264–265]. Як запорожці, так і ландскнехти озброювались власним коштом. Від цього й залежало місце в строю, та функції конкретного бійця.

Тогочасне суспільство було, переважно, доволі релігійне і нетерпиме до інших. Християнський світ продовжував «громадянську війну» всередині себе. Конфесійні відмінності підштовхували населення Європи, як Східної, так і Західної, до протистояння. Останнє відбивалось на сторінках книжок і на полях битв. Не залишились осторонь і запорожці з ландскнехтами. Як мінімум декларативно, і перші, і другі виставляли себе захисниками християнської віри. Козацтво виступало неодноразово із гаслами оборони православ'я [5, с. 192]. Німецькі кнехти теж вербально воювали за віру христову [1]. Подібні заяви безперечно не варто розглядати як нещирі, чи блюзнірські. Проте, коли справа стосувалась християнських церков на ворожих землях, досить часто на них чекала доля бути пограбованими. Так сталося із Римом у 1521 році під час одного з італійських походів [9, с. 29], а також з московськими церквами під час походу гетьмана П. Сагайдачного 1617 року.

Ще одним цікавим елементом релігійного життя запорожців та кнехтів було їхнє ставлення до окультизму. «Магія» на війні мала неабиякий вплив. Так серед ландскнехтів траплялись випадки, коли арбалетчики, чи аркебузири перед битвою уклали договір із дияволом [1]. Для влучної стрільби вони мали поцілити зображення святого на іконі. Чи звичайний кнехт із алебардою, щоби уберегти свої руки в бою, рубав руки церковній статуї чи розп'яттю. На такі випадки, подекуди, змушена була не звертати увагу навіть інквізиція. Князь, що винаймав ландскнехтів, міг відстоювати їх, якщо вірив у дієвість цих окультних практик. Серед запорожців теж існували схожі традиції. Більш пізній характерник – типовий військовий чаклун. Він часто згадувався серед козаків в польських мемуарах та описах. За уявленнями тих часів, вони мали силу над кулями, їхнє тіло не можна було пошкодити пострілом чи шаблями [2]. Люди, що вірили у силу подібних практик вважали себе християнами, та діяли в християнській системі координат, за якими війна наближала до смерті. Остання, відповідно, пов'язувалась із дияволом та нечистою силою, з якими і варто було, на їхню думку, укласти договір. Залишались також сильно видозмінені язичницькі практики, що не зникли із приходом християнства.

Отже, приклад запорозьких козаків та ландскнехтів свідчить про те, що військові спільноти, навіть за різних історичних та географічних умов виникнення та існування, мали в ранньомодерну добу чимало спільних рис. Варто наголосити на найбільш вагомих станових та світоглядних ознаках: лицарська самоідентифікація; боротьба (часом навіть збройна) за юридичне оформлення себе як нового стану; філософія людини війни, відкидання цінностей мирних, цивільних людей; корпоративна замкненість та протиставлення себе іншим станам; відчайдушність та жага до бойової слави; практичне використання різних релігійних практик для військового успіху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александров С. Е. Немецкий наемник конца XV – середины XVII вв.: грани ментальности [Электронный ресурс] / С. Е. Александров – Режим доступа : <http://Annales.info/evrope/small/landknht.html>
2. Дневник Симеона Окольскаго. 1638. [Летопись событий в Югозападной России в XVII веке составил Самоил Величко. Т.IV. Приложения. – [Электронный ресурс]К., 1864. – С.183–296.] – Режим доступа : <http://litopys.org.ua/samovyd/sam21.html>
3. Леп'явко С. А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. А. Леп'явко ; Сіверянська думка. – Чернігів: Сіверянська думка, 19967. – 286 с.
4. Поп Ю. І. Еріх Лясота і переговорний процес про перехід козаків на службу до австрійського імператора Рудольфа II [Электронный ресурс] / Ю. І. Поп – Режим доступа : www.info-library.com.ua/books-text-11090.html
5. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Д. І. Яворницький ; «Світ». – Львів: «Світ», 1990. – Т.І. – 319 с.
6. Яковенко Н. М. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття / Н. М. Яковенко ; Laurus. – К.: Laurus, 2012. – 472 с.
7. Konstam Angus Pavia 1525. The climax of the Italian wars / Angus Konstam ; Osprey Publishing Ltd. – Oxford: Osprey Publishing Ltd, 1996. – 96 p.
8. Miller Douglas The landsknechts / Douglas Miller ; Reed Consumer Books Ltd. – London: Reed Consumer Books Ltd., 1976. – 41 p.
9. Richards John Landsknecht soldier. 1486 – 1560 / John Richards ; Osprey Publishing Ltd. – Oxford: Osprey Publishing, 2002. – 65 p.

РЕЛІГІЙНІСТЬ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х ПОЧАТКУ 1950-Х РОКІВ

Романюк Б.І.

Витокові традиції української державності завжди були поєднані з селом і релігією. Усвідомлюючи досить непросту міжконфесійну ситуацію в країні, хотілося б звернути увагу на особливу сторінку в історії Української церкви – на другу половину 1940-х середину 50-х рр. минулого століття.

В радянський час вважалось, що в соціалістичному суспільстві відсутні соціальні передумови для збереження релігії, оскільки зі знищенням експлуатації людини буцімто усувалась сама можливість існування забобонів.

Одним із найбільш розповсюджених засобів «перероблення» свідомості, що мав розчищати дорогу для формування нового комуністичного світогляду, стало знищення і поступове закриття закладів релігійного культу, що супроводжувалось повселюдною компрометацією релігії.

Законодавчо-правова основа державної політики по відношенню до церкви була за своєю суттю створена ще в перші роки радянського правління. Тільки за період з 1918 по 1924 рр. видано більше 120 декретів, циркулярів, інструкцій, які регламентували діяльність церкви. Цими

першими нормативними актами радянська влада намагалась обмежити вплив релігії в країні [2,с.149].

Зауважимо, що на початку 20-х рр. в Україні православні храми існували в кожному селі, на більшості хуторів було побудовано каплиці чи невеликі церкви, де віруючі могли задовольнити свої релігійні потреби. Радянська влада розгорнула масштабне руйнування церков та інших культових споруд, знищення культового майна. Так, на кінець 1936 р. в Україні діючими залишалися лише 9% церков, що існували до 1917 р. [2, с.173].

Релігійність усувалась із суспільства насильницькими методами, натомість насаджувалась нова атеїстична мораль. При цьому замість ідейних дискусій радянська влада віддавала перевагу прямій політичній конфронтації. По відношенню до віруючих людей у радянському суспільстві створювалась атмосфера глумлення та нетерпимості. Значна частина населення, залишаючись віруючими людьми, намагалась уникнути суспільного осуду, відтак переставала ходити до церкви. У той же час зменшення числа церков і їх прихожан подавалися сталінською пропагандою як доказ зниження рівня релігійності населення.

До осені 1939 р. на землях східної України нараховувалось загалом лише близько 100 діючих церков [6, арк.28]. У релігійній ситуації наступав новий етап, який характеризувався насильницьким витісненням із масової свідомості традиційних вірувань і заміщенням їх цінностями нового політичного режиму. За офіційними твердженнями співвідношення сил між релігією і атеїзмом до початку 40-х рр. склалось на користь останнього. Однак релігія - це не те, що знають і у що вірять освічені церковні люди, а те, у що вірять і що знають народні маси, суспільна свідомість їх коріниться в умовах життя суспільства.

У роки Другої світової війни багато питань державної ваги, які впливали на життя церкви, ставились керівниками країни без будь-якого законодавчого обґрунтування або в обхід попереднім рішенням. Така деяка «відлига» у ставленні держави до церкви та віруючих дійово сприяли їх значному внеску в перемогу над ворогом: вносились значні кошти на озброєння армії, широко пропагувалась мобілізація всіх зусиль народу на безкомпромісну, священну боротьбу з окупантами.

Слід зазначити, що священнослужителі проявляли турботу про людей, допомагали хворим, самотнім, престарілим.

Переважаючими в повоєнні роки були конфесії Російської православної церкви (РПЦ), а також Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Конфесії останньої функціонували переважно в Західному регіоні, а також частково в тих областях, що географічно прилягали до нього - Хмельниччина, Житомирщина, Вінниччина тощо.

Однак життя показало, що розпочате у війну деяке покращення відносин між державою і церквою було тимчасовим.

Наприкінці 40-х рр. в Україні залишалось менше половини культових споруд, що служили людям за прямим призначенням, що майже втричі менше, ніж їх було на початку 20-х рр. [3, с.4].

У кінці 40-х рр. - на початку 50-х рр. держава по відношенню до церкви виявляла певну байдужість. Невдовзі вона окреслювалася в утикну, що переростала в явно наступальну позицію.

Можна сказати, що церква розділила сповна нелегку долю, що випала її віруючим та всьому народу України. Знімалися з реєстрації храми, що мотивувалося головним чином «значним скороченням» числа прихожан, а також недотриманням діючими громадами законодавства.

Подекуди за причину ліквідації церкви правила відсутність у селі діючого священнослужителя, через що відправу в храмах здійснювали священники храмів, розташованих по сусідству. Такі громади в республіці фактично склали п'яту частину від загальної кількості. Не діючі храми пристосовувались під потреби установ культури - клуби, кінотеатри, спортивні зали, а також використовувались під склади паливно-мастильних матеріалів, мінеральних добрив, вугілля, під зерно та іншу сільськогосподарську продукцію. Так, п'ять діючих церков у селах Медівка, Хмелівка, Ново-Животів, Бугаївка і Животівка Оратівського району Вінницької області, були заповнені зерном врожаю 1949 і 1950 рр. Таке ж становище було і в церкві с. Потоки

Немирівського району [5, с.219]. Люди намагались скаржитися, що церкви руйнуються, а віруючим не дають можливості помолитись у храмі, але позитивних відгуків, як правило, не було.

Проявом релігійності була і боротьба проти антицерковних дій місцевої влади, яка проявлялась у надсиланні у різні інстанції клопотань про відновлення парафій, захопленні пустуючих церковних приміщень.

Прикладом активної колективної релігійної поведінки, спрямованої проти акцій на закриття храмів, може служити приклад селян с. Благовіщенки Херсонської області, що мали місце в 1951 році. Коли компартійно-комсомольські активісти вдерлись в храм і почали переносити предмети культу в інші місця, то з наругою не змирились близько 50 чоловік похилого віку. Вони протестували проти закриття храму, лялись, плакали, ображали, а деякі навіть намагались бити тих осіб, які вилучали церковні цінності. Отримав прочухана від селян і священник, оскільки, як вважали вони, він спровокував інцидент [1, с.270].

У звіті уповноваженого Ради у справах релігій у Запорізькій області Б. Козакова зазначалось: «Мені доводилось спостерігати, як у цю темну ніч, під сильним дощем, на відстані майже 2 км до Велико-Хортицької церкви, в грязюці, буквально продиралися глибокі старики і старухи з кошовками та сумками в руках. І вони без найменших нарікань, навіть радісно, плентались до храму. Коли їх запитували, чому вони в таку негоду мордують себе, то можна було почути: це не муки, а радість іти в церкву на святу Пасху...» [4, с.168].

Віруюче населення, незважаючи на репресії з боку держави, інколи чинило активний спротив антирелігійним акціям влади. Це проявилось, зокрема, у акціях, спрямованих проти закриття храмів. Не вдалось владі повністю побороти і такі «релігійні пережитки» як хрещення, вінчання, поминальні обрядові дії. Особливо це стосується хрещень, які значна частина людей розглядала як акт захисту дітей від хвороб та інших негараздів. Це переконання було настільки сильним у колективній свідомості, що навіть частина людей, які декларували себе невіруючими, вважали за необхідне здійснити цей обряд своїми дітьми.

В червні 1954 р. газета «Правда» в передовій статті зауважувала, що функціонуючі громадські інституції «під свободою совісті чомусь розуміють лише свободу поширення релігійних поглядів». Відзначалось також, що в багатьох випадках їхня діяльність «не має войовничого наступального характеру, відірвана від життя». Виступ газети став, по суті, офіційною орієнтацією повсюдного посилення наступу на церкву та релігію взагалі.

У вирішенні одвічної суперечки між релігійністю та атеїзмом Центральний Комітет партії право на володіння істиною в останній інстанції залишив за собою. І хоч ЦК КПРС у постанові від 10 листопада 1954 р. «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» зазначав, що не слід допускати адміністративного втручання в діяльність церкви, ображати почуття віруючих і священнослужителів [3, с.5].

Так у другій половині 40-х - першій половині 50-х рр. усе повернулось на «своє коло»: насаджувались централізована безбожність, затяте переслідування віруючих, партійно-державний войовничий атеїзм, глумний цинізм, зневага, які воскрешали ворожість до релігії. Між державою і церквою вирувала справжня ідеологічна війна. Право віросповідання фактично зводилось до формальної конституційної декларації.

Таким чином, відображений стан духовної сфери села був спричинений політикою держави, в якій релігія знаходилась на другорядному місці, від чого програвала держава і страждала духовність народу.

Отже, політичне керівництво здійснювало курс, спрямований на обмеження впливу релігійних конфесій і течій, грубе втручання у справи церковного управління.

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що значний вплив на релігійність мала державна політика у релігійній сфері. Атеїстична пропаганда, закриття храмів, заборона видання релігійних книг та здійснення катехізації були спрямовані на зниження рівня релігійності населення або, згідно радянської термінології, ліквідацію «релігійних пережитків».

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарчук П. Релігійність населення України (середини 40-х – середини 1980-х років) / Теоретичні проблеми та загальна характеристика) П. Бондарчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип.8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. / – С.258-287.
2. Николин А. Церковь и государство // История правовых отношений / А. Николин – издание Сретенского монастыря. – М., 1997. – 430 с.
3. Панченко П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – початок 90-х рр.) Історичні зошити / П.П. Панченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1993. – 49с.
4. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України / В. Пащенко – Полтава, 1997. – Ч.ІІ. – 736 с.
5. Романюк І. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. / І.М. Романюк – Вінниця – «Книга-Вега, 2005. – 256 с.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.1, оп.24, спр.4263, - 300 арк.

ПОВСЯКДЕННЯ ВЕЛИКИХ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ

Темірова Н. Р.

Серед трендів сучасної історичної науки – антропологічний вимір суспільних процесів, зокрема повсякденне життя представників різних груп населення. Даний сюжет не відноситься до опрацьованих стосовно великих землевласників українських губерній межі ХІХ – ХХ ст. Водночас охоплення повсякденного зрізу їхнього буття сприятиме розумінню сутності суспільної кризи, що охопила суспільство на початку ХХ ст. та завершилася карколомним соціальним вибухом. Дослідники зверталися до вивчення рис повсякденного життя землевласницького стану переважно в загальному контексті, проте як проблема заслуговує на спеціальну увагу. Джерелами для опрацювання даного сюжету виступають описи маєтків, послужні формуляри, спогади тощо.

Стиль життя поміщиків різної заможності був неоднаковий. У дрібних маєтках, де землеволодіння не перевищувало 100 дес., він відрізнявся від життя в резиденціях, чиїм власникам належало по кілька десятків тисяч десятин. Коли власник палацу в Антонінах граф Юзеф Потоцький, виїжджав з дому, розчинялись двері і два козаки розстеляли по засніженій доріжці червоний килим аж до підніжки екіпажу, який чекав на нього. Уся обстановка свідчила про багатство – близько 60 тис. дес. чорнозему процвітали: кілька цукроварень, прекрасно доглянуті ліси, корпус управителів, добре оплачувані робітники, а в його центрі – розкішний палац і величезна стайня [1, 259].

Розкішно вирізнявся Немирівський плац князів Щербатових, опис якого знаходимо у звіті завідуючого Вінницьким музеєм про службову поїздку до м. Немирова у справі культурно-історичного майна княгині Щербатової. Двоповерховий будинок був обставлений оригінальними й цінними меблями червоного дерева та карельської берези. Більшість виконані в стилі «ампір». У палаці розміщувалася надзвичайно багата бібліотека, яка налічувала тисячі томів, написаних головними європейськими мовами, і містила чимало книг з історії мистецтва. Тут же зберігався архів із чиншовими документами, дарчими, фамільними документами Потоцьких, Строганових, Щербатових, Салтикових та інших близьких до родини осіб. Приміщення палацу було вбране витворами живопису, серед яких портрети, мініатюри, образи тощо. Ще однією окрасою палацу були мармурові бюсти. Завідуючий Вінницьким музеєм після огляду палацу дійшов висновку: «Взагалі культурні багатства будинку неоціненні» [9, 1].

У маєтку Терешки графа Владислава Грохольського Старокостянтинівського повіту Волинської губернії центральне місце посідав панський кам'яний двоповерховий будинок, який

мав прихожу, сім кабінетів, бібліотеку, малу й велику зали, більярдну, їдальню, буфетну, вітальню, спальню, гардеробну, на другому поверсі розташовувалися три кімнати й гардеробна. Розкішним уявляється умеблювання спальні: два ліжка, шафа, комод, чотири дивани, туалетне й письмове бюро, кілька крісел, дев'ять стільців, стіл, сім столиків, ширма, дзеркало. Все це з горіхового, червоного, дубового дерева, оббите зеленим плюшем, оздоблене мармуром і позолотою. Вартість умеблювання цієї кімнати перевищувала 3 тис. руб. До будинку прилягав флігель, у якому містилися кімнати ксьондза, управителя та так звана Біла кімната. Вартість будинку становила 55 тис., умеблювання – 47,4 тис. руб. Серед найцінніших речей названі 38 картин, 12 фамільних портретів у позолоченій рамі, 8 мармурових скульптур, 2 персидські килими, 5 пудів фамільного столового срібла, круглий столик мозаїчної роботи XI ст. тощо. Окрім цього, на території маєтку розташовувались 6 будинків для службовців, 12 – для вузьких спеціалістів (коваль, кучер, повар, інші), 39 будинків для наймитів, окремих будинок для інвалідів [8, 6, 10].

Садиба Скоропадських у Тростянці складалася з великого дерев'яного одноповерхового будинку, до якого були «приклеєні» башти в готичному стилі. У ньому розташовувалися парадні кімнати і дідова спальня. До цього будинку прилягала двоповерхова прибудова, яка за стилем нагадувала шотландські замки. Перед старим будинком розташовувалися флігелі, в яких мешкала прислуга й гості [11, 385]. Волокитинський маєток діда П. Скоропадського по материнській лінії Андрія Миклашевського розташовувався в Глухівському повіті Чернігівської губернії. Тут стояв великий будинок, оточений лужком, на якому розмістилися флігелі для гостей. Далі простягалася довга липова алея, що завершувалася кам'яними ворітьми у середньовічному стилі [11, 396]. Отже, поміщицька родина обов'язково мала великий будинок із приміщеннями для прислуги, гостей. Маєток був центром місцевого життя, як, наприклад, Тростянецький маєток Скоропадських, куди з'їжджалися навколишні землевласники й обговорювали поточні справи [11, 396]. Загалом у побуті великих правобережних поміщиків, насамперед польських, усе свідчило про багатство: незліченна челядь, збірки живопису, книги з золотими корінцями в бібліотеках, старовинні меблі, архітектура, парки, коні, полювання, розкішні екіпажі, бали, свята, прийоми, де все надзвичайно вишукане.

У дворах трохи бідніших маєтків, яким належало лише по кілька сотень десятин, спосіб життя дещо скромніший. Громадський діяч, меценат Є. Чикаленко, будучи власником маєтку в с. Перишори Херсонської губернії, згадував, що в будинку було чотири кімнати, уставлені різнокаліберними меблями [12, 50]. За спостереженням Ю. Янсона, у Харківській губернії «ви не зустрінете розкоші й комфорту, які панували у садибах і заводах Київської губернії; немає тут парків, палаців поміщика, розкоші приміщень управителів, контор з окремими департаментами й безліччю економів і чиновників, які отримували величезне утримання» [13, 5].

У поміщицьких сім'ях був заведений чіткий розпорядок дня. Ось які враження залишив у щоденнику Володимир Бобринський. У будні дні діти прокидалися о 6.45, у вихідний день – у будь-який час. Зразу після пробудження читали Євангеліє. Потім снідали, після чого починалися уроки під керівництвом гувернера-француза. Для дітей в аристократичних сім'ях домашня освіта була початковою. Найчастіше вчителями працювали або дяки, або іноземці, завдяки чому діти змалечку вчили іноземні мови. За старанність виставлялися оцінки – від 0 до 5 балів [5, 68]. Навчання продовжувалося у пансіонах, гімназіях. Отже, обов'язковою для поміщицьких дітей була середня освіта, чого не можна сказати про вищу. Земельна аристократія посилала своїх синів на навчання за кордон – до Франції, Німеччини, Англії, Швейцарії.

З анкети землевласника Дніпровського повіту Херсонської губернії Мстислава Нестроева видно, що його освіта становила 6 класів Херсонської гімназії. Він служив повітовим предводителем дворянства та почесним мировим суддею. Мав дружину, сина й двох доньок. Старша дочка навчалася в школі у Херсоні, після чого вступила до пансіону М. Корфа. Двоє молодших дітей перебували в ортопедичному лікувальному закладі в Женеві. Щороку на виховання дітей і на особисті потреби Нестроев витрачав близько 16 тис. руб. [10, 90-104]. Батько І. Скоропадського, Петро Іванович отримав спочатку домашнє виховання, потім по закінченні

школи гвардійських юнкерів служив корнетом у кавалергардському полку. Потім був направлений до Кавказької армії. У 30-річному віці вийшов у відставку, після чого протягом 26 років обіймав посаду стародубського повітового предводителя дворянства. Як згадує його син, «він цілком віддався службі по виборах, і віддався їй зовсім безкорисливо, винятково через принцип» [11, 391]. Один з останніх представників Бобринських – Олексій Олександрович – освіту здобув у Петербурзькому університеті. Протягом життя обіймав різні поважні посади – повітовий та губернський предводитель дворянства, гласний земських зборів, управитель сирітськими закладами, член Державної ради, міністр землеробства тощо. Це була людина різноманітних талантів. Він був обізнаним у мистецтві. Помітний внесок зробив у розвиток археології [6, 1].

Освіта вже в XIX ст. була такою собі перепусткою до «вищого світу». Яскраві міркування з цього приводу залишив Є.Чикаленко. Ще його дід, знаючи по собі, як важко жити, хоча й заможному, але не дворянину, «всіма силами старався, щоб діти його заслужили собі дворянство». Для цього він докладав зусиль до надання освіти дітям [12, 26]. Уже батько віддавав на навчання своїх дітей у дев'ятирічному віці. Сам же Євген спочатку ходив то місцевого дяка «в науку». А згодом відданий був до пансіону англійця в Одесі, по завершенні навчання в якому вступив до реального училища [12, 86].

Складовою повсякдення є дозвілля. Надзвичайною пишнотою відрізнялися свята й прийоми у правобережних маєтках. Тут збиралися «вершки» цього вишуканого товариства: Четвертинські, Радзівилі, Любомирські, Липковські, Чечелі, Залеські, Ржевуські, Могильницькі, Ярошинські [1, 259]. До Тростянецького маєтку Скоропадських щочетверга навколишні поміщики з'їжджалися на обід. Потім сідали за карткову гру. О 7-й годині подавалася вечеря і близько 10-ї роз'їжджалися [11, 384]. Найчастіше такі прийоми відвідували не надто великі землевласники. Такі ж пани як Г. Галаган чи В. Тарновський приїжджали до Скоропадських рідко.

П. Скоропадський описував святкування у Волокитиному найурочистішої події – дня народження свого діда Миклашевського. Зранку проводилося урочисте богослужіння у місцевій церкві, на якому були присутні мешканці навколишніх сіл. Потім поверталися до будинку, на дворі біля якого грав оркестр Костромського піхотного полку, виписаний з Глухова. Селяни з Волокитина та інших сіл також запрошувалися до саду, де пригощалися й розважалися – лазіння по стовпах, катання на гойдалках, танці. Всі діти отримували цукерки, робітники – подарунки. Святкування тривало до пізнього вечора і закінчувалося великим феєрверком [11, 398].

У деяких маєтках влаштовувалися вистави, нерідко з добродійною метою (додаток 5). Наприклад, в аматорському театрі Смілянського маєтку Бобринських у суботу, 19 серпня 1895 р., відбулася вистава «Сваха» у трьох діях. 24 жовтня 1899 р., в неділю в залі при Смілянському рафінадному заводі на користь добродійного товариства влаштовувався музичний вечір. У програмі – російські пісні, романси, арії, інструментальні твори у виконанні графа О. Бобринського та інших. В антрактах планувався буфет, а по закінченні концерту – танці. Вхід по квитках, вартість яких коливалася від 55 коп. до 3 руб. 10 коп. [7, 2]. Одне з найяскравіших дитячих вражень П. Скоропадського – музика: «Взагалі, все перебування в Тростянці моє пов'язане зі світом звуків: постійна гра на фортепіано, тріо й квартети струнні чергувалися з дня у день». На великі свята вся родина їздила слухати літургії в навколишніх церквах [11, 385].

Є. Чикаленко детально розповідає про святкування Різдва, Нового Року, Водохреща, Масляної, Великодня та інших календарних релігійних свят. До с. Перишори заходили циган з ведмедем на ланцюгу, сліпці-лірники [12, 53].

О. Бобринський володів цінною колекцією старовини, яка оцінювалася у кілька сотень тисяч рублів. Частину цих скарбів він подарував різним товариствам, музеям, зокрема природничому відділу Британського музею. Воронцови-Дашкови володіли прекрасною фамільною картинною галереєю. В будинку містилася велика бібліотека, вироби зі срібла, фарфору, кристалу, дорогоцінності тощо. Про коло інтересів хазяїв свідчить перелік газет і журналів, які передплачувалися: «Illustrated London News», «Figaro», «Вестник Европы», «Отечественные записки», «Новое время», «Санкт-Петербургские ведомости», «Стрекоза» та інші [3, 45].

Родовиті поміщики практикували внутрішні шлюби, що свідчить про цінування приналежності до свого кола і розуміння ними власного престижу. Одне з останніх досліджень свідчить, що шлюби в середовищі польської аристократії укладалися здебільшого в географічних межах губернії, і лише дуже багаті шукали дружину в західних губерніях та інших територіях колишньої Польщі. Відносно обмежена кількість варіантів часто призводила до кровозміщення: у згаданій праці нараховано 440 шлюбів, в яких поєдналося всього 130 родин [1, 268]. Станова замкненість була притаманна не тільки польським поміщикам. Дід П. Скоропадського був одружений з Є. Тарновською, його батько – з С. Миклашевською, сам Павло Скоропадський одружений з Аліною Дурново. Отже, обранці Скоропадських також походили із аристократичних родин, відомих своїм багатством та високим суспільним становищем.

В аристократичних поміщицьких сім'ях будь-якої національної належності пріоритет віддавався французькій мові, що теж вважалося ознакою соціальної вишості. Французька дозволяла приєднатися до європейського світу. Дворянська комісія, «яка була гласом тих сил, які нині об'єдналися і склали так звані наради «об'єднаного дворянства» під головуванням графа Бобринського; дворяни ці завжди дивилися на селян як на щось таке, що становило середнє між людиною та волем. Це саме і є той погляд, якого трималося історично, спокон віку польське дворянство; воно дивилося завжди на своїх селян як на бидло, і мені представляється, що та участь, якій піддалося Царство Польське, розтягнуте сусідніми державами, що в цій участі багато в чому було винне ставлення польського дворянства до народу» [2, 521]. Є. Чикаленко згадує, що коли батько привіз його в дев'ятирічному віці на навчання до пансіону в Одесі, його старший брат передусім, наказав «не говорити «по-мужицькому», бо він тоді і признаватись до мене не буде». Радив найкраще спілкуватися французькою [12, 59].

Водночас частина поміщиків зберігала пам'ять про своє історичне минуле та національну приналежність. За спогадом П. Скоропадського, перші українські враження формувалися в дідовому будинку. Україна розумілася як славне минуле, але це уявлення не мало ніякого політичного підґрунтя чи виходу на тодішню сучасність. Більше того, родина Скоропадських була глибоко віддана цареві. Водночас завжди підкреслювалося, що їхня сім'я належить не до великоросів, а до малоросів знаного походження. В будинку висіли старі портрети гетьманів, різних українських політичних і культурних діячів. Серед них знаходилися й кілька зображень козака Мамає. Був і портрет І. Мазепи, «настільки ненависний всякому росіянину, в домі йому не поклонялися..., а мовчки ставилися з симпатіями», – згадує П. Скоропадський. У домі співали українські пісні. Дуже поважали бандуристів, їх завжди щедро винагороджували. Родина виписувала «Київську старовину», читали книги Костомарова та інших українських письменників. Дотримувалися українських звичаїв у домашньому побуті та в релігійній обрядовості. Але якщо дід Павла Івановича розмовляв українською мовою, то самого майбутнього гетьмана та інших дітей у родині українській мові не вчили, у вжитку панувала мова російська [11, 388]. Щирим українцем був Лизогуб. Будучи великим прихильником мистецтва, товаришував із Т. Шевченком. За свідченнями очевидців, він виділявся із загального середовища любов'ю до батьківщини. Хоча спілкувався переважно російською мовою, але знав українську мову і охоче пересипав українськими словами й фразами. Його будинок був убраний портретами його дітей в українському одязі, мальованими батьком [4, 19-20].

Радянська історіографія наполягала на «експлуататорській сутності» великих землевласників, з чого виводився висновок про передумови приходу до влади більшовиків. Ретельніше опрацювання історичного матеріалу показує, що повсякдення земельної аристократії зумовлювалося потребою плекання стандартів підприємницького стану, серед яких освіта, культурна грамотність, повага до традицій, добробчинність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – С.259.

2. Витте С. Ю. Воспоминания. Т.2 (1894-октябрь 1905) / С. Ю. Витте. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1960. – 639 с.
3. Исмаил-Заде Д.И. Илларион Иванович Воронцов-Дашков / Д. И. Исмаил-Заде // Исторические силуэты. – М.: Наука, 1991. – 178 с.
4. Лазаревский А. Отрывки из черниговских воспоминаний (1861-1863 гг.). По поводу сорокалетия освобождения крестьян / А. Лазаревский. – К., 1901. – 34 с.
5. РДАДА, ф.1412, оп.7, спр. 68.
6. РДАДА, ф.1412, оп.7, спр. 312.
7. РДАДА, ф.1412, оп.8, спр.584.
8. ЦДІАК України, ф.239, оп.1, спр.76.
9. ЦДІАК України, ф.258, оп.1, спр.200.
10. ЦДІАК України, ф. 419, оп.1, спр. 242.
11. Скоропадський П. Спогади / Гол. ред. Я. Пеленський. – Київ-Філадельфія, 1995. – 493 с.
12. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907) / Є. Чикаленко. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1955. – 512 с.
13. Янсон Ю. Из путевых заметок о свекловичном хозяйстве Малороссийских и Югозападных губерний. (1867-1868 гг.) / Ю. Янсон. – СПб., 1869. – 83 с.

НАСЛІДКИ ПОШИРЕННЯ ЄЗУЇТАМИ КАТОЛИЦТВА ДЛЯ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО РЕГІОНУ В ПІСЛЯБЕРЕСТЕЙСЬКИЙ ПЕРІОД

Чиканенко Д.С.

Питання, пов'язані з історією політики папства на сході Європи, досі не втрачають політичної, ідеологічної та наукової актуальності. Саме впровадження Берестейської унії, було важливим вінцем впливу папства, яке здійснювало його через єзуїтів. Наслідки цього впливу очевидні й сьогодні, бо, наприклад, церкви України не можуть порозумітися між собою.

Мета публікації полягає в тому, щоб проаналізувати наслідки поширення єзуїтами католицтва у східнослов'янському регіоні кінця XVI – середини XVII ст.

Дослідження з проблеми представлені роботами різних історіографічних періодів. Дослідник А.Р Андреев у своїй праці [1], аналізував структуру Товариства. Г. Бюмер [2], простежив виникнення, організацію ордену, його тимчасовий занепад і подальше відродження до початку XX ст. А.М Колодний [7], системно і послідовно висвітлював розвиток релігії на українських землях, що дає змогу прослідити релігійний аспект ордену у рамках Польської провінції. Дослідник О.П Крижанівський [8] простежив складні відносини православних з католицькою церквою, зокрема, у після берестейський період. Українська дослідниця А.В. Папазова [9] навела факти про місіонерську діяльність Товариства Ісуса у руслі їх релігійної діяльності. С.М. Плохій [11] аналізував папську політику на Сході Європи. В.І. Ульяновський [13], проаналізував історичні передумови церковного розколу наприкінці XVI ст.

Джерел, котрі відображають настрої в після берестейському суспільстві відносно методів релігійного впливу єзуїтів, вельми багато. На окрему увагу заслуговує джерела в яких зафіксовані важливі рішення влади та факти про сутички студентів єзуїтської колегії з учнями парафіяльної школи, що є прямим відображенням міжконфесійної боротьби [3, 4]. Деякі джерела дають змогу простежити міри впливу папської курії на українське населення після прийняття Берестейської унії [5]. З листів [6] можна взяти корисну інформацію щодо становища українського та польського народів після прийняття Берестейської унії 1596 року. Передсмертний лист Петра Конашевича Сагайдачного [11] є взірцем невдоволення та боротьби не тільки козаків, а й усього українського народу проти уніатів та католиків. Національні та релігійні утиски православних можна прочитати з промови на Варшавському сеймі волинського чашника Л. Древинського [12]. Отже, джерельна база дає змогу дослідити настрої у суспільстві в після берестейський період.

У Європі немає жодної країни, в яку єзуїти не намагалися б проникнути й завоювати там довіру уряду, створивши свої дома. Результати цієї діяльності були різними [9, с. 98]. Жодна країна, на думку Г. Бьомера, не випробувала у своєму розвитку такого сильного єзуїтського впливу, як Польща, й у жодній державі орден не користувався таким впливом (крім Португалії) як у Речі Посполитій [2, с. 253]. Орден домігся великого впливу на монархів: Сигізмунда Августа, Стефан Баторія тощо. Під час царювання Сигізмунда III, справжнім володарем двора був єзуїт Петро Скарга. Друзі та учні єзуїтів заповнили сенат, єпископські кафедри та суди. Уся віща адміністрація стала католицькою. Некатолицьке дворянство збунтувалось проти цієї системи, однак успіху не досягло. Не католикам як і раніше заборонялось займати державні посади і все управління знову прийняло строго католицький характер. Королівські міста, за винятком великих пруських міст, повинні були з плином часу знову стати католицькими [1].

Безпосередньо єзуїтами або за їхньою участю деякі феодали стали католиками: князі Острозькі, Слуцькі, Радзівіли, Сапеги, Ходкевичі тощо. Серед православних родів сім перейшли в католицтво та підкорилися єзуїтам: Рожинські, Прунські, Порицькі, Корецькі, Боремльські, Збаражські, Каширські. Багато феодалів, у тому числі й під впливом єзуїтів, підтримали унію. У 1598 році близько 30 феодалів підписали протест проти розриву унії, тим самим виявивши себе її прихильниками.

Завдяки єзуїтам у першій половині XVII століття духовне життя еліти розвивалося під певним впливом іспанської містики. Більшість представників верхівки підтримала орден, керуючись міркуваннями, перш за все, особистої вигоди. Багатьом доводилося прихильно ставитися до ордену, адже королі були покровителями єзуїтів. Єзуїтська діяльність перетягування до католицької церкви деяких представників інтелігенції, чим зменшувала потенціал етнічного розвитку в рамках православної культури.

Однак серед інших верств суспільства успіхи ордену були мінімальними. Спроби єзуїтів поширити католицтво серед українських козаків не вдалося, вони тільки налаштували проти себе Запорізьку Січ. Прикладом негативного ставлення до унії з боку козацтва може слугувати предсмертний лист П. Конашевича Сагайдачного до Сигізмунда III з проханням не допустити поширення унії на Україні [10]. Висуваючи на перше місце вимоги ліквідації уніатської церкви, Б. Хмельницький у посланні до Яна Казимира підкреслював, що серед інших вимог повстале населення вимагає, щоб православна віра залишалася недоторканою, як і раніше, без унії і уніатів [7, с. 157]. Отже, проект угоди Б. Хмельницького з польським комісаром містить умову про єзуїтів: «З іншими ченцями ми готові змиритися, а ці мають бути виключені з держави» [9, с.106]. Релігійні вимоги українського гетьмана мали серйозне підґрунтя. Хмельницький мав підтримку від Єрусалимського патріарха Паїсія, який дав благословення на війну з Польшею. При підписанні Зборовського миру, в Декларації ласки говорилося про амністію шляхти, надання посад тільки православній шляхті, а єзуїти позбавлялися права на шкільні фундації в Києві та інших містах. Щодо унії, то відкладалося питання її ліквідації. На сеймі 1649 – 1650 року козацькі послі висунули вимогу ліквідувати унію, а все майно й коштовності повернути православному духовенству. Однак сейм не прийняв чітких положень. Король і сенатори посилалися на те, що не мають влади над уніатською церквою, а юрисдикцію над нею має папа римський [13, с. 130]. Варшавський нунцій Торрес постійно інформував про ситуацію в Речі Посполитій. Папська курія надавала Торресу інструкцію щодо послідовної боротьби за окатоличення України [5].

Проти єзуїтів, насамперед, виступило православне духовництво й братства. Православний грек Мосхопуло заважав спробам єзуїтів схилити до католицтва князя К. Острозького. Він постійно критикував єзуїтів і викривав їхню діяльність. Відомі численні виступи проти єзуїтів членів братств і віруючих у зв'язку з нападами учнів єзуїтських шкіл на православних [3, 4].

Проти єзуїтів виступали навіть католики – миряни. Вони звинувачували орден у честолюбстві та користолюбстві. Серед незадоволених були князі, члени сейму, державні діячі, особи, скривджені королем за їх несприяння єзуїтам [9, с. 103]. Так от, «Промова на Варшавському сеймі волинського чашника Л. Древинського з викладом скарг на національні і релігійні утиски православних.» є тому підтвердженням [12]. На сеймі у 1603 році опозиція

обвинуватила короля, що державні доходи звернені, переважно, на орден. Проти єзуїтів виступали деякі католицькі ієрархи [9, с.104]. Отже, не зважаючи на всі зусилля єзуїтів, не католики, протестанти та православні, продовжували складати меншість. Останніх отци намагались спочатку заманити на свій бік шляхом політики примирення: вони були готові дозволити їм зберігти їх особливості, якщо ті погодяться підкоритися папі. Декілька православних єпископів дійсно пішли на зустріч цим пропозиціям, заключивши у 1596 році Берестейську унію, визнали папську супрематію під ім'ям греків – уніатів. Але більша частина православних рішуче відмовилась від яких – не будь компромісів, створила могутні конфедерації для захисту віри, створила школи і духовні академії для боротьби з єзуїтами [8, с.50].

Одним із незаперечних здобутків Берестейської унії є полемічна література з якісно новим конфесійно-національним забарвленням. Зміна конфесійної приналежності ототожнювалась у свідомості православної спільноти з утратою національної ідентичності [6]. Тому, теоретичні постулати єзуїтів та їх практика підтримки унії в пізньосередньовічній Східній Європі не мали очевидних перспектив [11, с.154].

Але найбільше єзуїтам діставалося від полемістів. Твори членів ордену вплинули на розвиток літературної полеміки. «Виступ польського лицаря проти єзуїтів» назвав їх «великим нещастям» для Речі Посполитої. Автор вважав, що їх необхідно якнайшвидше вигнати, тому що втручання єзуїтів у внутрішні справи країни перешкоджає її розвитку. У творі «Думка одного католика про єзуїтів» анонімний автор вважав ненормальним, що єзуїти знають справи корони краще, ніж польські сенатори і те, що вони просувають по службі бажаних їм осіб і формують суспільну думку в угоду папі. Тому Річ Посполита повинна позбутися єзуїтів. Орден усвідомлював ускладнення ситуації у регіоні й ставлення до нього в суспільстві. Він приготувався до повороту події не на свою користь й перевіз велику частину майна за кордон, або в безпечні місця в Польщі до початку війни. Єзуїти залишили небезпечні міста, але виїхали не всі. Багатьох залишили (старих і менш цінних) для догляду за домами. Іноді вони збирали й озброювали дрібну шляхту та селян, приєднувалися до армій як інженери, артилеристи, капелани, вступали в каральні загони [9, с.105 – 106].

Отже, Берестейські собори, засвідчили зростання національно-конфесійної свідомості, без чого козацькі війни не мали б характеру національно-визвольних. Орден домогся значного впливу на еліту православ'я в Речі Посполитій та добився багатьох її представників у католицтво. Однак єзуїти так і не зуміли охопити своїм впливом козацтво. Не зважаючи на зусилля ордену щодо реалізації своєї мети, вона не була досягнута тому, що їм чинили значний опір полемісти і братства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев А.Р. Игнатий Лойола и Общество Иисуса / Андреев Александр Радьевич [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://www.libros.am/book/read/id/287229/slug/ignatijj-lojjola-i-obshhestvo-iisusa#TOC_idp266512.
2. Бемер Г. Иезуиты. Инквизиция. / Генрих Бемер., Генри Чарльз Ли. – СПб.: Полигон, 1999. – 1248 с.
3. Жалоба монахов луцкого братского монастыря о том, что студенты иезуитского коллегиума, схватив на улице певчего монастырского шляхтича Михаила Мудринского, силой увели его в свою бурсу и там подвергли жестовому истязанию.....1627, октябрь 16 // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учреждений при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч.І. – Т.І. – М., 1861. – С. 590-591.
4. Жалоба студентов иезуитского коллегиума в луцке о нанесении им побоев монахами братского Луцкого монастыря. 1627, октябрь 9 // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учреждений при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч.І. – Т.І. – М., 1861. – С. 584-585.

5. З інструкції папи Григорія XV де Торресу, нунцію у Варшаві, з вимогою вести послідовну боротьбу за окатоличення України. 1621 р., травня 30. //Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X — початок XVII ст.: 3б. док-в і мат-в). – К.:Наук, думка, 1988.– С. 225.
6. З листа Я. Гербурта до папи римського Павла V про негативні наслідки унії для українського і польського народів. 1616 р., серпня 5, Добромиль. // Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X — початок XVII ст.: 3б. Док-в і мат-в). – К., 1988. – С. 208.
7. Колодний А.М Історія релігій в Україні: Навчальний посібник / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький. – Київ.: Знання, 1999. – 735 с.
8. Крижанівський О.П. Історія церкви та релігійної думки в Україні / О.П.Крижанівський: Навч. посібник: У 3-х книгах. Кн. 3. Кінець XVI – сер. XIX ст.. – К.: Либідь, 1994. – 336 с.
9. Папазова А.В Місіонерська діяльність ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні / А.В. Папазова: Навч. посібник. – Маріуполь: СПД Кременева Г.Е., 2011. – 254 с.
10. Передсмертний лист козацького гетьмана П. Конашевича Сагайдачного до короля Сигізмунда III з проханням не допустити поширення унії на Україні. 1622 р., кінець березня, Київ. // Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X — початок XVII ст.: 3б. док-в і мат-в). – К.:Наук, думка, 1988. – С. 229
11. Плохий С.Н Папство и Украина (Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв.) / Сергей Николаевич Плохий. – К.: Вис, 1989. – 224 с.
12. Промова на Варшавському сеймі волинського чашника Л. Древинського з викладом скарг на національні і релігійні утиски православних. 1620 р., листопад. // Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X — початок XVII ст.: 3б. док-в і мат-в). – К.:Наук, думка, 1988. – С. 217
13. Ульяновский В.І. Історія церкви і релігійної думки в Україні / В.І. Ульяновский: Навч. посібник: У 3-х книгах. Кн.2. Середина XV – кінець XVI століття. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.

ДО ПИТАННЯ ПРО КПРС, ЯК ОСНОВУ ПСЕВДОРАДЯНСЬОГО ЛАДУ В СРСР

Чура О. В.

Перманентно екстенсивна соціально-економічна модель Радянського Союзу була продуктом його авторитарної політичної системи, яка упродовж існування країни проявлялася у обох векторах – як у тоталітарному, так і авторитарному. Це наслідок узурпації влади російськими більшовиками у 1917 р. та анексії сусідніх земель, до числа яких входила й Українська Народна Республіка. Так у 1922 р. виник СРСР – держава, що стала уособленням калькастолітньої російської імперської традиції. Номінально проголосивши побудову безкласового комуністичного суспільства загальної рівності, більшовики зігнували верховенства влади рад і звели мілітарну державу поліцейського штибу без жодних ознак демократичного устрою, а відтак громадянського суспільства. На зміну імператорові і дворянам прийшли комуністичний партапарат та номенклатура. Підтримувані силовими структурами та маскуючись комуністичною ідеологією, вони системно насаджували під'яремним народам російську ментальність. Розпочалося штучне вирощування нової історичної спільноти – «радянського народу». Йому були чужими будь-які національні ознаки, окрім російських, вміло закамouflьованих під інтернаціоналістські гасла. В ідеологічному аспекті відбулася підміна релігійних духовних орієнтирів на комуністичні, що лягли в основу атеїстичної доктрини.

Політичний осередок псевдорадянської влади в СРСР була КПРС. Незважаючи на чисельну зміну назв, вона утворилася у Російській імперії і виросла із соціал-демократичних та марксистських гуртків на зламі XIX – XX ст. За сімдесят років одноосібного панування партія перетворилася в одержавлену, бюрократичну спілку, яка вчинила мільйони злочинів як проти

власного, так і проти підневільних народів. У рік проголошення СРСР партія об'єднувала 649 900 комуністів, а наприкінці його існування 17 687 882 партійців [1, с.15 – 16]. З огляду на те, що КПРС була ініціатором створення СРСР вона розглядала його потенціал як власне надбання, а тому широко користувалася ним для забезпечення власної фінансової потуги. За десятиліття безконтрольного використання державного ресурсу компартійні статки перетворилися у найбільшу фінансову структуру країни.

Велетенський бюджет КПРС, що наповнювався за рахунок надходжень від республіканських партійних підрозділів забезпечував безперебійне функціонування комуністичної системи, як в межах Союзу РСР, так і за його кордонами. Наприкінці перебудови у 1991 р. на союзних партійних рахунках зберігалось 5 млрд. крб., що демонструвало найпотужніший фінансовий стан будь-якої тогочасної політичної партії [2, с. 1]. Другою за чисельністю невід'ємною складовою КПРС, а відтак інструментом утримання комуністичної влади на українських землях була КПУ – регіональний сегмент російської політичної спілки. Сформувалася КПУ так як і занепала – у нерозривному зв'язку із своїм фундатором – російським комуністичним політикумом. На момент проголошення УСРР у 1919 р. (з 1937 р. – УРСР) у партії перебувало 54 386 членів, а у час її розпаду у 1991 р. – 2 975 021 комуніст [3, с. 19 – 21]. Бюджет КПУ нараховував 497 млн. крб., будучи найбільшим в республіці [4, с. 14].

Внаслідок природної нежиттєздатності СРСР та завдяки майже сімдесятип'ятирічному монопольному правлінню КПРС, країна до середини 80-х рр. ХХ ст. підійшла у скрутному соціально-економічному становищі. Щорічний приріст національного доходу сягав лише близько 2,5%. Закономірно, що перманентна корозія господарського комплексу здійснювала деструктивний вплив на політичну систему, динаміка якої зазнавала системних деформацій. Серед концептуальних помилок виокремлюється обіцянка дана Першим секретарем ЦК КПРС М. Хрущовим у 1961 р. на ХХІІ з'їзді щодо побудови комунізму в СРСР через чверть століття. Недосяжність цих планів зумовила потребу імітації їх виконання у вигляді констатації побудови розвинутого соціалізму у Радянському Союзі, розрекламованої Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. Брежневим у 1976 р. на ХХV з'їзді партії. Апофеозом компартійного авторитаризму стала конституційна легітимація однопартійної системи у вигляді законодавчого визнання КПРС, як авангарду радянського суспільства у 1977 р. Так правляча партія перетворилася у стрижень політичної системи у СРСР, про що у Конституції 1924 р. не згадувалося зовсім.

Тому у радянському суспільстві склалися передумови глибокої політичної кризи спричиненої наростаючою неспромогою союзного компартапарату до ефективного управління державою. Стагнація в економіці, наростання науково-технічного відставання, провали в соціальній сфері лягали на тло політичної кризи, яка виражалася у підміні верховенства радянських інституцій владою партапарату, перебільшенні суспільних засад комуністичної ідеології, трансформації правлячої партії із спілки політичних однодумців у державно-бюрократичний клан, інертності рядового компартійного середовища, зрощенні партійно-державної еліти з ділками тіньової економіки.

Тому новий керівник СРСР, Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов у 1985 – 1987 рр. готував громадян Радянського Союзу до переформатування КПРС в демократичну партію європейського штибу. Під виглядом повернення до ленінських принципів державної побудови, оновлення було націлене на збереження за КПРС політичної влади в СРСР. Роль трибуни, з висоти якої проголошено початок реформування політичної системи держави, відводилася ХІХ Всесоюзній партійній конференції, що розпочала роботу 28 червня 1988 р. в Москві. Фундаментальні засади компартійної демократизації отримали розголос в доповіді її ініціатора. Йшлося про стан реалізації політики перебудови, започаткованої на ХХVІІ з'їзді, що відбувся двома роками раніше у 1986 р. За словами доповідача, просування економічних новацій перебудови явно гальмувалося [5, с.7 – 13]. Добробут громадян країни суттєвого покращення не зазнавав. Помітні плоди приносила лише політика гласності, котра пом'якшила нетерпимість компартапарату до альтернативних точок зору, пожвавила пасивне середовище рядових

комуністів, розпочала подолання атрофованої комуністичної догматики, а головне, була ключовим чинником демократизації застійного радянського суспільства та компартійного осердя країни. Разом з тим, надбанням широкої громадськості стали чисельні компартійні злочинства минулого, від яких партія усіяко відхрещувалася, списуючи все на сталінський тоталітаризм.

Результатом міркувань над економічними невдачами реформ 1985 – 1987 рр., стало переконання у низькій ефективності командно-адміністративної системи партійного керівництва країною, бюрократичні підвалини якої склалися ще у першій половині ХХ століття. Виходило, що сама партія утруднювала втілення започаткованих нею новачій. Але одних економічних реформ явно бракувало. Тому без запровадження політичних трансформацій обійтися не могло. Неминучість оновлення партії і держави сформувалася як назріла закономірність. Якщо врахувати, що запровадження нововведень уможливило збереження монополії КПРС на політичну владу в країні, то ціна зволікань могла бути дуже високою.

Постала дилема принесла із собою ключове запитання: як реформувати політичний устрій країни не руйнуючи компартійну монополію на владу? Іншими словами кажучи, яким чином трансформувати тоталітарну КПРС у правлячу партію демократичного типу і авторитарну радянську імперію у європейську країну парламентського штибу під керівництвом оновлених комуністів? Перемігши внутрішньопартійну боротьбу із застійним кадровим баластом, перебудовне крило КПРС на чолі з М. Горбачовим запропонувало наступну програму дій. Номінально розширивши державні повноваження радянських інституцій, надати максимального демократичного забарвлення однопартійній системі в СРСР, частково прикрасивши її контрольованою багатопартійністю. За рахунок керівного становища, чисельної переваги та монолітності партійних лав, посісти чільні місця у новообраних радах і таким чином продовжувати власне правління, замаскувавшись личиною виборних органів. Тому в цеківських партійних постановках йшлося про доконечну необхідність реформалізації повноважень рад народних депутатів, відновлення їх справжнього законодавчого статусу та внесення відповідних змін до Конституції СРСР, децентралізацію союзної влади, розмежування повноважень між партійними та радянськими органами, правову реформу і таке інше [6, арк. 6].

На початках складалося враження, що мова йшла про передачу політичної влади від КПРС в руки виборних установ країни. Тим більше, що питання про скликання з'їзду рад було одним з ключових рішень форуму. Однак, з огляду на те, що зазначені нововведення були ініційовані самою Компартією, вони залишалися повністю їй підконтрольними. «Партія не збирається і ніколи не віддасть роль політичного авангарду – це аксіома, – констатував М. Горбачов під час виголошення заключного виступу» [7]. Він дотримав слова 1 жовтня 1988 р. і став Головою президії Верховної Ради СРСР, об'єднавши таким чином державну та партійну влади [8].

Отже, наростання економічних кризових явищ в Радянському Союзі викликало небезпеку втрати Комуністичною партією монопольного становища в країні. Для уникнення політичної кризи союзною партійною верхівкою у 1988 р. на ХІХ всесоюзній партійній конференції було проголошено політичну реформу у вигляді фіктивного розширення повноважень радянських інституцій. Намагаючись зберегти власні позиції Компартія імітувала виконання демократичних реформ і не мала наміру запроваджувати справжню багатопартійність. Операючись на державний ресурс, потужний адміністративний апарат, винятково міцне фінансове становище та кількісну перевагу, вона надіялась зберегти домінуючий вплив в суспільстві й прологнувати власне монопольне становище. Цю імітацію виразно бачило рядове компартійне середовище, яке покладало на перебудову ключові надії у контексті розширення політичних свобод й підвищення матеріального рівня. Так стала незворотньою внутрішня деструкція у КПРС, яка поклала край монолітності партійних лав й не в останню чергу спричинила її розпад та припинила існування СРСР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боевой отряд ленинской партии. – Киев, 1981. – С. 15 – 16.

2. Комсомольская правда. – 1991 – 28 августа. – С. 2.
3. Боевой отряд ленинской партии. – Киев, 1981. – С. 19 – 21.
4. Коммунист Украины. – 1990 – № 8. – С. 14.
5. Материалы XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза. – Рига : Авотс, 1988. – С. 7 – 13.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1 (Центральний комітет Комуністичної партії України). – Оп. 11. – Спр. 1850. – Арк. 6.
7. Правда. – 1988. – 30 июня. – С. 1.
8. Правда. – 1988. – 1 июля. – С. 1.

РОЛЬ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО В СЕЛЯНСЬКИХ СПРАВАХ «ПРИСУТСТВІЯ» У ВТІЛЕННІ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ

Шаргородський В. В.

У результаті Селянської реформи 1861 р. у Російській імперії селяни отримували особисту свободу та низку громадянських прав. У зв'язку з цим виникла необхідність у створенні нових інститутів влади, які б відповідали потребам часу. На місцях такими установами стали губернські в селянських справах присутствія (далі – ГССП). Інтерес до цього самоврядного органу влади спричинений тим, що означена проблема потребує ретельного дослідження.

Мета вивчення – розгляд основних адміністративних функцій Катеринославського губернського в селянських справах присутствія, пов'язаних із втіленням Селянської реформи.

Історія вивчення діяльності губернського присутствія. Вивчення діяльності губернських установ у селянських справах у дореволюційні та радянські часи ґрунтувались на загальноімперському джерельному матеріалі [3; 4; 5; 6; 8]. Предметний розгляд функціонування ГССП в Україні здійснювали Алла Ващенко [1], Борис Стецюк [14], Раїса Воробей [2] та Ірина Саніна [13].

Відкриття губернського в селянських справах присутствія було обумовлено законом від 19 лютого 1861 р. [10, с. 132; 11]. Катеринославське ГССП було створено з тимчасових комісій для попередніх із селянської справи розпоряджень [9, с. 136]. Перше засідання відбулося 21 березня 1861 р. [12, с. 56]. Головне завдання ГССП – розробка зразка уставної грамоти. У зв'язку з цим на засіданнях губернського в селянських справах присутствія призначались відповідальні особи за вирішення нагальних проблем: форму уставної грамоти розробляв О. Поль; урочне положення для відбування селянами надільної повинності складав губернський предводитель дворянства Міклашевський [12, с. 61]. Після цього державна установа згідно з визначеним законом порядком утворювала та відкривала не тільки мирові заклади, а й сільські та волосні управління [9; 12, с. 55].

Присутствіє розглядало найбільш значущі спори між поміщиками та селянами, скарги на дії та рішення мирових посередників, їх повітових з'їздів, здійснювало загальну наглядову та розпорядчу функцію щодо органів селянського самоврядування [11, с. 217–218]. Державний заклад займався вирішенням спірних питань. Прикладом вирішення суперечностей стало рішення Катеринославського ГССП на доповідь мирового посередника Новомосковського повіту, у якій було засвідчено факт небажання селян с. Мануйловки домовитися з власниками щодо поземельного устрою цих селян. Після розгляду справи рішення Катеринославського ГССП було зазначено: якщо роз'яснення мирового посередника не викликають готовності селян до добровільної угоди, тоді приступити до складання та введення уставної грамоти у селі на основі законодавчих положень [7, с. 10–11].

Катеринославське губернське в селянських справах присутствіє визначало права та обов'язки посадових осіб і органів селянського управління. ГССП на початку своєї діяльності зробило розпорядження щодо формування списків мирових посередників згідно з Положеннями,

утворення мирових ділянок, проекту розподілу селищ на волості, з'ясування необхідної кількості землемірів і «межевщиків» тощо [12, с. 59–61].

Отже, означена установа здійснювала у губернії адміністративні та організаційні функції, які сприяли подальшому проведенню закону від 19 лютого 1861 р. Катеринославське ГССП займалося вирішенням нагальних питань, пов'язаних із впровадженням Селянської реформи, від упорядкування форми уставної грамоти до порядку виділення наділів та визначення повинностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ващенко А. В. Реорганізація повітових інститутів управління селянами в Російській імперії (1861–1917 рр.) [Електронний ресурс] / А. В. Ващенко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки. – 2014. – № 10. – С. 114–120. – Режим доступу: http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=144
2. Воробей Р. Б. Губернські присутствія у системі допоміжних органів управління при губернаторі в Україні у другій половині XIX століття (на прикладі Чернігівської губернії) / Р. Б. Воробей [Електронний ресурс] // Актуальні проблеми державного управління на новому етапі державотворення: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (31 трав. 2005 р., м. Київ) : У 2 т. / За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К.: Вид-во НАДУ, 2005. – Т. 1. – С. 145–147. – Режим доступу: http://www.mau-nau.org.ua/_private/kongresy/kongres6/istoria/kongres6ch1i/vorobeu.htm
3. Дружинин Н. П. Юридическое положение крестьян: исследование / Н. П. Дружинин. – СПб.: Тип. М. Меркушева, 1897. – 408 с.
4. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке / П. А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.
5. Катаев М. М. Местные крестьянские учреждения 1861, 1874 и 1889 гг.: (исторический очерк их образования и норм деятельности): ко дню пятидесятилетней годовщины освобождения крестьян от крепостной зависимости 19 февраля 1911 г. [Електронний ресурс] / М. М. Катаев. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1910. – 884 с. – Режим доступу: <http://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/16546-ch-1-1911#page/111/mode/flip-book/zoom/4>
6. Корф С. А. Административная юстиция в России / С. А. Корф. – СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1910. – Т. II. – 507 с.
7. Крестьянское дело в Екатеринославской губернии. Журнал Екатеринославского губернского по крестьянским делам присутствия № 5 // Крестьянское дело в Екатеринославской губернии: Журнал Екатеринослав. Губернского по крестьянским делам Присутствия. – Екатеринослав, 1863. – 9 с.
8. Леонтьев А. А. Крестьянское право. Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах / А. А. Леонтьев. – СПб.: Типография Ивана Ивановича Зубкова, 1914. – 371 с.
9. Об учинении надлежащего распоряжения к приведению в исполнение Положений и Правил о крестьянах и дворовых людях, вышедших из крепостной зависимости. Именной, данный Сенату 19 Февраля // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1861. – Собр. 2-е. – Т. XXXVI. – Часть 1: Законы (36490–37190), №36652. – С. 135–138.
10. О Всемилостивейшем даровании крепостным людям прав состояния свободных сельских обывателей, и об устройстве их быта. Высочайший манифест 19 Февраля 1861 года // ПСЗРИ. – СПб., 1861. – Собр. 2-е. – Т. XXXVI. – Часть 1: Законы (36490–37190), №36650. – С. 130–134.
11. Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях: Выс. утв. 19 февраля 1861 г. // ПСЗРИ. – СПб., 1861. – Собр. 2-е. – Т. XXXVI, Отделение 1-е, №36660. – С. 202–218.
12. Ребрин И. А. Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии (исторический очерк) / И. А. Ребрин // Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1903. – Вып. 3. – 305 с.

13. Саніна І. В. Особливості проведення селянської реформи 1861 року в Харківській губернії [Електронний ресурс] / І. В. Саніна // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – Харків, 2012. – Вип. 45. – С. 145–151. – Режим доступу: <https://docviewer.yandex.ua/?url=http%3A%2F%2Fjournals.hnpu.edu.ua%2Fojs%2Fhisgeo%2Farticle%2Fview%2F1893%2F2013&name=2013&lang=uk&c=58ddec0d1be6>
14. Стецюк Б. Р. Губернські присутствія як органи адміністративної юстиції на українських землях Російської імперії (кінець XIX – початок XX століть)[Електронний ресурс] / Б. Р. Стецюк // Право і Безпека. – 2011. – №4(41). – С. 20–22. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Pib_2011_4_6

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ РОБІТНИКІВ, МОБІЛІЗОВАНИХ НА ВІДБУДОВУ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ У ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1943-1945 РР.

Шипік Н.Ф.

Для покриття дефіциту робочої сили, необхідної для відбудовчих робіт на підприємствах важкої промисловості Донеччини у 1943-1945 рр., партійно-радянське керівництво вдалось до трудових мобілізації міського і сільського населення працездатного віку. В ході їх здійснення були реалізовані величезні можливості у розпорядженні людським потенціалом, притаманні тоталітарним державам. Проте, зневажливе ставлення до умов життя і праці мобілізованих робітників істотно вплинуло на рівень виконання поставлених державних завдань, у бік його зниження.

Радянська історіографія містила вкрай скупі відомості про трудові мобілізації, акцентуючи на героїчній праці мобілізованих в умовах патріотичного піднесення радянського народу та уникаючи висвітлення соціально-побутових аспектів. Доступ до архівних джерел у пострадянську добу уможливив предметний розгляд питання. Сучасні науковці звернули увагу на неоднозначний характер і значення трудових мобілізацій, вказуючи на суперечливі аспекти відбудови важкої промисловості в цілому. Російський дослідник П.Книшевський зауважив, що трудова мобілізація цивільного працездатного населення була одним із методів задоволення потреб військово-промислового виробництва в умовах казарменої економіки поряд із мобілізацією військовозобов'язаних, залученням демобілізованих, інтернованих, німецьких військовополонених, людських ресурсів ГУЛАГу тощо. Українські науковці І.Ветров, М.Лобода, Л.Хойнацька, вивчаючи соціальний аспект, зазначили наявність примусової мобілізації, відсутність нормальних виробничих умов праці, елементарних умов життя, недостатнє харчування і несвоєчасну виплату заробітної плати, наслідком чого був високий рівень плинності робочої сили. Л.Хойнацька прийшла до висновку, що повне та цільове визискування наявної робочої сили, залученого через трудові мобілізації призвело до того, що люди залишались заручниками відбудови промисловості, а не свідомими і організованими виробничниками. Цікавий ракурс дослідження був запропонований в монографії «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х– середина 1950-х рр.)», що містить погляд робітників, в тому числі і мобілізованих, на соціальні проблеми. Забезпечення трудовими ресурсами вугільних підприємств комбінату «Сталінвугілля» у 1943-1945 рр. розглянув Є.Кравченко [1]. Подальше вивчення питання може бути пов'язано із вивченням місцевого рівня і потребує додаткового залучення джерел.

Метою статті є розгляд соціально-побутових умов життя робітників, мобілізованих на відбудову промисловості Донеччини у 1943-1945 рр.

Внаслідок воєнних дій житловий сектор в Донецькій (тогочасній Сталінській) області зазнав значних руйнувань. У містах з метою максимального розміщення населення була прийнята постанова про ущільнення житлової площі державного сектору та приватного домоволодіння [2; арк.103]. Труднощі у розселенні супроводжувались неможливістю придбати найнеобхідніші речі – мило, сірники, взуття, одяг тощо [3; арк.33].

Масам прибуваючих мобілізованих не встигали створювати необхідні умови. Керівники підприємств звітуючи про влаштування прибулих стверджували, що зроблено все можливе, «не зважаючи на те, що житлофонди шахт зруйновані й не мають обладнання та інвентарю. Гуртожитки обладнано рукомийниками, коритами, відрами та меблями, але не в достатній кількості» [4; арк.325.]. Згодом уточнювали, що «для мобілізованих не всюди створені нормальні побутові умови» [5; арк.189.]. Завідувач відділом вугільної промисловості ЦК КП(б)У констатував, що важкі побутові умови, в які потрапляють мобілізовані робітники, є однією з причин дезертирства. Чимало працівників через відсутність на шахтах лазень, пралень, мила не милися та не переодягалися по 1,5 – 2 місяці. При відвідуванні гуртожитку шахти 4/5 Микитівки завідувач відділом виявив, що робітники спали на голих дошках у тому ж одязі, в якому працювали, без постільних речей. У їдальні на цій шахті брудно, недостатньо посадочних місць. Заробітну платню затримували по 2 – 2,5 місяці, до того ж були випадки масових обрахунків робітників [6; арк.3.]. Партійне керівництво нерідко вдавалося до адміністрування через видання директивних вказівок, як то «негайно покращити побутові умови всіх робочих шахт і особливо новоприбулих з тим, щоб у найближчий час повністю ліквідувати плінність робочої сили» [7; арк.29.]. Ряд господарників за нестворення умов для мобілізованих було виключено з партії, знято з роботи.

Украї повільно налагоджувалося забезпечення мобілізованих продуктами харчування. У 1944 р. ще не всюди встигали організувати їдальні, а подекуди навіть із відкриттям їдалень, мобілізованих харчували лише один раз на добу. Допускалися також обрахування робітників при визначенні вартості харчування [5; арк.189]. Одним із способів вирішення продовольчої проблеми була відправка кількох мобілізованих додому за продуктами для себе і решти робітників.

Проблему забезпечення мобілізованих продуктами харчування фіксували органи Наркомату Держбезпеки і в 1944 р., і в 1945 р. Так, заступником Наркома ДБ УРСР у листопаді 1944 р. до ЦК КП(б)У було направлено спеціальне повідомлення «Про скарги молоді, мобілізованої на будівництво промислових об'єктів Артемівського району, Сталінської області». Військовою цензурою в жовтні було виявлено 15 листів зі скаргами на матеріально-побутові умови і нестачу харчування. У листі робітника Лужанця з Часов-Яру в Кам'янець-Подільську область написано: «...Привезли нас сюди на роботу, розмістили в холодних гуртожитках, роботу дали важку. Доводиться бути на холоді по 12 годин. Кормлять 2 рази на день одним рідким борщем. Своє все позношувалося, продукти закінчилися, не знаю чи доживемо до зими...». Ще один робітник з Часов-Яру пише до Житомирської області: «...вже 3 місяці хворію, лікарі не відпускають, кажуть, працюй, як можеш. Який з мене працівник, роззутий, роздягнений, голодний і хворий...» [8; арк.1-3]. У черговому спеціальному повідомленні Наркома Держбезпеки УРСР, датованому 23 червня 1945 р., знову повідомлялось про виявлені при перлюстрації листування скарги мобілізованих у вугільну промисловість на продовольчі труднощі [9; арк.18-20].

Чимало мобілізованих намагалися дістати офіційний дозвіл на повернення додому, а в разі відмови тікали. За даними вугільних комбінатів у 1944 р. прибуло на шахти Сталінської і Ворошиловградської області 207,4 тис. осіб, а вибуло з різних причин 128,4 тис. осіб, тобто 61,9 % від загальної кількості прибулих через мобілізацію, у тому числі – 27 % самовільно [10; арк.23]. Утікачів з трудового фронту вважали дезертирами. Дезертирство з підприємств військової або прирівняної до неї промисловості каралося згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. ув'язненням терміном від 5 до 8 років [11; С.55].

З лютого 1944 р. почала надходити інформація про те, що «самовільне залишення підприємств Донбасу набуло масового характеру». Завідувач відділу вугільної промисловості ЦК

КП(б)У повідомляв, що на 10 лютого 1944 р. з 79,2 тис. осіб, що прибули у вугільну промисловість, самовільно пішло 9,7 тис. осіб або 12,2 %.

У ході інтенсивної роботи органи прокуратури та суду дійшли власних висновків щодо причин дезертирства. Серед таких називалися: недостатнє роз'яснення Указу, неповне охоплення гуртожитками, відсутність лазень (особливо в ряді підприємств вугільної промисловості), клубів і культурних розваг, випадки затримки зарплатні, погана організація громадського харчування, постачання одяжі, взуття та медичного обслуговування; безкарність осіб, що приховували дезертирів [12; арк.37].

Отже, у відповідь на ігнорування елементарних соціальних потреб, з боку мобілізованих на індивідуальному рівні формувалась своєрідна практика виживання, що проявлялась у втечах з виробництва, і яка в часи існування трудової повинності отримала назву трудового дезертирства. Репресивні дії з боку силових, які мали на меті повернути мобілізованих робітників обличчям до влади перемезалися з більш м'якими заходами. Проте, за жаклимих соціально-побутових умов, справа по вирішенню проблеми плинності робітників пробуксовувала.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чадаев Я. И. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). — 2-ое изд. — М.: Мысль, 1985. — 492 с.; Кнышевский П.Н. Государственный комитет обороны: методы мобилизации трудовых ресурсов // Вопросы истории. — 1994. — №2. — С.55; Повеєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х– середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. — Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — 351 с.; Ветров І. Засоби залучення трудових ресурсів до відбудови важкої промисловості України (1943–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — Вип.13. — С. 216–228.; Хойнацька Л. Мобілізація сільського населення на відбудову важкої промисловості України (1943–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — К., 2005.—Вип. 8. — Ч. 2. — С. 259; Лобода М. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950) — К.: Інститут історії України, 2012. — 206 с; Кравченко Е.Л. Обеспечение рабочей силой угольных предприятий Донецкой области (1943-1945) // Новые страницы истории Донбасса. Кн. 5. — Донецк, 1995. — С. 122.
2. ДАДО, ф.Р.4383, оп.1, спр.1.
3. ДАДО, ф.326, оп.2, спр.748.
4. ЦДАГОУ, ф.1, оп.76, спр.903.
5. ЦДАВОУ, ф.2, оп.7, спр.1144.
6. ЦДАГОУ, ф.1, оп.76, спр.879.
7. ДАДО, ф.326, оп.2, спр.161.
8. ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.1391.
9. ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.2037.
10. ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.2035.
11. Кнышевский П.Н. Государственный комитет обороны: методы мобилизации трудовых ресурсов// Вопросы истории. — 1994. - №2. ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.1244.

РЕЛІГІЙНІ КОНВЕРСІЇ УКРАЇНСЬКИХ КНЯЗІВ НАПРИКІНЦІ XVI – НА ПОЧАТКУ XVII СТ. (НА ПРИКЛАДІ КНЯЗЯ ОЛЕКСАНДРА ЗАСЛАВСЬКОГО)

Щекутьєв О.М.

Протягом декількох століть князівські роди відігравали провідну роль в житті українських земель. Їх зв'язок з населенням забезпечувала православна віра – «віра предків». Наприкінці XVI

ст. більшість українських князів прийняла католицизм (частина – через церковну унію 1596 р., частина – напряму). Комплексне вивчення ранньомодерної історії України неможливе без з'ясування причин, що призвели до переходу української еліти у католицизм.

Князь Олександр Заславський (?1581 – 1629 рр.) – волинський каштелян, з 1613 року брацлавський, з 1628 року київський воєвода, спадкоємець володінь князів Острозьких. Щодо дати народження існують розбіжності: науковці називають роки з 1577 до 1589. Наталя Яковенко, спираючись на посмертну поему Каспара Твардовського, де зазначено, що князь прожив 48 років, називає роком народження 1581. Народився у конфесійно мішаній родині, що було притаманно для віротерпимої князівсько-магнатської верхівки Речі Посполитої в останній третині XVI ст., для якої віросповідання шлюбного партнера мало другорядне значення. Батько – князь Януш Заславський (1560 – 1629 рр.), на момент народження сина вже перейшов з православ'я у кальвінізм, мати – Олександра Сангушківна на той час була православною [4, с. 232]. Життя у конфесійно мішаній родині з батьком-конвертитом сприяло тому, що князь Олександр, охрещений за православним обрядом, у зрілому віці перейшов до католицизму. Схожу тенденцію можна також простежити у інших князівських родинах (приклад Януша – сина Василя-Костянтина Острозького від шлюбу з католичкою Софією Тарнавською) [1, с. 375].

Люблінська унія 1569 р., окрім нових економічних зв'язків із Західною Європою, дала вихідцям з українських воєводств можливість здійснювати освітні подорожі – здобувати освіту у кращих європейських університетах. Молоді українські князі, маючи колосальні фінансові ресурси, одразу скористалися цим. У цих освітніх подорожах вони стикалися із високою західноєвропейською культурою, під час навчання часто переходили до католицизму, і чим довше молоді князі перебували у Західній Європі – тим з більшою вірогідністю ставали католиками. Не став виключенням і Олександр Заславський, який, за словами геральдиста Каспера Несецького, 12 років провів у освітніх подорожах в Римі, Нідерландах, та Франції [6, с. 691]. Перебування у Римі та Нідерландах підтверджував Каспар Твардовський у посмертній поемі, проте Н. Яковенко рішуче відкидає таку тривалість навчання, говорячи про принаймні вдвічі менший термін, який завершується у 1605(1606) р. Саме в цей період Олександр Заславський став католиком. Точний рік невідомий, але у 1603 р. до католицизму перейшов князь Януш – батько Олександра [5, с. 113, 123]. Невідомо, чи вплинуло це рішення на сина, чи він став католиком «автономно» від батька. Князь Олександр у листі 1617 р. до польського єзуїта Пшемислава Рудницького - ректора Львівської єзуїтської колегії відмітив, що «*świczenie wziete w mlodosci mojej cura et opera w.m.*» (активність в молодості моєї взята під опіку та старання вашої милості). Пшемислав Рудницький викладав теологію у Римі протягом 1603-1607 рр. – тобто під час перебування там князя Олександра Заславського. Можливо, єзуїт вразив молодого князя своєю освіченістю та сприяв переходу до католицизму представника одного з наймогутніших родів Речі Посполитої [4, с. 234].

Під час освітньої подорожі Олександр Заславський познайомився з Йосифом Велямином Рутським (з 1613 – митрополит Руської унійної церкви), який у 1599 – 1603 рр. навчався в Грецькій колегії святого Атанасія та став близьким другом князя. Можна припустити, що саме Рутський вплинув на перехід Заславського до католицизму, проте Рутський на той час вже був уніатом, а не католиком, до того ж, про це немає жодної згадки у листах князя. Сам Рутський був вельми цікавою постаттю: народився у православній родині, був охрещений у православному обряді, згодом навчався у кальвіністських школах Дубно, Несвіжа, Острога та Заслава (при дворі Заславських існувала кальвіністська школа, що також є підтвердженням їх віротерпимої політики). У 1592 р. прийняв католицизм у латинському обряді, а через декілька років після Берестейської унії 1596 р. – став греко-католиком. Така незвичайна доля друга могла справити враження на князя Олександра (зазвичай греко-католики у подальшому приймали католицизм латинського обряду, а не навпаки) і сприяти його релігійній конверсії [1, с. 354].

Невідомо, які особисті мотиви спонукали вже дорослого князя Олександра Заславського прийняти католицизм, адже на момент повернення з подорожі у 1606 р. йому було близько 25 років. Заславські – молодша гілка князів Острозьких, один з наймогутніших родів Речі Посполитої, до того ж батько Олександра – Януш Янушович був військовим героєм, який

розгромив повстання Северина Наливайка, тому Заславські могли претендувати на будь-які посади у Речі Посполитій, стати сенаторами, або навіть королем [1, с. 232]. Проте, найвищі посади сенаторського рангу були відкриті лише для римо-католиків, тому князь Олександр, приймаючи католицтво, не міг не враховувати свої політичні інтереси та інтереси власної родини [5, с. 123]. Але, на відміну від князя Януша Острозького, який, ставши католиком, отримав другий за престижністю (після короля) уряд Речі Посполитої – посаду краківського каштеляна, Олександр Заславський займав посади в українських воєводствах Корони Польської: волинський каштелян, київський та брацлавський воєвода, проте для їх отримання головним було знатне місцеве походження, багато українських воєвод у цей час лишалися православними [2, с. 112]. Можна підтримати думку митрополита Огієнка, що українські князі вважали себе людьми, у жилах яких текла монарша кров, і коли правлячі кола звинувачували православне руське населення у «єресі та схизмі» це завдавало удару по самолюбству князів, які сприймаючи елементи західноєвропейської культури, ставали католиками, підтверджуючи свою приналежність до еліти [3, с. 159-160].

Посмертна жалобна поема Каспара Твардовського малює образ князя – взірцевого католика. Проте, можна відмітити численні реплік православ'я та протестантизму, які не можна пояснити неосвіченістю князя у питаннях віри, адже і Каспер Твардовський і Каспер Несецький відмічали в ньому блискуче знання наук, те що він міг на високому рівні «czy to z Filozofii, czy z Teologii, czy z Matematyki mogl dysputowac» [6, с. 691]. Це підтверджується його листування з «ксьондзом Єжи», у якому князь продемонстрував знання, щодо такої складної теологічної проблеми, як страждання тіла та душі. Серед таких реплік православ'я можна відмітити православне ім'я одного з синів князя – Василя, якого названо на честь православного предка – Василя Костянтина Острозького, який, за словами Заславського, «помер у святій вірі». Це призводило до суперечок з католицькими ксьондзами, як і те, що князь виправдовував богослужіння за грецьким обрядом в католицькому костьолі, проте Заславський продовжував відстоювати свою позицію у питанні віри [4, 235-239].

Отже, народившись у конфесійно мішаній та віротерпимій родині, охрещений у православному обряді князь Олександр Заславський був відкритим для сприйняття нового віросповідання. Вирішальну роль у його переході до католицтва відіграла освітня подорож до Західної Європи та знайомство з езуїтом Пшемиславом Рудницьким.

ЛІТЕРАТУРА

1. Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569 – 1648) / Генрік Літвін. Пер. з польськ. Лесі Лисенко. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. – 616 с.
2. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.
3. Огієнко І. Польська доба 1569 – 1654 років // Огієнко І. Історія української літературної мови / Упоряд., авт. передмови і коментарів М.С. Тимошик. – 2-ге вид., випр. – К.: Наша культура і наука, 2004. – С. 146-163.
4. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. / Наталя Яковенко. – Київ: Laurus, 2012. – 472 с.
5. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. / Наталя Яковенко. – Київ: Критика, 2008. – 472 с.
6. Niesiecki K. Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi u Rycerstwa Kleynotami Heroicznym Męstwem u odwagą, Naywyższemi Honorami a naypierwey Cnota, Pobożnością u Świętobliwością Ozdobiona [Електронний ресурс] / Kasper Niesiecki. – Lwów: w drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1743. – Т. 4. – 820 s. – Режим доступу: <https://polona.pl/item/178471/349/>

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА АРХЕОЛОГІЇ

МЕТАЛ У ПОХОВАННЯХ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

Бородай М.Є.

У другій половині II тис. до н. е. великі території Східної Європи були зайняті масивами населення зрубної культурно-історичної спільності епохи пізньої бронзи. У межах цієї спільності виявлено значне за масштабами і потужностями металовиробництво, яке відіграло одну з провідних ролей у функціонуванні Євразійської металургійної провінції [8].

Тому дослідницький інтерес до питань розвитку металовиробництва не слабшає з часом, а в зв'язку з появою нових можливостей технологічних досліджень археологічних об'єктів на цей час тільки зростає. Вироби з металу є однією з найбільш вивчених категорій археологічних джерел, знахідкам, типології і хронології яких присвячена досить велика література.

Починаючи з В.О. Городцова, багатьма подальшими дослідниками неодноразово ставилося питання про рівень розвитку металургії та металообробки у зрубних племен, при цьому робилися спроби аналізу та узагальнення наявних матеріалів. Металеві вироби традиційно привертали переважну увагу дослідників, в порівнянні з оцінкою їх виробництва. Довгий час дослідницький інтерес був спрямований виключно на вивчення металевих виробів, а також найбільш масової і виразної категорії—ливарних форм. Ця тенденція сьогодні вже не є визначальною, однак, зберігається стабільний інтерес до характеристики найбільш металомістких категорій знарядь різних функціональних груп та інших виробів з металу, при цьому в дослідженнях останніх десятиліть найпильніша увага приділяється питанням типології і хронології [3, с. 9].

Особливо слід відзначити дослідження В.В. Отроценка, присвячене визначенню тимчасових і культурних особливостей використання металу в поховальних ритуалах зрубної спільності. Дослідником поховальні комплекси були проаналізовані окремо, у межах виділених ним раніше двох культур зрубної спільності — бережнівсько-маївської і покровсько-мосолівської. В результаті проведеної масштабної роботи автор прийшов до найбільш загальних висновків, згідно з якими в поховальних ритуалах зрубної спільності високий рівень металовиробництва і гірничої справи не відображений і, що базовими джерелами для вивчення даної сфери не є поховання фахівців, а матеріали поселень, гірничо-металургійних центрів, комплексів ливарних форм і скарбів [2, с. 49].

Аналіз джерел, наявних в нашому розпорядженні, показує, що матеріали могильників можуть дати істотну інформацію про рівень розвитку металообробного виробництва в епоху пізньої бронзи. Так, до теперішнього часу фонд джерел зрубної культури Північного Приазов'я налічує близько 1500 поховань, при цьому бронзові предмети були зустрінуті тільки в 44 поховальних комплексах, що становить близько 2,9% загального числа врахованих поховань [3, с. 10]. Тенденцію до зниження питомої ваги поховань з металом при просуванні на південь в степові райони може наочно продемонструвати картографування приазовських зрубних могильників. Так, переважна більшість поховань з металом виявилися зосередженими на території південних відрогів Донецького Кряжа, в верхів'ях річок басейну Азовського моря, в той час як могильники власне Приазов'я (Приазовські низовина і височина) насичені виробами з бронзи в значно меншому розмірі [3, рис. 1]. Приазовські поселення також дають незначні свідчення металообробного виробництва [4, с. 90].

Особливо наочно тенденцію до зниження питомої ваги поховань з металом при просуванні на південь демонструє картографія комплексів з такою категорією металевого інвентарю, як бронзові ножі [3, рис. 2]. З 11 відомих в Північному Приазов'ї поховань з ножами 9 локалізуються на кряжі і лише 2 - на території Приазовської височини З 11 відомих в Північному Приазов'ї бронзових ножів 9 з досліджених поховань (Астахове 22/8; Іванівка 1/1; Шахтарськ (Рясні

могили) 9/1; Басань (Бабакова могила) 3/5; Клуніково 1/4; Калинове 1 / 2; Донецьк (Текстильник) 2-3 / 1; Дубовський 1/1; Благівка 2/1), а 2 - із зруйнованих курганів (Ханжонкове, Вугледар к.1) [3, с. 11].

Типологічно ножі з поховань Північного Приазов'я діляться на три групи: з ромбічним перехрестям (7 екз.) - типи Н-28, Н-30, Н-32 за Е.М. Черних; листоподібні без перехрестя (2 екз.) - типи Н-8, Н-10 за Е.М. Черних [5]; з масивним клинком з ребром і перехрестям (2 екз.) [3].

На практиці у повсякденному житті племен зрубної спільності кинджали несли відповідне семіотичне навантаження у поховальному обряді. У всіх випадках в похованнях зрубної культури Північного Приазов'я знаходилося по одному ножу. У похованнях вони часто розташовувалися поруч або серед залишків м'ясної їжі [3, с. 12].

Якщо взяти у розрізі соціальної структури зрубного суспільства В.В. Циміданов зазначає, що ножі зустрічаються в похованнях представників різних соціальних груп і у всіх випадках поховання були могилами дорослих. Ніж, швидше за все, маркував підвищений ранг і не був показником статусу [7, с. 53].

Зрубне населення Приазов'я в своїй повсякденності відчувало певний дефіцит металу, на відміну від зрубних популяцій Донецького кряжа, які мали доступ до місцевих мідних піщаників. Саме на міднорудних покладах Донецького кряжа в епоху пізньої бронзи функціонував гірничо-металургійний центр, пов'язаний з діяльністю місцевих зрубних популяцій. Мабуть, зрубне населення Приазов'я не входило до числа тих, хто контролював це родовище і, тому було відстороненим або обмеженим у можливостях металовиробництва на цій сировинній базі [6, с. 163].

Таким чином, аналіз джерел, наявних в нашому розпорядженні, показує, що матеріали могильників можуть дати істотну інформацію про рівень розвитку металообробного виробництва в епоху пізньої бронзи. Введення в науковий обіг свідочтв металовиробництва зрубної спільності в цілому і зрубної культури Північного Приазов'я зокрема в значній мірі поповнює банк джерел, що важливо для осмислення металовиробництва як системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загородня О.Н. История изучения металлопроизводственного инструментария срубной общности / О.Н. Загородня // Донецький археологічний збірник. – 2013. – № 17. – С. 79-98.
2. Отрощенко В.В. Культурні та часові особливості використання металу в поховальних ритуалах зрубної спільності / В.В. Отрощенко // Проблеми гірничої археології : Матеріали VI-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару. – Алчевськ, 2007. – С. 49.
3. Забавин В.О. Погребения срубной культуры Северного Приазовья с металлическими ножами / В.О. Забавин // Историчні і політологічні дослідження. – Вінниця: Вид-во ДонНУ, 2014. – № 3-4 (57-58). – С. 9-22.
4. Горбов В.Н. Поселенческие комплексы Приазовья в системе синхронизации западного и восточного кругов культур валиковой керамики / В.Н. Горбов // Новые открытия и методологические основы археологической хронологии. – СПб, 1993. – С. 90-93.
5. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР / Е. Н. Черных. – М.: Наука, 1976. – 302 с.
6. Литвиненко Р.О. Курган бронзового віку поблизу м. Вугледар на Донеччині (верхів'я р. Кашлагач басейну Дніпра). / Р.О. Литвиненко, В.П. Андрієнко // АА. – Вып. 30. – Донецк, 2013. – С. 140-171.
7. Циміданов В. В. Социальная структура срубного общества / В.В. Циміданов. – Донецк, 2004. – 204 с.
8. Саврасов А.С. Металлообработка населения донской лесостепной срубной культуры: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 "Археология" / Ворон.ун-т. – Воронеж, 1998. – 32 с.

КЛАСИФІКАЦІЯ ПОХОВАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ ПЕРІОДУ РАННЬОЇ БРОНЗИ НАДАЗОВ'Я

Горбачова М.С.

В ході археологічних польових досліджень, що відбуваються шляхом спостереження степової частини Надазов'я, особливу увагу звертають на себе кургани, як історичні пам'ятки періоду енеоліту та ранньої бронзи [3, с. 143]. Їх поширення в період бронзи викликають зацікавленість дослідників не тільки в розрізі культурологічних уявлень степового населення Надазов'я, але й в плані виявленні етнічних носіїв, що складала ту чи іншу відому археологічну групу.

Приналежність людей до певної групи історичних етносів, в історичних працях виявляється завдяки системі, що базується на принципах порівняльного аналізу. Так наявність того чи іншого анатомічного признаку, визначають етнічну принадлежність. Не меншу вагу мають культурні надбання людей та їх суспільна організація. Виходячи з фактів про дані поховань людей, ми можемо зробити висновки про їх культурну спільноту.

Отже саме складання системної інформації є актуальною проблемою сучасної історіографії. Крім того систематизація археологічних даних значно прискорює пошук та подальшу роботу з історичними джерелами.

Предметом роботи є комплекс поховань етнічних елементів бронзового віку та енеоліту. Метою дослідження авторка ставить зведення та класифікацію поховальної практики періоду ранньої бронзи в єдину систему наукових історичних знань.

Хронологічні межі дослідження визначені предметом роботи, це кінець енеолітичного періоду (IV тис. до н.е.) – початок бронзового періоду Надазов'я (IV-III тис. до н.е.). Енеолітичний період надається для покращення розуміння процесів еволюції культурних надбань. Географічні рамки дослідження лежать в площині Надазов'я, як регіону з великою кількістю історичних пам'ятників періоду бронзи України [4, с. 161].

Період ранньої бронзи включав в собі різноманітні етнічні елементи з власними своєрідними поховальними традиціями. На основі аналізу даної проблеми авторка зазначає, що такі обряди мали, як спільні риси так і відмінні. Також вражає різноманітність наборів інвентарю. Вони визначаються для різних статево-вікових груп (за характером), і для визначених соціальних прошарків (по бідності і багатства). Також на соціальне розшарування суспільства вказують поховання з інвентарем багатшими «стандартного», або із звичайним, але зі зміненим типом могили. Критерії "бідності" і "багатства" для різних культур і регіонів різні (рис.1) [6, с. 41].

Треба підкреслити, що більшість дослідників у цій галузі пояснюють поховальні особливості труположень чи ін. соціально-економічними та політичними змінами життя степового населення Надазов'я. Ці зміни вочевидь пов'язані із зовнішніми імпульсами, та на думку деяких дослідників, в першу чергу західними. Але остаточно доведених запозичень елементів аналогічних поховань з інших культурних спільностей більшістю археологів не доведено [9, с. 3].

Фахівці виділяють наступні умови формування труположень згідно з їх поховального обряду, чи інших морфологічних ознак: 1) статевих; 2) сімейних; 3) рангових; 4) професійних; 5) побутових; 6) релігійних; 7) міфологічних. [1, с. 92].

Розглядаючи матеріал поховального обряду, треба приділити увагу типовим та морфологічним ознакам поховань. Ми виділили наступні варіанти положення померлого:

- 1) Скорчений на спині, витягнуті руки вздовж тулуба, ноги спочатку стояли колінами вгору, згодом впали у ту або іншу сторону, розпалися ромбом.
- 2) Покладена на спину з нахилом вправо, ліва рука зігнута в лікті, кисть лежить на тазі, рідше — в області живота або грудей; права рука витягнута вздовж тулуба.
- 3) Положення померлого симетрично попереднього, т. е. ноги зігнуті вліво, а на тазі лежить права рука.
- 4) Небіжчик лежить на правому боці, з різним розташуванням рук, частіше витягнутої правої і лівої зігнутої.

5) Небіжчик лежить на лівому боці, з різним розташуванням рук, частіше витягнутої правої і лівої зігнутої.

6) Особливе положення померлого, (сидячі, довгасті на боці, витягнуті на животі) (рис. 2)[9, с. 4].

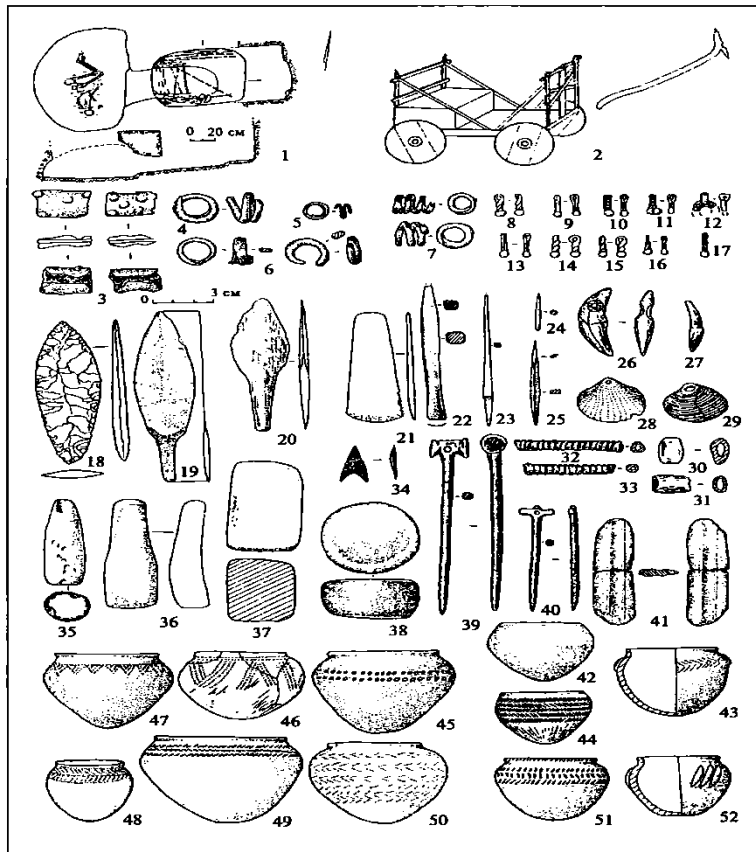

Рис. 1. Предмети з поховань ранньокатакомбної культури [3, с. 158].

Період ранньої бронзи Надазов'я передусім представлено так званою ямної культурно-історичною спільнотою. Вона поєднує пам'ятки ямної, буджацької та полтавкінської культур (XXX-XXIII ст. до н.е.). Помітний внесок вивчення ямної спільноти зробив відомий археолог М.Я. Мерперт.[10]. Серед українських дослідників треба зазначити праці О.Г. Шапошникової, І.Ф. Ковальнової, З.П. Маріна, А.В. Ніколова, М.Я. Ричкова, Д.Л. Тесленко та ін.[7], [3, с. 143].

Назву ця спільнота отримує завдяки ознакам поховальних споруд – прямокутних ям, перекритих могильним насипом. Такі поховання ямної спільноти слугували своєрідними усипальнями великих родин. Померлих ховали в скорченому стані, як правило на спині, або боці. Інколи, особливо в пізніший час такі могили посипали червоною вохрою. Також поховання ямної спільноти супроводжувалося інвентаризацією, або збудуванням мегалітичних споруд у могилі. Небіжчиків супроводжували поховальним посудом, знаряддями побуту та праці, прикрасами, інколи з срібла та золота. Особливо викликає увагу спорудження так званих антропоморфних стел, що значною мірою відображали основні культурні та суспільні відношення носіїв ранньої бронзи Надазов'я [1, с. 180].

Безпосередньо продовжувала розвиток поховальної практики періоду ранньої бронзи так звана Кемі-обинська культура. Вона успадкувала азово-чорноморську лінію розвитку нижньомихайлівської культури. Ареал кемі-обинської культури частково охоплює Степове Надчорномор'я та Надазов'я відповідно. Дослідники вважають, що ця культура була загалом синхронна ямній культурно-історичній спільноті й передувала ранньо-катакомбній [8, с. 116]. На своєрідність поховань, що були дослідженні в Криму звернули увагу фахівці ще в кінці XIX ст.

Поховання вирізнялися графічними зображеннями, що були нанесеними на стели, чи інші елементи могил.

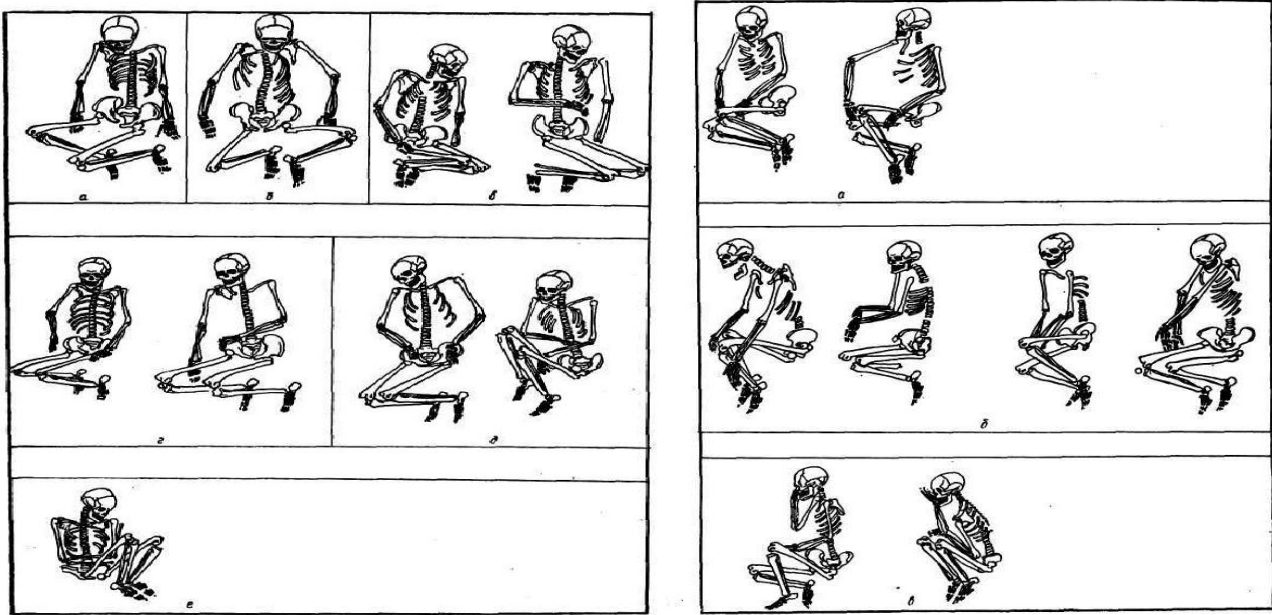

Рис. 2. Основні варіанти труположень [7, с. 17].

Визначальні для характеристики культури пам'ятки зосереджено в основному в Криму. Це поселення: Сімферопольське, Таш-Аір, шар V 6, Холодна балка та ін. [2, с. 68]. Археологічно досліджено наявність контактів кемі-обинців з населенням Таманського півострова через Боспор Кіммерійський в районі острова Коса Тузла.

Останнім представником досліджуваного періоду є катакомбна культура, або ранньокатакомбна, що наслідує культурні цінності та поховальну практику з ямної та кемі-обинської культури. Назву катакомбна культура також отримає завдяки особливостям поховальної практики. Ранні катакомби за спостереженнями С.Н. Братченка в основному зосереджені в басейні Азовського моря. Їх концентрація у Надазов'ї сягає майже 30-40 відсотків. [3, с. 144]. Згідно висновків фахівців археологічної науки, цей перехід не супроводжувався зміною етнічного складу, а був продиктований поступовою еволюцією поглядів ранньобронзового населення [5, с. 53].

Отже світогляд носіїв ранньої бронзи неодмінно вдосконалювався, еволюціонував під впливом зв'язків, що підтримувало це населення. Культурні та соціологічні уявлення їх були розвинуті на дуже високому рівні. Уявлення, що знайшли місце у роботах стародавніх митців, виявляються дуже розвинутими. Вони склали універсальну та водночас самобутню систему знань про походження світу, наступність часу, структурність простору та людське життя. Вочевидь, населення ямної культурно-історичної спільноти та кемі-обинської культури розрізняло структурність світу. Вони розрізняли підземний світ, наземний та небесний, що яскраво доведено орнітологічними мотивами та іншими структурними елементами графіті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березанская С.С., Отрощенко В.В. Чередниченко Н.Н. Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины / Березанская С.С, Отрощенко В.В, Чередниченко Н.Н., — К.: Наукова думка, 1986. —164с.
2. Братченко С.Н., Шапошникова О.Г., Катакомбная культурно-историческая общность. В кн.: Археология Украинской ССР / Братченко С.Н., Шапошникова О.Г., — К.: Наукова думка, 1985. — 568с.
3. Залізняк Л.Л, Модя О.П., Зубар В.М. Археологія України: Курс лекції: Навч. посібник / Залізняк Л.Л, Модя О.П., Зубар В.М., — К.: Либідь, 2005. — 504с.

4. Корнеевский С.Н., Рождение кургана / Корнеевский С.Н., — М.: ТАУС, 2011. — 256с.
5. Круц С. І., Кубишев А. І., Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Обличчя людини доби бронзи // Золото степу: Археологія України. Київ; Шлезвіг, 1991.
6. Пустовалов С.Ж., Деякі рідкісні поховання доби ранньої бронзи на півдні України / Пустовалов С.Ж., — Наукові записки НаУКМА 2015. — 40-43с.
7. Шапошникова О.Г., О культурной принадлежности поселений эпохи ранней бронзы степного Поднепровья. Материалы по археологии Северного Причерноморья / Шапошникова О.Г., — О.:, 1971. — 118-122с.
8. Городцов В. О. Археологическая классификация в двух томах — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://cheloveknauka.com/v-a-gorodtsov-i-izuchenie-epochi-bronzy-vostochnoevropeyskoj-stepi-i-lesostepi>
9. Иванова С.В., Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <file:///F:/археология/источники/Археология.РУ>.
10. Мерперт Н. Я., Срубная культурно-историческая область — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://hghltd.yandex.net/yandbtm>

МАРИУПОЛЬСЬКІ НЕКРОПОЛІ ЯК ІСТОРИЧНИЙ ПАМ'ЯТНИК ХІХ СТОЛІТТЯ

Гугля Н.М.

Маріуполь- місто з багатою історією, яка збереглася у старовинній архітектурі, пам'ятниках, в усній традиції. Однією із найцікавіших пам'яток культури є маріупольські некрополі ХІХст.У кожному населеному пункті є «місто мертвих»,у великих містах, зазвичай, існує декілька кладовищ. Місто Маріуполь не є виключенням. Разом із селищним, у місті налічується 18 цвинтарів. Діючими до теперішнього часу залишалося тільки 2 в місті і 3 – в селищах. Інші – закриті, але за можливістю розширюються під похованнями до існуючих могил. З 1 серпня 2008 року було закрито лівобережне Троїцьке кладовище, нові поховання відбуваються тільки на Старокримському цвинтарі, який - єдиний в місті – відповідає нормативам, закладеним у сучасному законодавстві (зокрема, по віддаленню від жилих об'єктів) [8].

Яка ж, у загальних рисах, історія перших маріупольських кладовищ? Сергій Буров згадує «старе кладовище над прірвою», від якого починалась Мала Садова Вулиця; зараз це місце знайоме як крутий спуск від вулиці Грецької у бік залізничного вокзалу.

Перші погребіння за православним обрядом на території, яку займає сучасний Маріуполь, з'явилися задовго до появи міста і пов'язані із запорозькими козаками.Козацьке кладовище розташовувалось вздовж прірви,що звернена до моря, на невеликій відстані від запорозького сторожового укріплення, що виникло на мису над гирлом Кальміуса. Потім воно було забуте. Час стер зовнішні ознаки могил, а міські квартали в кінці ХІХ століття поглинули їх. Зараз це частина вокзального спуску з вулиці Грецької і частина вулиць Семенишина і Пушкіна в цьому районі[9].

Старі християнські поховання знаходили і в інших місцях Маріуполя: там, де зараз стоїть будинок, в якому знаходився магазин «Светоч», у дворі на перехресті вулиць Митрополитської і Грецької.З книги «Маріуполь и егоокрестности», що була видана у 1892 році, відомо, що старі кладовища міста розташовувалися на Магдаліновському узвозі і на Олександрівській площі. У кінці ХІХ століття ховали на двох інших цвинтарях:один було відкритий у 1832 році для християн за Кленовим яром, а інший - у 1867 році для євреїв за підгірним яром (Правий берег).

Кладовище на Новосьоловці – найстаріше із тих, що збереглися донині – неодноразово приваблювало увагу краєзнавців. Територія для міського православного кладовища вперше була передбачена планом міста Маріуполя 1811 року – за Мултиховим (Кленовим) яром. Цвинтар почав діяти у 1832 році, а у 1848 році у центрі нього була побудована невелика церква В ім'я Всіх святих

на пожертву сім'ї Калері. Церква парафії не мала і слугувала тільки для відправлення погребального обряду[8]. Площа цвинтаря зараз – 17,75 гектара. Кладовище було закрите у 1972 році.

Порівняно нещодавно на Центральному кладовищі була знайдена могила почесного громадянина міста Олександра Хараджаєва[27].

У 2016 році виповнюється 190 років з дня народження колишнього міського голови в період з 1860 по 1864 роки, почесного громадянина міста Маріуполя Олександра Давидовича Хараджаєва. Довгі роки його могила вважалась втраченою в результаті того, що за нею, очевидно, ніхто не доглядав. Взагалі маріупольська громадськість не приділяє належної уваги за могилами своїх відомих пращурів, похованих на старому маріупольському цвинтарі.

Пошуки похованих О.Д. Хараджаєва і Ф.А. Хартахая, видатного теоретика і організатора народної просвіти, відомий краєзнавець Аркадій Проценко проводив неодноразово на цвинтарі по вулиці Кленовій, поруч зі Центральним ринком. Невдалі пошуки на цій ділянці приводили до висновку про втрату надгробку. Але все ж таки вдалося виявити могилу праворуч від зарослого місця, де у середині XIX століття була побудована кам'яна церква В ім'я Всіх святих.

Пам'ятник знаходився в жахливому стані: остов накренився, частина монументу була відвалена, колір - чорно-сірий із-за накопленого шару бруду і кіптяви. Але найголовніше, пам'ятник цей старовинний, з різьбленою кам'яної в'язю – замкнутий фундаментом, що зберігся й досі, на якому колись височіла вишукана кована огорожа. А на самому пам'ятнику було висічено напис: «Олександр Давидович Хараджаєв. Народився 15 жовтня 1826 року. Помер 6 червня 1894 року».

Пам'ятники же у Маріуполі (у тому числі, розміщені на місцевих кладовищах) мають не тільки культурні та ритуальні функції, а й несуть інформацію про відомих особистостей, людей, які зробили вагомий внесок в розвиток міста та події, які тим чи іншим чином були пов'язані із Маріуполем.

Певна моральна проблема стоїть перед сучасними дослідниками. Чи можна «турбувати покійних» заради декількох рядків, переписаних із надгробних плит? Розчищені і відновлені поховання, зберігання пам'яті про тих, хто, здавалось, забутий назавжди - некрополістика – наука багатогранна. Вона приділяє увагу не тільки біографічними даними тих, хто був похований на певній території, але й особливостям самих поховань.

Сучасна поховальна справа розвивається на основі нового закону «Про поховання та похоронну справу», що вступив в законну силу 1 січня 2004 року.

Закон визначає основи і принципи діяльності в поховальній галузі, організація погребіння, надання ритуальних послуг і організація місць поховання.

В місті новий розвиток отримала сфера ритуальних послуг. Крім комунальної служби, діють і приватні підприємства. Найбільш популярною є Служба ритуальних послуг «Скорбота», яка надає повний комплекс послуг по похованню померлих, виготовляє і встановлює надгробки, здійснює догляд за могилами.

Новим законом також визначаються відповідальні за утримання місць погребіння.

Але є просто людські закони, якими людство повинно керуватися в такій важливій справі, як збереження кладовищ і меморіалів. Всі люди відповідальні за утримання місць поховань пращурів, рідних і близьких, тих, хто віддав свої життя, заради майбутнього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буров С.Д. Мариуполь. Былое / С.Д. Буров. – Мариуполь: ЗАО Газета «Приазовскийрабочий», 2003. – 468 с.
2. Буров С.Д. Мариуполь и мариупольцы / С.Д. Буров. – Мариуполь: ЗАО Газета «Приазовскийрабочий», 2011. – 448 с.
3. Грушевский Д.Н. Жданов: Историко–краеведческий очерк–2-е изд. / Д.Н. Грушевский. – Донецк: Донбасс, 1978. –183 с.

4. Морозов Л.П. Несохранившиеся памятники и скульптурные композиции г. Мариуполя – Жданова 1899–2011 / Л.П. Морозов. – Мариуполь, 2011. – 60 с.
5. Падалка Д. Строительство и Реконструкция. [Электронный ресурс] / Д. Падалко. – Режим доступа: <http://www.stroy-ua.net/>
6. Проценко А.Д. Найдена могила почетного гражданина города Мариуполя Александра Хараджаева [Электронный ресурс] / А.Д. Проценко. – Мариуполь: ЗАО Газета «Приазовский рабочий», 2005. – Режим доступа: <http://pr.ua/news.php?new=586>
7. Руденко М.Г. Как стоился Мариуполь [Электронный ресурс] / М.Г. Руденко – Мариуполь, 2005. – Режим доступа: <http://old-mariupol.com.ua/kak-stroilsya-mariupol/>
8. Саенко Р.И. Мариупольские некрополи и мемориалы / Р.И. Саенко. – Мариуполь: ПМЦ МК «7я», 2004. – 3С.
9. Смирнова Е.В. История и легенды мариупольского некрополя / Е.В. Смирнова // Мариупольский краеведческий сборник. – Мариуполь: Рената, 2010. – 47-50 С.
10. Янатъев Д.О. О чём рассказало старое мариупольское кладбище... / Д.О. Янатъев. – Мариуполь: ПМЦ МК «Азовсталь», 2003.

УКРАЇНСЬКІ КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ

Гхош М.С.

Одним з актуальних напрямів розвитку сучасної історичної науки є всебічне дослідження козацьких літописів. Наприкінці XIX – на початку XX ст. спостерігалось загальне поживлення та зростання наукового інтересу до проблем дослідження творчості козацьких літописців, про що свідчили студії М. Грушевського, Д. Дорошенка, О. Оглоблина, М. Петровського та інших істориків. Важливість вивчення цієї проблеми актуалізується її практичною нерозробленістю в науковій літературі. Розпочинаючи вивчення історичної думки козацької доби, потрібно передовсім зосереджуватися на з'ясуванні передумов, що сприяли появі козацького літописання. А саме - швидка зміна подій у політичному й релігійному житті України в часи Хмельниччини, збагатила історичні твори українського письменства.

Першорядну роль з-поміж козацьких літописів слід відвести «Літопису Самовидця», історичний твір XVII ст. написаний, ймовірно, генеральним підскарбієм при гетьмані Івані Брюховецькому Романом Ракушкою-Романовським. Охоплює події 1648-1702 рр.

В історичній науці встановлено одноголосний позитивний погляд щодо «Літопису Самовидця» як на першорядне джерело серед усіх козацьких літописів. Д. Багалій, П. Куліш, О. Левицький, російський вчений Г. Карпов вважали пам'ятку найбільш об'єктивним джерелом з історії Хмельниччини. Але із цим твердженням не погоджувався М. Грушевський, бо, на його думку, тогочасні дослідження довели другорядність твору як історичного джерела [26, с. 179]. У сучасній історичній науці домінує уявлення, згідно з яким літопис є однією з найвидатніших історіографічних пам'яток і одним з найдостовірніших історичних джерел XVII ст. [11, с. 4; 19, с. 96]. Цікавим є думка Д. Багалія, що Самовидець керувався цензурними міркуваннями, приховуючи своє ім'я.

Інший літопис, який заслуговує на увагу – літопис Григорія Граб'янки. І перше з чим ми зіштовхуємося - на проблемі датування твору. Д. Багалій вважав, що пам'ятка була створена у XVIII ст. З цього приводу він дискутував з М. Максимовичем, який датував «Дійствія» XVII ст. Приймаючи усталену в тогочасній історичній літературі думку щодо авторства Граб'янки (М. Максимович [22, с. 217], В. Іконников [13, с. 1572–1576], В. Антонович [1, с. 55], С. Єфремов [15, с. 208], Д. Дорошенко [12, с. 29] тощо), Д. Багалій вказував, що «Дійствія» вперше видав Ф. Туманський за анонімним списком. На початку XX ст. ця пам'ятка була найпопулярнішим історичним твором того часу.

Гіпотеза про авторство гадяцького полковника спочатку була піддана О.Лазаревським сумнівам, який вважав її «наслідком самісінького міркування Полетики, або переказу, що він міг почути» [3, с. 76–77]. Згодом О. Лазаревський змінює свою думку, визнаючи Граб'янку автором літопису. Значимо, що сумніви щодо належності твору перу гадяцького полковника висловили Д. Багалій, М. Грушевський та С. Наріжний [3, с. 77]. Велика кількість списків пам'ятки, серед яких лише деякі означені іменем імовірного творця Григорія Граб'янки, суттєво вплинула на її атрибуцію. У сучасній історичній науці, як зазначає А. Бовгиря, ця проблема залишилась практично поза увагою дослідників. Авторство гадяцького полковника або беззастережно приймається як аксіома, або ж робляться спроби обґрунтувати його на основі інших тверджень [3, с. 79].

Також дискусії виникають і на фоні інших питань, на які вчені-історики шукають відповіді і звертають увагу на архітектуру пам'ятки, джерела, якими користувався автор, змісту та світогляду автора.

Не меншу цінність має й інша історіографічна пам'ятка тієї доби – літопис Самійла Величка. Величко хотів змалювати правдиву історію козаччини у своєму творі. Структурно пам'ятку можна поділити на дві частини. Першу, яка охоплює події до 1690 р., літописець, імовірно, склав на підставі джерел, додавши дещо зі своїх дитячих спогадів. Другу, яка написана сучасником або й очевидцем подій, - 1690-1720рр.

Досліджуючи джерельну базу твору, історики також дотримуються різних думок, зокрема - М. Грушевський [5, с. 206], наголошував на пріоритетності для літописця творів польських хроністів.

Перший том на думку багатьох вчених був написаний на підставі діаріуша Зорки. До речі, дискусії, що велися довкола легендарного Зорки, не припиняються й донині. Ще 1873 р. існування щоденника Зорки відкинув російський історик Г.Карпов [17, с. 241–258]. Скептично поставилися до нього В. Іконников [13, с. 1584–1597], М. Грушевський [6, с. 752–754; 7, с. 1476–1477], М. Петровський [23, с. 161–204]. Д.Багалій навпаки, підтримав гіпотезу М. Максимовича, М. Костомарова, В.Антоновича та інших дослідників, які обстоювали реальність твору [20, с. 13].

Величка часто звинувачували у фальшуванні документів. Слід зазначити, що в середовищі сучасних учених також виникало питання – як міг такий прискіпливий дослідник, який у передмові до своєї праці вказував, що намагався дати правдиву історію, свідомо фальсифікувати історичні документи? Відповідь на нього спробував дати В. Шевчук. Зіставивши оригінальні документи з тими, що їх вмістив у своїй праці козацький літописець, В. Шевчук дійшов висновку, що С. Величко знав про наявність цих документів. Літописець береться реконструювати документи, складаючи їх від себе, але зберігаючи зміст. «Тому не можна вважати ці листи фальсифікатами у повному розумінні цього слова, а слід назвати їх своєрідними літературними обробками, можна додати ще – риторичними обробками фактів, які С. Величко мав і вважав за правдиві», – пише В. Шевчук [27, с. 16–17].

Незважаючи на всі звинувачення на адресу козацького літописця, вчені дотримуються думки, що оповідання Величка мають найбільшу джерельну вартість серед інших козацьких літописців. Цієї думки дотримувалися Д.Багалій, В.Антонович [1, с. 52], а також молодші сучасники – М.Грушевський [8, с. 233] та Д.Дорошенко [12, с. 24–28]. Вказують на цей факт і дослідники нашого часу, зокрема В. Шевчук [27, с. 5–22] та П.Сас [14, с. 551–564].

Отже, козацькі літописи відіграли винятково важливу роль у розвитку українознавства. Вони збагатили знання про формування української нації в козацько-гетьманську добу; стали цінним джерелом для подальших українознавчих досліджень. За своїм інформаційним потенціалом вони не вичерпали свого джерельного значення і в сучасних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Лекції з джерелознавства / Володимир Антонович // Лекції з джерелознавства. Ред. Микола Ковальський. – Острого; НьюЙорк: Українська Вільна Академія Наук у США, Національний університет «Острозька академія», 2003. – 382 с.
2. Багалій Д.І. Нарис української історіографії. Джерелознавство. Літописи. / Дмитро Багалій // Вибрані праці: У 6 т. Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України; Упорядкув., вступ. ст., комент. В.В. Кравченко; Редкол.: В.В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 29–201.
3. Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст./ Андрій Бовгиря. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 304 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн./Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.7. – 628 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн./Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.8. – 856 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн./Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.9. – Ч.1. – 896 с.
7. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн./Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1997. – Т.9. – Ч.2. – 870 с.
8. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн./Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1998. – Т.10. – 393 с.
9. Грушевський М. Самовидець Руїни та його пізніші відображення (Переклав Я. І. Дзира) / Михайло Грушевський // УІ. – 1991/1992. – № 3–4 / 1–4. – С. 85–115.
10. Дзира.І.Я. Українські літописи в науковій спадщині Олександра Лазаревського / Іван Дзира // Проблеми історії України XIX – XX ст. – Випуск XVI. – К.: Ін-т історії України НАН України. – 2009. – С 416–429.
11. Дзира Я.І. Вступ / Ярослав Дзира // Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка. – 1971. – С. 9–42.
12. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії/Дмитро Дорошенко. – К.: Українознавство, 1996. – 257 с.
13. Иконников В. Опыт русской историографии/Владимир Иконников. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – III, – 1057 – 1955, IX, 113, XXXIII – XLIX, XI с.
14. Історія української культури у п'яти томах – К.: Наукова думка, 2001.– Т.3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – 1246 с.
15. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – К., 1995. – 688 с.
16. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій/Ярослав Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
17. Карпов Г. Начало исторической деятельности Б. Хмельницкого/ Геннадий Карпов. – М., 1873. – 260 с.
18. Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Кн. VI. / Николай Костомаров. – Спб., 1905. – 816 с.
19. Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс лекцій / Віктор Коцур, Анатолій Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.
20. Кравченко В. Передмова / Володимир Кравченко // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 5–28.
21. Письма П.А. Кулиша к А.Ф. Кистяковському // Киевская старина. – 1902. – №4. – С. 6 – 24.
22. Максимович М. Собрание сочинений / Михаил Максимович. – Т. 1. – Отдел исторический. – К., 1876. – 848 с.
23. Петровський М. Псевдо-діяріуш Самійла Зорки / Микола Петровський // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XVII. – С. 161–204.
24. Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть (Досліди над Літописом Самовидця) / Микола Петровський. – Харків, 1930. – 454 с.

25. Романовський В. Хто був “Самовидець”? / Віктор Романовський // Україна. – 1925. - №5. – С. 60–73.
26. Тельвак В. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії / Віталій Тельвак, Вікторія Тельвак. – К.; Дрогобич, 2005. – 334 с.
27. Шевчук В. Самійло Величко та його літопис / Шевчук Валерій // Величко С.В. Літопис. Т.1. – К.: Дніпро, 1991. – С. 5–22.

**РОЗКОПКИ КУРГАНУ БІЛЯ С.М.Т. ЯЛТА ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ
АРХЕОЛОГІЧНОЮ ЕКСПЕДИЦІЄЮ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ У 2016 РОЦІ**

Забавін В.О., Небрат С.Г.

У польовий сезон 2016 р. археологічною експедицією Маріупольського державного університету проводилися рятувальні розкопки розораного кургану на території Ялтинської селищної ради Мангушського (Першотравневого) району Донецької обл.

Досліджений курган входив у склад курганної групи, з трьох насипів, які знаходяться на вододільному плато в 6 км на північ від узбережжя Азовського моря між долинами річок Комишуватка і Мокра Білосарайка. На триверстовій військово-топографічній карті Катеринославської губернії в редакції 1861 р. зазначена курганна група позначена як «Могила Комишуватка».

Дослідницький інтерес до курганних старожитностей окресленого мікрорайону має давню традицію. Так,гурток любителів історії та старожитностей під керівництвом П.М. Піневича весною 1928 р.обстежив околиці м. Маріуполя в напрямку Білосарайської коси (на захід від міста) по морському узбережжю [17].Весною 1941 р. Донецький (Сталінський) обласний краєзнавчий музей у м. Маріуполі передбачав провести розкопки у с. Ялта [11, с. 297]. У тому ж році завідувач відділом історії музею В.М. Євсєєв проїхав по маршруту Мелекіне – Ялта – Мангуш [6].

У 1971 р. Експедицією Донецького обласного товариства охорони пам'яток історії і культури під керівництвом Б.Ю. Міхлінабули здійснені охоронні розкопки двох курганів біля с. Ялта, досліджені два поховання зрубної культури і одне пізнього кочівника [12; 13; 1, с. 17; 20, с. 75.]. У 1978 р. археологічна експедиція Донецького державного університету провела охоронні розкопки курганної групи, що складалася з трьох насипів, біля узбережжя Азовського моря у с. Портівське. Досліджено поховання ямної, зрубної культур і одне середньовічного кочівника [19; 15; 21, с. 79; 20, с. 80.]. Наступного рокуцією ж експедицією на землях колгоспу ім. Мічуріна у с. Городне у чотирьох курганах було відкрито 56 поховань: 14 ямних, 12 катакомбних, 22 зрубних, 1 кіммерійське, 3 пізніх кочівників і 4 невизначених [14;16, с. 310-311; 18; 21, с. 80; 20, с. 80.].У 1989 р. Маріупольською археологічною експедицією під керівництвом В.К. Кульбаки були розкопані 3 кургани на захід від с. Комишувате на вододілі річок Кратиш і Комишуватка. Тут досліджені 3 поховання зрубної культури і 2 пізніх кочівників[9;7, рис. 7, 2;10, с. 100; 20, с. 89].

Крім того, долини річок і надзаплавні тераси обводнених балококресленого мікрорайону в різні епохи незмінно приваблювали людину. Про це свідчать зібрані матеріали від епохи бронзи до пізнього середньовіччя [11, с. 300; 13, с. 321; 21, с. 79; 22, с. 359]. У 1989 р. в результаті розвідок на мисах правого берега р. Комишуватки було відкрито 10 пам'яток пізнього бронзового століття [2]. У процесі розкопок В.М. Горбова поселень Комишувата-ХІV і ХVІа були отримані нові дані, які розкривають економічний та культурний розвиток населення приазовських степів у добу фінальної бронзи[3; 4; 5].

Слід також відзначити неодноразові випадкові знахідки на території вищезазначеного мікрорайону від доби неоліту – бронзи до епохи пізнього середньовіччя [8].

Кургани групи «Могила Комишуватка» розташовані за лінією північний захід – південний схід щільним ланцюжком, поли курганів 2 і 3 між собою стикаються. Експедицією було досліджено курган 3. Останній представляв собою насип у плані округлої форми висотою 0,65 м, діаметром 30 м.

Курган досліджувався за допомогою техніки чотирма траншеями, прокладеними по лінії Південь – Північ із залишенням паралельних бровок товщиною 1 м.

Всього в кургані було досліджено 13 поховань доби бронзи. Первинний насип виник над могилою ямної культури (п. 9). На пізньому етапі доби бронзи у вже існуючий насип було впущене 10 поховань зрубної культури та 2 невизначених (можливо, також зрубного часу). Можна припустити, що поховань могло бути більше, але вони були знищені оранкою. В наслідок розорювання, встановити кількість досипок та висоту первинного насипу не вдалося.

Курган було споруджено у добу ранньої бронзи носіями ямної археологічної культури. Яму підовальної форми було перекрито трьома великими кам'яними плитами ракушняку. На долівці могили були розчищені кістки похованого. Небіжчика було поховано на спині, головою на Захід. Руки знаходились вздовж тіла, ноги, зігнуті в колінах, впали в правий бік. Під кістками простежено тлін від поховальної підстилки. Поховання безінвентарне.

Для поховань зрубної археологічної культури притаманні наступні риси: східна орієнтація, положення тіла на лівому боці, бідний поховальний інвентар, у склад якого входить керамічна посудина. Особливої уваги заслуговує поховання 4. Поховання здійснено в кам'яній скрині, складеній з вапняку. Поховальна споруда частково зруйнована оранкою. В могилі було знайдено рештки дорослої людини, похованої скорчено на лівому боці головою на ПнСх. Під померлим простежені залишки шкіряної (?) підстилки. Перед обличчям були знайдені уламки орнаментованого горщика. В «обіймах» померлий тримав лопатку тварини та дерев'яний предмет, від якого залишилася пряма смуга тліну. Перед небіжчиком знаходився куприк великої тварини та розламана мушля *Unio*.

На поверхні кургану та у його насипу були також знайдені крем'яні відщепи, фрагменти керамічного посуду та уламки людських кісток.

Дослідження кургану доби бронзи у польовий сезон 2016 р. дало додаткові джерела. Важливе значення будуть мати подальші дослідження курганної групи та перспектива реконструкції виникнення усього могильника у часі та просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гершкович Я.П. Про кам'яні поховальні споруди зрубної культури Північно-Східного Приазов'я / Я.П. Гершкович // Археологія. – 1982. – № 41. – С. 15-21.
2. Горбов В.Н. О хронологической позиции памятников камышевского типа / В.Н. Горбов, В.А. Подобед // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век). Матер. междунар. конф. Часть вторая. – Донецк: Изд-во ДонГУ, 1996. – С. 96-99.
3. Горбов В.М. Унікальний культовий комплекс на поселенні Комишувата-ХІV / В.М. Горбов // Літопис Донбасу. – Донецьк, 2006. – № 14. – С. 11-22.
4. Горбов В.Н. Некоторые аспекты культовой практики населения эпохи бронзы Северо-Восточного Приазовья / В.Н. Горбов, Е.В. Кабанова // Археологический альманах. – № 21. – 2010. – С. 86-103.
5. Горбов В.Н. Камышевская-ХІV – поселение позднего бронзового века в Северо-Восточном Приазовье / В.Н. Горбов, Е.В. Кабанова // Аркасівські читання. – Миколаїв: Вид-во МДУ ім. В.О. Сухомлинського, 2011. – С. 49-52.
6. Евсеев В.М. Отчет о поездке по маршруту Мелекино – Ялта – Мангуш. 16 августа 1941 г. – Фонды МКМ. – № 6250-Д.
7. Забавин В.О. Характеристика погребальных сооружений срубной культуры Северного Приазовья / В.О. Забавин // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2013. – № 17. – С. 56-78.

8. Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области // Археологический альманах. – Вып.1. – Донецк, 1993. – 236 с.
9. Кульбака В.К., Гнатко И.И. Отчет об исследованиях курганов в зонах новостроек: у с. Калиновка Новоазовского р-на, у с. Раздольное Старобешевского р-на, у с. Камышеватое Першотравневого р-на, у с. Кондратьевка Константиновского р-на и г. Мариуполя Донецкой обл. в 1989 г. – НА ІА НАН України. – № 1989/87.
10. Литвиненко Р.А. К истории исследования курганных могильников в окрестностях Каменных Могил / Р.А. Литвиненко // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 98-101.
11. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. / [Р.П. Божко, Т.Ю. Були, Н.Н. Гашенко и др.]. – Мариуполь: Рената, 2006. – 356 с.
12. Михлин Б.Ю. Отчет о работе Азовской археологической экспедиции Донецкого областного Общества охраны памятников истории и культуры и Ждановского краеведческого музея в 1971 г. – НА ІА НАН України. – № 1971/77.
13. Михлин Б.Ю. Раскопки в Донецкой области / Б.Ю. Михлин // АО 1971 года. – М., 1972. – С. 321.
14. Моруженко А.А., Посредников В.А., Зарайская Н.П., Привалов А.И. Раскопки курганов в зонах новостроек Донецкой обл., проведенные экспедицией Донецкого университета в 1979 г. – НА ІА НАН України. – № 1979/89.
15. Моруженко А.А. Исследования на юге Донецкой области / [А.А. Моруженко, А.И. Привалов, В.П. Андриенко, Т.А. Шаповалов, В.А. Косиков, Т.П. Лыфарь, О.Я. Привалова, Л.Г. Шепко, Т.М. Потемкина, В.А. Гриб] // АО 1978 года. – М.: Наука, 1979. – С. 375-376.
16. Моруженко А.А. Раскопки в Донецкой области / А.А. Моруженко // АО 1979 года. – М.: Наука, 1980. – С. 310-311.
17. Пиневиц П.М. Археологические обследования на Мариупольщине и археологические раскопки 1928 г. – НА ІА НАН України. – Фонд ВУАК. – № 202/26.
18. Посредников В.А. Материалы курганов у с. Огородное (Северное Приазовье) / В.А. Посредников, Н.П. Зарайская // ДАС. – Донецк, 1993а. – № 4. – С. 82-178.
19. Привалов А.И., Андриенко В.П., Моруженко А.А. Отчет новостроечной экспедиции Донецкого госуниверситета за 1978 г. – НА ІА НАН України. – № 1978/73.
20. Свод данных об исследованиях курганов на территории Донецкой области в XX веке / А.Н. Усачук, Ю.Б. Полидович, В.В. Цимиданов, Р.А. Литвиненко // Археологический альманах. – Вып.14. – Донецк, 2004. – С. 56 – 109.
21. Список памятников археологии Украины. Донецкая область / О.Я. Привалова, А.И. Привалов. – К.: УООП, 1988. – 110 с.
22. Сымонович Э.А. Работа Черняховской экспедиции / Э.А. Сымонович, Н.А. Тихомиров // АО 1983 года. – М., 1985. – С. 358-359.

ВИСВІТЛЕННЯ ПОСТАТІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГОВ ПРАЦІ ЙОАННА-ХРИСТІЯНА ЕНГЕЛЯ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ».

Ісаєнко О.М.

Наприкінці XVIII ст. в межах поширення ідей Просвітництва в центральній та Східній Європі, зокрема, національних ідей, значно зріс інтерес європейських авторів до українців, яких багато дослідників визначали як козаків. Саме в цей час розпочалося «відродження слов'янських народів», яке, на думку С. Гануса, було частиною природних процесів Європи [1, с.40]. Відповідно з'явилися праці, що торкалися чи були повністю присвячені українському питанню. Одним з перших, що написав окрему дослідницьку працю став німецько-угорський історик Й.-Х. Енгель, якого С. Ганус називав чи не єдиним з поміж низки німецьких авторів, що писали про Україну, серйозним істориком [1, с. 48]. Як писав свого часу В. Кравченко: «Його праця є

науковою, аналітичною монографією, а не компіляцією, літописом або памфлетом» [3, с.11]. Важливість його твору полягає у використанні значного обсягу польських джерел, багато з яких ввійшли в українську науку завдяки праці Й.Х. Енгеля. Серед них можна наголосити на численних джерелах особистого походження (щоденники, спогади тощо) та документальних, зокрема сеймові постанови, актові матеріали та ін.

Й.-Х. Енгель 1796 року видав «Історію України та українських козаків» в якій аналізував і постать Петра Конашевича Сагайдачного. При написанні роботи історик користувався польськими джерельними та історичними матеріалами [2, с.29-37]. Аналізуючи біографічні дані козацького гетьмана, німецький історик вважав Петра Конашевича представником нешляхетського стану, але підносив його розум, мужність тощо. При особистій характеристиці спирався на польські джерела, зокрема на Я. Собеського. Історик не надавав відомостей про початок гетьманування, більше того, фактично не використовував по відношенню до П. Сагайдачного за польською традицією титулу гетьман. Й.-Х. Енгель називав Петра Конашевича ватажком, опосередковано отаманом. При в праці історика присутні традиційні для історичної літератури XVIII ст. хиби хронологічного характеру. Похід на Кафу він датував 1612 роком та пов'язував з ним «драконівський закон» 1613 року про розпуск козащини [2, с.161].

Аналізуючи діяльність козаків, дослідник вказував, що їх походи напружували польсько-турецькі відносини та призвели до загрози військових дій 1617 року. Посилаючись на Пальчовського, Енгель писав, що козаки вже 1617 року запропонували свої послуги для боротьби із турками та їх пропозиція була прийнята «дуже добре» та цьому перешкодив С. Жолкевський: «вважав доцільним примусити турків відступити, ... направив в Україну комісію, яка мала припинити їхні (козаків – О.І.) зумисні напади» [2, с.162]. При аналізі діяльності комісії Енгель користувався її звітами, представленими на сеймі 1618 року. До речі, саме на цьому сеймі за даними Енгеля, було прийняте рішення не про знищення, а про регулювання козаків. На думку історика, в якій він посилався на Собеського, П. Сагайдачний не звертав на заяви поляків уваги: «це була людина, яка для того, щоб знайти козакам інше поле для діяльності, розпочала ще до початку сейму ... переговори з королевичем Владиславом» [2, с.163].

Стосовно цих переговорів не зовсім ясно коли саме вони проходили. Надалі історик писав, що 1618 року П. Сагайдачний із 20 тис. козаків «увірвався» до Московської держави, спустошивши низку регіонів та вже звідси відправив до Владислава делегацію яка повідомила, що Петро Конашевич чекає накази. Отже, історик акцентував увагу, що П. Сагайдачний вів власну лінію поведінки, яка була спрямована на реалізацію власних завдань. Аналогічні відомостям Енгеля дані містить і праця А. Нарушевича, в якій історик майже в тих самих висловах навів участь П. Сагайдачного у Московській кампанії 1618 року, але наголос зроблено на союзницьких та вірнопідданських тенденціях в поведінці козацького ватажка по відношенню до польських кіл [4, с.110]. Й.-Х Енгель вказував, що саме на московських теренах П. Сагайдачному Владислав і його воєвода гетьман Ходкевич відправили клейноди: корогви, литаври, булаву. Сам Енгель вказував, що цим Владислав визнавав козаків своїми жовнірами [2, с.163]. Цікаво, що в українській історіографії XIX ст. саме цей аспект трактувався як визнання поляками П. Сагайдачного гетьманом. Історик не аналізував перебіг дій польського війська, але вказував на невдачу Московського штурму через несвоєчасність дій саме Владислава.

Цікаво висвітлено рішення польського сейму 1619 року, яке стало підґрунтям підписання Роставицької комісії. Історик писав про військові сутички козаків із турками на початку 1619 року, які налякали поляків. Сейм, за словами історика, постановив залишити певну кількість козаків та користуватись ними за власними потребами [2, с. 164].

Енгель не висвітлював внутрішні процеси козацької спільноти, спирався в дослідженні на польські джерела, а тому наступним аспектом щодо постаті П. Сагайдачного є участь у Хотинській війні. Після поразки під Цецорою сейм видав декрет, яким проголосив, що чисельність козаків більше не визначатиметься, а всі вони є жовнірами Речі Посполитої [2, с.165-166]. Подорож Петра Сагайдачного до Варшави висвітлено як візит державного діяча-васала, адже за словами дослідника, Петро Конашевич поїхав, щоб узгодити план походу та «передати віддані

переконання козаків» [2, с.166]. За версією Й.-Х. Енгеля, Бородавка, зображений як «гульвіса і прихильник випивки», фактично провів акцію непокори, тобто аферу, коли переконав козаків визнати його гетьманом: «подались блукати скоріш під його потураннями, ніж під його проводом...» [2, с.166]. На думку Й.-Х. Енгеля, це підривало авторитет Петра Конашевича у очах польських сановників і ставило під загрозу затверджений план військової кампанії [2, с. 166]. У дослідника простежується думку про певну схильність козацького ватажка до співпраці із польськими колами, адже саме позитивне ставлення гетьмана Я.К. Ходкевича він боявся втратити. Проте, подальші подробиці цього конфлікту історик не надав, вказавши, що без сумніву Бородавка був страчений за наказом Конашевича [2, с. 168]. В подальшому викладенні матеріалу, аналізуючи Хотинську війну, історик піддавав сумніву версію того, що саме П. Сагайдачний міг стратити Бородавку [2, с.168]. Аналізуючи останній час життя видатного козацького діяча, історик писав, що розчарувавшись, через умови Хотинського миру у можливості відносин із Польщею Петро Конашевич жалкував про страти, що ними супроводжувалась боротьба із сваволею козаків.

В Хотинській війні Й.-Х. Енгель надав кількість козаків в 30 тисяч, писав про нічну атаку козаків 18 вересня, яка при відсутності допомоги з-боку польського війська не мала позитивного результату та призвела до невдоволення та дезертирських настроїв у козацькому війську. Дослідник припускав, що козаки розуміли прихильність поляків до переговорів з супротивником та боялися можливих обтяжливих умов миру [2, с.168]. Про невдоволення в козацькому таборі Петро Конашевич повідомив Владислава, який направив до козаків делегацію, пообіцявши відшкодувати їм 50 тисяч гульденів. На думку історика, це зближення з поляками та обіцянки спонукали козаків до страти Я. Бородавки.

За висловом Й.-Х. Енгеля, переговори поляків із турками «відкрили очі й Конашевичу», бо прийняті умови були невігідні. Козакам, за висловом науковця, поляки представили великою милістю те, що вони не пішли на вимоги турецької сторони щодо покарання козацьких ватажків. Цікава реакція П. Сагайдачного: «Конашевич і старшини удавали, нібито вони цілком задоволені...» [2, с.168]. Там само історик писав про відхід козацького війська за Дністер та пограбування поодиноких польських вояків як прояв «таємного несхвалення» умов миру.

Як писав дослідник, Петро Конашевич так жалкував за своєю довірливістю, страту Бородавки, що став ченцем у Київському монастирі та настоятелем школи Київського братства [2, с.169].

Загалом Й.-Х. Енгель висвітлює постать Петра Конашевича в межах просвітницької історіософії, яка до певної міри мала космополітичний характер [3, с.8]. Його бачення історії козацтва і зокрема постаті гетьмана П. Сагайдачного втілило в собі досягнення європейської просвітницької історіософії та славістики, яка проходила активний період становлення. Його висвітлення постаті гетьмана П. Сагайдачного сприяло розвитку наукових знань, сформувало погляд на Петра Конашевича як представника саме українського народу, який опікувався інтересами та потребами своєї спільноти. В цьому Й.-Х. Енгель вступав в протистояння з польською традиційною історіографією, яка висвітлювала козацького ватажка як підлеглого польській корони.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ганус С. Німецька славістика доби Просвітництва/С.Ганус // Проблеми слов'язознавства. - 2003. - Вип.53. - С. 37-54
2. Енгель Й.-Х. Історія України та українських козаків /Й.-Х. Енгель / Заг ред., вступ. ст. В.В. Кравченка; упоряд. Т.О. Чугуя. - Харків: Фоліо, 2014 - 640 с.
3. Кравченко В. Й.-Х. Енгель: сторінки з історії просвітницької історіографії //Енгель Й.-Х. Історія України та українських козаків / Й.-Х. Енгель / Заг ред., вступ. ст. В.В. Кравченка; упоряд. Т.О. Чугуя. - Харків: Фоліо, 2014 - С. 7-24
4. Naruszewicz A. Żywot J. K. Chodkiewicza: wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego W. Ks. Lit. : II t. - Т.ІІ. - Kraków, 1858. - 282 p.

ГАЗЕТНА ПЕРІОДИКА ПОДІЛЛЯ В 1917-1920 РР. ЗА ДАНИМИ МІСЦЕВИХ БІБЛІОГРАФІЧНИХ ДОВІДНИКІВ

Карпенко О.В.

Цього року виповнюється 100-річчя української революції 1917-1921 рр. Тож, вивчення її історії, завжди актуальної, набуває особливого значення. Цей період був дуже важливим в історії Поділля, яке протягом 1917-1921 рр. було одним з ключових регіонів національно-визвольних змагань. Серед багатьох джерел, які дають можливість дослідити бурхливі події революції, важливе місце належить періодичній пресі, яка збереглася найкраще порівняно з іншими групами.

Метою нашої доповіді є огляд інформації, яку місцеві бібліографічні покажчики надають про періодичну пресу Поділля 1917-1920 рр. Хронологічні рамки визначені відповідно початком революційних подій та роком остаточного встановлення радянської влади на території Поділля, що спричинилося до зміни складу періодичних видань. Географічні межі - територія Подільської губернії (сучасна Вінницька і Хмельницька області). Джерелом інформації для нас є бібліографічні посібники, підготовлені в 1927-1928 рр. співробітниками Вінницької Філії Всенародної Бібліотеки України при Українській Академії наук [1; 4].

Національна революція, що почалася в 1917 р. створила умови для бурхливого розвитку української преси. В Україні в цей період виходили державні і партійні, центральні і місцеві газети, часописи різноманітних громадських, кооперативних об'єднань і таке ін. [2, с.5-13].

Зокрема, великий відсоток становили місцеві газети, що наочно демонструє періодична преса Подільської губернії.

У 1927-1928 рр. Бібліографічна Секція кабінету виучування Поділля Вінницької Філії Всенародної Бібліотеки України видала низку бібліографічних посібників, підготовлених бібліотекарями Філії, які містили інформацію про періодичну пресу Поділля (включаючи Галицьке Поділля – Тернопільщину) від перших періодичних видань (1838 р.) до 1927 р. Для нас цікавими є, передусім, посібники, що містять інформацію про періодику Подільської губернії. Це історичний нарис Миколи Білінського про часописи Поділля 1838-1927 рр., який поділяється на чотири частини. В останній приділено увагу історії періодичної преси Поділля 1917-1920 рр. [1].

Крім того, разом із зазначеним нарисом було видано покажчик «Бібліографія часописів Поділля 1838-1927 рр.», підготовлений Ніною Співачевською [4]. Збірки вийшли з нагоди 10-річчя УСРР і 150-ліття першої газети в Україні. Автори вважали, що вони також сприятимуть вивченню історії громадських рухів, економіки, культури, побуту населення краю [3, с. V].

Джерелами інформації для авторів збірників були: 1) зібрання газетно-графічного відділу Вінницької Філії Всенародної Бібліотеки; 2) колекція газет революційної доби Українського Наукового Інституту Книгознавства; 3) фонди «Periodica» Всенародної Бібліотеки України; 4) збірка передреволюційної доби Київської Центральної Робітничої Бібліотеки; 5) фонди Державної Публічної Бібліотеки та бібліотеки Академії Наук у Ленінграді; 6) збірка подільських часописів Кам'янецького Окружного Архіву та Кам'янецького Історико-Археологічного Музею; 7) місцеві зібрання часописів Поділля (Хмільника, Тульчина та ін.), а також спогади місцевих журналістів [3, с. V].

Як зазначає у своєму нарисі М. Білінський, протягом 1917-1920 рр. державна влада на Поділлі постійно мінялась. Бувало так, що в одній частині Поділля була одна влада, а в другій інша. Через те зв'язок навіть між сусідніми районами інколи був неможливим. Часописи, до того ж, підлягали контролю військової цензури. За цих умов «стан газет і журналів був важкий і сумний», що відбилось на їх характері [4, с.26]. Незважаючи на це, автор стверджує, що кількість періодичних видань на Поділлі була велика, а найбільше припадало на 1919 та 1920 рр.: відповідно 37 і 21 у Кам'янці, 22 і 22 у Вінниці. Друкувалися часописи в Гайсині,

Літині, Тульчині, Жмеринці та ін. [4, с.26]. Білінській виокремлює характерні риси періодики Поділля зазначеного періоду:

- а) З'ясування та популяризація завдань державної влади й партії: цієї доби всі часописи на всі боки обмірковували завдання уряду та справи партійні.
- б) Часті й детальні міркування у справах зовнішньої політики. Який би не був маленький часопис, він неодмінно зупинявся на з'ясуванні того, як ставиться Антанта до України, що діється у Німеччині, які плани може мати Польща тощо.
- в) Цілковита майже відсутність дописів з краю. Ця особливість часописів була природним наслідком великої дезорганізованості транспорту, а також згаданих вище умов бурхливого періоду. Як пише автор: «не було жодної певності в існуванні часопису».
- г) Запальність у тоні та стилі. Редактори і автори статей не церемонились у виразах та словах.
- д) Колегіальність видавання й редагування: значна частина періодичних видань мали за редакторів колегії або комітети. Пояснює це тим, що більшість видань – партійні та інших громадських організацій.
- е) Короткотривалість періодичних органів також пояснювалася важкими умовами їх існування [4, с.27].

Щодо політичної орієнтації, то після 1917 р. зникають видання правого та поміркованого спрямування. Протягом 1917-1920 рр. переважали часописи демократичного та соціалістичного спрямувань. У серпні 1917 р. у Вінниці вийшла перша більшовицька газета «Борьба». Видавались позапартійні та спеціальні часописи: «Освіта» – присвячена питанням педагогічним, «Бюллетени Винницькой Товарной Биржи», «Торгово-Промышленные Известия» та ін. Виходили видання українською та польською мовами. Цікавою особливістю цього періоду є значна кількість газет військових частин: «Козак», «Український Стрілець», «Стрілецька думка» та ін. [4, с.27-29]. Збірка «Бібліографія часописів Поділля» Ніни Співачевської – це бібліографічний покажчик, що містить анований перелік періодичних видань Поділля з 1838 по 1927 рр. за тими ж чотирма хронологічними розділами, що й історичний нарис М. Білінського. Важливою частиною покажчика є таблиці розподілу часописів Поділля за родом (журнали, газети, бюлетені), мовою (українською, польською, російською) та місцем видавання [1].

За даними Співачевської протягом 1917-1920 рр. на Поділлі виходило 231 періодичне видання: у 1917 р. – 32, 1918 р. – 44, 1919 р. – 92, 1920 – 63. Найбільше друкувалось у Вінниці та Кам'янці. За родом періодичних видань значно переважали газети. Щодо мови часописів, то в 1917 р. на Поділлі переважали російськомовні видання, але протягом 1918-1920 рр. найбільше було українськомовних [1, с.139-141].

Таким чином, проаналізовані бібліографічні покажчики засвідчують, що у 1917-1920 рр. на території Подільської губернії виходила велика кількість різних періодичних видань, переважно українськомовних – газети, журнали, бюлетені. Серед них були державні, місцевих органів влади, партійні, військових частин, різних громадських організацій тощо. Зважаючи на складні умови революційних часів, подільська періодика відрізнялась короткими строками видавання та гострою публіцистичністю. Лідерами за кількістю видань були Вінниця і Кам'янець.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бібліографія часописів Поділля (в межах УСРР): покажчик від р. 1838 до 1927. Т. 1. Матеріали до історії друку та до бібліографії Поділля. Зошит 2. / Н. Співачевська; за ред. В.Отамановського; Вінницька Філія Всенародньої бібліотеки України при ВУАН (Вип. 17;). Кабінет вивчення Поділля. - У Вінниці : [Віндерждрук ім. Леніна], 1927/28. - 146 с.
2. Владимиров В. М. Історія української журналістики (1917-1991): навч. посіб. – К.: МАУП, 2007. – 174 с.
3. Переднє слово // Часописи Поділля: Історично-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776 - 1926) та 10-ліття існування УСРР / М. Білінський,

Н.Співачевська, І. Кривецький; Ред. В. Отамановський; Вінницька Філія Всенародної бібліотеки України при ВУАН; Кабінет виучування Поділля (Вип. 20;). – Вінниця: [б. и.], 1927-28. – С.V-VII.

4. Часописи Поділля: Історично-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газетина України (1776 - 1926) та 10-ліття існування УСРР / М. Білінський, Н. Співачевська, І.Кривецький; Ред. В. Отамановський; Вінницька Філія Всенародної бібліотеки України при ВУАН; Кабінет виучування Поділля (Вип. 20;). – Вінниця: [б. и.], 1927-28. – С.1-31.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ С. ОРІХОВСЬКОГО ТА Г. СКОВОРОДИ

Корнюхіна А.В.

Актуальність дослідження обумовлена тим, що тема становлення держави та ідеальних форм правління хвилювала багатьох письменників та вчених протягом століть та була популярною у різних країнах світу. Співставлення поглядів С. Оріховського та Г. Сковороди дає змогу з'ясувати спільні та відмінні ідеї на суспільство та державу.

Міркування Г. Сковороди про державний устрій були розглянуті у наукових розвідках Т. Боевої [4] та В. Гоцуляка [7]. Роздуми С. Оріховського та Г. Сковороди на те, яким повинен бути ідеальний правитель проаналізовано К. Богатирьовою [3], К. Волковою [6], Л. Шевченко-Савчинською [13]. Комплексно ідеї українських просвітителів-гуманістів дослідженні А. Болебрухом [5], П. Білоусом [2], С. Єфремовим [8], В. Шевчуком [14] тощо.

Образ досконалого правителя був визначений С. Оріховським у творах «Про турецьку загрозу» [10] та «Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу» [9]. В останньому творі мислитель називає смутними часами період правління Сигізмунда-Августа: «доки живеш у Краківському замку, люд у Русі нещасливо гине. Та ще й як гине! Цього без сліз і розповісти неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить; міста попалено, фортеці зруйновано; багатьох славних лицарів посічено або забрано в полон; немовлят порубано, літніх повбивано, дівчат згвалтовано прилюдно, жінок збездечено на очах у чоловіків, молодь пов'язано і забрано разом з реманентом і худобою, так що нема чим і землю обробити» [9, Вступ]. Ідеалом для гуманіста був Ян Тарновський, який за його роздумами «доклав зусиль і в короткий строк зумів зібрати до купи утікаюче військо і заступив шлях ворогові» [9, Вступ].

Роксолан звертає увагу короля на те, щоб він уникав «підлабузників», бо вони «зводять з розуму королів і, мов чарівним напоєм, як захоче, змінюють їх характер» [9, Про почет короля]. Крім того, С. Оріховський закликає правителя «будь мужем сильним, твердим, сарматом непереможним і, полишивши машкари або галлам, або зманіженим італійцям, їдь до гімназії справжньої доблесті – у Русь. Там ти матимеш усе потрібне, бо житимеш серед труднощів і страху – двох найкращих учителів юності, які спочатку по-різному тебе виховуватимуть, а пізніше напоють розсудливістю й дадуть відповідну пораду» [9, Де повинен мешкати король]. Саме це, на його думку, наблизить короля до підлеглих.

Важливе значення для держави є справедливий закон «закон .... якщо він є душею і розумом держави, значно кращий за непевну державу і вищий за короля ....» [9, Що в державі більше: закон чи король?]. Важливою чеснотою для короля є мудрість, що вважається захисницею та справедливістю [9, Про сенат].

У творі «Про турецьку загрозу. Слово перше» С. Оріховський стверджував, що справжню свободу породжує такий лад, коли всі підкоряються праву, а саме право непідвладне нікому; отож усі ви рівні між собою, гідністю і однаково вільні [10]. Він вважав, що саме любов до свободи, допоможе народу виступити проти ворога. Гуманіст стверджує, що турецька тиранія «це самодержавство, яке постає над мотлохом нещасних людей, котрі за літа страху, лютих мук і страт забули лише ім'я свободи, але не втратили любові до неї» [10].

Г. Сковорода у вірші «De libertate» [11] стверджував, що найбільша радість – свобода, а знаменитою вільною людиною він називав Б. Хмельницького. Про суспільно-політичний ідеал філософа свідчить ідея про «Горню республіку», де республіка проголошується як ідеальний стан [12]. Будь-яка форма власності, на думку мислителя, – джерело зла, а не добра. У вченні письменника республіка належить переродженим, оновленим людям, які пізнали та зрозуміли Бога, живуть за його законами, а тому – щасливі [1, с.7].

Отже, можна зробити висновок, що суспільно-політичні ідеї обох мислителів визначаються тим, що людина повинна бути вільною та розумною. Саме ці якості допоможуть стати щасливим та досягнути увесь світ. Тим часом думки на державний устрій у гуманістів розбіжні, С. Оріховський вважав ідеальною формою правління монархію, проте Г. Сковорода – республіку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрович Т. Розмаїття та багатство художніх світів прозових творів С. Оріховського та Г. Сковороди [Електронний ресурс]. / Т. Александрович // Переяславські Сковородинівські студії. – 2013. – Вип. 2. – С. 6 – 9]. – Режим доступу: http://www.medievist.org.ua/2014/08/blog-post_22.html
2. Білоус П.В. Історія української літератури XI-XVIII ст. / П.В. Білоус. – К.: Академія, 2009. – 423 с.
3. Богатирьова К. Тема ідеального правителя у тлумаченні С. Оріховського-Роксолана та Г. Сковороди [Електронний ресурс] / К.Богатирьова // Переяславські Сковородинівські студії. – 2013. – Вип. 2. – С. 24 – 29. – Режим доступу:<http://www.medievist.org.ua/2015/08/blog-post.html>
4. Боева Т. Українське державотворення та погляди Г.Сковороди на державний устрій [Електронний ресурс] / Т.Боева // Схід. – 2013. – № 5(125). – С. 174 – 176. – Режим доступу:<http://skhid.com.ua/article/view/19064/16777>
5. Болебрух А.Г. Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI – XIX ст.). –Д.: ПП «ЛіраЛТД», 2008. – 452 с.
6. Волкова К. С. Оріховський. Утопічні погляди на монарха [Електронний ресурс] / К. Волкова // Переяславські Сковородинівські студії. – 2013. – Вип. 2. – С. 172 – 174. – Режим доступу: <http://www.medievist.org.ua/2014/08/blog-post.html>
7. Гоцуляк В. Розвиток історичних знань у другій половині XVIII ст. і Г. Сковорода [Електронний ресурс] / В. Гоцуляк // Гуржіївські історичні читання. – 2012. – Вип.5. – С. 116 – 118. – Режим доступу:http://shron.chtyvo.org.ua/Hotsuliak_Viktor/Rozvytok_istorychnykh_znan_u_druhii_polovyni_KhVIII_st_i_Hryhorii_Skovoroda.pdf
8. Єфремов С. Історія українського письменництва / С.Єфремов. – К.: FEMINA, 1995. – 538 с.
9. Оріховський С. Про напучення короля до Сигізмунда Августа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/human/hum04.htm>
10. Оріховський С. Про турецьку загрозу. Слово перше [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/human/hum05.htm>
11. Сковорода Г. De libertate [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/skovoroda/skov104.htm#page91>
12. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. [Електронний ресурс]. – К., 1973. – Т. 1. – С. 18. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/skovoroda/skov102.htm>
13. Шевченко-Савчинська Л. Образ ідеального короля в латиномовній прозі України [Електронний ресурс]. / Л. Шевченко-Савчинська // Переяславські Сковородинівські студії. – 2013. – Вип. 2. – С. 151 – 156. – Режим доступу: http://www.medievist.org.ua/2013/02/blog-post_3.html
14. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI – XVIII ст. / В. Шевчук. – Кн.1. Ренесансове бароко. – К.: Либідь, 2004. – 401 с.

КОЛЛЕКЦИЯ КУРИТЕЛЬНЫХ ТРУБОК МАРИУПОЛЬСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ: ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ, АНАЛОГИИ, НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ

Кучугура Л.И

Коллекция трубок (в украинской традиции – люлек) Мариупольского краеведческого музея содержит 44 предмета и их фрагментов, а также 3 изделия, связанные с курением. Мы будем рассматривать керамические трубки, но включим в наш обзор и фаянсовую. В основу технологического описания трубок и их метрических данных взята доступная нам разработка В. Волкова [4]. Для определения типа использована и разработка О. Коваленко [11, с.126-134].

В 1930 г. на левом берегу Кальмиуса, в районе, где позже построили «Азовсталь», краевед Г.Ф. Кравец нашёл красноглиняную керамическую с лощением трубку и передал её в музей (МКМ. № 2146-арх) [18, с. 6 № 79]. Она лилиевидной формы, покрыта красным ангобом и украшена врезанным орнаментом: с двух сторон – 2 штампа-розетки, под венчиком – «капли», выполненные калыбом. На втулке нанесено круглое клеймо с арабской(?) надписью, м. б. подражание (оно не прочитано). Такие трубки найдены во множестве в Болгарии, особенно в Варне, где было местное производство, не ранее втор. пол. XVIII в., в Константинополе [4], где они датируются не ранее 2-ой половины XVIII в. Ближние аналогии – это находки в Крыму: Карасу-Базар [15, с. 267-268, рис., № 3], Феодосия [4], Алушта [1, с. 374, рис. 3; 3, 4, 11, 12] и в с. Мотрино Кобеляцкого района Полтавской области [14, с. 77, рис 3; 19].

При строительстве «Азовстали» в 1931 г. профессор Н.Е. Макаренко исследовал остатки жилища, где найдено множество бытовых предметов, среди них – 2 трубки: обломок [18, с. 3 № 34] и тёмно-серую трубку с лощением. Её 8-гранная чашка была украшена растительным орнаментом (по-видимому, типа тахта-чубук, № 737-и, списана по акту от 30.12.1957 г.). Тип 8-10 (тахта-чубук Константинополя) – это приземистая трубка с оgranённой чашкой и короткой массивной втулкой, орнаментирована концевым штампом, сюжеты: розетки, «павлинье перо» [4]. Здесь же найден кремень для кресала с интенсивной забитостью и негативами мелких сколов по одной боковой грани (МКМ. № 1264-арх), а так же кресало для высекания искры в виде железной подпрямоугольной рамки с закругленными углами (МКМ. № 1263-арх). Крышечка для трубки в виде полусферы (МКМ. № 1274-арх) прикрывала чашку сверху в непогоду, изготовлена из выгнутой бронзовой тонкой пластинки. По её периметру в средней части прорезаны 7 отверстий, а спереди прикрепена двумя железными заклёпками полоска такой же бронзовой пластинки – «ручка» [18, с. 1 № 15].

В 1931 г. поступила на хранение в музей из педтехникума г. Мариуполя довольно массивная трубка (МКМ. № 2145-арх). Она подтюльпановидная, белоглиняная, покрыта ангобом, залощена, богато орнаментирована поясами резного орнамента в виде косой сетки, композициями из дуг и кружков, а также из листьев. Резной орнамент некоторые авторы склонны относить к позднему периоду существования трубок. Аналогии нашей трубке нам не известны.

До 1948 г. в Мариупольский музей поступила целая серия (13 экз.) достаточно стандартных трубок со старой Базарной площади (сейчас – Площадь Освобождения, МКМ. № 308-312-арх, 314-321-арх). Такие же трубки найдены в том же районе, вблизи бывшего укрепления Кальмиус в виде спечённой массы (так называемый керамический брак); можно рассмотреть 18 и оттиски ещё 3-х (МКМ. № 322-324-арх). Идентичная трубка найдена С. Семененко в 1979 г. вблизи этой площади, на склоне оврага у лестницы (МКМ. № 1-КСП). Кроме этого, в инвентарных книгах музея 1940-х годов под номером 753-и указана глиняная трубка, найденная «в крепости, на месте нынешнего базара» (списана по акту 30.12.1957 г.). В коллекции представлено 2 типа: с цилиндрической чашкой и бочковидной. Своеобразие трубок, которые происходят с Базарной площади, составляет их миниатюрность на фоне других серий, а также стандартность в размерах. Существовало

несколько способов оформления декора в нижней части цилиндрической чашки: а) в виде полушарий (7 экз.), б) рельефными ромашками (4 экз.), в) в рельефных рамках – по 3 рельефных кольца (2 экз.) или г) в рельефных рамках слово «год» с одной стороны и число «180» или «780» с другой в зеркальном изображении (3 экз.). В случае «в» и «г» по-другому оформлена и нижняя часть чашки – не в виде клина, а диска. Трубки, аналогичные нашим, очень редко встречаются. Насколько нам известно, они найдены ещё в Стародубовском районе на Брянщине [21, с. 174, рис. 1;4] и в г. Санкт-Петербурге в 2007 г. на о. Новая Голландия [26]; они декорированы тремя рельефными кольцами в рельефных рамках. Аналогии типам с другим декорированием нам не известны. Оригинален и другой тип отсюда же – с бочковидной чашкой (МКМ. № 311, 315, 323-арх), а также клейма на них. Наличие серий подобных изделий и керамического брака позволяет нам ставить вопрос о местном производстве, но скорее всего на привозном сырье – высококачественной глине.

В 1966 г. житель г. Мариуполя И.А. Ходаковский обнаружил в г. Азов Ростовской обл. красноглиняную с красным ангобом и лощением тюльпановидную люльку с орнаментом и подарил её Мариупольскому музею (МКМ. № 1269-арх). Подобная трубка хранится в музее г. Азова и датируется концом XVII-первой пол. XVIII в. [8, с. 379. рис. 1; 1]. Возможно, наш экземпляр турецкого производства.

В.И. Арабаджи передал найденную в пос. Старый Крым в 1967 г. красноглиняную, без ангоба и лощения трубку с тюльпановидной чашкой (МКМ. № 313-арх). Чашка со дна орнаментирована калыбом парными скрещенными линиями. Этот тип трубок – простой гиреевский – часто встречается в Крыму; они найдены в Феодосии, Патрее, а в Приазовье – в крепости Лютик в устье Дона (конец XVII-сер. XVIII вв.) [4].

В с. Мелекино Першотравневого района в 1975 г. найдены 6 трубок (МКМ. № 560-562-КСП, № 283-285 н/в и) [16, с.183]. Все они со значительными утратами, окатаны (найлены на побережье моря?). Трубка (№ 561-КСП) красноглиняная, с ангобом и лощением, тюльпановидной чашкой, покрытой вертикальными прочерченными каннелюрами. Подобные её найдены в Греции [31, pl.51 С 40, 41], в крепости на территории г. Днепра [24, рис.2]. Две трубки имеют аналогии в собрании пгт Лисянка Черкасской области [29, рис. 1]. Одна из них (№ 562-КСП) белоглиняная, с ангобом и лощением, с подтюльпановидной чашкой на плоском круглом диске. Её низ украшен треугольными вдавлениями. Вторая тоже белоглиняная, но с зелёной глазурью и круглыми налпными кольцами на подтюльпановидной чашке (№ 283 н/в и). У белоглиняной трубки с ангобом и лощением подтюльпановидная чашка украшена спереди и по бокам парными круглыми углублёнными рисунками из розеток со звёздочкой и концентрическими кругами с точками, а киль выделен тремя каннелюрами (№ 285 н/в и). Такие трубки имеют довольно широкое распространение и найдены в Днепропетровской области в с. Китайгород Царичанского района [23, рис. № 1] и в Богородицкой крепости (середины XVIII в.) на р. Самара [12, с. 34. рис. 1;5], в с. Былбасовка Славянского района Донецкой области [13, с. 160, рис. 3;7]. В Киеве была изучена гончарная мастерская в ур. Гончары-Кожемяки к. XVII-пер. пол. XVIII вв. с такими трубками [27, мал. 4, 5]. Из-под Мелекино поступили ещё две трубки (№ 560-КСП и № 284 н/в и): красно- и чёрноглиняные, с ангобом и лощением, с подтюльпановидной чашкой и килем, выделенным каннелюром. Подобные им обнаружены в Греции [31, pl. 61 А 11].

Ещё одна терракотовая, с ангобом и лощением трубка найдена в 1979 г. (сборы Б.Ю Михлина) в г. Мариуполь на мысу левого борта Зинцевой балки, вблизи её устья (на пр. Нахимова). Она подтюльпановидная, не орнаментирована. Чашка расширена к венчику, низ чашки переходит в широкий плоский диск, выступающий за её края. Аналогий ей нам не известно.

В составе коллекции есть трубка, обнаруженная в с. Мужилово Тернопольской области при закладке фундамента дома в 1983 г. и передана А.В. Побережцем на хранение в музей (МКМ. № 1538-арх). Она белоглиняная, покрыта зелёной глазурью. Чашка-кувшинчик расчленена глубокими вертикальными линиями и опирается на плоский круглый диск. Клеймо на втулке углублено, имеет вид скобки и капли. Трубка изготовлена из белой тугоплавкой глины, которая

часто встречается в Подолии. Зелёной глазурью покрыты также люльки из Мурованых Курыловец [5, с. 49] и Могилёва-Подольского на Винничине [19], Каменца-Подольского на Хмельниччине [9].

Новые поступления в музей связаны с раскопками Приазовской археологической экспедиции под руководством В.Н. Горбова в 2010-2015 гг. в старой части Мариуполя, на месте сторожевого укрепления запорожских казаков Кальмиус [6,7]. Самой необычной находкой стало фаянсовая трубка голладского образца с длинным монолитным мундштуком (МКМ. № 1018 н/в и). Она белоглиняная, с цилиндрической чашкой и с овальным клеймом на ней с цифрой 20 и надписью латиницей (из-за утрат читается не полностью). Мундштук отломана, но вблизи к чашке найдены 3 его фрагмента из такого же материала и на той же глубине. Аналогии ей известны в широком ареале как на севере, так и на юге (например, Азов [10]). В Донецкой области голландская трубка найдена в уроч. Выдылыха в Теплинском лесу недалеко от с. Богородичное Славянского района и датирована XVIII в. [13, с. 149, рис. 3; 8]. Обоснование типа и датировки разработано К. Ингелеман-Зюндберг, у которой приведена трансформация фаянсовых трубок с 1580 по 1840 гг. Наш экземпляр по пропорциям тяготеет к формам 1670-1690 гг. [30].

Белоглиняная, с коричневым ангобом и лощением трубка типа тахта-чубук (МКМ. № 2683-арх), на её чашке отгиснуто клеймо – листочек. Ареал бытования таких трубок очень широкий: они известны в Право- и Левобережной Украине, где это так наз. трубки-«зиньковцы» с Полтавщины, они датируются со 2-й четверти до конца XVIII в. [11, с. 128, рис.1; 4]; в Крыму, в Восточной Европе – тут было и местное производство [4]. В Приазовье они обнаружены в г. Мелитополе [23, с.15, фото], г. Азове [28, рис. 5, цит. по 3, с. 481], г. Ростове-на-Дону в бывшей крепости Дмитрия Ростовского [17, с. 320-321, рис. 5, 6]. В собрании Донецкого областного краеведческого музея есть трубка из Славянска [13, рис. 3,4; 3,5].

Чёрноглиняная, с ангобом и лощением трубка оригинального гиреевского фасона (МКМ. № 2685-арх), чашка которой оформлена как голова человека в восточном стиле: в тюрбаном на голове, с чётко проработанными чертами лица (бровями, глазами, носом, губами) и рельефными усами и бородкой. Трубка, аналогичная нашей, хранится в краеведческом музее г. Тулы (Россия, датирована XVII в.) [2], отдельные находки выявлены в турецкой крепости Аккерман (Белгород-Днестровский) [3, с. 135, рис. 3;4 – цит. по 4, с. 194] и Санкт-Петербурге [26]. Фрагменты чашки и широкого диска в её основании красноглиняной трубки (МКМ. № 1021 н/в и) найдены здесь же. Аналогичны находки в г. Чигирин [20, рис. 1; 14] и на Алёшковской Сечи (1709-1734 гг.) [25, с. 419 рис.14]. Датировка XVIII в. обусловлена стратиграфической позицией этих находок – они обнаружены в котловане, в верхних слоях которого выявлена монета 1747 г. [7, с.192]. Ещё один фрагмент втулки с гладким валиком и рельефным круглым клеймом в виде 5-тилепесткового цветка датируется XVIII веком, так как обнаружен в помещении, где на полу выявлены монеты 1748, 1759, 1783 гг.

На раскопе обнаружена чашка красноглиняной трубки с оранжевым ангобом и лощением и вертикальными рельефными полосками (МКМ. № 2684-арх). Аналогии – находки в Греции [31, pl. 51 C 35, C 3, pl. 61 A14]. Фрагмент трубки сероглиняной, с чёрным ангобом и лощением – конусовидной втулки без валика – заглажен полосами, создавшими некую «огранку», подобны ей находки на поселениях Казачья Пристань (при впадении р. Казённый Торез в Северский Донец), Зливки (у с. Ильичёвка Краснолиманского района Донецкой области) [13, с. 151-152, рис. 4; 10,11]. Найден и обломок нижней части чашки с килем, очерченный линиями, аналогичные нашли в Новобогородицкой крепости на территории г. Днепра [24, рис. 2].

Отсюда же потупила черноглиняная трубка (МКМ. № 2686-арх) с высокой цилиндрической чашкой, нижняя расширенная её часть украшена на боках рельефным рисунком-валютой, диск в основании чашки круглый, плоский. Обломок чашки(?) с рельефной поверхностью и очерченной линией, выполненной калыбом; она сероглиняная, с чёрным ангобом и лощением. В раскопе найдены также фрагменты красноглиняных трубок ,орнаментированных линиями калыбом (МКМ. № 1022 н/в и, № 1024 н/в и), фрагмент втулки (покрыт штампованным рисунком – «перо павлина») и валика (украшен дугами, выполненные калыбом). Ещё два обломка – с углублёнными клеймами на втулке: у одной (МКМ. № 1019 н/в и) – это круг с крестом, у другой (МКМ. №

1020 н/в и) – знаки «J» или «1». Аналогии этим трубкам нам не известны. Найдена и повреждённая трубка с подтюльпановидной чашкой, покрытая глазурью жёлтого цвета.

Все наши трубки, за исключением голландской, имеют прототипом турецкие укороченные трубки (так наз. «носогрейки», «буруньки» – укр.). Они изготовлены в Турции или в подражание турецким. Многие исследователи сходятся во мнении, что красноглиняные люльки с хорошо отмоученного теста – это импортные изделия [25, с. 419].

Интересны и клейма на трубках. Они бывают как символическими (в нашей коллекции - в виде листка, решётки в круге, 5-тилепесткового цветка – см. выше), так и буквенными или цифровыми, включая дату выпуска (например, в мастерских Болгарии [4]). Клеймили свою продукцию, как правило, крупные мастерские Константинополя, Софии, но известны и подражания мелких мастерских и бродячих мастеров. Наши трубки со старой Базарной площади имеют цифровые клейма: даты «180» или «780» со словом «год» (один тип трубок, см. выше) и «1818» (МКМ. № 311-арх), «118» (МКМ. № 315-арх), «1810» (МКМ. № 323-арх) на бочковидных изделиях. Первая серия прочитана как «год [изготовления 1]780» и связывается с казацким населением в Северном Приазовье накануне вселения сюда греков [7, с.195]. Вторая серия не получила пока оценки, хоть в одном куске керамического брака (№ 323 арх) есть изделия с двумя видами клеймения.

Как мы указали выше, достоверны даты только для находок из полузакрытых комплексов 2-й пол. XVIII в. (№2683, 2685, 2686-арх, 1018, 1021, 1023 н/в и). К этой серии примыкают находки со старой Базарной площади с клеймами, где присутствуют слово «год» и дата «(1)780». Учитывая совместную встречаемость, к этой датировке можно отнести и бочковидные трубки. Датировка остальных возможна по аналогии. Самая поздняя в нашей коллекции, по-видимому, трубка из педтехникума (№ 2145-арх).

Коллекция керамических курительных трубок Мариупольского музея достаточно полно отражает историю этого предмета. В ней содержатся оригинальные типы: со старой Базарной площади, гиреевского типа, колоколовидные, массивная трубка из педтехникума. Эта коллекции составляет определённый интерес для изучения навыков местного производства, истории повседневности, торговых связей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алядинова Д. Керамические курительные трубки османского периода из раскопок на территории крепости Алустон. // НДПКДУ. – Вып. 22. Ч. 1. – К., 2013. – С. 372-378. – [Электронный ресурс]: – Режим доступа: <http://dspace.nbu.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/76499/63-Alyadynova.pdf?sequence=1>
2. Арсюхин Е., Андрианова Н. Тула – хвост надула. – [Электронный ресурс]: – Режим доступа: <http://archeologia.narod.ru/tul64.jpg>
3. Біляєва С.О. Слов'нські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XVII -XVIII ст.). – К., 2012.
4. Волков В. Частная коллекция "турецких" курительных трубок из Москвы // Материальная культура Востока: Сборник статей / Государственный Музей Востока. – М.: Компания Спутник, 1999. – [Электронный ресурс]: – Режим доступа: <http://www.opentextnn.ru/history/archaeology/library/?id=836>
5. Гальчевська Л.А. Козацькі люльки // Подільська старовина. – Вінниця, 1998. – С. 43-52.
6. Горбов В.М., Божко Р.П., Безручко А.В. Кальміуська фортеця за археологічними та письмовими джерелами // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Мат-ли III Луганської міжнародної історико-археологічної конф. – Луганськ, 2012. – С. 479-488.
7. Горбов В.Н., Божко Р.П., Кушнір В.В. Археологические комплексы XVIII века крепости Кальмиус и прилегающей территории // Україна і світ: проблеми історії. Збірник мат-лів конф. – Маріуполь, 2013. – С. 192-196.

8. Гусач И. Османские курительные трубки из раскопок в крепости Азак // НДПКДУ. – Вип. 2. Ч. 1. – К., 2013. – С. 380-383. – [Электронный ресурс]: – Режим доступа: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/76500/64-Husach.pdf?sequence=1>.
9. Карбовська Ж.А. Люльки XVII-XVIII століть у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника // Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору: зб. наук. праць за результатами Міжнар. наук.-практ. сем. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 62-67.
10. Каталог курительных трубок музея Азова... – [Электронный ресурс]:– Режим доступа: <http://vk.com/azovarheologist>.
11. Коваленко О. Типологія глиняних люльок XVII-XVIII століть // НДПКДУ. – Вип. 16. – К., 2007. – С. 126-134.
12. Ковальова І. Дослідження Богородицької фортеці 2007 р. // НДПКДУ. – Вип. 17. – К., 2008. – С. 31-35.
13. Кравченко Э.Е., Духин А.И. Керамические люльки и мелкая пластика поселения Казачья Пристань // Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура. – Донецк, 2000. – С.147-161.
14. Кракало І.В. Декор і клейма люльок з Мотриного у зібранні Комсомольського історико-краснавого музею // Археологія і давня історія України. – Вип.2 (13). – К., 2014. – С. 75-83.
15. Краснова Т.Н. Коллекция керамических курительных трубок из фондов БГИКЗ // Проблемы истории и археологии Крыма. Сборник научных трудов. – Симферополь, 1994. – С. 267-271.
16. Кучугура Л., Сасенко Р. Козацькі старожитності м. Маріуполя та його околиць // НДПКДУ. – Вип. 7. – К., 1997. – С.178-187.
17. Ларенок В.А., Ларенок П.А. Предметы быта конца XVIII-начала XIX вв. из засыпки котлована солдатской казармы крепости Дмитрия Ростовского // Археологические записки. – Вып.7. – Ростов-на-Дону. – 2011. – С. 315-332.
18. Макаренко М.О. Відчит про роботу археологічної експедиції по досліді на території «Азовсталі» біля Маріуполя на протязі осені 1931р. – Научный архив Института археологии НАНУ. – Ф. ВУАК, №539.
19. Пастушак Л.А., Мельник Л.В. Казацкие трубки. – [Электронный ресурс]: – Режим доступа: rodoslav@yandex.ru
20. Попованова О., Горішний П. Люльки XVII-XVIII ст. із фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» (за матеріалами археологічних розкопок 1991-1993 рр. у Чигирині) // НДПКДУ. – Вип. 7. – К., 1998. – С. 157-161.
21. Пусь В.М., Ещенко В.М. Табакокурение и курительные трубки Стародубщины XVII-XX вв. // Деснянские древности. – V. – Брянск, 2008. – С. 166-179.
22. Старік О. Сотенне містечко Китайгород (розкопки 2006 р.) // НДПКДУ. – Вип. 16. – К., 2007. – С. 63-65.
23. Тимофеев В. Вік мудрості і знань // Музеї України. – №3(40), 2011. – С.15.
24. Титов В. Фортеці на території м. Дніпропетровська // НДПКДУ. – Вип. 9. – К., 2000. – С. 26-31.
25. Титова О., Симоненко І. Дослідження Олешковської Січі у 2003 р. // НДПКДУ. – Вип.17 – К., 2008. – С. 416-427.
26. Трубки найденные на о. Новая Голландия, СПб. 2007 г. – [Электронный ресурс]: – Режим доступа: <http://www.reenactor.ru/index.php?showtopic=7&pid=65290&st=0&#entry65290>
27. Чекановський А.А., Чміль Л.В. Люльки з розкопок Гончарів-Кожум'як (на Києво-Подолі) // Восточноевропейский археологический журнал. – 2000. – № 2 (3), март – апрель. – [Электронный ресурс]: – Режим доступа: http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/chekanovsky_chmil.htm.
28. Широченко Э.Б., Масловский А.А. Археологические исследования в Азове и разведки в Азовском районе в 2009г. // Историко-археологические исследования в г. Азове на Нижнем Дону в 2009 г.– Азов, 2011. – Вып. 25. – С.164-189.

29. Щербатюк В. Розповідають експонати Лисянського державного районного історичного музею про козацтво Лисянчини та козацько-селянські визвольні рухи // НДПКДУ. – Вип. 7. – К., 1998. – С. 49-53.
30. Ingeleman-Sundberg Catharina. Marinarkeologi. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: – <http://www.abc.se/m10354/uwa>.
31. Robinson, R. C.W. Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora // Hesperia. – 1985. – Vol. 54. – № 2. – P. 150-203, pl. 64.

Список сокращений

НДПКДУ – Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Лозинський А.Ф.

У другій половині ХХ ст. українські-радянські історики висвітлювали події Першої світової війни (1914-1918 рр.) в контексті загального ідеологічного дискурсу цієї проблеми. Публікації характеризувалися в основному ідеалізацією зовнішньої політики царської Росії як визволительки слов'янських народів, а дії західних держав трактувались імперськими, експансіоністськими, загарбницькими та ін. Щодо викладу історичного процесу, то він був переважно деперсоніфікованим, а його головними героями залишалися “народні маси”, “класи”, “держави”. Загалом світова війна розглядалася як переддень майбутніх революційних подій [15].

Особливе місце серед питань, що порушувались українською-радянською історіографією у 50-60-х роках, належало революціонізації царської армії та залучення її російськими комуністами на свій бік для захоплення влади. Революційний процес у збройних силах розглядався з точки зору лише однієї партії – більшовицької, а все, що залишалося за його межами, вважалося контрреволюційним і належало до сил суспільної реакції та регресу. Але разом з тим частина робіт містила цікавий фактичний матеріал, який давав змогу деталізувати становище на фронтах, що проходили по українській території. Певний внесок у вивчення проблеми зробив Л. Безкровний [4], який розкрив особливості висвітлення військової історії часів Першої світової війни.

У 70-80-х роках історики так і не змогли до кінця подолати догматичні установки, стереотипи і шаблони, що глибоко ввійшли у їх свідомість. В українській-радянській історіографії та військовій науці Перша світова війна почала вважатись чимось неповноцінним, не надто цікавим і потрібним для вивчення. Мовляв, усе зрозуміло, через те, що саме реакційні кола імперіалістичних держав зчепилися між собою у боротьбі за поділ світу. Єдине, що уважно вивчали і на чому робилися акценти – війна революціонувала Російську імперію внаслідок чого вона розпалася і розпочався процес розпаду інших імперій.

Питанням революціонізації російської армії були присвячені праці Л. Дещинського [8], Г. Рубцова [13], Н. Якупова [21] та ін. Проблема пошуку сепаратного миру між великими державами в роки війни присвячені спеціальні розвідки Т. Теодоровича [16] та Г. Нікольнікова [11]. У цих працях характерний більш виважений підхід до воєнних подій ніж у дослідженні І. Кулиничка [10]. Вчені намагалися розширити джерелознавчу базу наукових праць через залучення архівних матеріалів та надбань попередніх поколінь істориків. Слід відзначити історіографічну розвідку харківської дослідниці М. Бердути, де проаналізовано стан вивчення проблеми Брестського договору [3]. В більш широкому контексті цю проблему розглянув Р. Симоненко, дослідивши не лише переговори в Бресті, а й політику Антанти щодо України напередодні укладення угоди [14].

Загалом розгляд проблемних питань Першої світової війни в українській-радянській історіографії другої половини ХХ ст. залишався поза увагою. У висвітленні воєнних подій не було

сюжетів, що могли служити основою для радянського патріотизму. Подібна інерція тривала до другої половини 80-х років, коли почався більш активний підхід до цього питання. Українські дослідники почали частіше звертатися до висвітлення подій війни на території України. До наукового обігу залучалися документи, що раніше не використовувались. Але на змісті цілого ряду робіт й надалі давалися взнаки ідеологічні штампи радянської історіографії. Історична правда в багатьох працях подавалася дозовано, а деякі в цілому об'єктивні висновки і оцінки обмежувалися рамками застарілих схем, що заважало подальшій розробці проблеми [5].

Певний вклад в розвиток історіографії Першої світової війни внесли історики української діаспори. Слід зазначити, що основу для становлення української військової науки у другій половині ХХ ст. заклали громадські дослідницькі структури, що діяли в еміграції. Провідною інтелектуально-організаційною силою виступили колишні офіцери різних українських військових підрозділів, які за словами Л. Шанковського “створили нам українську воєнно-історичну науку, зібравши й опублікувавши величезний масив першоджерел та воєнно-історичних студій” [19].

Особовий склад військовослужбовців зумовлював спрямованість і тематику дослідницької роботи, де чітко простежуються два історіографічні напрямки – наддніпрянський та галицький.

Наддніпрянська військова еміграція відзначалася високим фаховим й освітнім рівнем, гуртувалася навколо діючих у Каліші та Варшаві (Польща) Воєнно-наукового видавництва, Українського воєнно-історичного товариства, Українського наукового інституту. Ці установи друкували чимало історичної, мемуарної літератури, а також періодичні видання, зокрема, воєнно-літературні журнали “Табір” і “За державність”, де висвітлювалася історія військового будівництва та бойових дій в Наддніпрянщині у 1914-1921 рр.

Представники галицької військово-політичної еміграції здебільшого проживали за океаном й публікували свої праці у виданнях “Червона Калина”, “Наше слово”, “Вісті Комбатанта” та ін. Зокрема, заслуговують на увагу дослідження з проблем Першої світової війни С. Ріпецького [12], Н. Гірняка [6], П. Феденка [18], О. Бабія [1], Р. Дашкевича [7] та ін. [9]. Т. Хомікевич підготував збірник архівних документів, де висвітлив політику австрійського уряду з “українського питання”, історію створення легіону УСС, умови укладення Брест-Литовського мирного договору та ін. [24].

Серед досліджень істориків української діаспори другої половини ХХ ст. вартовиділити працю Л. Шанковського “Українська армія в боротьбі за державність” [20], де міститься багатий фактичний матеріал про участь українців в бойових діях під час Першої світової війни. До книжки увійшли, також, розповіді автора про окремі військові частини та деяких воєначальників. Праця базувалася на діаспорних матеріалах та спогадах українських військовослужбовців. Заслугове на увагу робота О. Удовиченка “Україна у війні за державність” [17], в якій автор розглядає питання бойової організації українських військових підрозділів. Однак, незважаючи на цікавий матеріал, зібраний автором, йому бракувало джерельної бази. Зрозуміло, що історики, які жили в еміграції, не мали змоги користуватися необхідними документами і тому покладалися на власні спогади, розповіді знайомих чи соратників.

На відміну від українських-радянських істориків, які ніяк не могли вийти з кола проблем надмірної ідеологізації історичної науки, їхні європейські колеги у другій половині ХХ ст. відмовилися від пошуків винуватців Першої світової війни чи описовості ходу бойових дій на фронтах. Центральне місце в дослідженнях зарубіжних вчених займає національний і людський фактор. Основну увагу вони звертали на ментальність, уявлення, різні політичні погляди учасників війни [2]. Західноєвропейські історики почали освоювати нові теми, підходи, методи, дедалі активніше застосовували компаративістський інструментарій, що, зрештою, дав змогу по-новому глянути на війну 1914-1918 рр. Зокрема, у цьому контексті можна відзначити монографію англійського історика С. Гратвела “Історія Великої війни 1914-1918 рр.” [22]. Різні аспекти військової політики Німецької імперії розглядаються в монографіях А. Шрайнера [26], Л. Ратмана [25], Х. Гребінг [28] та ін. Цікавість до проблем Першої світової війни виявила і американська історіографія [27]. Популярністю на Заході користується 12-томна праця полковника запасу Т. Дюпуї “Військова історія Першої світової війни” [23] та ін.

Таким чином у другій половині ХХ ст. в радянській історіографії Перша світова війна залишалася в тіні більшовицького жовтневого перевороту 1917 р. В усталених ідеологічно-пафосних визначеннях, що відігравали ключову роль у міфологізації радянської історії, сюжети світової війни виявлялися нібито другорядними порівняно з революційними й воєнними подіями комуністичної доби. Ситуація поволі почала виправлятися після ХХ з'їзду КПРС, але надмірна ідеологізація історичної науки під час так званої "холодної війни" не дала розвинути цим тенденціям. В умовах існування тоталітаризму, де контроль влади охопив усі сфери життєдіяльності суспільства, розвиток науки безпосередньо залежав лише від політико-ідеологічної атмосфери в країні. Тому українські-радянські історики так і не змогли до кінця подолати догматичні установки, стереотипи і шаблони, що глибоко увійшли у їх свідомість. На відміну від них Західні науковці особливу увагу зосередили на дослідженні національного та людського фактору під час Першої світової війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабій О. Маківка / О. Бабій // За волю України. Історичний збірник УСС. – Нью-Йорк : Братство УСС, 1967. – 608 с.
2. Бекер Ж.-Ж. Новое в изучении истории Первой мировой войны во Франции / Ж.-Ж. Беккер // Новая и новейшая история (Москва). – 1999. – № 2. – С. 44-52.
3. Бердута М.З. Капіталістичні країни і Брестський мир у радянській історіографії (середина 50-х – 60-ті рр.) / М.З. Бердута // Питання нової та новітньої історії. – К. : Вид-во Київського ун-ту ім. Т. Шевченка, 1972. – Вип.15. – С.24-56.
4. Бескровный Л.Г. Очерки военной историографии / Л.Г. Бескровный. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 318 с.
5. Білокінь С. Про становище історичної науки в Україні / С. Білокінь // Український історик (Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен). – 1990. – Ч.1-4. – С. 138-144.
6. Гірняк Н. Організація і духовий ріст Українських Січових Стрільців / Н. Гірняк. – Філадельфія : Америка, 1955. – 83 с.
7. Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота / Р. Дашкевич. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1965. – 205 с.
8. Дещинський Л.Є. Революційніподієна Південно-Західному, Румунськомуфронтах іЧорноморськомуфлотів 1917 році / Л.Є. Дещинський. – Львів : Каменяр, 1973. – 187 с.
9. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917-1967 / Ред. кол.: О. Бабій, В. Зарицький, Д. Герчанівський та ін. – Чикаго : Видання Ювілейного Комітету для відзначення 50-річчя створення формації Січових Стрільців; Друкарня М. Денисюка, 1969. – 663с.
10. Кулинич І.М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900-1914 рр.) / І.М. Кулинич. – К. : Вид-во АН УРСР "Наукова думка", 1963. – 216 с.
11. Нікольніков Г.Л. Брестський мир і Україна / Г.Л. Нікольніков. – К., 1981.
12. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецьтво: Визвольна ідея і збройний чин / С. Ріпецький. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1956. – 360 с.
13. Рубцов Г.О. Боротьба більшовиків України за армію і флот (липень 1907 – березень 1917) / Г.О. Рубцов. – К., 1971. – 88 с.
14. Симоненко Р.Г. Брест. Двобій війни і миру / Р.Г. Симоненко. – К. : Політвидав України, 1988. – 277 с.
15. Супруненко М.І. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни / М.І. Супруненко. – К. : Держполітвидав УРСР, 1951. – 343 с.
16. Теодорович Т.М. Політика монархії Габсбургів на Україні після Брест-Литовська (березень-листопад 1918) / Т.М. Теодорович // Питання нової та новітньої історії. – К. : Вид-во Київського ун-ту ім.Т. Шевченка, 1971. – Вип.12. – С. 66-86.
17. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921 / О. Удовиченко. – Вінніпег, 1954.

18. Феденко П. Український рух у ХХ столітті / П. Феденко. – Лондон: Наше слово, 1959. – 267 с.
19. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії / Л. Шанковський // Український історик (Нью-Йорк-Мюнхен). – 1971. – Ч.3-4. – С.73-89.
20. Шанковський Л. Українська армія у боротьбі за Державність / Л. Шанковський. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1958. – 319 с.
21. Якупов Н.М. Партия большевиков в борьбе за армию в период двоевластия / Н.М. Якупов. - К.: Изд-во Киевского ун-та им. Т. Шевченко, 1972. – 215 с.
22. A History of the Great War, 1914-1918 / by Cruttwell C.R.M.F. – 2 ed. – London : GranadaPublishing,1982. – 655 p.
23. Dupuy T. The Military History of the World War I. Vol.1-12 / Trevor NevittDupuy. – NewYork, 1967.
24. Homykiewicz T. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische hintergründe / Theophil Homykiewicz. – Horn, 1966-1969.
25. Rathmann L. Stossrichtung Nahost 1914-1918 / Lothar Rathmann. – Berlin, 1963. – 186 s.
26. Schreiner A. Zur Geschichte der deutschen Aussenpolitik 1871-1945. – Bd.1. 1871-1918: “Von der Reichsgründung bis zur Novemberrevolution” / Albert Schreiner. – Berlin, 1955. – 463 s.
27. The First World War: Causes, Conduct, Consequence / Ed. J. Remak. – New York, 1971.
28. Grebing H. Österreich-Ungarn und die “Ukrainische Aktion” 1914-1918 / Helga Grebing//Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – München, 1959.

ДЖЕРЕЛЬНІ ОСНОВИ СТАТТІ О.Ф. ПЕРТАШЕВСЬКОГО «ОЧЕРК УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ Г. МАРИУПОЛЯ» ЗІ ЗБІРНИКА «МАРИУПОЛЬ И ЕГО ОКРЕСТНОСТИ» (1892 Р.)

Міліціна Л.М.

Джерельна база, за допомогою якої можна висвітлювати розвиток освіти у Маріуполі з його заснування до початку ХХ ст., доволі обмежена. Особливо це стосується періоду кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. З огляду на наведений факт, набувають величезного значення ті праці, що було створено у цей та дещо пізніший час – пореформену добу, синхронно з існуванням навчальних закладів. Такі роботи містять одразу декілька цінних для дослідників сьогодення інформаційних пластів. По-перше, вони надають рідкісні і доволі достовірні фактичні дані з історії навчальних закладів, хронології їхнього існування, розвитку, персоналій, пов’язаних з ними тощо. По-друге, вони містять теоретичні висновки дослідників того часу, що є поглядом сучасників, їхньою оцінкою стану освіти, або окремих шкіл, гімназій, діячів. По-третє, величезний пласт джерел, на яких ґрунтуються праці, зараз є або малодоступним, або недоступним загалом. З точки зору документальної бази проблематики розвитку місцевої освіти в означений період ці дослідження є унікальними, особливо якщо враховувати наявне у них широке цитування автентичних рідкісних видань.

«Маріуполь и его окрестности» – звіт про екскурсії, організовані для учнів Маріупольської Олександрівської гімназії, виданий у 1892 р., що містить праці викладачів цього навчального закладу з різних аспектів історії міста, є працею що і сьогодні не втратила своєї актуальності. Її некоректно назвати джерелом, проте її джерельні основи варті докладного розгляду, оскільки є досить ґрунтовними.

Об’єктом даного дослідження є стаття «Очерк учебных заведений г. Мариуполя» зі збірника «Маріуполь и его окрестности» (1892 р.) [3], автором якої є викладач Олександр Федорович Петрашевський, предметом – документальна база, на яку спираються її розділи.

Загалом звіт про екскурсії 1892 р. учнів Олександрівської гімназії доволі популярний у

науковців, істориків, він широко цитується краєзнавцями, обговорюється на краєзнавчих форумах, проте здебільшого мова іде про залучення інформації з висвітлених у ньому питань. Із публікацій, які присвячені збірці загалом, варто відмітити газетну статтю Д. Янатьєва «Нашей истории строки», розглядається тема і у главі «Мариуполь в исторических исследованиях в конце XVIII – XX веков» Р. Саєнко у виданні «Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века» (2006 р.) [2, с. 304]. Складові частини звіту, зокрема джерелознавчий аспект, практично не розглядалися.

Стаття «Очерк учебных заведений г. Мариуполя» є структурованою за окремими навчальними закладами чи їхніми типами. Вона складається зі вступу та наступних розділів: «Міське парафіяльне двокласне училище», «Приватні школи», «Духовне училище», «Народна освіта», «Талмуд-тора», «Маріупольська Олександрівська чоловіча гімназії», «Маріупольська Маріїнська жіноча гімназія» та висновок. Стаття в цілому насичена витягами з різноманітних джерел, використанням цифрових даних із них, згадками про існування документів тощо. У деяких розділах простежити джерельні основи важко, деякі, навпаки, наповнені витягами з документів із зазначенням назви та датування. Загальна кількість процитованих ділових паперів становить 41.

Найбільше число включених до тексту дослідження О.Ф. Петрашевського фрагментів джерел припадає на розділ, у якому висвітлюється історія парафіяльного училища. У цій частині нариса наявні виписки з 27 документів, що дорівнює 65,85 % загальної кількості. До того ж є відомості, що являють собою опис джерел, переказ їхнього змісту, оцінку значення. Цінність розділу для дослідників сьогодення полягає у тому, що викладач працював із справами архіву навчального закладу [3, с. 183], який не зберігся. Інформація щодо заснування училища підкріплена відношенням директора Таганрозької комерційної гімназії (разом із тим директора училищ Таганрозького градоначальства) до попечителів (на ці посади було обрано Л.Ф. Калері, К.М. Попова та Д.М. Хаджинова) від 12 червня 1820 р. [3, с. 170 – 171]. Саме цей документ каталізував відкриття училища, оскільки і пояснював його необхідність у місті, і містив мотиваційний аспект, спонукав до пришвидшення дій щодо його запровадження.

Подальша інформація розділу пов'язана з висвітленням фінансового стану училища. Використану тут групу джерел складають листування та офіційні документи (вихідні і вхідні): рапорти, відношення, клопотання попечителів та наглядача до/від різних інстанцій та посадовців – грецького суду, директора Таганрозької гімназії, міської думи тощо. Їхній зміст доволі подібний – брак коштів на утримання училища та вирішення цього питання. Джерела, в основному, вибірково процитовані, або переказані, висновок із них – визначення ресурсів фінансування навчального закладу та інформація щодо обсягу коштів, які асигнувалися. Вони становили 1000 рублів на рік від міського товариства та 1500 від товариства селянського. Зазначалося, що усі суми, які належало отримувати училищу, вчасно не виплачувалися. У підтвердження цього факту О.Ф. Петрашевський наводить цитати зі звіту про ревізію училища виконуючим обов'язки директора Таганрозької гімназії (1841 р.) [3, с. 175 – 176] та скарги викладачів [3, с. 176 – 177]. Із заснуванням Маріупольського земства та запровадженням земської повітової управи сільське товариство припинило допомагати училищу, а сума, яку відпускало місто, стала складати 1620 руб. [3, с. 177]. В окрему категорію джерел можна виділити особисті формуляри. Інформацією з них дослідник висвітлював біографії титулярного радника Л. Калері – наглядача училища із часу його заснування у 1820 р. до 1848 р. [3, с. 173, 189], та вчителя І. Кунахова, який працював із 1824 р. до 1951 р. [3, с. 187].

Навчальний процес у нарисі висвітлюється за допомогою ряду різноманітних джерел. Варто відмітити великий за обсягом фрагмент з доповідної записки Л. Калері до директора Таганрозької комерційної гімназії з приводу зміни статусу училища на повітове. З одного боку, він містить клопотання, яке не увінчалось успіхом, з іншого – у ньому знаходиться інформація щодо складу учнів та предметів, які вони вивчали [3, с. 181]. Документ висвітлює ситуацію станом на 1829 р. Щодо більш раннього періоду О.Ф. Петрашевський зазначає, що вказівки стосовно програми навчання у справах училища не збереглися [3, с. 183]. У фондах Маріупольського краєзнавчого музею є атестат випускника парафіяльного училища Якова Солянікова, який навчався на російському діалекті з 1821 р. по 1823 р. Викладалися наступні предмети: російська мова, історія,

граматика, арифметика, географія, Закон Божий, малювання [1]. На грецькому відділенні вивчалася «еліно-грецька мова». Сучасна на період статті програма, що викладалася учням у 1892 р., наводиться дослідником у розширеному вигляді [3, с. 184 – 185]. В цілому, з розділу «Міське парафіяльне двокласне училище» можна зробити висновок, що навчальний процес регулювали такі нормативні документи, як: «предписания» директора Таганрозької гімназії, його розпорядження та вказані у циркулярах попечителя Одеського навчального округу директиви. Джерела коротко, проте ёмко цитуються, Деякі з них висловлювали побажання керівництва: додавання нового предмету, потребу у нових прийомах викладання тощо. У 1829 р. сформувалися система із чотирма класами училища, де працювали два вчителі. Означені документи містять цінну інформацію щодо зміни кількості класів та їхніх відділень, штату вчителів:

- відповідно до листа директора Таганрозької гімназії до наглядача (1829 р.), запроваджено викладання чотирма учителями у чотирьох класах,
- розпорядженням 1834 р. грецькі з російськими класами об'єднувалися (утворилося з чотирьох два класи), кількість вчителів не змінилася,
- у «предписании» 1843 р. рекомендувалося розділити нищий клас на два відділення за рівнем знань – чотири вчителі працювали у трьох групах учнів,
- станом на 1892 р. існувало три відділення у першому класі та одне у другому [3, с. 182 – 183].

О.Ф. Петрашевський значну увагу приділив відвідуванню парафіяльного училища різними високопоставленими особами. У тексті нарису присутні фрагменти з відгуку Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора князя М.С. Воронцова, який двічі відвідував заклад (вересень 1843 та березень 1835 р.) та доповіді наглядача училища про візит сенатора Жемчужникова, який його оглядав, витяги зі звітів про відвідання Таганрозьких градоначальників [3, с. 192 – 193] тощо. Автор статті відзначає і велику кількість ревізій училища керівництвом – попечителями, професорами, окружними інспекторами, директорами Таганрозької гімназії чи (за їхнім дорученням) штатним доглядачем, її вчителями. Витяги з рапортів ряду із цих посадовців О.Ф. Петрашевський цитує, зазначаючи, що багато із таких відомостей ілюструють постановку справи викладання у училищі. Величезною перевагою його роботи є те, що зібрані як компліментарні відгуки, так і витяги, які містять певну критику, це свідчить про об'єктивне ставлення дослідника до використаних джерел та дозволяє подальшим дослідникам скласти комплексне уявлення про різні аспекти функціонування та стану училища.

Розділ «Народна освіта», в основному, ґрунтується на звітній документації мариупольського земства. Цитування документів у ньому доволі обмежене – 12, 2 % – 5 одиниць. Деякі аналогії, в основному інформаційні, можна знайти у пам'ятках із зібрань Маріупольського краєзнавчого музею. З джерел цього періоду тут знаходяться дві археографічні збірки, де тематично підібрано документування з питань освіти – збірники доповідей та постанов Маріупольського земства за 1874 – 1877 рр. [7] та 1878 – 1894 рр. [8] та «Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.» [9]. У зібраннях музею за той період, що охоплено статтею О.Ф. Петрашевського, також наявні звіти Маріупольської повітової земської управи (1774 – 1875 рр., 1878 р., 1882 р., 1885 – 1891 рр.), постанови (1875 р.) та протоколи (1871 – 1872 рр., 1878 – 1881 рр., 1883 – 1893 рр.) Маріупольських повітових земських зборів різних сесій. Збірка доповідей та постанов за 1878 – 1894 рр. видана пізніше «Мариуполь и его окрестности» – у 1894 р., проте містить ті ж інформаційні відрізки, що простежуються у нарисі навчальних закладів Маріуполя 1892 р. Потрібно зазначити, що автор статті відмічає покращення стану початкової освіти у зв'язку із введенням земських установ: «з заснуванням земства та відкриттям Маріупольської училищної ради справа народної освіти у місті стала просуватися швидше» [3, с. 210], він постійно згадує ті чи інші постанови, рішення цих установ, навіть якщо не використане пряме цитування.

Активне залучення фактажу спостерігається у відношенні «Систематического сборника постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.». Важливі події з історії навчальних закладів підтверджуються інформацією, яка міститься і у документах цього збірника –

відкриття початкового училища у передмісті Мар'їнському [3, с. 210; 9, с. 76], виступ гласного А. Чабаненко з оглядом стану шкільництва [3, с. 210 – 211; 9, с. 76 – 77] тощо. Стверджувати, що безпосередньо це зібрання було використане О.Ф. Петрашевським неможливо, видання 1916 р., проте, імовірно, використовувались малодоступні місцевим історикам журнали земств, витяги з яких є у збірці. Варто зазначити, що систематичній збірник містить невелику вибірку фрагментів джерел за період з 1869 по 1892 роки, події висвітлені ними нерівномірно, оскільки видання охоплює значний проміжок часу – 1896 – 1913 рр. У розділі «Народна освіта» з «Мариуполь и его окрестности» викладення інформації, що ґрунтується на вже опрацьованих джерелах земства, досить докладне послідовне та узагальнююче.

Дослідження О.Ф. Петрашевського спирається і на документування міських органів влади – думи та управи. Це характерно як для розділу «Народна освіта», так і для частини «Міське парафіяльне двокласне училище». У зібраннях Маріупольського краєзнавчого музею наявні випуски протоколів Маріупольської міської думи з додатками за 1889 р. [5] та 1890 р. [6]. Висвітлення деяких подій здійснено з активним залученням цих джерел. У деяких місцях наявний переказ документів, чи апелювання до постанов Учлищної ради, є і прямі входження формулювань. Можна простежити певну «перелінковку» (зв'язування посиланнями) та подібні за змістом частини між інформацією з «Мариуполь и его окрестности» та документами міської думи. До подій, висвітлених таким чином, належать: пожертвування для училища будинку І.І. Найденовим [3, с. 216; 6, с. 166], визначення строків та значення роботи старшого учителя парафіяльного училища С.С. Косогубова [3, с. 187; 6, с. 167 – 168], будівництво нового будинку для Карасьєвського училища [3, с. 216; 5, с. 17, 23, 167, 191], заснування нового четвертого у місті народного училища на «Новостроенке» [3, с. 212; 5, с. 119, 136 – 137, 377 – 378], названого «Катерининським» [3, с. 213; 5, с. 395], надання Мар'їнському училищу імені Святого Равноапостольного Князя Володимира [3, с. 212 – 213; 5, с. 252 – 253]. Примітно, що протоколи Маріупольської міської думи за 1889 р. потрапили до Маріупольського краєзнавчого музею з Олександрівської гімназії, на одній зі сторінок є печатка цього навчального закладу [3, с. 293].

Історія перших маріупольських середніх навчальних закладів – Олександрівської чоловічої та Маріїнської жіночої гімназій вже достатньо відома. Вона неодноразово висвітлювалася різними істориками, не лишався осторонь і джерелознавчий аспект теми, тому у рамках цього дослідження її докладно розглядати недоцільно. Варто відмітити послідовність та комплексність викладення розвитку гімназій О.Ф. Петрашевським, велике значення цієї праці, незважаючи на те, що витягів із документів, з якими можна самостійно працювати, тут значно менше, ніж у інших частинах. Індекс цитованих документів у розділі, що стосується чоловічої гімназії, становить 9, 75 % (4 одиниці), жіночої – 4, 88 % (2 документи). Джерела з історії цих навчальних закладів, починаючи з 1892 р., збереглися у Маріупольському краєзнавчому музеї та порівняно доступні, проте розглянути ранній період їхнього існування можливостей у дослідників небагато. Це стосувалося і автора нариса, він у розділі, що присвячений Олександрівській гімназії, зазначає: «обставини, які супроводжували відкриття гімназії, позичені нами із короткої історичної записки про Маріупольську гімназію, складеної Директором її Г.І. Нейкирхом у 1881 р.» [3, с. 218]. Дійсно, вказана праця [4] лягла до основи частини з історії та передісторії навчального закладу періоду з 1874 р. по 1881 р. Весь найбільш ранній період його існування викладений, посилаючись на скорочені витяги з неї, це відноситься і до цитованих документів, які також збігаються. Висвітлення подальшого періоду спирається на залучення порічних звітів про стан навчального закладу, документування міської думи. По різних питаннях наводяться витяги одного з законодавчих актів, що лежали у основі функціонування гімназії – постанови про її відкриття.

У вступній статті директора Олександрівської гімназії Г.І. Тимошевського зазначається, що мета друку звіту «Мариуполь и его окрестности» – надання учням та місцевим мешканцям змоги знайомитися з історією свого рідного краю та, по-друге, полегшити працю майбутнім дослідникам місцевої історії. Обидві функції ця праця виконала і, не в останню чергу, завдяки тій джерельній базі, на якій вона ґрунтується. Стаття О.Ф. Петрашевського «Очерк учебных заведений г. Мариуполя», що насичена включеннями з автентичних, рідкісних документів, має величезне

значення як із точки зору фактичної інформативності щодо розвитку навчальних закладів міста у кінці XVIII – кінці XIX ст., так і з точки зору джерелознавчої цінності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атестат Солянікова Якова Івановича про закінчення Маріупольського парафіяльного училища. – Фонди Маріупольського краєзнавчого музею. – № 1519-д.
2. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. – Мариуполь, 2006. – 356 с., ил.
3. Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1892. – 530 с., ил.
4. Нейкирх Г.И. Краткая историческая записка о Мариупольской гимназии / Г. И. Нейкирх. – Мариуполь: Типография А.А. Франтова, 1881. – 37 с.
5. Протоколы заседаний Мариупольской городской думы с приложениями за 1889 год. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1891. – 442 с.
6. Протоколы заседаний Мариупольской городской думы с приложениями за 1890 год. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1892. – 434 с.
7. Сборник докладов и постановлений земства Мариупольского уезда, по вопросам о народном образовании. С 1874 по 1877 год. – Мариуполь: Типография Л.А. Залюбовского, 1877. – 190 с.
8. Сборник постановлений мариупольского земства по народному образованию с 1878 по 1894 год. Часть II. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1894. – 490 с.
9. Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг. – Т. 2, Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – 695 с.

ІСТОРІОГРАФІЯ БІЛЬШОВИЦЬОГО ДОСВІДУ 1917-1921 РР. ЗІ ЗДІЙСНЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ

Нікіфоренко А.Р.

Посткомунізму як стану свідомості широкого загалу мешканців України властиві мозаїчність та внутрішня конфліктність їх світоглядних настанов, незатребуваність громадянських прав та свобод, брак особистої ініціативи, зневіра у власних силах, втеча від індивідуальної відповідальності, а також, за В. Гавелом, «почуття якоїсь непевності, незакінченості, порожнечі і навіть фрустрації» [1, С. 4]. Такі ціннісні маркери значною мірою зумовлені проблемами осягнення понадсімдесятирічного досвіду реалізації комуністичного проекту на теренах України, й відображають вони той факт, що гігантський антропологічний експеримент, про який ідеться, з величезними жертвами було пережито, відкинуто (зрештою – і на політичному рівні, а як наслідок, у царині топоніміки та монументальної символіки), проте інтелектуально поки що належною мірою не опрацьовано, не засвоєно, в тому числі – на рівні історіографії.

Для реалізації комуністичного проекту в Україні знаковими були перші (1917-1921) роки його здійснення, коли більшовики, покладаючись на квазірелігійну доктрину К. Маркса, вдалися до масштабної соціальної інженерії – вибудовування чи зміни суспільних інститутів у відповідності до власних цілей чи бажань. Адекватне витлумачення та розуміння внутрішньої логіки цього досвіду інспірування й розгортання «революційних перетворень» упродовж зазначеного періоду дає ключ для розуміння всієї історії комуністичного експерименту в Україні.

Активне вивчення радянськими істориками проблематики більшовицького досвіду 1917-1921 рр. зі здійснення суспільних перетворень на теренах колишньої Російської імперії, в тому числі – і в Україні, почалося у середині 1950-х рр. (праці Б. М. Бабія, Д. А. Баєвського, А. В.

Венедиктова, І. А. Гладкова, Ф. І. Дніпрового, А. Д. Залевського, М. К. Колісника, Ю. Ю. Кондуфора, М. А. Рубача, У. І. Рядніної, Л. Л. Потарикіної, М. І. Супруненко, І. С. Чирви, І. Ш. Черномаза). Упродовж понад 30 років перед тим його висвітлення вважалося питанням політичним і в умовах жорсткої цензури коригувалося відповідно до поточної політико-ідеологічної кон'юнктури. За умов певної лібералізації комуністичного режиму й послаблення карально-репресивних механізмів утримання влади та мобілізації мас і звернення до «історичної політики» тоталітарного типу як інструменту державного управління, вивчення теми, про яку йдеться, набуло особливого значення. Це був специфічний різновид «м'якої сили», що давав змогу демонструвати наявність органічної наступності між «революційними» трансформаціями пожовтневої доби та реаліями «розвинутого соціалізму» й виправдовувати, підтверджувати й закріплювати у свідомості людей доцільність, закономірність та безповоротність «соціалістичного вибору» «народних мас».

До кінця 1980-х рр. тема «революційних перетворень» в період 1917-1921 рр. в Україні (зміст яких витлумачувався як «соціалістичне будівництво» у відповідних галузях, здійснюване «під керівництвом партії більшовиків») перебувала в центрі уваги радянських істориків, результатом чого стало накопичення величезного історіографічного масиву літератури. Питання про плідність таких студій є контраверсійним: з'явилися численні галузеві дослідження (Д. А. Баєвський, О. П. Бакуменко, М. Д. Березовчук, І. Б. Берхін, П. Л. Варгатюк, В. Ф. Верстюк, І. Ф. Ганжа, П. П. Гудзенко, Г. Д. Діденко, В. П. Дмитренко, С. П. Кіхтев, Ю. Ю. Кондуфор, М. І. Ксензенко, П. С. Кувшинов, В. Г. Лихолоб, Е. Л. Лортікян, Р. Д. Лях, О. П. Реєнт, Є. М. Склярєнко, І. В. Хміль, А. Ф. Чмига), синтетичні праці (І. Б. Берхін, Ю. М. Гамрецький, Є. Г. Гімпельсон, Є. В. Олексєюк, Ю. О. Поляков, В. Ф. Солдатенко, М. І. Супруненко, Ю. І. Терещенко), спеціальні дослідження (Г. Д. Алексєєва, М. П. Кім, В. В. Мусієнко, Л. О. Нагорна, А. А. Сальнікова, Є. Б. Черняк, Є. П. Шаталіна), публікації спогадів, документів і матеріалів, архівних джерел, узагальнюючі праці («Історія Української РСР» у 2-х томах (1967), «Українська РСР в період громадянської війни. 1917-1920» у 3-х томах (1967-1970), 6-й та 7-й томи «Истории Украинской ССР (1984) тощо), теоретичним фундаментом для яких стали твори В. І. Леніна, рішення партійних з'їздів, інші партійні документи, мовним кодом – апеляція до істини та ортодоксальність [2], призначенням – забезпечення панування комуністичного режиму в майбутньому. Схема викладу зазначеного досвіду зводилася до того, що більшовицька партія на чолі з В. І. Леніном геніально передбачила «революцію», яка в свою чергу стала «закономірним результатом суспільного розвитку», очолила її, організувала процес «соціалістичних перетворень», а «робітники» та «найбідніше селянство» – здійснили останні. Методологічно дана схема спиралася на прийоми діалектичної логіки, принципи партійності та історизму історичної науки, методично – на «зворотний позитивізм» (ілюстрування конкретними «неспростовними фактами» відповідних теоретичних положень), практично ж – на відсутність свободи слова та друку, цілковиту підпорядкованість науки, освіти та ЗМІ партійно-державному диктату.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., коли політична кон'юнктура в СРСР стрімко змінювалася, до теми більшовицького досвіду здійснення суспільних перетворень 1917-1921 рр. в Україні та її складових (перш за все – до «політики воєнного комунізму» та пов'язаних з нею «деформацій») значно поживавився інтерес широкого загалу громадськості та частини фахових істориків (В. І. Борисов, В. Ф. Верстюк, П. І. Гарчев, С. В. Кульчицький, З. Г. Лихолобова, О. М. Мовчан, В. М. Нікольський). Характерною особливістю тодішньої ситуації було прагнення дослідників до більшої «об'єктивності» у висвітленні теми, до її нових тлумачень, переосмислення змісту, виявлення раніше невідомих, замовчуваних або приховуваних фактів, популяризації історичних знань, «зміни знаків».

Державне унезалежнення України і спричинені ним суспільно-політичні зміни дали новий імпульс вивченню теми, про яку йдеться, посприяли висвітленню її специфічних ракурсів, пов'язаних з національно-державним будівництвом, активністю певних соціальних груп (насамперед селянства), повстанським рухом, регіональними особливостями здійснення перетворень, відкрили доступ до праць праць західних дослідників (А. Безансон, А. Валіцький, А.

Граціозі, Е. Карр, Р. Конквест, М. Маля, Р. Пайпс), істориків з української еміграції (І. Герасимович, Є. Пастернак, М. Стахів).

У другій половині 1990-х -2000-х рр. (праці С. І. Білоконя, О. І. Ганжі, Г. Г. Єфименка, С. В. Кульчицького, В. В. Лантуха, Я. Й. Малика, В. Ж. Попова, О. П. Реєнта, В. С. Сідака) при вивченні більшовицького досвіду 1917-1921 рр. зі здійснення суспільних перетворень в Україні історики поступово виходили з-під впливу жорстких ідеологем, внаслідок чого з'явилася певна варіативність у викладі теми, були усунуті термінологічні крайнощі, задекларовано методологічний плюралізм. До наукового обігу впроваджені нові документи, накопичено фактографічну базу. Дослідники активно використовували критичний підхід.

Проблемами зростання сучасної української історіографії за темою, про яку йдеться є концептуальна еклектичність, емпіричний, описовий характер багатьох робіт, «переписування» висвітлених радянською історіографією аспектів теми в іншій тональності, неінтегрованість праць, брак нових теоретичних узагальнень, неадаптованість та незасвоєність доробку західної советології. Поки що не відбулося сутнісної зміни методологічних засад у вивченні теми, про яку йдеться, що породжує хибне відчуття її розкритості, вичерпаності чи неактуальності. Не подолано стереотипи концептуального реалізму (приписування універсальним поняттям об'єктивного реального існування, яке стоїть вище за існування індивідів). Панує матеріалістичне розуміння історії, з властивими йому соціально-економічним детермінізмом, зосередженістю на діях та ігноруванням ціннісних настанов (доктрин, теорій, ідей, ментальності, які зумовлюють людську поведінку) та цілей; результати та наслідки людських діянь залишаються досить умовними. Триває некритичне використання марксистсько-ленінської термінології, яке зумовлює збереження марксистсько-ленінських мисленневих шаблонів, покладання на принцип історизму, тобто на можливість виведення критеріїв та правил, які використовуються в процесі дослідження історичного матеріалу, з нього самого. Цей рудимент радянської історіографії (внутрішнім наповненням якого залишається класовий аналіз історії) є частиною більш широкої традиції сприймання історії як певних самодостатніх позитивних «фактів» у їхній безпосередності, сукупності, логічних зв'язках, поза даними й досягненнями інших наук. Між тим, жодний історичний досвід не може пояснити «сам себе». Він має бути витлумаченим у певній системі координат, з точки зору тієї чи іншої теорії, створеної без опори на експериментальні спостереження. Будь-яка розмова про значущість і зміст історичних фактів має сенс, якщо передбачає обговорення абстрактних загальних принципів, які логічно передують фактам, що їх треба зрозуміти і витлумачити.

ЛІТЕРАТУРА

1. Gavel V. Postcomunizm // Kultura (Paryz). – 1996. – № 1-2. – S. 3-6.
2. Крих С. Б. Язык советской историографии: основные характеристики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-sovetskoy-istoriografii-osnovnye-harakteristiki>

НОРМАТИВНО-РЕГЛАМЕНТАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРДЕНУ ЄЗУЇТІВ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ РЕГІОНІ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Папазова А.В.

Активне включення України у загальноєвропейські процеси інтеграції вимагає врахування історичного досвіду взаємодії та взаємовпливу західноєвропейської та української культур. У цьому зв'язку значний інтерес викликає релігійно-освітня діяльність ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст. Оскільки джерела,

які висвітлюють проблему, докладно не вивчені, ми не маємо належного уявлення про орден, його цілі, методи й результати діяльності, а тим більше про те, що найбільш важливо для східнослов'янського регіону – про вплив єзуїтів на історичний процес. Тому так важливо розглянути можливості щодо вивчення джерел, передусім, нормативно-регламентаційних.

Мета публікації – проаналізувати інформативні можливості документів нормативно-регламентаційного виду щодо історії діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст.

Джерельну базу проблеми діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст. вивчало не так багато дослідників, а предметом спеціального вивчення зазначена проблема майже зовсім не була. Є окремі поодинокі статті чи частини праць, що торкаються певної частини регіону чи сфери роботи Товариства [1-3].

Нормативно-регламентаційні джерела – це документи, що впорядковують діяльність ордену з боку його керівництва римської курії. Їх можна розділити на документи католицької церкви (документи папської курії й священнослужителів католицької церкви) й на документи Товариства Ісуса.

Документів папської курії й священнослужителів католицької церкви багато. Саме папа Павло III видав буллу про затвердження Товариства Ісуса 27 вересня 1540 року, а підтвердив Юлій III від 21 червня 1550 р. [4]. Курія видавала булли для підтримки ордену і його проєктів. Значно розширила права й привілеї ордену булла «Велика хартія», видана папою Павлом III у 1549 р. [5]. Булли дозволяють простежити виникнення домів ордену і зміни в діяльності єзуїтів. Так, булли папи Григорія XIII від 29 жовтня 1579 року та 24 квітня 1582 року затверджують створення Віленської єзуїтської академії й колегіуму для вихідців із регіону. Кілька булл курії підтверджують права уніатів, на яких мав вплив і орден [6]. Про великий авторитет окремих членів ордену говорять бреше папи Григорія XIII єзуїтові А. Поссевіно від 17 серпня 1580 року і 18 березня 1581 р. [7]. Документи папи розкривають плани та спільні проєкти курії й ордену. Насамперед, це інструкції папи єзуїтові А. Поссевіно від 27 березня 1581 року і від 25 березня 1582 року, запис про грошову видачу А. Поссевіно на дорожні витрати [8].

Для дослідження має інтерес «Індекс заборонених книг», документ, який широко використовувався орденем і доповнювався самими єзуїтами [9]. У 1960-1963 роках виданні перші три томи документів, які відбивають взаємини Польщі й Литви з Ватиканом у XVI-XVIII ст. Однак публікували документи вибірково з метою виправдання місії Ватикану в східнослов'янський регіон. Так само чинив єзуїтський історик П. Пірлінг, публікуючи документи з історії відносин Росії з Ватиканом у XVI-XVIII ст. У 1950-60-і роки XX ст. у Римі видаються збірники документів, які відбивають політику Конгрегації пропаганди віри щодо Білорусії й України [10]. Спеціальний збірник матеріалів з історії Берестейської унії, виданий Ватиканом у 1970 році, покликаний переконати, що ініціатива унії виходить не від єзуїтів чи курії, а з православного середовища [11].

Документи римської курії були засобом допомоги ордену, мали характер доручення та наказу вищого керівного органу підлеглий структурі.

Документи ордену єзуїтів можна розділити на такі підгрупи: документи нормативного характеру; документи керівників, спрямовані членам чи домам ордену з конкретних справ; звіти, повідомлення й офіційні листи єзуїтів керівникам; документація домів; майнові й фінансові документи. Дана група документів є дуже важливою для дослідження, однак більшість цих джерел потребує обов'язкового співставлення з іншими – не єзуїтськими.

Документи ордену нормативного характеру – це джерела, які характеризують Товариство Ісуса, його устрій і правила, що визначали діяльність усіх єзуїтів і домів в усьому світі: статут («Конституції»), постанови (канони, декрети) Генеральних Конгрегацій, розпорядження генерала (ординації), «Положення про навчальні заняття Товариства Ісуса» (*Ratio studiorum*) [12]. Автор «Конституції», засновник ордену Ігнатій Лойола зайнявся написанням статуту у 1541 році, а обнародував в 1558 р. Зміст статуту неодноразово змінювався іншими генералами. Більшість доповнень стосується прав і обов'язків генерала [13]. Статут містить принципові положення

діяльності Товариства, права й обов'язки єзуїтів і домів ордену [14]. Це дозволяє вивчити відмінності ордену від інших чернечих орденів (у структурі, статуті, підготовці членів), проаналізувати принципи та методи діяльності, виявити причини успіхів та невдач у його керуванні.

Принципи роботи ордену, дисципліну й підпорядкування єзуїтів керівникам Товариства розкривають правила, що розробив І. Лойола. «Правила скромності» складається з 13 пунктів, які вчать членів ордену, як варто поводитися, розмовляти, вдягатися, яку міміку використовувати [15]. Особливе значення для характеристики сутності ордену й підготовки його членів мають «Духовні вправи» [16] – комплекс заходів ідеологічного й психологічного впливу на людину для створення ідеального єзуїта. Документ складається з прологу («Початок і основа») і «Чотирьох тижнів», у яких викладені детальні способи впливу на світогляд і психіку людини [17]. Ці документи винятково важливі для вивчення причин успіху ордену щодо релігійного впливу й поширення католицизму, тому що дозволяють дослідити методи його діяльності, регламентацію дій єзуїта, методику вироблення слухняності й способи створення єзуїтами сприятливого враження про орден у суспільстві.

Для всіх шкіл ордену існували єдині правила – «Положення про навчальні заняття Товариства Ісуса» (*Ratio studiorum*)), які являють собою комплекс правил, укладених у 1586 р. У 1591 році був виданий текст для обговорення, а в 1599 році побачив світ його остаточний варіант, що надалі удосконалювався. «Положення...» дає уявлення про обсяг навчальних занять, визначає повноваження в управлінні колегіумами керівників ордену, встановлює обов'язки викладачів відносно доктрини, способу читання лекцій, порядок занять, обов'язки студентів-єзуїтів [18]. Отже, даний документ дозволяє вивчати єзуїтську систему освіти.

Один із документів, «*Monita privata Societatis Iesu*» («Таємні наставляння»), орден заперечує як власний. За версією Товариства, цей документ – анти єзуїтський твір, написаний колишнім єзуїтом Г. Загоровським у відповідь на його вигнання з ордену в 1612 р. Загоровський стверджував, що це таємна інструкція генерала. Книгу було опубліковано вперше в Кракові в 1614 році, а згодом було перекладено іспанською, португальською й російською мовами [19]. «Таємні наставляння» опубліковані у «Віснику Південно-Західної й Західної Росії» і в роботі дослідника Ю.Ф. Самаріна [20]. Вони складаються з 16 розділів, назви яких говорять про напрямки діяльності ордену. Якщо даний документ не є таємною інструкцією генерала ордену, а роботою Г. Загоровського, це не зменшує значення історичного джерела, більшість положень якого підтверджуються іншими документами. Нажаль, даний документ є маловживаним сучасними дослідниками. Таким чином, документ, безумовно, стане у нагоді для вивчення методів діяльності ордену.

Крім загальних документів для всіх єзуїтів, керівники ордену видавали інструкції, розпорядження й рішення, спрямовані конкретним членам чи домам ордену з визначених проектів і напрямів діяльності. Зокрема, серед таких документів є інструкція віце-провінціала Польської провінції Ф. Суньєро (січень 1573 р.) єзуїтові П. Скарзі для виконання доручення [21], інструкція А. Поссевіно єзуїтам, які були залишені у Москві [22]. Подібні інструкції дозволяють проаналізувати механізм створення домів і організацію діяльності ордену в регіоні.

Крім загальних правил для всіх єзуїтських навчальних домів існували й особливі інструкції для колегіумів регіону, вироблені у зв'язку з особливостями роботи в ньому. Так, у 1582 році А. Поссевіно розробив правила колегіуму для дітей слов'ян [23]. У 1613 році для Луцького колегіуму було розроблено інструкцію, що полегшувала дітям православних жителів перехід у католицизм й роботу єзуїтів [24]. Саме існування цих інструкцій говорить про особливості роботи ордену в регіоні і дозволяє вивчити пристосування єзуїтської методики до конкретних умов.

Взаємодія керівників ордену з підлеглими здійснювалася через прямі вказівки й листи. Керівники провінцій давали розпорядження підлеглим із різних питань, про що свідчать листи ректорам Ярославського й Львівського колегіумів. Наприклад, листи до Львівського колегіуму щодо статуту ордену єзуїтів [25]. Вони дозволяють проаналізувати роботу керівників ордену, проблеми конкретних домів.

Про способи впливу ордену на верхівку суспільства розповідають інструкції, які єзуїти давали окремим церковним діячам. З найменшими деталями описує дії у справі поширення унії інструкція, отримана митрополитом Михайлом Рогозою [26]. Цей документ, опублікований ще в 1842 році Й. Лукашевичем як витяг із листа ректора Віленського єзуїтського колегіуму до М. Рогози [27], неодноразово привертав увагу дослідників і викликав неоднозначні оцінки щодо його вірогідності й значення [28]. На наш погляд, документ достовірний і вплинув на дії М. Рогози, оскільки положення інструкції частково підтверджуються діяльністю митрополита.

Велике значення для розкриття діяльності ордену мають звіти, повідомлення й офіційні листи всіх єзуїтів керівникам про свою роботу. Однак ці документи відомі надзвичайно мало, і рідко хто з дослідників має можливість ознайомитися із ними. Окремі фрагменти звітів можна зустріти у творах єзуїтів [29]. Деякі повідомлення та звіти є в працях дослідників, збірниках документів, наприклад, звіт А. Поссевіно про виконання релігійної місії у Москві [30]. Нерідко єзуїти висловлювали ідеї щодо реалізації цілей Товариства. Поссевіно пропонував список робіт католицьких теологів для поширення ідеї унії серед українців, а Петро Скарга – способи введення унії у східнослов'янському регіоні [31]. Ці пропозиції дозволяють вивчати як окремі справи ордену, так внутрішні процеси в Товаристві, його відносини з курією.

Велике значення має документація домівордену (інвентарі, книги доходів і витрат) [32]. Збережені в ДЦІАУ міста Львова реєстри документів Львівського, Ярославського колегіумів і колегіуму с. Ляшів [33] дають змогу простежити процес створення єзуїтських колегіумів і монастиря у Львові, частково їхнє матеріальне забезпечення, але не дають докладних фактів про функціонування домів. Частково ці документи не використовувалися, або мало аналізувалися дослідниками, тому їх застосування задля характеристики діяльності Товариства в Україні дозволить отримати більш повну картину сфер зацікавлень ордену, методів релігійного впливу та населення та ролі ордену в регіоні.

Таким чином, документи католицької церкви та єзуїтів численні й інформативні. Це пояснюється специфікою церкви та ордену, які ретельно фіксували свою діяльність. Джерела дозволяють накопичити інформацію про створення й роботу домів, проаналізувати характер їхньої діяльності та вплив на населення. Більшість документів ордену датовані рубежем XVI-XVII ст., періодом підготовки й здійснення Берестейської церковної унії. У зазначений період у регіоні активізується діяльність ордену у зв'язку з появою додаткових можливостей для реалізації його цілей. Основними мовами документів є латинська і польська, крім того, представлені документи російською та італійською мовами. Більшість документів містить оцінки діяльності єзуїтів, природно, із позиції самого Товариства. Найбільш наближений до достовірності матеріал цих джерел – конкретна інформація про наявність єзуїтських домів і роботу єзуїтів. Кількісні, якісні характеристики чи оцінки діяльності ордену потребують перевірки й зіставлення з джерелами не єзуїтського походження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блинова Т.Б. Иезуиты в Белоруссии (Их роль в организации образования и просвещения) / Тамара Борисовна Блинова. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 425 с.
2. Опря А.В. Орден єзуїтів та його діяльність на українських землях у XVI – XVII ст. в сучасній українській історіографії / А.В. Опря // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. – 2009. – Т. 19. – С. 134-140.
3. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. / Тетяна Шевченко. – Львів: Свічадо, 2005. – 340 с.
4. Учредительная булла “Общества Иисуса” Павла III. 27 сентября 1540 г. // Ардашов П.Н. Хрестоматия по всеобщей истории / П.Н. Ардашов. – Ч.1. – К., 1914. – С. 165.
5. «Magna charta» (булла римського папи Павла III) // Орден иезуитов: правда и вымысел. Сб. / Сост. А.Лактионов. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – С. 531-534.

6. Плохий С.Н. Папство и Украина (Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв.) / Сергей Николаевич Плохий. – К.: Вис, 1989. – С. 27.
7. Бреве папы Григория XIII А. Поссевино. 1580 г., августа 17. Рим; Бреве папы Григория XIII А. Поссевино. 1581 г., марта 18. Рим // Памятники культурных и дипломатических сношений России и Италии: в 3 т. – Л.: АН СССР, 1925. – Т. 1. – Вып. 1. – 1925. – С. 142, 215.
8. Запись о денежной выдаче А. Поссевино. 1581 г. марта 29. – Рим; Письмо А. Поссевино нунцию Дж.-А. Калигари. 1579 г., ноября, 21. – Торвезунд // Памятники культурных и дипломатических сношений России и Италии: в 3 т. – Л.: АН СССР, 1925. – Т. 1. – Вып. 1. – 1925. – С. 90, 228.
9. Блинова Т.Б. Вказ праця. – С. 88.
10. Мараш Я.Н. Ватикан и католическая церковь в Белоруссии / Яков Наумович Мараш. – Минск: Беларусь, 1971. – С. 18.
11. Плохий С.Н. Вказ праця. – С. 44.
12. Лойола І. Конституції Товариства Ісуса та їх Додаткові Норми / Ігнатій Лойола [пер. з англ. А. Маслюх]. – Львів: Свічадо, 2005. – 532 с.
13. Быков А. А. И.Лойола, его жизнь и общественная деятельность / Александр Алексеевич Быков – СПб., 1891. – С. 70.
14. Лойола І. Конституції...
15. Лойола И. Правила скромности // Блинова Т.Б. Вказ праця. – С. 18-19.
16. Лойола І. Духовні вправи св. Ігнатія Лойоли [Текст] / Ігнатій Лойола; пер. А. Маслюха; Товариство Ісуса в Україні. – Львів : Свічадо, 2006. – 248 с.
17. Тонди А. Иезуиты [Текст]: пер. с ит. / Алигьеро Тонди; ред. и вступ. ст. Ф.Н. Олещука. – М.: Изд. иностр. лит., 1955. – С. 130-131, 137-139, 143.
18. Ratio Studiorum. Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти: пер. с лат. / Пер. Ростислав Паранько; Пер. з англ. Андрій Маслюх. – Львів: Свічадо, 2008. – 252 с.
19. «Monita privata Societatis Iesu» («Тайные наставления») // Вестник Юго-Западной и Западной России. – К., 1862. – Т. 2. – С. 71-76.
20. «Тайные наставления» // Самарин Ю.Ф. Иезуиты и их отношения к России / Юрий Федорович Самарин. – С. 429-460.
21. Інструкція віце-провінціала ордену єзуїтів Ф. Суньєро, даній П.Скарзі на час його подорожі в Литву через Русь, щодо поступової експансії цього ордену на руські і литовські землі шляхом заснування єзуїтських колегіумів. 1573 р., січень, Вільно // Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – поч. XVII ст.: Зб. док-в і мат-в). – К.: Наукова думка, 1988. – С. 70-72.
22. Инструкция иезуитам в Москве // Переписка пап с российскими государями в XVI в. – СПб., 1834. – С. 9-20.
23. Плохий С.Н. Вказ праця. – С. 28.
24. Харлампович К.В. Западнорусские православные школы XVI – начала XVII вв. Отношение их к инославным / Константин Васильевич Харлампович. – Казань, 1898. – С. 104-105.
25. ЦДІАУ у Львові. Ф. 140. Оп.1. Спр. 111. Арк. 2-25; Спр. 123. Арк. 1-2.
26. Инструкция иезуитов митрополиту Михаилу Рогозе // Лиллов А.И. О зловердных действиях иезуитов в отношении к православной церкви в России в конце XVI и в начале XVII вв. / Александр Ильич Лиллов. – Казань, 1856. – С. 157-164.
27. Lukaszewic: J. Dzieje kościołów wyznania hclwccickigo w Litwie. – Т. I. – Poznań, 1842. – S. 70-72.
28. Тимошенко Л. Єзуїти і Берестейська унія / Л. Тимошенко // Київська старовина. – 2001. – №4. – С. 48.
29. Годовикова Л.Н. Московское посольство Антония Поссевино / Л.Н. Годовикова // Вестник Московского университета. – 1970. – № 5. – С. 89-100.
30. Поссевино А. Беседы о религии А. Поссевино с великим князем московским Иваном Васильевичем // Иван Грозный и иезуиты: миссия Антонио Поссевино в Москве: [сборник] / [сост. и предис. И.В. Курукина, пер. с нем. С.П. Гиждеу, пер. с лат. Л.Н. Годовиковой]. – М.: Аграф, 2005. – С. 168-186.

31. Лист П. Скарги генералові єзуїтів К. Аквавіві про мотиви та заходи щодо насадження унії на руських землях. 1595 р., вересня 27, Краків // *Боротьба...* – С. 122-123.
32. Шевченко Т. Вказ. праця. – С. 13-14.
33. ЦДІАУ у Львові. Ф. 140. Оп.1. Спр. 200. Арк. 3-4 зв. Арк. 5; Спр. 297. Арк. 1-5, Спр. 298. Арк. 1-34; Ф. 132. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 386, Спр. 902. Арк 1-4, Спр. 997. Арк 1-3.

СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Романцова Н. І.

Важливу роль у наукових працях М. Грушевського початку ХХ століття відіграв соціологічний аспект, особливо після його більш тісного контакту з представниками французької соціологічної школи Е. Дюркгейма. Ця обставина кардинально змінила підходи вченого до висвітлення історичних проблем, адже історик був впевнений, що саме соціологія надасть можливість успішного розв'язання досліджуваних ним питань на більш сучасному європейському науковому рівні. Від цього часу ця галузь науки стала, за висловом О. Прицака, «пасією» видатного вченого, що призвело до переосмислення ним теоретичних аспектів української історичної науки. Зазначена тема є актуальною, але недостатньо дослідженою.

Певною мірою це питання розглядалося в історіографії. Дослідник соціологічної моделі М. Грушевського В. Масненко звернув увагу на те, що «В. Липинський уважно стежив за науковим доробком» вченого, включаючи його соціологічні праці [10, с. 216]. З іншого боку, В. Тельвак, аналізуючи наукову діяльність Михайла Сергійовича еміграційної доби, зауважив, що В. Масненко вказав на невдоволення М. Грушевського «дотеперішнім рівнем висвітлення проблем у власних працях», а це «підштовхнуло історика до серйозних соціологічних досліджень [15, с. 182].

У спеціальній праці, присвяченій емігрантському періоду наукової діяльності М. Грушевського, В. Тельвак зауважив, що проблема його соціологічних досліджень найменш вивчена у грушевськознавстві [15, с. 181]. Сучасний історик відзначає, що в українських інтелектуальних колах «Початки громадянства» Михайла Сергійовича були сприйняті надзвичайно зацікавлено як перша україномовна праця, що зосереджувалася на осмисленні низки важливих соціологічних проблем. На її появу відгукнувся М. Сумцов і, підводячи підсумки своєму критичному огляду, зауважив, що ця праця – «гарний здобуток української науки» [15, с.182]. В. Тельвак навів також думку В. Липинського, який звернув увагу на багатство проаналізованих М. Грушевським у «Початках громадянства» соціологічних теорій й широту використаних джерел та літератури. Втім, на його переконання, «обрана дослідником концепція є хибною, внаслідок чого праця постає цінною по зібраному в ній матеріялові і баламутною по зроблених з нього виводах» [15, с.183].

І. Шостак у своїй праці зазначила, що вивчення соціологічної теорії мало свій вплив на зміну методологічної орієнтації М. Грушевського у бік соціологізму, і з цього приводу В. Ульяновський зазначає, що, починаючи з 1903 р., вчений «фактично вперше в українській історіографії застосовує історико-соціологічний метод, розроблений на межі ХІХ–ХХ ст. європейським позитивізмом» [18]. О. Ясь констатував, що Б. Крупницький уважав «Початки громадянства» М. Грушевського «свого роду теоретичним підсумком його практичної діяльності, як історика України» [19, с.127].

Наведені історіографічні оцінки свідчать про те, що далеко не всі аспекти щодо історіографії соціологічних досліджень Михайла Сергійовича проаналізовані. Метою розвідки є аналіз стану висвітлення в українській історіографії питань щодо соціологізації наукових праць видатного вченого.

Відійшовши від політики, М. Грушевський під час еміграції особливу увагу звернув на соціологію як в науковій, так і організаційній діяльності. Восени 1919 р. М. Грушевський видав книги: «Abrege' del'Histoired'Ukraine? Antologiedelitte' ratureukreinienne'» (спільно з донькою своєю Катериною), «Початки Громадянства (Генетична соціологія)» [3, с. 240]. М. Грушевський у своїй головній соціологічній праці визначив перше завдання генетичної соціології – «як виникло громадянство, як формувалось і розвивалось, в яких формах, під якими впливами і тенденціями» [5, с. 56]. Вчений також зазначив, що «... рішаючи ролю в вічних змінах людського життя сеї неустанної конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування переваги то одних то других» [5, с. 4]. Визначний історик, аргументуючи цю думку, підкреслив, що «в тій великій кризі, котру переживаємо ми, переживає весь світ, - коли паде старе і в тяжких муках і зусиллях родиться нове – котрого образу і вигляду людство ще не може відгадати, - більш ніж коли небудь,... культурна людина відчує потребу вяснити собі ті дороги, котрими людство прийшло до нинішніх форм громадського пожиття, і ті що лежать перед ним» [5, с. 5].

В українській історіографії ХХ ст. виявилася поляризація поглядів істориків радянських істориків та представників діаспори на діяльність М. Грушевського в еміграції. Історіографічні оцінки радянського часу щодо наукової праці Михайла Сергійовича майже не зустрічалися або ж відзначалися ідеологічною упередженістю і представлені переважно енциклопедичними статтями.

У справі вивчення наукової спадщини Великого українця, його науково-організаційної діяльності багато зробили українські діаспорні історики. В рамках цієї роботи дослідники закордоння не залишили поза увагою питання соціологічних досліджень у науковій діяльності визначного вченого.

Засновник грушевськознавства Л. Винар вказав на «поширення методологічної основи школи Грушевського, що включала соціологічно-порівняльний метод». Діаспорний історик підкреслив, що в той час і сам вчений, і його співробітники в деякій мірі перебували під впливом школи Е. Дюркгейма, і це, на думку дослідника, «вплинуло на вивчення соціологічної бази українського історичного процесу» [3, с.30].

О. Прицак наголошував на тому, що М. Грушевський уявляв «завдання соціологічного дослідження ранніх часів» з точки зору залежності мислення від соціального процесу: «спочатку від колективізації людського пожиття, потім від економічної і соціальної диференціації стало реальним і безсумнівним фактом для кожного соціологічно орієнтованого дослідника» [12, с. LIX–LX]. Діаспорний вчений, торкаючись завдань, які постали перед визначним істориком при написанні його фундаментальної праці зазначив, що «соціологічний підхід вимагав цілком інших розмірів, ніж ті, що могла дати структура «ІУР», уперше запланована (1897), як соціальний, економічний і культурний синтез історії народу» [12, с. LXIV]. Дослідник підкреслив, що «томи 1-6 писані істориком-позитивістом, а дальші томи – соціологом-істориком» [12, с. LXV].

Сучасний історик О. Ясь, дискутуючи з О. Прицаком щодо думки про соціологічну спрямованість «Історії України-Руси», поставив під сумнів твердження діаспорного вченого. Але все ж дослідник зауважив, що «...в передвоєнні роки намітився тільки загальний вектор епістемологічних зацікавлень М. Грушевського, пов'язані із соціологізацією історії, котрі логічно впливали зі спроб модернізації позитивістських дослідницьких стратегій, якими тією чи іншою мірою переймалися більшість професійних істориків початку ХХ ст.» [19, с. 125]. О. Ясь звернув увагу на те, що «власне, виклади М. Грушевського з соціології, кінець-кінцем, і виплекали його відому працю «Початки громадянства (генетична соціологія)» [19, с.127]. На думку науковця, в цій роботі спостерігається також багато «інших концептів (органіцизм, солідарність, енергія та ін.), що їх історик активно вживав у своїх розвідках довоєнної доби. У соціологічній студії 1921 р. автор не тільки переосмислив ці терміни-інструменти, а й прагнув висвітлити їх у контексті змагання/чергування колективного та індивідуального на історичній сцені» [19, с.144–145]. Автор сучасного дослідження також зазначив, що Михайло Сергійович на сторінках «Історії України-Руси», розглядаючи часи Хмельниччини, «розмірковував про трансформацію колективних й індивідуальних уявлень» [19, с. 145].

С. Заброварний звернув увагу на те, що, з метою ознайомлення західноєвропейської громадськості з соціальною історією України та її сучасним життям і науковими дослідженнями, М. Грушевським було організовано «публічні лекції на історично-соціологічні теми, нав'язував контакти з науковими організаціями та окремими вченими ..., публікував статті та матеріали українських учених ... у французькій мові» [8, с. 354].

В розвитку сучасного грушевськознавства проблема, яка розглядається, знайшла широке висвітлення. Саме сучасні українські історики приділили увагу цьому важливому аспекту наукової діяльності М. Грушевського особливо під час його еміграції. Як зазначив О. Романів, М. Грушевського можна вважати одним з фундаторів модерної української соціології [13, с. 88]. В. Тельвак вказує на важливість віденського періоду в житті та діяльності М. Грушевського. Науковець констатує, що в цей період Михайлом Сергійовичом була підготовлена «важлива теоретична праця «Початки громадянства (генетична соціологія)», ... написана під враженням революційних подій і відбила тогочасні творчі пошуки дослідника, пов'язані з проблемою початкового етапу розвитку українського народу, його державності, співвідношення громадсько-народного та державного ладу» [15, с.181–182].

Цікавою з історіографічної точки зору є думка В. Білодіда на світогляд М. Грушевського, який еволюціонував від романтичного народництва через «позитивне» до народництва, «угрунтованого в критично переосмисленій соціології Е. Дюркгейма та його школи» [1, с. 48]. Сучасний науковець констатує, що з 1909 р. М. Грушевський усвідомлює себе істориком-соціологом і, виходячи з цього, тлумачив соціологію як науку «про певні загальні й постійні тенденції та форми соціального розвитку». Вчений дійшов висновку про вирішальну роль в історії «конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування то одних, то інших». Свою добу історик розумів як реакцію проти «індивідуалізму і клясовости ... новішого «цивілізованого ладу» та повороту до колективізму і солідарности». Спростував моністичну методологію соціального пізнання. За способом мислення – радше соціологізуючий позитивіст-емпірик» [1, с. 49].

В біографічному нарисі про М. Грушевського Ю. Шаповал визначив, що в основу праці «Початки громадянства. Генетична соціологія» увійшли лекції, які вчений читав упродовж 1920–1921 років для української інтелігенції і студентської молоді на курсах, організованих Українським соціологічним інститутом. Сучасний історик зробив висновок, що це була перша україномовна книга, яка «подавала в систематизованому вигляді теоретичні та історичні проблеми соціології з включенням західноєвропейських соціологічних концепцій, визначила початки заснування української соціології» [17, с. 219–220].

Л. Чугаєвська в праці, присвяченій науковій діяльності українських вчених-соціологів в еміграції, зауважила, що соціологічні погляди М. Грушевського формувалися під впливом «класичного позитивізму та соціології О. Конта, Е. Дюркгейма, етнології та психології В. Вундта і були відтворені в таких його працях: «Початки громадянства», «На порозі нової України», «Хто такі українці і чого вони хочуть?» та інших». Сучасна дослідниця відзначила, що, аналізуючи соціальну еволюцію та соціальні факти в минулому, історик вбачав «вирішальну роль у змінах людського життя через конкуренцію індивідуалістських і колективістських тенденцій та їх періодичне чергування. Боротьба цих двох тенденцій зумовлює ритм соціальної еволюції». Л. Чугаєвська підкреслила, що одним із основних завдань соціології вчений вважав «вивчення соціальних процесів у суспільстві» [16, с.57–58].

І. Шостак у своїй статті зазначила, що цариною соціологічних інтересів М. Грушевського були фактори «соціальної еволюції, закони суспільного розвитку, суть соціології, генетична соціологія, критика західних теорій». Дослідниця проаналізувала головну соціологічну працю історика і зробила висновок, що ця розвідка дає можливість скласти уявлення про погляди автора на предмет і проблематику соціологічної науки» а також визначила розуміння великим вченим завдань соціології [18].

О. Копиленко, аналізуючи методологічну складову праці М. Грушевського «Початки громадянства», підсумував, що вона надає можливість «зробити певні висновки, щодо джерел та

основ світогляду» вченого, «прокладає шлях від загальних законів розвитку людства до історії України» [9, с. 28].

Отже, історіографічний огляд соціологічних досліджень М. Грушевського підкреслив багатогранність наукової спадщини визначного історика, соціологічна складова якої надала можливість більш ретельного переосмислення його наукового надбання. Історіографічний аналіз питань соціологізації наукових праць Михайла Грушевського виявив дослідницький інтерес з боку українських істориків до цієї теми. Особливо це стосується представників емігрантської та сучасної української історичної науки. Діаспорні історики (Л. Винар., С. Заброварний, О. Пріцак) довели, що застосований М. Грушевським соціологічно-порівняльний метод в історичному дослідженні як соціальний, економічний та культурний синтез історії народу, розширив можливості більш системного її вивчення вченим. Було вказано, що визначний вчений своїми публічними лекціями на історико-соціологічну тематику популяризував у західноєвропейському науковому середовищі соціальну історію України.

Сучасні українські історики (В. Білодід, О. Копиленко, В. Тельвак, Л. Чугаєвська, І. Шостак, О. Ясь та інші) проаналізували соціологічні праці історика і визначили світоглядну еволюцію Михайла Сергійовича від романтичного народництва до критичного переосмислення соціології. Аналіз його соціологічного доробку визначив співвідношення «громадсько-народного» та державного ладу, а також основних питань соціології як науки та соціологічних ідей в українознавстві. Сучасними істориками було простежено переосмислення дослідницьких стратегій вченого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід В. Грушевський Михайло Сергійович / В. Білодід // Філософська думка в Україні: Біобібліогр. словник / Авт. кол.: В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2002. – С. 47–51.
2. Брегеда А. Соціологія: Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни / А. Брегеда., А. Бовтрук., Г. Дворецька. – К.: КНЕУ, 1999. – 124 с.
3. Винар Л. Михайло Грушевський – історик України / Л. Винар // Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: «НТШ», 1994. – С. 13–32.
4. Грушевський М. Автобіографія. – 1926 / М. Грушевський // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 220–240.
5. Грушевський М. «Початки громадянства (генетична соціологія)». – [Wien], 1921. – 328 с.
6. Грушевський М. Про українську мову й українську справу / М. Грушевський // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 18–41.
7. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки / Я. Дашкевич // Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: НТШ, 1994. – С. 93–102.
8. Заброварний С. Економічні погляди Михайла Грушевського / С. Заброварний // Український історичний збірник. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 352–368.
9. Копиленко О. Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність / О. Л. Копиленко. – К.: Либідь, 1991. – 184 с.
10. Масненко В. Харизма Богдана Хмельницького в осмисленні Михайла Грушевського / В. Масненко // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ-Нью-Йорк-Париж-Львів, 2000. – С. 213–141.
11. Панько Т. Концепція української літературної мови в системі науково-культурологічних поглядів Михайла Грушевського / Т. Панько // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і

матеріалів Міжнародної ювілейної конференції присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 111–129.

12. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / О.Прицак // Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1991. – Т.1. – С. XL–LXXIII.

13. Романів О. Михайло Грушевський і його роль у становленні та розвитку української національної науки (Наукове товариство ім. Шевченка у Львові) / О. Романів // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: НТШ, 1994. – С. 80–93.

14. Тарабан В. Погляди М.С.Грушевського на історичний процес [http](http://vlp.com.ua/files/39_0.pdf) / [Електронний ресурс] В. Тарабан. – Режим доступу ://vlp.com.ua/files/39_0.pdf

15. Тельвак В. Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років / В. Тельвак // Історіографічні дослідження в Україні : Зб. наук. праць. – 2008. – Вип.15. – С.181–203.

16. Чугаєвська Л. Наукова діяльність українських вчених-соціологів в еміграції // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2013. – Вип.12. – С. 56–62.

17. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с.

18. Шостак І. Внесок Михайла Грушевського у становлення української соціологічної науки / І. Шостак // Наукові записки. Історичні науки. – Острог, 2007. – Вип. 8. – С. 200–220.

19. Ясь О. «Коллективний чоловік» на авансцені історії: соціологізація минувшини в дослідницьких практиках М.Грушевського / О. Ясь // УІЖ. – 2014. – №6. – С. 123–149.

ПРОЦЕСИ ДІЛОВОДСТВА В УКРАЇНІ У 1920–1930 – Х РР.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД.

Сальнікова Н.В.

На сучасному етапі проведення реформ державного управління, соціально-економічних перетворень в Україні важливого значення набуває вивчення не лише концептуальних засад таких перетворень, а й ґрунтовний аналіз позитивного досвіду попередніх років. Парадигмальні пошуки привертають увагу дослідників діловодства до періоду 1920 – 1930-х рр., специфіка якого полягала у закладанні наукових та методичних основ документування управлінської інформації, а також формуванні засад національної системи діловодства.

Перша половина 1920-х рр. характеризується широкою пропагандою та вивченням західноєвропейської та американської літератури з наукової організації праці, зокрема теорій управління, пов'язаних з іменами Тейлора, Файоля та інших. Значний масив перекладеної літератури впливав на погляди окремих авторів (Р. С. Майзельс, Е. К. Дрезен), як і їх попередній досвід. Так, Р. С. Майзельс акцентував увагу на правових аспектах діяльності установ, розглянувши проект положення про управління справами в цивільних установах та висвітливши питання НОП та раціональної організації діловодства в державних установах [18]. Запозичення знань з багатьох сфер людської діяльності властиве працям В.Д. Покровського та П. В. Верховського. Зокрема, П. В. Верховський роз'яснює значення обов'язкових постанов, підкреслюючи роль мови та стилю їх викладення, на конкретних прикладах доводить необхідність роботи з мовою та стилем службових документів [6]. В.Д. Покровським у праці «Рационализация делопроизводства» (1926) подані визначення понять «діловодство», «класифікація кореспонденції», «листування», «технічні питання ведення діловодства та організація документообігу» тощо [27]. А. А. Ерасмус математично обґрунтовував проектування

раціональної системи управління, подавши практичні пропозиції з раціоналізації діловодства та виклавши методи обстеження та реорганізації діловодства в установах [35]. Автором докладно викладено сутність та етапи обстеження установи, основні принципи розробки плану реорганізації та його зміст, а також технічні «посібники» – характеристики реєстраційної та групової карток, бланки паперу тощо, та проаналізовано сучасні досягнення в способі зберігання паперів на Заході. Крім того, А. Ерасмусом проаналізовано систему діловодства в Наркоматі шляхів сполучення, розкрито позитивні та негативні сторони цієї системи.

У другій половині 1920-х рр. актуальність удосконалення державного апарату та діловодства, їх тісний зв'язок з проблемами наукової організації праці поставили в центр уваги пошуки нових форм і методів раціоналізаторської діяльності. Створення нових дослідницьких центрів НОП, реорганізація діючих раціоналізаторських органів, багатий практичний досвід діяльності нопівських установ слугували тією основою, на якій сформувалися нові напрями раціоналізації державного апарату. Досвід реалізації раціоналізаторських ідей у радянських установах, за окремим винятком, став поштовхом для більшості праць, створених у 1920-х рр. Кількісне та якісне збільшення органів раціоналізації, вивчення та узагальнення їх досвіду сприяло не лише збільшенню обсягу видання спеціальних праць, а й підвищенню їх наукового рівня. Ключові позиції того чи іншого автора, його погляди визначалися загальним рівнем розробок, властивих тому органу, який він представляв.

Крім популярних брошур, що видавалися в 1920-1930-х рр. з питань раціоналізації структури та штатів радянських установ, з'явилися спеціальні дослідження, зокрема монографії, відмінною ознакою яких була спроба узагальнити досвід практичної роботи окремих відомств у справі удосконалення структури та вироблення єдиних критеріїв при виборі тієї чи іншої системи побудови державного апарату, Це, зокрема, праці Л. А. Бизова, Е. К. Дрезена та ін. [4; 5; 11].

У 1920-х роках, крім уніфікації форм документів, кількості та складу реквізитів, обговорювалося й питання про зміст документа. Поширення уніфікації на текст документа було пов'язане з усвідомленням того факту, що, як відзначив М. Левінсон, «словесна форма службових паперів, документів та інших письмових матеріалів так чи інакше впливає на техніку роботи управлінського апарату, викликаючи різні за кількістю витрати часу та засобів...» [17, С.21]. У статті «Приказ какобъектрационализации» [17] він розкриває історію наказу з моменту його проникнення в цивільні установи з діловодства старої армії до тієї форми наказу, що склалася до середини 1920-х років. Він критикує практику, що походить від «Положения о письмоводстве и делопроизводстве в военном ведомстве» 1911 року, за якої в один наказ об'єднуються всі окремі розпорядження на кожен день, і робить висновок, що накази слід замінити розпорядженнями та при цьому індивідуалізувати кожне з них. Для видання розпоряджень М. Левінсон пропонує використовувати розроблені ним форми. Однак така позиція автора викликала жваві суперечки. В ряді праць, що з'явилися після опублікування статті М. Левінсона, містяться серйозні та обґрунтовані заперечення такому підходу до уніфікації наказу. Автори цих праць, такі, як М. Дзиомко та інші, відзначали, що, пропонуючи замінити наказ розпорядженням, М. Левінсон, по суті, змінює лише назву документа, не торкаючись його змісту [10].

Не дивлячись на великий обсяг практичних робіт у сфері документації у 1920-х роках, питання теорії розроблялися досить слабко. В наукових сферах жваво обговорювалася можливість застосування стандартизації. Усі автори це питання пов'язували з так званим виробничим трактуванням установи. Сутність цієї тези сформулювала Є.Ф. Розмирович, яка у праці «Основные положения по рационализации аппарата госуправления» виробничі процеси установи та підприємства зводила до однакових елементів: сировини, знарядь праці та робочої сили. Відмінність вона бачить лише в тому, що у виробничому процесі установ сировиною можуть бути не лише речові об'єкти – справи, документи, статистичні таблиці, а й люди, певні дії чи явища в їх сукупності [30].

Важливе значення для розвитку теорії та практики документаційного забезпечення управління мала діяльність НК РСІ УРСР. Основні етапи розвитку робітничо-селянської інспекції, зокрема процеси становлення соціалістичного контролю в УРСР, утворення та розвиток РСІ, зміна її функцій у залежності від завдань радянського будівництва та практична діяльність РСІ з поліпшення державного апарату, висвітлені у праці А. Ротта, виданій у Харкові 1931 року. 1928 року у Харкові НК РСІ видала «Підручник діловодства сільських рад та районних виконавчих комітетів».

НК РСІ СРСР мала власне видавництво, де публікувалися праці відомих авторів. Так, 1925 року вийшла друком праця Л.А. Бизова та М.М. Ікономова «Справочноедело. Принципы и организация», в якій розглядаються теорія та практика довідкової служби, наводяться рекомендації раціональної форми довідкової роботи в діловодстві державних установ та підприємств [5]. Того ж року у видавництві вийшла праця М. Бруна «Карточная система делопроизводства и вертикальный способ хранения переписки» [3], в якій висвітлюються переваги та недоліки журнальних і карткових систем реєстрації документів, розкрито питання організації карткової системи діловодства, а також праця М.А. Вітке «Организация управления и индустриально-развитие», в якій автор висвітлює питання документообігу у великих установах, аналізує схеми документообігу сучасної державної установи, подає рекомендації стосовно шляхів його раціоналізації [8]. 1927 року видавництво видало ґрунтовну працю – «Делопроизводство административных учреждений», в якій були наведені типові інструкції, затверджені НК РСІ РСФСР у вересні 1926 р. У додатках були подані рисунки карткового устаткування, реєстраційні форми, трафаретні документи [9].

1929 р. у видавництві Інституту техніки управління (Москва) була опублікована праця В. Борзенка, Г. Кувшиннікова та О. Яновича, в якій подаються практичні поради з організації центрального діловодства, механізації канцелярської праці установи та організації машинописного бюро [1]. А. Б. Брауде та Б. Д. Гіллер у праці «Безрегистрационная система делопроизводства» виклали головні принципи та переваги безреєстраційної системи діловодства, а також навели класифікатор кореспонденції НКФін СРСР на 1928-1929 рр. [2]. У. Кларк у праці «Формы оперативного делопроизводства промышленных предприятий» виклав методику складання та оформлення документів з обліку та планування в різних відділах промислових підприємств [14]. Л. В. Мануйлов у праці «Специальное делопроизводство» розкрив питання організації діловодства з особового складу [19]. У збірнику авторів В. І. Мейльмана, Н. В. Фолькмана та А. В. Ейхенвальда вміщено інструкції та типові норми у сфері діловодства [20].

Ґрунтовною є праця В. Мейльмана, видана у видавництві 1930 р. - «Руководство по делопроизводству учреждений и предприятий», в якій автором підводяться підсумки раціоналізаторської роботи у сфері діловодства в перші роки радянської влади. Розглядається сутність безреєстраційної системи та методи реорганізації діловодства на її основі, широко висвітлюється комплекс питань, пов'язаних з раціональним веденням діловодного процесу в окремих підприємствах та в установах [22]. В іншій праці автора – практичному керівництві з організації діловодства на наукових засадах, коротко висвітлено історію діловодства в Росії, охарактеризовано його сучасний стан. Значна увага зосереджена на методиці обстеження діловодства, детально розглянуто питання організації роботи канцелярії, підготовки документів, зберігання справ, впровадження карткової системи в діловодну практику, а також автором подано класифікатор справ за індивідуальною системою. У додатках автором також наведено 43 форми та рисунки [21].

Крім окремих праць у видавництві Інституту техніки управління публікувалися й збірники статей, збірники інструкцій, постанов та інших нормативних актів радянської влади, праці зарубіжних авторів з питань діловодства тощо. Зокрема збірник «Новое в делопроизводстве», в якому містилися статті, що висвітлювали питання ведення діловодства в Німеччині [23], збірник «Очередные вопросы улучшения госаппарата», в якому на матеріалах НК РСІ СРСР висвітлено питання, пов'язані з реорганізацією роботи окремих ланок державного

апарату, наводяться практичні рекомендації з раціоналізації управління промисловістю, сільським господарством, комунальним господарством тощо [26]. Збірник «Основные директивы по рационализации учреждений», укладений В. І. Мейльманом, містив директивні матеріали партійних з'їздів та конференцій, ЦКК ВКП(б) та НК РСІ, а також директиви ВРНГ СРСР з раціоналізації трестів [24]. 1924 р. у перекладі з французької була опублікована доповідь П. Отле, зроблена на II Міжнародному конгресі адміністративних наук у Брюсселі 1923 р. із загальних питань управління та документування в управлінській діяльності [25].

Грунтовною працею Інституту був збірник статей «Реконструкция техники управления», в якому визначено завдання Інституту у сфері раціоналізації управління, розглянуто методи оптимізації структури держапарату, низового радянського апарату, реорганізації управління в промисловості, висвітлено діяльність Інституту у сфері ведення оптимальної системи діловодства в установах та на підприємствах [29]. Іншою ґрунтовною працею була праця П. Попова «Новая система делопроизводства центральных госучреждений», в якій викладено правила та вимоги до ведення діловодства в центральних державних установах. На прикладі НК РСІ СРСР розкрито переваги впровадження раціональної системи діловодства, відзначено економічний ефект цього впровадження, а також наведено класифікатор ділової кореспонденції трестів «Полиметалл» і «Радиозавод» [28].

Є. Розмирович у праці «Принципы методологии и организационной политики в технике управления», виданій 1930 р. видавництвом ІТУ, розглядає методи роботи Відділу адміністративної техніки НК РСІ СРСР з раціоналізації структури органів державного апарату та покращенню системи документообігу [31].

1929 р. у перекладі з німецької видавництвом була опублікована праця Г. Чекала «Организация регистратуры», в якій автором висвітлюються питання класифікації справ і документів, способи їх зберігання, застосування технічних засобів в роботі канцелярії на прикладах виробничої практики Німеччини та Австрії [34].

1929 р. у видавництві «Техника управления» вийшла книга М. З. Фрадкіна, присвячена техніці складання листів та детальним правилам написання окремих реквізитів. У ній докладно розглядається бланк ділового листа та порядок розставлення відміток та поміток на бланку листа [32]. В праці «Техника деловой переписки», підготовленій на основі аналізу великої кількості практичних робіт з трафаретизації текстів, проведених у 1920-х рр., автор розглядає питання, пов'язані з веденням ділового листування, визначає елементи ділового службового листа, а також подає словник [33]. М. З. Фрадкін достатньо повно описав мовні особливості листів, обґрунтував необхідність трафаретизації текстів, виклав загальні особливості стилю листів. Автор виокремлює два типи уніфікованих текстів: формуляр і трафарет. Автор вважав можливим трафаретизувати лише найпоширеніші тексти, причому один трафарет повинен торкатися лише однієї теми чи питання. В цілому ж, М. З. Фрадкін, не дивлячись на велику кількість різновидів листів за їх змістом, листи мають багато спільного, що полягає в самому характері їх змісту та стилю [33].

Глибокими лінгвістичними дослідженнями ділового мовлення, оснований на аналізі та критиці стилю конкретних документів, є праці П. В. Верховського «Делопроизводство госучреждений», «Как составлять обязательные постановления» і «Письменная деловая речь». Автор на конкретних прикладах розкрив необхідність роботи над мовою та стилем службових документів, подав словник застарілих слів та їх сучасні синоніми. У спеціальний розділ він виокремив опис скорочень (абревіатур), які в цей час стають масовим явищем і в письмовому, і в усному мовленні [6].

1927 р. НК РСІ РСФСР затвердила підготовлений П. В. Верховським посібник «Делопроизводство административных учреждений. Типовая инструкция», де були подані зразки оформлення не лише листів, а й доповідних записок, заяв тощо [7].

1920-1930-ті рр. відзначені активним розвитком наукової організації управлінської праці та діловодства. В ці роки був накопичений значний фактичний матеріал, що став основою для створення спеціальної літератури. Отже, вивчення та узагальнення наукової спадщини

попередників є важливими для українського документознавства та архівознавства як у теоретичному, так і в практичному аспектах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борзенко В. Новое в организации канцелярии / В. Борзенко, Г. Кувшинников, О. Янкович. – М. : Техника управления, 1929. – 41 с.
2. Брауде А. Б. Безрегистрационная система делопроизводства / А. Б. Брауде, Б. Д. Гиллер. – М. : Техника управления, 1930. – 135 с.
3. Брун К. Карточная система делопроизводства и вертикальный способ хранения переписки / К. Брун. – М., 1924.
4. Бызов Л. А. Пути рационализации учреждений (Методологические очерки) / Л. А. Бызов. – М., 1925. – 110 с.
5. Бызов Л. А. Справочное дело. Принципы и организация / Л. А. Бызов, Н. Н. Икономов. – М. : Изд-во НК РСИ СССР, 1925. – 149 с.
6. Верховский П. В. Письменная деловая речь. Словарь, синтаксис и стиль. Разбор бюрократических шаблонов и нарушений грамматики в языке документов / П. В. Верховский. – М. ; Л., 1930. – 201 с.
7. Верховский П. В. Делопроизводство административных учреждений. Типовая инструкция / П. В. Верховский. – М., 1927.
8. Витке Н. В. Организация управления и индустриальное развитие / Н. В. Витке. – М., 1924.
9. Делопроизводство административных учреждений. Типовая инструкция. – М. : Изд-во НК РСИ СССР, 1927. – 136 с.
10. Дзиомко М. К вопросу о «нормализации приказа» / М. Дзиомко // Система и организация. – 1926. – № 1/2. – С. 95–97.
11. Дрезен Э. К. Руководство по организации управленческого аппарата советских учреждений / Э. К. Дрезен. – М. : Изд-во НК РСИ СССР, 1927. – 424 с.
12. Иконников С. Н. Организация и деятельность РКИ в 1920–1925 гг. / С. Н. Иконников. – К., 1960. – 215 с.
13. История делопроизводства в СССР : учеб. пособие / под ред. Я. З. Лившица, В. А. Цикулина. – М. : МГИАИ, 1974. – 169 с.
14. Кларк У. Формы оперативного делопроизводства промышленных предприятий / У. Кларк. – М. ; Л. : Техника управления, 1931. – 115 с.
15. Костинская Н. С. Становление и развитие государственного аппарата и делопроизводства в Украинской ССР (1917–1934 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. С. Костинская. – К., 1988. – 16 с.
16. Кулешов С. З історії організації наукових досліджень процесів діловодства в Україні у 1920–1930-х роках / С. Кулешів // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 11. – С. 164–165.
17. Левинсон Н. «Приказ» как объект рационализации / Н. Левинсон // Техника управления. – 1925. – № 7/8. – С. 20–26.
18. Майзельс Р. С. (Рафимов М.) Структура учреждений и организация делопроизводства / Р. С. Майзельс (Рафимов М.). – М. : Изд-во ВСНХ, 1924. – 189 с.
19. Мануйлов Л. А. Специальное делопроизводство / Л. А. Мануйлов. – М. : Техника управления, 1930. – 48 с.
20. Мейльман В. И. Общее делопроизводство / В. И. Мейльман, Н. В. Фолькман, А. В. Эйхенвальд. – М. : Техника управления, 1930. – 58 с.

21. Мейльман В. И. Организованная канцелярия : практ. руководство организации делопроизводства на научных основах (с 43-мя формами и рисунками) / В. И. Мейльман. – К. : Изд-во т-ва «Друкаръ», 1924. – 104 с.
22. Мейльман В. И. Руководство по делопроизводству учреждений и предприятий / В. И. Мейльман. – М. : Техника управления, 1930. – 365 с.
23. Новое в делопроизводстве : сб. ст. – М. : Техника управления, 1929. – 60 с.
24. Основные директивы по рационализации учреждений / сост. В. И. Мейльман. – М. ; Л. : Техника управления, 1930. – 100 с.
25. Отле П. Руководство к администрированию : пер. с фр. / П. Отле. – М. : Техника управления, 1924. – 85 с.
26. Очередные вопросы улучшения госаппарата : сб. ст. – М. : Техника управления, 1930. – 141 с.
27. Покровский П. В. Рационализация делопроизводства / П. В. Покровский. – 2-е изд. – М. : Транспечать, 1926. – 270 с.
28. Попов П. А. Новая система делопроизводства центральных госучреждений / П. А. Попов ; Ин-т техники управления НК РСИ ССР. – М. : Техника управления, 1930. – 78 с.
29. Реконструкция техники управления : сб. ст. / Ин-т техники управления НК РСИ СССР. – М. : Техника управления, 1930. – 232 с.
30. Розмирович Е. Ф. Основные положения по рационализации аппарата госуправления / Е. Ф. Розмирович // Техника управления. – 1926. – № 7. – С. 11–21.
31. Розмирович Е. Ф. Принципы методологии и организации политики в технике управления / Е. Ф. Розмирович. – М. : Техника управления, 1930. – 29 с.
32. Фрадкин М. З. Деловые письма (техника составления) / М. З. Фрадкин. – М., 1929.
33. Фрадкин М. З. Техника деловой переписки / М. З. Фрадкин. – 2-е изд. – М. ; Л. : Власть Советов, 1933. – 138 с.
34. Чекала Г. Организация регистратуры : пер. с нем. / Г. Чекала. – М. : Техника управления, 1929. – 68 с.
35. Эрасмус А. А. Метод научной организации делопроизводства / А. А. Эрасмус. – М. : Вопросы труда, 1925. – 312 с.

ВЕРСІЇ ЗАГИБЕЛІ ПАРТИЗАНСЬКОГО КОМІСАРА С.В.РУДНЕВА ТА СПРОБА ОЦІНКИ ЇХ ДОСТОВІРНОСТІ

Староверов В.О.

У класику військового мистецтва партизанської боротьби увійшов 100-денний Карпатський рейд 1943 року Сумського партизанського з'єднання під командуванням Сидора Ковпака.

Серед трагічних сторінок цієї операції в тилу ворога – загибель комісара з'єднання, члена підпільного ЦК Компартії (більшовиків) України, Семена Васильовича Руднева.

Мета цієї статті, це спроба проаналізувати основні версії загибелі і оцінити ступінь їх достовірності.

На тлі спраги «історичної правди» в 1990 році в центральному органі КПРС, газеті «Правда» з'явилася стаття одного з колишніх командирів партизанського з'єднання Сидора Ковпака - Героя Радянського Союзу Петра Брайко.

У виданій в 1982 році документальної повісті «Партизанський комісар» Брайко дотримувався «ортодоксальної» версії «героїчної версії» загибелі генерала в бою. «Автор показує С.В. Руднева як людину великої душі, стійкого бійця лєнінської партії, талановитого вихователя молоді» - говорилося в анотації до книги.

Ключовий сенсацією одкровень Петра Євсейовича стала версія про свідому ліквідації комісара С.Руднева за сприяння співробітника ГРУ ГШ Петра Вершигори.

Як стверджував П.Брайко, генерал зовсім не був убитий 4 серпня 1943 року в ході запеклого бою під містечком Делятин (нинішній Івано-Франківської області), а став жертвою підісланого чекістами кілера [5].

Таким чином, виходить, що версія Брайко розділилася на дві взаємовиключні: за «класичною», комісара засудили ще в 1942 р, надіславши в з'єднання Сиромолотний. За «вторинної» - рішення приймалося вже в Карпатах, на підставі не давнього арешту Руднева, а його нібито дружнього ставлення до повстанців.

Згідно з «націоналістичною версією», стверджують, що в ході рейду Руднев заповідав оунівців і закликав об'єднатися з ними для спільної боротьби зі спільним ворогом - німцями. Згідно з щоденником Руднева від 24 червня 1943 року, стосовно ситуації під час рейду, він стверджував: «здесь такое политическое переплетение, что нужно крепко думать, убить это очень простая вещь; но надо сделать, чтобы избежать этого. Националисты – наши враги, но они бьют немцев. Вот здесь и лавируй, и думай» [3].

До речі, ще в 1991 році, в розпал полеміки навколо статті Брайко, завідувач архівом ЦК КПУ Р.Я.Пірог в інтерв'ю «Робітничій газеті» заявив, що в архіві є звіт однієї з груп самооборони, в якому стверджується, що поранений генерал Руднев був застрелений її учасниками. Матеріали ці прямували до редакції «Правди», але опубліковані не були [5].

Крім того, коли ми виходили з Делятина на Білі Ослави, я ні на мить не випускав Аню з уваги, оскільки при захопленні міста був поранений і для мене відстати - означало загинути. Аня Туркіна за весь час операції ні на хвилину не була поруч з Рудневим» [2].

Сам Руднев за мить до загибелі пише у щоденнику: 25 июля 1943 року «Погода по-прежнему пасмурная, ночью шел дождь. В лесу страшно сыро и холодно. Настроение сегодня почему-то особенно тяжелое. Чувствуется огромная физическая и нравственная усталость. Два года в невероятных условиях, тяжелые природные и метеорологические условия, ежедневно исключительное нервное напряжение – все это дает себя чувствовать. Как хочется отдохнуть и увидеть семью. Иногда и замечательные прелести природы становятся противными и еще больше раздражает, что не можешь насладиться прелестями природы. Сейчас 17 часов, а с 4[-го] батальона передали, что на их участке идет ружейно-пулеметная перестрелка. Вот тебе и прелести природы. Эта перестрелка может вылиться в крупный бой» [3].

Після Делятина комісара шукали досить енергійно, враховуючи обстановку, що склалася. Ось записи в щоденнику Ковпака: «5 августа 1943 року «Отримав дані, що С. В. поранений, послав групу другого батальйону для виносу пораненого комісара. Повернулися і доповіли: не знайшли комісара. 6 серпня. Знову пізно ввечері бій ... Розшуки комісара не увінчалися успіхом. 7 серпня, у зв'язку з групами немає, ось і комісара не розшукав. 8 серпня. Зв'язки з групами немає ... До 11 години бій, 9 серпня, о 16 годині бій, Група, що ходила розшукувати комісара, повернулася без результату»[4].

Начальник опергрупи «Похід» доповідає керівництву: «У бою за місто Делятин важко поранений комісар з'єднання Руднев, про подальшу долю якого достовірних відомостей не отримано». Тобто чекісти, «замовники» вбивства, нічого про загибель комісара не знають [4].

Радіограма «Загорського» першому секретарю ЦК/Б/У Н. Хрущеву і начальнику УШПР Т. Строкачу о загибелі комісара сумського партизанського з'єднання С. Руднева від 27 серпня 1943 року: «Посланная мной группа бойцов второго батальйона для выезда к части, на месте ранения не нашли ни Руднева, ни бойцов и принятые меры розыска до сих пор положительных результатов не дали» [4].

Тіло Руднева виявили німці, причому відразу прийняли його за Ковпака. Угорський історик Й.Гажі цитував донесення: «Вчора в Делятинських боях вбито командира партизанської групи генерал Ковпак. Особисті дані, безумовно, встановлені». Про те, що німці начисто переплутали прикмети Ковпака і Руднева, з гумором пише сам Ковпак у книзі: «Від Путівля до Карпат»: «В

качестве же примет Руднева в этих же листовках фигурировала борода, и по описаниям её можно было думать, что немцы видели мою бороду. Очень позабавило партизан, что немцы, как это выяснилось из их объявлений, почему-то решили, что по национальности я – цыган. Бойцы хохотали: «Это же примета комиссара». Как брюнет, Семён Васильевич всё-таки, конечно, больше был похож на цыгана, чем я»[1]

Таким чином, можна зробити такий висновок, що до сьогодні є багато версій, в більшості вони контрверсійні, тому ступінь їх достовірності треба оцінювати критично спираючись на джерела та архівні матеріали.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брайко П. Е. Партизанский комиссар. М., 1982.
2. Ковпак С. А. От Путивля до Карпат. – М.: Воениздат НКО СССР, 1945. – 136 с. / Литературная запись Е. Герасимова. Подписана к печати 19.4.45.
3. Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941-1944 / Составители В. Лозицкий, О. Бажан, С. Власенко, А. Кентий, Л. Легасова. – М.: Центрполиграф, 2010. – 688 с.
4. «Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников». Красные партизаны Украины, 1941-1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы// Авторы составители.: Гогун А., Кентий А. Киев: Украинский издательский союз, 2006. – 430 с.
5. Дума про Руднева. Смерть ковпаківського комісара від рук НКВД - вигадка 1990-х;– [Електроний ресурс], – <http://www.istpravda.com.ua/research/2010/12/7/7886/>

РУССКАЯ ДОРЕВОЛЮЦИОННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О ПРИЧИНАХ РУИНЫ

Тарасов С.В.

Изучение исторического опыта Руины является важным в научном и практическом отношении. Этот период имеет важнейшее значение в истории Украины. Потому активно изучался российской исторической наукой в дореволюционную эпоху. Обобщения сделанные российскими учеными в XIX в. продолжают проявляться в российском массовом сознании [17, с. 6]. Изучением истории Украины в той или иной степени занимались такие известные русские ученые, как Н. Устрялов, С. Соловьев, В. Ключевский, Д. Иловайский, М. Покровский, С. Платонов и др. Изучение их наследия позволит лучше узнать научную базу, на которой развивалась российская дореволюционная историография [16, с. 6].

Термин «Руина» не был распространен в российской историографии. Русские историки оперировали понятиями «смута в Малороссии», или «Малороссийская смута». Вместе с тем, русские историки считали, что со смертью Б. Хмельницкого в украинской истории начался новый этап. Говоря о «Малороссийской смуте» русские историки, часто не отделяли самого явления от его причин [16, с. 17-18].

Одним из первых представителей русской историографии, обративший внимание на это историческое явление, был Н. Устрялов. Он дал краткую и яркую характеристику эпохи, хотя она страдала известной ограниченностью, так как в ней проявились консервативные взгляды автора. Н. Устрялов считал главной (и, пожалуй, единственной!) причиной «Руины» личные амбиции политических деятелей.

По мнению историка, начало «Малороссийской смуты» связано со смертью Б. Хмельницкого. Причиной волнений стала вражда партий, которые рвались к власти. «Предметом интриг и кровавых споров было гетманское достоинство» [17, с. 239].

А так как должность гетмана была выборной, «каждый смелый честолюбец мог надеяться получить булаву гетманскую; искатели являлись один за другим, отдавались в покровительство то русского государя, то польского короля, обманывали обоих и накликали месть на свою отчизну» [17, с. 239].

Можно сказать, что концепция Н.Устрялова, концепция «личных амбиций» была донельзя упрощенной, а потому явно неудачной. Хотя, конечно, нельзя отрицать, что личные амбиции исторических деятелей играли в событиях Руины, как и в событиях любой «смуты», не последнюю роль. С выходом в свет 11т. «Истории России С. Соловьева», концепция Н. Устрялова вообще устарела [16, с.19].

С. Соловьёв очень многие страницы своего труда отводил событиям «Руины». Он коснулся вопроса о социальных процессах, происходивших в Украине. Историк считал, что «смута» имела характер внутренних столкновений в украинском обществе, и была следствием социальной борьбы. С. Соловьёв отказался от концепции «личных амбиций» отдельных деятелей. Правда, он не отрицал и этого фактора, как в случае с П. Дорошенко, но главное свое внимание историк перенес на события, происходившие в обществе. Это было вполне в духе исторической науки XIX в. Подход С. Соловьева к проблеме мы можем назвать «социологическим». В стране, по мнению ученого, произошел переворот. Земельная собственность переменила хозяев. Но на место польских панов пришли новые паны. Казацкая старшина, по С. Соловьёву, стремилась «выделиться из войсковой массы или в виде шляхты польской под руководством сенатора Выговского, или в виде дворянства московского под руководством боярина Брюховецкого; но это стремление старшины встречало сильное сопротивление в демократическом стремлении казачества, представителем которого было Запорожье» [14, с. 181]. Старшина говорила о «правах и вольностях бедной отчизны Украины», но на деле руководствовалась лишь эгоистическим стремлением к собственному благополучию. Рядовые казаки хотели равенства, и с ненавистью смотрели на представителей старшины, которые вышли из рядов казачества, и теперь ходили в дворянском или шляхетском звании. Историк вспоминал слова запорожцев: «Мы знаем только гетмана и не хотим знать боярина!» [14, с. 181]. Города одинаково ненавидели и казаков, и старшину, и были бы согласны на уничтожение гетманского режима, при условии, что сохранят свои права. Высшее духовенство так же говорило о «правах и вольностях», и защищая права и вольности, предпочло католическую Польшу православной России. Эти внутренние столкновения облегчали работу московского правительства, которое постепенно подготавливало поглощение Украины.

«Общество малороссийское вышло слишком юно на сцену, когда история решала самые важные для него вопросы», – считал С. Соловьёв [14, с. 181]. По мнению историка, в украинском обществе отсутствовала внутренняя сплоченность, внутреннее единство. Оно распалось на отдельные враждебные элементы. Отсюда происходила слабость страны, не дававшая никакой возможности для автономии, а тем более независимости. «Почти вся вторая половина XVII века представляет смутное время для Малороссии, подобное Смутному времени Московского государства в начале века: та же шатость, та же темнота, отсутствие ясно определенных целей и отношений, дающих твердость человеку и обществу, то же перелётство» [14, с. 183-184].

В данном случае проявилось отрицательное отношение исследователя к казачеству. Эти суждения историка, непосредственно связанные с его мировоззрением, можно оспорить. Прежде всего, может вызвать возражение утверждение о казачестве как об анархическом элементе.

С. Соловьёв в своей трактовке причин «Малороссийской смуты», как борьбы государственного начала с казацкой анархией был не одинок. П. Медовиков рассматривал «неустройства», колебавшие Украину после присоединения к России, как следствие «столкновения в ней государственного начала с противогосударственным» [5, с. 254-255]. Стремление Москвы крепче привязать к себе Украину, встретив, по словам историка, сильное противодействие в казацком обществе, которое стремилось сохранить свой традиционный быт «дававший полный простор личным интересам» [7, с. 255]. Заметим, что монография П. Медовикова вышла в 1854 г., т.е. семью годами ранее XI тома «Истории» С.Соловьева.

Ученик С. Соловьева Г. Карпов, пытался рассматривать интересующий нас период во взаимосвязи с восстанием Б. Хмельницкого. Ученый считал, что именно тогда возникли проблемы, которые стремилась решить последующая эпоха. Украина присоединилась к России, в момент полного развития в первой казацких порядков, и с этого момента в Украине начинается «замечательный внутренний процесс» [5, с. 2]. Г.Карпов, вслед за своим учителем С. Соловьёвым считал «казацкие порядки» проявлением анархии и не видел в них ничего хорошего [13, с.403-404; 15, с.42-44; 12, с. 436-438; 3, с. 13]. Украина, по мнению исследователя, была своеобразным исключением, так как здесь казакам удалось «утвердить свое господство». Население приняло их радостно, в отличие, например, от Поволжья, где не удалось закрепиться С. Разину [5, с. 2]. Кроме того, в Украине сохранились идеи «польской государственной и общественной жизни». Вожди восстания просили у царя подтверждения «прав и вольностей страны». Царь потребовал разъяснения этих прав. «Оказалось, что никто точно ответить не мог, что за порядки существуют у них в минуту заданного вопроса» [5, с. 3]. Мартовские статьи были, по Г.Карпову, лишь решением некоторых частных, так как они готовились спешно. Порядки, установившиеся в стране носили экстраординарный характер. Так считал и сам Б. Хмельницкий [5, с. 3]. Силой своего авторитета ему еще удавалось сдерживать общество от междоусобных столкновений; но после смерти гетмана «началась самостоятельная разборка материала, накопившегося в предшествующей страшной борьбе» [5, с. 3]. Наступила новая, еще более страшная, эпоха. Было не ясно, к чему приведет начавшаяся смута. «События, – писал историк, – обгоняли людей, хотя деятели этого времени были почти те же, что и прежде и так же по-прежнему умны» [5, с. 3]. Что же касается социальных изменений, то в них главным было то, что вместо польского шляхтича – католика в ходе смуты занял православный выходец из народа [4, с. 18].

По мнению Н. Павлищева, в Украине, после смерти И. Брюховецкого началась борьба трех партий: русской, польской и ханской (или турецкой). Русская партия пользовалась поддержкой «всего единоверного народа» и была враждебна «украинским магнатам» (т.е. старшине). К польской партии народные массы относились враждебно, так как не могли забыть религиозного и социального угнетения. «Турецкая партия имела все, потому что не затрагивала ни религиозного вопроса, ни казацких вольностей, а хлопотала только о политической власти» [8, с. 16]. Таким образом, внутривластная борьба, происходившая в Украине, была связана, по мнению ученого с той или иной политической ориентацией различных общественных групп. А успех той или иной партии зависел от отношения к ней народных масс.

А. Барсуков дал небезынтересную трактовку событий «кровавой междоусобицы», терзавшей Украину. Ученый считал, что событием, сыгравшим роль, если можно так выразиться, «пускового механизма» вызвавшего смуту стала смерть Б. Хмельницкого. Старый гетман был, по мнению историка, душою «воссоединения Малороссии» с единоверной и родственной по крови Москвой. После смерти казацкого вождя все силы, враждебные этому «естественному союзу» получили возможность действовать [1, с. 380]. Запорожцы и посольство ненавидели значных казаков и шляхту, которых исследователь объявил «ополяченными». По словам А. Барсукова, верхушка Войска Запорожского «у самого гроба» Б. Хмельницкого открыто говорили о необходимости вернуться в состав Польши [1, с. 380-381]. Таким образом, Украина представляла собой удобную почву для «всевозможных смут». Низшие классы украинского общества, как считал историк, были преданы российским властям, так как видели в них гарант своей защиты против «польщизны и всякого личного своеволия» [2, с. 5]. Казалось, что московскому правительству есть на кого опереться. Но увы, основная масса украинского народа, стояла по замечанию исследователя, на очень низкой ступени общественного, или как он выразился «гражданского» развития [2, с. 5].

В. Эйнгорн видел причину «Руины» в распре между отдельными слоями украинского общества. Восстание Б.Хмельницкого привело, по мнению историка, к тому, что «народ вместо неволи панской попал в неволю казацкую» [18, с. 71]. Следствием этого стало то, что в конце гетманства Б. Хмельницкого в Гетманщине «уже ясно обозначаются две враждебные партии, посольства и казачества, особенно значного». Значное казачество «копия с польской шляхты, не

могло ужиться с Москвою и стало тянуть к Польше» [18, с. 92]. Посольство ориентировалось на Москву. Противостояние двух сил привело к открытому вооруженному столкновению [18, с. 92].

По В. Ключевскому причиной «бесконечных смут» в Украине была социальная рознь в среде казачества. Эта была вражда казацкой старшины с рядовым казачеством. Б. Хмельницкий чувствовал эту вражду, но сделать ничего не мог, и после его смерти она сразу же «резко проявилась» [6, с. 212].

Казацкая революция, как считал М. Покровский, была, на начальном этапе, и крестьянской [10, с. 55]. Шляхта пыталась сохранить свои права, а из этого следовало, что должны были сохраниться и крестьянские повинности. Казаки, со своей стороны, меньше всего желали, чтобы войсковые права и вольности стали всеобщим достоянием. Казачество использовало холопское восстание для борьбы против Польши, но не собиралась закреплять его результатов «ломающая традиционный общественный строй» Украины. Когда-то польское правительство играло на классовых противоречиях внутри казачества. Теперь то же самое попыталась сделать Москва, и не без успеха. «Постепенное превращение казацкого государства в московскую провинцию, только управляемую на особых условиях, было ближайшим результатом этого. В три гетманства – Выговского, Юрия Хмельницкого и Брюховецкого – процесс был почти закончен» [10, с. 61].

В. Пичета обратил внимание на «классовый антагонизм» внутри украинского общества [9, с. 126]. Этот антагонизм выражался не только в борьбе между верхушкой казачества и рядовыми казаками, интересы казачества сталкивались и с интересами посольства и мещанства. «Классовая противоположность интересов вскрылась сейчас же после смерти Хмельницкого», – заключает историк [9, с. 126].

Таким образом, русские историки, как правило, оценивали происходившие в Украине события с позиций интересов Московского царства. В то же время у них было много общего в оценке причин и характера «Малороссийской смуты» с концепциями украинских ученых [16, с.38]. Русские и украинские историки говорили о политическом противостоянии между верхушкой казачества и основной массой народа и противостоянием между казачеством и другими сословиями. Старшина во главе со шляхтой, по их словам ориентировалась на Польшу, так как польские порядки были для нее идеалом, простонародье – на Москву, в которой видели управу на старшину с ее амбициями. Важна не степень приближения данного обобщения к истине, а сам факт, что оно было одинаково распространено как в русской, так и в украинской историографии.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барсуков А. Род Шереметевых / А. Барсуков. – Кн. 4. – СПб., 1888. – 456 с.
2. Барсуков А. Род Шереметевых / А. Барсуков. – Кн. 5. – СПб., 1888. – 469 с.
3. Карпов Г.Ф. В защиту Богдана Хмельницкого / Г.Ф. Карпов. – М., 1890. – 104 с.
4. Карпов Г.Ф. Костомаров как историк Малороссии / Г.Ф. Карпов. – М., 1871. – 36 с.
5. Карпов Г.Ф. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654-30-е мая 1672 года / Г.Ф. Карпов. – М., 1870. – 184 с.
6. Ключевский В.О. Курс русской истории / В.О. Ключевский // Сочинения в 9 т. Т. III. – М.: Мысль, 1988. – 414 с.
7. Медовиков П. Историческое значение царствования Алексея Михайловича / П. Медовиков. – М., 1854. – 256 с.
8. Павлищев Н.И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину / Н.И. Павлищев. – Т. III. – Эпilog. Окончание войны за Украину. 1668-1699. – СПб., 1887. – 243 с.
9. Пичета В.И. Внешняя политика России при царе Алексее Михайловиче / В.И. Пичета // Три века / [Сб. Сост.: А.М. Мартышкин, А.Г. Свиридов]. – Т. II. – М.: ГИС, 1991. – С. 106-139.

10. Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен М.Н. Покровского при участии М.Н. Никольского и В.Н. Сторожева / М.Н. Покровский, М.Н. Никольский, В.Н. Сторожев – Т. III. – М., 1911. – 232 с. – 72 с.
11. Соловьев С.М. Взгляд на историю установления государственного порядка в России до Петра Великого / С.М. Соловьев // Сочинения Сергея Михайловича Соловьева. – СПб., 1882 – С. 51-87.
12. Соловьев С.М. Публичные чтения о Петре Великом // Чтения и рассказы по истории России / [Сост. и вступительная статья С.С. Дмитриева и Л.П. Дойниковой; ил. В.В. Лукашова]. – М.: Правда, 1990. – С.414-583.
13. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн. / С.М. Соловьев / [Отв. ред.: И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев]. – Кн. V. – Т. 9-10. История России с древнейших времен. 1990. – М.: Мысль. – 718 с.
14. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн. / С.М. Соловьев / [Отв. ред.: И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев]. – Кн. VI. – Т. 11-12. История России с древнейших времен. 1990. – М.: Мысль. – 671 с.
15. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн. / С.М. Соловьев / [Отв. ред.: И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев]. – Кн. VII. – Т. 13-14. История России с древнейших времен. 1990. – М.: Мысль. – 701 с.
16. Тарасов С.В. Руїна Гетьманщини: історико-правове дослідження в російській історіографії / С.В. Тарасов. – Донецьк: «Ноулідж», 2014. – 193 с.
17. Устрялов Н.Г. Русская история / Н.Г. Устрялов. – Ч. II. (1462-1689). – СПб., 1837. – 338 с.
18. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича / В.О. Эйнгорн. – М., 1899. – 1104 с.

ВИВЧЕННЯ І. КРЕВЕЦЬКИМ ІСТОРИЧНИХ ТРАДИЦІЙ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

Федунишин Л.Л.

У науковій діяльності І. Кривецького важливе місце займають дослідження з історії української державності. Особливу увагу вчений звернув на національне державотворення, починаючи з Київської Русі і закінчуючи першою чвертю ХХ ст. Сьогодні важливо аналізувати історичні праці І. Кривецького з метою з'ясування позитивних і негативних чинників становлення державних утворень на території України в різні хронологічні періоди.

Історик велику увагу приділив вивченню княжої доби. Він окреслив кордони Київської держави в ІХ–ХІІІ ст., відзначив заходи княгині Ольги (945–964) щодо поширення християнства, приборкання древлян та боротьбу з анархією. Історик зауважив, що княгиня звернулася до німецького короля Оттона I з проханням призначити єпископа для Київської держави; ним став монах із Тіра Адальберт. Язичницька політика князя Святослава змусила Адальберта покинути терени Київської Русі. Релігійні реформи, які розпочала княгиня Ольга, продовжив князь Володимир Великий [7, с. 9–10].

Історик, аналізуючи літопис “Повість минулих літ”, вивчав проблему міжусобиць після смерті князя Ярослава Мудрого (1019–1054), що було причиною наростання відцентрових тенденцій у Київській Русі [5, с. 5–6]. Вивчав також історію Галицько-Волинської держави ХІІ–ХІV ст., засуджував міжусобиці, які привели до ліквідації державних утворень княжого періоду. Дослідник розкрив роль Галичини і Волині в українській історії ХІІ–ХІV ст. як головних політичних центрів (разом з Київщиною) та репрезентантів давньої української державності, а в ХVІ ст. – як центрів українського національно-культурного відродження [3, с. 3].

Іван Кривецький як активний учасник українського національно-визвольного руху першої чверті ХХ ст. досліджував причини та обставини поразок державницьких змагань. У 1922 р. в

листі до С. Томашівського він писав: “Я передовсім бажав би написати як найскорше “Державність й анархія”, бо вважаю її найбільш актуальною зі всіх тем” [12, арк. 38]. С. Томашівський запропонував досліднику свої послуги щодо публікації майбутньої праці в Берліні. В. Липинський у листі до І. Кривецького від 23 червня 1922 р. зауважив: “Страшно мені подобається Ваш проект праці про “Державність і анархію в українській історії”. Пишіть її, любий товаришу, і видавайте якнайшвидше” [11, арк. 40]. В. Липинський запрошував ученого до співпраці в “Хліборобській Україні”, пропонував опублікувати в Берліні збірку статей.

Іван Кривецький висловив думку, що найбільшим ворогом України, який переслідує її постійно, є анархія. Дослідник в розвідці “З історії анархії на Україні. Козаччина” (1936 р.) зазначив: “Державнотворчі зусилля найкращих представників козаччини в XVII–XVIII ст. не мали успіху... Причиною є козацька анархія... Вперше здисциплінувати козацьку масу вдалося галичанину гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному. Другим був Богдан Хмельницький, що виховався в Галичині... Закріплення волі в формі української держави українська козаччина, хоч існувала майже три століття, не виконала... Занадто багато було в ній анархії” [13, арк. 43–47]. Однак, дослідник визнавав визначну роль козаччини, яку вона відіграла в історії України після падіння держав княжої доби.

Історик досліджував зовнішню політику гетьмана П. Дорошенка (1665–1676), його відносини з польським королем М. Вишневецьким, російським царем Олексієм Михайловичем та Османською імперією. І. Кривецький аналізував лист гетьмана від 28 березня 1671 р. до бранденбурзького курфюрста князя пруського Фрідріха Вільгельма, в якому П. Дорошенко просив останнього бути союзником Війська Запорозького в боротьбі проти Речі Посполитої. Лист був перехоплений польським посланцем і не потрапив до адресата. І. Кривецький вказав, що отримав копію цього листа на початку 1913 р. від В. Липинського і згодом опублікував його зі своїм коментарем [6, с. 127–129].

Іван Кривецький у статті “Традиції українських революцій”, аналізуючи праці В. Антоновича, М. Грушевського, В. Липинського, спогади В. Винниченка, називав “українською революцією” національно-визвольну боротьбу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр., Коліївщину 1768 р. та український визвольний рух першої чверті XX ст. Дослідник зауважив, що завдяки відданості Б. Хмельницького державній ідеї, революція отримала національно-державний характер, оскільки ставила завдання побудови української козацької держави, яка б об’єднала всі верстви народу [8, с. 4]. Історик негативно оцінював вимушену Переяславську угоду Війська Запорозького з Московщиною 1654 р., яка призвела до ліквідації автономії України, заборони українського письменства, зазіхання Росії на Галичину.

Вчений, оцінюючи революційні події в Україні 1917–1918 рр., був переконаний, що в той час український народ ще не збагнув ваги власної державності, а політичний провід не був здатний повести за собою маси. Причину такої неспроможності вбачав у яскраво вираженій анархічній формі управління державою провідних кіл національної еліти. Історик зауважив, що при демократичному устрої українські партії замість того, щоб спільно працювати для однієї ідеї, сварилися між собою в Центральній Раді [13, арк. 10–13].

На думку дослідника, “катастрофи з українською державністю” засвідчили про перевагу на Україні анархічних елементів над державницькими. У статті “В ім’я кращого завтра” вчений зазначив, що анархія була в Польщі і Росії, Англії і Німеччині, але ці країни стали зразком державної стабільності. Тому Україна повинна викоринити анархію [2, с. 3]. Невдачі визвольних змагань в Україні стали стимулом для І. Кривецького у поглибленні державницьких поглядів та їх еволюції від республіканського демократизму до консерватизму.

Дослідник у працях “Вина і кара”, “Чому ми не маємо своєї держави?”, “До генези 29 квітня 1918”, “Історична пригадка” розглядав причини бездержавності українського народу та закликав вивчати і враховувати уроки минулого. Історик великого значення надавав вихованню в сучасного йому покоління державної свідомості. У статті “Українська держава. 29. IV – 1918 – 14. XII (огляд історичних фактів)” І. Кривецький проаналізував заходи П. Скоропадського щодо приєднання до Української Держави території Холмщини, Криму, Кубані, Бессарабії, які гетьман вважав

частиною України. Автор охарактеризував заходи гетьмана в національно-культурній, фінансово-економічній та військовій сферах [10, с. 3–4]. Автор закликав урахувати урок національного державотворення 1918–1919 рр. Брак політичного авторитету і вродженого досвіду політичної практики державних діячів краю став однією з основних причин втрати своєї державності. Дослідник порушував питання про важливість розуміння українською громадськістю значення національно-державницької ідеології. Зазначав, що не можна будувати української держави з допомогою інших народів та держав.

До теоретичних новацій і до створення власного бачення історії України в контексті загальноєвропейської історії І. Кривецький прийшов через усвідомлення необхідності національно-територіальної консолідації поодиноких відокремлених і відчужених українських земель на шляху до створення власної національної державності. Його власний погляд на історію України базувався на концепції двох центрів – Київщини і Галичини – Волині. І. Кривецький вважав, що, крім Київщини на Сході, лише дві українські землі на Заході були осередком, який творив українську історію в рамках історії Європи. Це – Галичина і Волинь, оскільки всі інші землі – Чернігівщина, Поділля, Слобожанщина, Закарпаття – знаходились і знаходяться в орбіті Києва і Галича – Володимира та під їх проводом утворюють дві групи українських земель: східну й західну [3, с. 7].

Особливе місце в історії України Києва і Галичини – Волині, на думку І. Кривецького, визначав культурно-цивілізаційний фактор, оскільки обидва центри розвивалися під впливом двох пануючих тоді у світі культур: східної (Київ) і західної (Галич – Володимир). Велику роль відіграв і політичний фактор (саме навколо обох центрів традиційно розвивалася стара українська державність), і суспільно-економічний, що теж вирізняв їх поміж інших українських земель. Так, головною базою варязько-дружинного устрою, що панував тоді на східноукраїнських землях, був Київ, а головною базою боярсько-магдебурзького устрою, домінуючого на західноукраїнських землях, були Галичина і Волинь [3, с. 8].

Свою визначну роль в історії України згадані вище землі, зазначав І. Кривецький, зберігали і після занепаду обох старих українських держав. Порівняльна оцінка обох центрів у плані різних культурно-цивілізаційних впливів на творення української історії привела вченого до цікавого історіософського узагальнення. Він вважав, що на західноукраїнських землях створився окремий виразний український національний тип. Підкреслюючи саме національний характер цього типу, І. Кривецький зазначав, що Галичина і Волинь на протязі майже всієї української історії являли собою не пересічні українські провінції чи окраїни, а були метропольними землями України, які зовсім не поступалися Київщині [3, с. 11–12].

Історичні праці І. Кривецького були наслідком переосмислення історичного минулого України під кутом зору її національно-державницьких інтересів. Найвищим ідеалом суверенності нації для вченого була державна незалежність і самостійність.

Вчений проаналізував історичну працю О. Терлецького “Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками”. Вважав, що саме Україна була головним захисним бар’єром для європейської культури й цивілізації не тільки в період татарсько-турецьких нападів, але і в час боротьби з гунами, аварами, хозарами, печенігами, половцями [9, с. 6–7].

Характеризуючи дослідження вченого, потрібно вказати статтю “Григор Орлик – великий емігрант України”, у якій І. Кривецький дав високу оцінку історичній праці І. Борщака “Великий Мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовіка XV-ого (1742–1759). З невідомих документів з 7 тогочасними ілюстраціями” [4, с. 6–7]. Історик зауважив, що І. Борщак у Парижі вивчав зв’язки між Україною і Францією, досліджуючи не відомі досі рукописні матеріали у французьких архівах і бібліотеках, що дозволило йому висвітлити дипломатичну діяльність Г. Орлика.

Іван Кривецький підготував також рецензію на працю І. Борщака “Ідея соборності України в Європі в минулому. По невиданих документах і старовинних працях” (Париж, 1923 р.), де наголосив, що ідея соборності є важливою цінністю в історії України: “про це свідчать кордони Українських держав X–XIV ст. та змагання визначних українських гетьманів XVII–

XVIII ст.”. І. Борщак на основі архівних документів, французьких, англійських, німецьких, італійських стародруків та географічних карт XVI ст. довів, що в XVI–XVIII ст. в Західній Європі дуже добре розуміли “єдність українського племені та його території між Віслою, Карпатами, Чорним морем і Московщиною, відрізняючи Русь-Україну від Москви. Розуміли краще, ніж розуміємо се ми самі нині” [1, с. 115].

Таким чином, І. Кревецький, охоплюючи широкий спектр дослідницьких проблем, залишив цінну спадщину з історії України. Вчений у своїх працях досліджував традицію національного державотворення на українських землях у княжу добу, часи козаччини та імперського панування. Аналізував вплив зовнішньополітичних чинників та з’ясував невдачі національно-визвольного руху, звернув увагу на внутрішні протиріччя як дестабілізуючий фактор єдності і могутності держави. Творчість історика багатогранна, відзначається високою професійністю і українознавчим характером. Праці вченого є актуальними для вивчення в наш час, оскільки в центрі досліджень була проблема існування самостійної української держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кревецький І. Бібліографія. Оцінки і звіти. І. Борщак, Ідея соборності України в Європі в минулому. По невиданих документах і старовинних працях (Париж, 1923) / Іван Кревецький // Стара Україна. – 1925. – № 6. – С. 115.
2. Кревецький І. В ім’я кращого завтра / Іван Кревецький // Громадський вісник. – 1922. – 5 липня. – № 109. – С. 3.
3. Кревецький І. Галичина і Волинь в українській історії й історіографії / Іван Кревецький // Історичний вісник : Орган студентів-істориків Українського університету у Львові. – 1923. – Ч. 2–3. – С. 7–14.
4. Кревецький І. Григор Орлик – великий емігрант України // Нова Зоря. – 1932. – Ч. 23. – С. 6–7.
5. Кревецький І. Міжусобиці на Русі. Що про них пише літопис Нестора (Від смерти Ярослава Мудрого до упадку Київської держави) / Іван Кревецький // Нова Зоря. – 1934. – 13 грудня. – Ч. 95. – С. 5–6.
6. Кревецький І. Під протекцію курфюрста : До історії політики П. Дорошенка / Іван Кревецький // Записки НТШ. – 1914. – Т. 117–118. – С. 127–136.
7. Кревецький І. Св. Велика Княгиня Ольга / Іван Кревецький // Нова Зоря. – 1934. – 24 червня. – Ч. 46. – С. 9–10.
8. Кревецький І. Традиції українських революцій / Іван Кревецький // Громадський вісник. – 1923. – 15 березня. – № 53. – С. 4.
9. Кревецький І. Україна заборолом культури й цивілізації Європи (з приводу нової праці проф. О. Терлецького) / Іван Кревецький // Нова Зоря. – 1930. – 2 листопада. – С. 6–7.
10. Кревецький І. Українська держава. 29. IV. – 1918 – 14. XII (огляд історичних фактів) / Іван Кревецький // Нова Зоря. – 1928. – 29 квітня. – С. 3–4.
11. ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 998. – Арк. 40.
12. ЦДІАЛ України. – Ф. 368. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 38.
13. ЦДІАЛ України. – Ф. 406. – Оп. 1. – Спр. 202. – Арк. 43–47

РОЗВИТОК КРАЄЗНАВСТВА НА ЧЕРКАЩИНІ – КРАЮ З БАГАТОЮ ІСТОРІЄЮ І САМОБУТНЬОЮ ДУХОВНОЮ КУЛЬТУРОЮ

Чупанова Д. О.

В умовах розбудови української незалежної держави значно зростає інтерес людей до своєї історії і природи, подій минулого, життя видатних людей, історичних пам’яток. Важливу

роль в цьому відіграє формування національної самосвідомості нашого народу і патріотичне виховання, особливо молоді, збереження історичної пам'яті. В їх реалізації важливим чинником виступає історичне краєзнавство, вивчення і пропаганда історії рідного краю.

За останні роки ми стали свідками активізації краєзнавчої роботи в нашому суспільстві, що є закономірним явищем наукового і культурного життя в Україні. Це певним чином стосується і черкашан [1, с.5].

Черкащина – один із найбагатших регіонів України за своєю історією, де прослідковуються всі формації розвитку людського суспільства, починаючи від сивої давнини. Це стверджують наукові дослідження археологів, істориків, а також знайдені археологічні матеріали, які є свідками розвитку первісного суспільства, виробничих відносин і культури наших далеких предків на території краю.

Далеко за межами Черкащини відома пізньопалеолітична стоянка, яка відкрита на території сучасного села Межиріч Канівського району (датується 17–15 тис. років тому). Досліджені землеробські поселення трипільської культури (IV–III тисячоліття до н. е.), мешканці яких проживали на всій території правобережної Черкащини. Захоплюють своєю унікальністю знайдені скарби скіфських курганів біля села Гладківщина Золотоніського району та на околиці м. Городища.

Археологами та краєзнавцями зібрані і досліджені цінні колекції матеріальної культури краю періоду ранніх слов'ян, Київської Русі.

Проведена певна робота у дослідженні історії Черкащини, починаючи з XIII ст., зокрема історії Черкас у зв'язку з відзначенням 700-річчя з часу заснування міста. Є фундаментальні наукові праці з історії національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького на території краю, висвітлюється роль інших ватажків селянсько-козацьких війн проти поневолювачів.

Становлення краєзнавства на науковій основі пов'язано з іменем М. О. Максимовича, який започаткував науковий аналіз в історичній науці XIX сторіччя. З краєзнавчих праць М. О. Максимовича розпочався науково-критичний підхід до вивчення краєзнавства не тільки на Черкащині, а й в Україні. Зокрема, наш земляк започаткував вивчення історії міст і сіл Черкащини – квітучого краю з унікальною історією та неповторною багатогранною культурою.

Особлива роль у вивченні історії краю відводиться державному архіву Черкаської області – важливому джерелу пізнання загальносуспільних цінностей минулого. Фондовий склад і зміст документів архіву відображає вікову історію нашого регіону.

Активне використання фондів місцевих адміністративних установ, органів державної влади і державного управління, промислових і торгових установ, підприємств, організацій, навчальних закладів, колекцій, фотодокументів дореволюційного і радянського періоду свідчить про високий престиж державного архіву, інтерес до нього широких кіл населення Черкащини, а також дослідників із різних регіонів України та з-за кордону [2, с.9].

В архіві зібрані безцінні документи для вивчення регіональної історії та краєзнавства, що дозволяє підняти величезні пласти найцікавіших фактів і подій, які поетапно відбувалися протягом тривалого періоду. Завдяки цим документам вдалося увести в науковий обіг нові архівні джерела [4, с.14].

Ознайомлення з документами фонду держархіву Черкаської області (опрацьовано понад 140 фондів, друковану літературу та газетні матеріали) дало змогу підготувати історико-економічний нарис про область.

На підставі архівних документів створюється «мала історія» регіону, формуються навички практичної роботи щодо використання документальних матеріалів, відбувається залучення школярів, вчителів, викладачів, науковців, широкої громадськості до безпосередньої участі у пошуках, опрацюванні та всебічному вивченні зібраних матеріалів, їх оформленні і використанні. Одним із пріоритетних напрямів досліджень на сучасному етапі є краєзнавство. Пошуковці Черкащини вивчають історію окремих місцевостей з урахуванням їхніх локальних відмінностей. Історико-краєзнавчі розробки відкривають широкі горизонти

історичної науки для дослідження багатогранності загальних процесів і особливостей, а також конкретної творчості пошуковців у місцевих умовах.

Яскравою сторінкою у розвитку краєзнавства в області стало видання одного з томів багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР».

Велику дослідницьку роботу здійснили відомі в Україні черкаські краєзнавці Г. Ю. Храбан та М. Ф. Пономаренко. За активну участь у підготовці видання М. Ф. Пономаренку присвоєно почесне звання – заслужений вчитель Української РСР. Під час роботи в держархіві області відклався багатий джерельний матеріал. Вихід у світ зведеної праці про Черкащину, яка стала настільною книжкою краєзнавців та істориків, літописом нашого краю, заклав науковий фундамент для розвитку місцевого історичного краєзнавства [1, с.5].

За допомогою архівних матеріалів значного поширення останніми роками набули такі основні напрями роботи, як науково-краєзнавчі дослідження пам'ятних місць і пам'яток історії, культури і природи краю, історичних подій, пов'язаних із визначними історичними датами: 500-річчя козацтва в Україні; 400 років від дня народження Б. Хмельницького; 225 років Коліївщини; 350 років національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 років; 185 років від дня народження Т. Г. Шевченка; 50 і 55 років перемоги нашого народу у Великій Вітчизняній війні; дати, пов'язані з народженням відомих діячів держави, науки, культури і мистецтва, видатних полководців, інші події.

Краєзнавці брали участь в історичних читаннях «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку», у роботі всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії, який проводив Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. Вони також приймали активну участь в Шевченківських читаннях до 185-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, в науково-практичних конференціях, присвячених 50 та 55-річчю перемоги нашого народу у Великій Вітчизняній війні та багатьох інших заходах.

Знання історії свого краю сприяє духовному й культурному зростанню людини, без чого вона не може усвідомлено існувати [2, с.9].

Тематика краєзнавчих досліджень різноманітна, з урахуванням вибору самих краєзнавців. Так, матеріали архіву дали змогу кандидату історичних наук В. М. Лободаєву більш глибоко з'ясувати обставини становлення найчисленніших вільнокозачих громад у південних повітах Київщини. Це, зокрема, документи фондів «Курилівська волосна земська управа», «Корсунська волосна земська управа», «Черкаський повітовий комісар тимчасового уряду». Була використана періодична преса багатьох місцевих громадських і революційних організацій та органів місцевого самоврядування Черкащини, в яких опубліковано повні тексти ухвалених вільнокозачими громадами статутів, розпоряджень про діяльність вільного козацтва [2, с.8-9].

Черкаськими науковцями підготовлено збірник матеріалів і спогадів «Героїзм і трагедія Холодного яру», присвячений маловідомій сторінці історії збройної боротьби українців у 1917–1930 роках в околицях Холодного яру (нинішня Черкащина) за Українську державу.

До збірника увійшли відозви і витяги з доповідей голови Чигиринського повітового виконавчого комітету, зведення інформаційного бюро Холодного яру, тижневі держзведення Черкаського окрвідділу ГпУ, витяги з доповідей Черкаського окружного відділу ГпУ, список осіб, по-збавлених виборчого права у мельничанській сільраді Медведівського району Черкаського округу за 1923р., доповідь про політичний стан Черкаського округу в 1926 р. з фондів «Виконавчого комітету Чигиринської повітової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів» і «Шевченківського окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів», які були оприлюднені вперше. За допомогою цих документів відтворено подробиці подій і подано їх офіційне бачення [5, с.41].

Польське повстання 1863–1864 рр. на правобережній Україні – в Уманському повіті було досліджено черкаськими краєзнавцями за фондами «Уманського повітового суду» і «Звенигородського повітового суду», які дозволили в повній мірі з'ясувати розмах польського повстання 1863–1864 рр., встановити стану і національну належність його учасників, а також довідатись про заходи, вжиті до повстанців [5, с.41].

Велику роботу проводять краєзнавці, досліджуючи зміст і походження географічних назв періоду історичного минулого краю. До складу комісії, яка успішно працює в Черкасах, входять відомі краєзнавці Черкащини. Результатом їхньої самовідданої роботи стали історичний нарис «Вулиці Черкас» і брошура «Назви вулиць, провулків і площ м. Черкаси (1893–1992)».

100-річний період, охоплений цими довідниками, свідчить, що перейменування вулиць міста Черкаси було досить частим явищем і немає ніяких підстав сподіватись на його припинення. Автори довідників встановили старі назви нинішніх вулиць, площ та провулків за фондом «Черкаська міська дума» і довідниковими виданнями про місто Черкаси та його околиці, складених у 1893, 1908, 1911, 1914, 1916, 1923, 1942, 1956 рр [1, с.5].

Сьогодення Черкащини позначене якісними змінами, що відбуваються у всіх сферах життя області. Активно реалізуються регіональні пріоритети, головний зміст яких полягає в забезпеченні високої якості життя людей. Утверджуються нові форми господарювання, засновані на приватній власності, економічному інтересі та діловій ініціативі. Люди вчаться жити майбутнім.

Отже, вагомим завданням є робота проводиться для розвитку духовної сфери й громадського виховання на державницьких традиціях українського народу. Важливу роль у процесі національно-культурного відродження відіграє творча інтелігенція краю, письменники, художники, діячі культури та мистецтва, освітяни, журналісти, історики-краєзнавці. Поєднання минулого і сучасного, легенди й реальності створюють унікальну історичну пам'ятку на фоні неповторної природи [8, ст.7].

ЛІТЕРАТУРА

1. Краєзнавець Черкащини. – Ч., 1990. – с. 5.
2. Лободасв В. М. Українське вільне козацтво (1917–1918 рр.). – К., 2001. с. 9.
3. Кривенко С. І., Портянко О. А., Соса П. П. назви вулиць, провулків і площ м. Черкас (1893—1992). Черкаси, 1992. – с. 3.
4. Мариновський Ю. православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року. – Ч., 1997. – с. 14.
5. Мельниченко В. М., Соса П. П. Шевченко і Черкаси. – Ч., 1999. – с. 41.

**ОГЛЯД ІСТОРИОГРАФІЇ ІМПЕРСЬКОГО ПЕРІОДУ ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ
ДЖЕРЕЛ З ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ГРЕКІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я**

Арабаджи С.С.

Дослідження джерел з повсякденного життя грецького населення Північного Приазов'я наприкінці XVIII – початку XX ст. передбачає вивчення традиції їхнього наукового освоєння. Пошук джерел та вивчення історії греків триває вже майже два сторіччя, і за цей час з'явився досить значний пласт робіт, які створювались в різних історичних умовах, що істотним чином впливало на історіографічну традицію. Процес узагальнення накопиченого матеріалу щодо греків Північного Приазов'я дозволив виділити три періоди розвитку історіографії цієї теми і класифікувати наявну літературу за хронологічним принципом: перший період – середина XIX – початок XX ст., другий – 20-80-ті рр. XX ст., третій – за часів незалежної України.

Розглянемо історіографію імперського періоду середини XIX – початку XX ст. Впродовж цього періоду дослідниками була проведена значна робота зі збору джерел, як історичних, так і етнографічних, їх первісна обробка, систематизація, а також публікація отриманих результатів наукової діяльності. У цей час (середина XIX – початок XX ст.) окреслились основні питання досліджень історії грецького населення, серед яких домінували теми переселення греків з Криму до Північного Приазов'я, господарське освоєння краю, церковна тематика і особливості побуту грецьких переселенців тощо. Необхідно зазначити, що історіографія цього періоду характеризується накопиченням багатого фактичного матеріалу, що на теперішній час є надзвичайно цінним, внаслідок великих втрат документальних джерел. Але через роздрібненість зусиль окремих дослідників та ідеологічну заангажованість у висвітленні деяких питань історії греків, в окремих роботах мають місце відступи від істини, фрагментарність історичної картини та замовчування важливих фактів.

Серед перших, хто звернувся до вивчення та висвітлення подій, пов'язаних з історією греків, були церковні діячі. На вимогу архієпископа Херсонського і Таврійського Гавриїла у 1836 р. благочинними грецьких сіл Маріупольського повіту була зібрана значна кількість джерел, що висвітлювали хід переселення греків до Північного Приазов'я та їх облаштування на нових місцях, особливості громадського й церковного життя переселенців. Основні роботи архієпископа написані саме на основі цих даних, але сама рукописна збірка матеріалів не зберіглася [3].

Певною мірою джерельний матеріал з повсякденного життя греків Північного Приазов'я використаний та описаний у праці єпископа Катеринославського і Таганрозького Феодосія Макар'євського [13]. При написанні своєї роботи він спирався на різні документи й матеріали місцевої духовної консисторії, архієрейського будинку та Самарського монастиря. У другому випуску свого дослідження єпископ приділив увагу і Маріупольському повіту.

Більш ретельний пошук джерел та збільшення історичних досліджень з історії греків Північного Приазов'я тісно пов'язаний з початком діяльності Одеського товариства історії та старожитностей. З цього часу на сторінках «Записок Одесского общества истории и древностей» почали публікувати численні статті, присвячені грецькій тематиці (частина з них мала археографічний напрям). Авторами та публікаторами яких були Г. Розанов [4], Ф. Ляліков [6] та інші.

Відомості з повсякденності греків, а саме опис щоденного життя, характеру та звичаїв греків, містяться в праці Ф. Хартахая [12]. Частина цієї праці була надрукована у 1872 р. у «Екатеринославских губернских ведомостях» під назвою «Переселение греков и армян из Крыма в Екатеринославскую губернию в 1779 г.» [8].

Цінну джерельну інформацію містить «Записка о пособиях к изучению Южно-русской земли, находящихся в военно-ученом архиве Главного Штаба» В. Григоровича [5]. Метою його праці був пошук географічних та етнографічних відомостей стосовно історії земель Південної Росії. Ним були зібрані важливі джерела, що зберігались в архіві Головного штабу (Санкт-Петербург), значну частину яких він описав і опублікував. Особливу увагу професор Новоросійського університету звернув на атласи та карти, і надав перелік і опис найбільш важливих. У своїй праці В. Григорович не оминув увагою і життя греків Північного Приазов'я.

Вагоме місце серед історіографічної спадщини робіт стосовно грецького населення належить праці секретаря Маріупольської земської управи І. Олександровича [1]. Цей огляд був складений автором у 1884 р. Цінність праці зумовлена тим, що вона базується на значній кількості достовірних джерел. Також необхідно відзначити, що автор, крім висвітлення вже «традиційного» питання – процесу переселення греків з Кримського півострова, звернув увагу (що особливо важливо), на земельні й податкові проблеми, які виникали між греками та російським урядом, описав господарське життя грецького населення, детально зупинився на питаннях народної освіти та медичного обслуговування.

Для джерелознавчого дослідження повсякденного життя греків Північного Приазов'я становить цінність збірник історико-краєзнавчих праць «Мариуполь и его окрестности», який було видано наприкінці XIX ст. В ньому розміщені звіти про навчальні екскурсії Маріупольської Олександрівської гімназії, що проводились у 1892 р. [7]. Всі опубліковані у збірнику статті були підготовлені директором гімназії О. Тимошевським, її викладачами та інспекторами. В них були опрацьовані й узагальнені публікації А. Скальковського [11], Г. Розанова [3], О. Серафимова [10] тощо. Матеріали цього збірника надають відомості щодо духовного й цивільного самоврядування греків, описують усі навчальні заклади міста, а також, на основі значного фактичного матеріалу, дають уявлення про культурне й релігійне життя грецького населення. Не дивлячись на те, що ця праця є однією з найфундаментальніших синтезуючих досліджень з історії греків Північного Приазов'я, вона містить низку неточностей.

На основі значної кількості неопублікованих архівних джерел Г. Писаревський розглянув питання ролі іноземних поселенців в освоєнні Півдня Росії. У своїй праці, виданій у 1909 р., він на основі вивчення різноманітних джерел надав детальну характеристику умов переселення греків, описав умови їх життя, звернув увагу на зміст жалуваної грамоти Катерини II і на орган самоврядування – грецький суд [9].

Деякі аспекти повсякденного життя греків, а саме питання побуту та звичаїв, знайшли своє відображення у довідникових енциклопедичних виданнях кінця XIX – початку XX ст. Серед них треба відзначити фундаментальну колективну працю у дев'ятнадцяти томах «Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга». У 1910 р. був виданий чотирнадцятий том – «Новороссия и Крым», який був складений вісьмома укладачами. У розділі «Распределение населения по территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура» розміщена інформація щодо греків Маріупольського повіту, яку зібрав В. Алексєєв [2]. Укладач описав зовнішній вигляд грецьких переселенців, особливості будівництва будинків, внутрішній інтер'єр дома, традиційні меблі, столовий посуд, повсякденну їжу. В. Алексєєв відзначив, що греки відрізнялися спритністю, недовірливістю, надмірністю в їжі, не надто великою працездатністю, але не зловживали алкоголем. Жінки, за виключенням міських, вели затворницький спосіб життя, були малокультурні і не відрізнялися привітністю. Крім цього укладач описав весільний обряд і свято «Панаїр». З наданого матеріалу видно, що при підготовці цього розділу він використовував статті А. Аттарінова та Ф. Брауна.

Таким чином, історіографічний огляд праць XIX – початку XX ст. свідчить про те, що в цей час у церковних діячів, науковців і краєзнавців виникає інтерес до історії грецького населення Північного Приазов'я, деякі з них розпочинають цілеспрямований пошук джерел. Але коло питань, що розглядалися дослідниками, лише частково торкалися історії повсякденного життя греків. В основному проблематика їх досліджень була присвячена джерелознавчим темам щодо

переселення греків з Кримського півострова до Приазов'я, початку господарського освоєння краю та заснування й облаштування церков як центрів духовного життя грецького населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрович И. Краткий обзор Мариупольского уезда / И. Александрович. – Мариуполь: Тип. А.А. Франтова, 1884. – 116 с.
2. Алексеев. В.В. Распределение населения по территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура / В.В. Алексеев // Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / Под ред. П.П. Семенова-Тян-Шанского. – СПб., 1910. – Т. 14. – С. 172-228.
3. Гавриил (Розанов В.Ф). Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии / Гавриил (В.Ф. Розанов) // ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 197-204.
4. Гавриил (Розанов В.Ф.). Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый / Гавриил (В.Ф. Розанов) // ЗООИД. – 1853. – Т. 3. – С. 79-129.
5. Григорович В. Записка о пособиях к изучению Южно-русской земли находящихся в военно-ученом архиве Главного Штаба / В. Григорович. – Одесса, 1876. – 45 с.
6. Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае / Ф. Ляликов // ЗООИД. – 1848. – Т. 2. – С. 330-356.
7. Мариуполь и его окрестности. / Изд. почет. попечителя Д.А. Хараджаева. – Мариуполь: Тип. А.А. Франтова, 1892. – III, 461, 55, VIII с.
8. Переселение греков и армян из Крыма в Екатеринославскую губернию в 1779 г. // Екатеринославские губернские ведомости. Часть неофиц. – 1872. - № 16. – С. 107-108; № 17. – С. 113-114.
9. Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. / Г. Писаревский – М., 1908. – 340 с.
10. Серафимов С.А. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря / С.А. Серафимов // Херсонские епархиальные ведомости. – 1862. – Ч. 5. – С. 145-177.
11. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. Скальковский. – Ч. 2. – Одесса: «В типографии Л. Нитче», 1853. – 556 с.
12. Хартахай Ф. Христианство в Крыму / Ф. Хартахай. – Симферополь: Тип. Таврич. губ. правл., 1864. – 128 с.
13. Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Вып. 2. – Екатеринослав, 1880. – 372 с.

ЕКАТЕРИНОСЛАВСКИЙ ГУБЕРНСКИЙ ДОМ ИНВАЛИДОВ В МАРИУПОЛЕ

Божко Р.П.

Одним из штрихов истории Екатеринославской губернии времен Первой мировой войны является деятельность в городе Мариуполе губернского дома инвалидов. Исследование истории Екатеринославского земского учебно-ремесленного дом-приюта для инвалидов отечественной войны – таким было его официальное название – как отображение процессов, происходивших в это сложное время, необходимо и в контексте истории Мариуполя. Особый интерес представляет и то, что здание этого неординарного учебного заведения сохранилось до сих пор и занимает важную нишу в городской инфраструктуре как дом, в котором размещается Мариупольский краеведческий музей. Автор, изучая историю музея, неоднократно обращался к теме дома инвалидов в популярных статьях [2; с. 4; 3; с. 4].

«Дом инвалидов» или «инвалидный дом», как называли его в народе, был учрежден по решению Екатеринославского губернского земского собрания в ответ на обращение председателя Государственной Думы ко всем земствам Российской империи о финансовой поддержке общественной организации «Народная помощь», которая первой начала устраивать приюты для увечных воинов. Главной целью учебно-ремесленного дома-приюта являлась социальная адаптация инвалидов, вернувшихся с войны. Здесь они должны были получить посильную специальность для обеспечения их дальнейшего существования.

Проект учебно-ремесленного дома-приюта был подготовлен губернской управой и представлен на рассмотрение земского собрания 50-ой очередной сессии 1915 года [8; с. 24]

Он включал следующие положения:

- дом-приют рассчитан максимально на 100 инвалидов, находящихся на полном пансионе, и 50 человек проходящих;
- учебная программа подразделяется на общий класс для неграмотных, повторительный класс, учебно-ремесленные классы;
- курс обучения двухгодичный;
- последующее трудоустройство;
- полное содержание составляет 200 рублей;
- квота каждого уезда, города Екатеринослава и губернского земства – по 10 человек;
- финансирование производит губернское земство;

Место расположения заведения первоначально предполагалось в сельской местности. Однако, окончательный выбор сделали в пользу Мариуполя, где у частного домовладельца Лицкина было взято в аренду на десять лет недостроенное трехэтажное здание на улице Георгиевской (ныне № 20). Завершение строительства и оборудование помещений производило губернское земство. В здании на первом этаже расположились квартира и кабинет директора, приемное отделение и канцелярия, комната для заседаний учебно-хозяйственного совета; на втором этаже – учебные комнаты, столовая, библиотека. На верхнем этаже разместились жилые комнаты для учащихся и актовый зал, в цокольном – мастерские [7].

Торжественное открытие дома инвалидов состоялось 15 ноября 1916 года в присутствии представителей власти и духовенства. Отслужили молебен. Протоиерей Павел Щербина произнес речь [17]. Соборный хор исполнил государственный гимн. Прозвучали верноподданнические речи. Но «воины-герои» их не услышали. Они были изолированы в глубине двора до окончания церемонии. На торжество пригласили лишь несколько человек [7].

В фондах Мариупольского краеведческого музея имеется уникальный документ – Акт об открытии губернского земского учебно-ремесленного дома-приюта для инвалидов. Документ представляет собой художественный бланк (86×51 см.) с графическим изображением здания учебного заведения, а также акварельных видовых рисунков мариупольской и фронтальной тематики. Оформил бланк П. Панфилович. В центре – «на свитке» – текст акта, констатирующий дату и время (12 часов) открытия учебного заведения. Документ подписали главные участники торжества. Автографы оставили екатеринославский губернатор А.Г. Чернявский, председатель Екатеринославской губернской земской управы К.Д. Гесберг, мариупольский военный губернатор генерал-майор В.Г. Пименов, заведующий отделом народного образования губернского земства М.А. Киященко, директор дома инвалидов В.Е. Петрушевский, председатель учебно-хозяйственного совета А.И. Гозадинов и др. [1].

Учебная программа была рассчитана на два года с зимними и летними каникулами. Учебная часть подразделялась на два отделения:

I. Общеобразовательный класс. Обучение в нем производилось дифференцировано, в зависимости от степени подготовки учащихся.

II. Класс прикладных знаний. В этом отделении изучали садоводство, огородничество, ткачество, сапожное и портняжное дело. Готовили специалистов по ремонту пожарных машин и инструкторов пожарной охраны. При доме инвалидов действовали столярно-токарная, слесарно-токарная, сапожная мастерские [6; с. 3].

Возглавлял дом-приют директор. С момента открытия им был В.Е. Петрушевский. Текущие вопросы решались коллегиально учебно-хозяйственным советом, который возглавляли в разное время А.И. Гозадинов, В.И. Гиацингов. Обязанности инспектора мастерских исполнял Ю.Ю. Гессе [15; с. 2].

Полноценная деятельность учебно-ремесленного дома-приюта осуществлялась, практически, только два учебных года 1916-1917 и 1917-1918 гг. За это время В.Е. Петрушевский приобрел учебники, наглядные пособия по географии, истории, естествознанию, товароведению, оборудованное для столярно-токарной и слесарно-токарной мастерских, 100 пар колодок для сапожной мастерской, «волшебный фонарь» и несколько стереоскопов с различными наборами картин [6; с. 3]. В целом имущество дома-приюта оценивалось в 35 тыс. рублей [10; с. 2].

По окончании первого учебного года состоялось заседание учебно-хозяйственного совета, на котором подвели итоги и наметили планы на будущее, в частности решили расширить помещение, принять еще 60 учащихся, повысить заработную плату сотрудников на 40 % и просить городскую думу об отводе места для строительства собственного здания [4; с. 3]. Но планам не суждено было сбыться.

В это время уже начались сбои в финансировании. Руководство, трезво оценив ситуацию в стране, прибегло к организации «Общества вспомоществования инвалидам отечественной войны». 25 апреля 1917 г. состоялось его организационное собрание под председательством В.И. Снисаренко. 1 мая был принят устав общества, произвели выборы правления, в состав которого вошли: С.Г. Квитницкий, Е.А. Челпанбаев, Ф.Ю. Титишев, В.Ф. Кириллов, Н.И. Шапошников, И.С. Гоф, П.Е. Аксаковский. В ревизионную комиссию избрали В.И. Снисаренко, Т.П. Коваленко, Ферাপонтова. 2 мая на первом заседании правления председателем избрали директора Мариупольской Александровской мужской гимназии С.Г. Квитницкого [5; с. 3]. Был намечен ряд благотворительных мероприятий. Первый сбор пожертвований, проведенный 9 мая 1917 года, принес почти 6 тыс. рублей [4; с. 3]. Это событие запечатлено на фотографии, хранящейся в фондах Мариупольского краеведческого музея [16].

Но благотворительные акции не могли закрыть денежную брешь. Не помог и земельный участок в две десятины, выделенный Мариупольской городской думой для устройства огорода [13; с. 3]. Весной 1918 г. местная газета сообщила о разрыве связи с губернским земством и печальной судьбе 67 инвалидов, находящихся в приюте [11; с. 3], осенью 1918 г. – о планируемом возобновлении деятельности дома инвалидов с 1 ноября [9; с. 3]. Далее местные средства массовой информации уделяют внимание лишь зданию дома инвалидов, в котором располагались различные общественные организации и структуры, в том числе «Просвіта», Мариупольский союз увечных воинов, контрразведка Добровольческой армии [14, с. 4; 7].

Здесь же работал отдел народного образования уездного земства, при внешкольном подотделе которого начал создаваться Мариупольский центральный уездный музей краеведения. Коллекции наглядных пособий, приобретенные для дома инвалидов, были положены в основу первой экспозиции. Она представляла физические приборы и коллекции по минералогии, ботанике, энтомологии, стекольному и текстильному производствам [12; с. 2]. История самого дома инвалидов нашла отражение уже в современной экспозиции краеведческого музея.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акт об открытии дома инвалидов в Мариуполе. – Фонды МКМ. – 3365-Д.
2. Божко Р. Это здание на Георгиевской 91 год назад строили под приют для инвалидов. Сейчас здесь – краеведческий музей // Приазовский рабочий. – Мариуполь, 2008 – 23 января.
3. Божко Р. Столетний юбилей дома с историей // Приазовский рабочий. – Мариуполь, 2016 – 16 ноября.
4. В доме инвалидов // Мариупольское слово. – Мариуполь, 1917. – 31 мая.
5. В инвалидном доме // Мариупольское слово. – Мариуполь, 1917. – 5 мая.
6. [В.П.] В инвалидном доме // Мариупольская жизнь. – Мариуполь, 1917. – 12 января.

7. Воспоминания Вовченко Т.В. – 1969 г. – Фонды МКМ – н/в сов. № 5496.
8. Доклад губернской земской управы об организации учебно-ремесленного дома-приюта для инвалидов отечественной войны // Доклады и отчеты очередному губернскому земскому собранию сессии 1915 года. – Екатеринбург, 1916. – 192 с.
9. Дом для инвалидов // Мариупольский вестник. – Мариуполь, 1918. – 23 октября.
10. Инвалидный дом // Мариупольская жизнь. – Мариуполь, 1917. – 10 января.
11. Критическое положение учебно-ремесленного дома инвалидов в г. Мариуполе // Революционное слово. – Мариуполь, 1918. – 30 марта.
12. Научный музей // Известия Мариупольского ревкома и парткома. – Мариуполь, 1920. – 15 апреля.
13. Об отводе участка земли под огород инвалидному дому // Мариупольская жизнь. – Мариуполь, 1917. – 4 февраля.
14. От комиссии по устройству «Дня инвалидов» // Мариупольские известия. – Мариуполь, 1919. – 3 января.
15. Ткачество в инвалидном доме // Мариупольская жизнь. – Мариуполь, 1917. – 13 января.
16. Фонды МКМ. – 275-ПР.
17. Щербина П. Речь, произнесенная при открытии учебно-ремесленного приюта для увечных воинов в г. Мариуполе. 15 ноября 1916 года // Екатеринославские епархиальные ведомости. Неофициальный отдел. – 1916. – №34. – С. 505-507.

МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБІТНИКІВ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ЗАВОДУ «НІКОПОЛЬ» У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В КОНТЕКСТІ ЇХ ПОВСЯКДЕННЯ

Демченко А.В.

Період Першої світової війни став випробуванням для кожного мешканця м. Маріуполя. Загострились старі та виявились нові суспільні та економічні проблеми. Зміна умов праці та життя сприяла загостренню соціальних суперечностей, які потребували негайного вирішення. Висвітлення питань матеріального забезпечення робітників Маріупольського металургійного заводу «Нікополь-Маріупольського гірського та металургійного товариства» (далі – «Нікополь») у зазначений період допоможе краще осягнути особливості повсякденного життя металургів на початку ХХ ст.

Існуючі історичні та краєзнавчі праці фрагментарно висвітлюють зазначену тему. Серед авторів роботи яких містять певний фактичний матеріал з зазначеної теми, варто виокремити: маріупольських краєзнавців Л. Яруцького, Ю. Некрасовського, Д. Грушевського. Але їхні дослідження не містять наукового аналізу та висвітлюють зазначений період дещо однобоко.

Перша світова війна негативно позначилась на економічному розвитку українських земель. У промисловості відбулась деформація у бік зростання частки підприємств, на які було покладено виконання військових замовлень, до них належав також завод «Нікополь». Зазначена тенденція негативно вплинула на розвиток інших галузей господарства. Було зачинено велику кількість підприємств, які орієнтувались на виробництво «цивільної» продукції для споживачів [7]. Як результат зросли ціни на товари та послуги, виник дефіцит продуктів та предметів першої необхідності. В той час, оплата праці залишалась на доволі низькому рівні. Це призвело до погіршення матеріального становища працівників металургійного комплексу України.

За роки Першої світової війни на металургійних заводах змінилась чисельність працівників. З першими хвилями мобілізації спостерігалось невелике зменшення кількості робітників. Але 6 грудня 1915 р. Радою міністрів Російської імперії було прийнято положення про відстрочку від військової служби військовозобов'язаних, які зайняті на виробництвах, необхідних для «нужд государственной обороны» [5]. Таким чином, щоб уникнути мобілізації до лав царської армії, чоловіче населення міст та сіл йшло працювати на металургійні підприємства. У 1913

р.чисельність робітників складала 89 510 осіб, 1914 р. – 89 074, 1915 р. – 105 984, 1916 р. – 137 038 [1, С. 431]. На заводі «Нікополь» станом на 1912 р. працювало 1630 осіб (не враховуючи підрядних робітників) [4, С. 2], а у 1916 р. – 6500 [6, арк. 11].

Значний відсоток працівників становили біженці та військовополонені. 1 січня 1916 р. царським урядом було прийнято циркуляр, який зобов'язував усіх працездатних біженців не відмовлятися від роботи, яку їм запропонують [1, С. 434]. Працю військовополонених було вигідно використовувати, адже вона дешево коштувала. У 1916 р. на заводі «Нікополь» з 6 500 робітників, 1 100 були військовополоненими, з них 700 осіб – німці [6, арк. 11]. Станом на 1 вересня 1917 р. військовозобов'язані, біженці та військовополонені склали 70% робітників мариупольського металургійного підприємства [1, С. 435].

Економічні наслідки військових дій позначилися на матеріальному забезпеченні робітничого класу. В роки війни знизилась реальна заробітна платня. Зменшення доходів металургів можна простежити за допомогою суми добового окладу, яку отримували працівники різних цехів заводу «Нікополь» [6, арк. 9-10]:

Назва цеху	1914 р.	1916 р.
Доменний	1 руб. 33 коп.	1 руб. 75 коп.
Мартенівський	2 руб. 33 коп.	2 руб. 44 коп.
Листопрокатний	2 руб. 18 коп.	2 руб. 64 коп.
Трубопрокатний	2 руб. 18 коп.	2 руб. 25 коп.
Бронепрокатний	2 руб. 07 коп.	2 руб. 17 коп.
Цегляний	1 руб. 94 коп.	2 руб. 00 коп.
Механічний	2 руб. 00 коп.	2 руб. 34 коп.
Муфтонарізний	4 руб. 65 коп.	4 руб. 62 коп.
Водозабезпечення	1 руб. 29 коп.	1 руб. 71 коп.
Ливарний	1 руб. 90 коп.	2 руб. 31 коп.
Столярно-модельний	2 руб. 17 коп.	2 руб. 62 коп.
Електричний	1 руб. 74 коп.	1 руб. 98 коп.
Залізничний	1 руб. 29 коп.	1 руб. 62 коп.

Як бачимо, з наведених даних, заробітна плата зросла несуттєво. А працівникам муфтонарізного цеху навіть трохи зменшили суму добового окладу. Окрім цього, з 1 квітня 1916 р. робітникам мариупольського металургійного заводу нараховувалась «військова надбавка», розмір якої залежав від розміру заробітної плати та наявності у працівника квартири від заводу. Чим вище був оклад, тим меншою «військова надбавка». Наприклад, для робітника, заробітна плата якого була не вище 35 руб. та він не володів квартирою від заводу виплачувалась допомога у розмірі 45 руб. Для працівника с тим же окладом, але у власності якого перебувала квартира від заводу, надбавка складала 30 руб. В той же час, якщо заробітна плата була вище 121 руб., то допомога не перевищувала 8 руб. [6, арк. 3].

За рішенням заводууправління, військова надбавка виплачувалась у першу половину місяця, разом з окладом. Але, якщо працівник не з'явився на роботу, розмір допомоги зменшувався на одну третину. Таким чином, при наявності трьох прогулів військова надбавка не виплачувалась взагалі [6, арк. 3]. Головний інженер заводу «Нікополь», доповідаючи про страйки на заводі, говорить про те, що військова допомога зменшувалась на половину навіть після одного запізнення на роботу, а за два прогули її зовсім не видавали [6, арк. 11].

Задля кращого розуміння матеріального забезпечення працівників металургійного підприємства, варто навести наступні дані. Вартість продуктів першої необхідності у 1916 р., в порівнянні з 1914 р., зросла наступним чином: мука – 30%, хліб – 55%, цукор – 58%, м'ясо – 125%, рис – 150%, сало – 175%, мило – 127% [6, арк. 10]. Таким чином, стрімкий ріст цін призвів до того, що реальні купівельні можливості працівників різко знизились.

Для вирішення продовольчої проблеми, заводоуправління прийняло рішення про відкриття продовольчого магазину, який реалізовував продукти першої необхідності по цінам, які значно нижче ринкових, лише для працівників заводу [6, арк. 5]. Разом з цим був організований Продовольчий Наглядний Комітет, до складу якого входило 10 виборних представників від цехів [6, арк. 4]. До їх обов'язків входили: розрахунок місячної потреби продуктів у залежності від кількості працівників заводу, придбання та зберігання товарів, контроль за рівномірним розподілом продукції відповідно до встановлених норм. Таким чином, керівництво металургійного підприємства намагалось покращити матеріальне забезпечення робітників заводу «Нікополь» та знизити рівень соціальної напруги.

В травні 1916 р. на заводі «Нікополь» відбувався страйк робітників з вимогою підвищення оплати праці. Передумовою цих подій став арешт працівника мартенівського цеха Губарева, який відбувся 9 травня 1916 р. Причиною послугувала відмова невеликої групи осіб, під його керівництвом, надати матеріальну допомогу для відправки пасхальних подарунків на фронт. Варто зазначити, що 7 травня 1916 р. Губарев, від імені робітників заводу, вів перемовини з директором підприємства про підвищення заробітної плати [6, арк. 9]. Новина про арешт викликала хвилю протестів серед працівників мартенівського цеху, вони бойкотували роботу. За рішенням дирекції заводу їх було розраховано та військовозобов'язаних передали Військовому Начальнику [6, арк. 8]. Такі дії викликали протести робітників інших цехів. Як результат вони припинили роботу та висунули ряд вимог: по-перше, звільнити Губарева, по-друге, відновити на посадах усіх працівників мартенівського цеху, по-третє, збільшити військову надбавку на 60%. Дирекція заводу виконала перші дві вимоги і працівники знов приступили до роботи. За два тижні, 16 травня, вони висунули нові економічні вимоги, які стосувались збільшення заробітної плати. Він тривав 18 днів [2] та закінчився арештом 250 осіб [3, С.25]. Страйк зазнав невдачі, соціальні протиріччя не були усунуті, що спричинило подальше погіршення економічного становища працівників металургійного заводу.

Можна зробити висновок, що матеріальне забезпечення робітників металургійного заводу «Нікополь» в роки Першої світової війни не відповідало їхнім потребам. Ріст цін на продукти першої необхідності спровокував зменшення реальної заробітної плати. Намагання дирекції заводу вирішити наявну економічну ситуацію були недостатніми. Як наслідок, зростало зубожіння робітничого класу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1 / Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1967. – 567 с.
2. Майская забастовка 1916 г. (из воспоминаний члена КПСС с 1917 г. Турчанина К.С.) // Ильичевец. – 1957. – № 55. – С.2
3. Некрасовский Ю. Я. Огненное столетие 1897–1997 / Ю.Я. Некрасовский. – 2-е изд., перераб. и доп. – Мариуполь : ПМЦ МК «Азовсталь», 1999. – 436 с.
4. Описание завода «Никополь-Мариупольского горного и металлургического общества». – Мариуполь, 1912. – 11 с.
5. Паршин Н.Е. Отсрочки и освобождение по призывам в армию. Зачисление на особый учет. Переосвидетельствование белобилетников[Электронный ресурс]/ Н.Е. Паршин. – Режим доступа:http://thelib.ru/books/n_e_parshin/otsrochki_i_osvobozhdenie_po_prizyvam_v_armiyu_zachislenie_na_osobyu_uchet_pereosvidetelstvovanie_belobiletnikov.html
6. Протоколы и донесения о забастовках рабочих на заводах Никополь-Мариупольского металлургического общества// Державний архів Дніпропетровської області, Ф. 679, оп. 1, спр. 3, 52 арк.

7. Реєнт О. Вплив Великої війни 1914 – 1918 рр. на цивілізаційні процеси в Україні (до 90-річчя початку Першої світової війни) [Електронний ресурс]/ О. Реєнт. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/sid/11/2/8.pdf>

ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ МЕДИЧНОГО ПЕРСОНАЛУ У МАРІУПОЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ.

Дюсембекова А.М.

Проблема роботи медичного персоналу є досить актуальною, бо медицина була і залишається найважливішою сферою в людському житті. Медична сфера розвивалася поступово методом спроб та помилок. Саме земська медицина заклала основні принципи та визначила функції роботи лікаря та фельдшера. Ці відомості потребують ретельного дослідження оскільки наша медицина знаходиться в стадії реформування. Використання досвіду організації роботи медичного персоналу в Маріуполі може бути корисним для удосконалення сучасних знань про організацію роботи персоналу лікарень.

На сьогоднішній день, історіографія цього питання представлена досить фрагментарно. Можна виділити певну кількість робіт, які частково описують працю лікаря та фельдшера та їх обов'язки. Це праця Н. Писаренка «Развитие земского здравоохранения в Донбассе в конце XIX – начале XX вв.» [14], в якій зазначено, що за невеликий відрізок часу було створено досить розвинене медичне обслуговування, була вирішена проблема кадрового забезпечення. Також варто відзначити роботу колективу наукових співробітників Маріупольського краєзнавчого музею Р. Божко, Т. Булі, Н. Гашенко та ін. [7], в якій розкриваються питання про загальний розвиток м. Маріуполя та наводяться відомості щодо роботи медичного персоналу, зокрема і лікарів.

Краєзнавець П. Мазур в своїй праці «Земская медицина в греческих селах Приазовья» [8] аналізує основні проблеми розвитку земської медицини, її становлення та розвиток. Окремий розділ автор присвятив медичному персоналу, його роботі та оплаті цієї праці.

Комплекс джерел, який був використаний для висвітлення цієї теми можемо класифікувати за видовою ознакою на актові, діловодні та статистичні. Актові документи представлені постановами земства щодо медицини, які містяться в «Систематичному збірнику постанов Маріупольського повітового земства з 1869 по 1913» [15]. Діловодні джерела представлені різними носіями відомостей, що виникли внаслідок масових обстежень, описів, переписів, записів лікарів, а саме звітами Маріупольської повітової земської управи та звітами про стан медицини в Маріупольському повіті. Статистичним джерелом для вивчення цієї теми виступає «Цифровой медицинский отчет по Мариупольскому уезду Екатеринославской губернии за 1910 г.» [16], де наводиться статистика витрат на земські лікарні та на оплату роботи лікарів і іншого медичного персоналу.

Метою даного дослідження є з'ясування основних функцій лікаря та фельдшера, їх обов'язків та умов праці. Мета передбачає розв'язання наступних завдань: проаналізувати інструкцію складеною земською управою для лікарів та фельдшерів, охарактеризувати матеріальне забезпечення цих посади та коло питань які повинен був вирішувати лікар та фельдшер.

Наприкінці XIX ст. в Маріупольському повіті не було ні ради лікарів, ні офіційно стверджених їх з'їздів. Але кожного року дільничні лікарі скликалися земською управою на зібрання, на якому розподіляли гроші на медикаменти та обирали делегатів на губернський з'їзд.

Земською управою була розроблена чітка інструкція, якої мав притримуватися кожен земський лікар [1, с. 279]. До цієї інструкції входили такі основні положення:

1. Маріупольський повіт в медичному сенсі ділиться на лікарняні дільниці. Їх число, район і пункт проживання лікаря встановлюється повітовим земським з'їздом. В кожній лікарняній дільниці має бути лікар, аптека, акушерка і фельдшер число яких визначається земським зібранням Лікар завідує медичною, аптечною і господарською частинами по амбулаторії, лікарні і

всієї дільниці. Має контролювати весь інший медичний персонал, процес щепленнями та санітарний стан дільниці.

2. Лікар повинен в точності виконувати всі приписи та постанови губернського лікарняного керівництва і земської управи відносно всіх лікарняних заходів і прийняття мір к зупиненню заразних та епідемічних хвороб про хід яких він сповіщає, в прийнятті строки, лікарняному відділенню губернського правління, медично-санітарному відділенню про губернській управі і повітовій земській управі.

3. Лікар надає безкоштовну допомогу всім, хто її потребує в місці його проживання у визначений час. Особам які прибули з інших сіл або в екстремальних ситуаціях лікар має надавати допомогу в незалежності від часу. Всі лікарня забезпечуються безкоштовно медикаментами.

4. Лікар зобов'язаний виїжджати у свою дільницю у разі виникнення епідемічної хвороби, до хворих, які отримали тяжкі травматичні пошкодження і в інших випадках коли життю хворого щось загрожує, на тяжкі пологи, за порученнями земської управи [10, с. 8].

5. Лікарі час від часу мали виїжджати на фельдшерські пункти для контролю фельдшерів, звертаючи свою увагу на лікування фельдшерами хворих і на витрати медикаментів. Також повинен звертати свою увагу на санітарний стан тих місць, де він був і свої зауваження повідомляти управі для прийняття відповідних заходів [1, с. 279].

6. На лікарів був покладений обов'язок огляду стану шкільних приміщень і самих учнів в народних школах, які знаходяться в на їх дільницях і про свою роботу повинні були звітувати перед управою. Контроль над процесом щеплення від віспи і керівництво над персоналом під час цієї процедури теж відносилось до обов'язків лікаря. Число дітей, яким необхідно зробити щеплення визначалося по метричним випискам про народження і відомостям, які надавали священики. Потім по кожному населеному пункту фельдшером ведеться список дітей, яким було зроблене щеплення проти віспи. Цей список після перевірки лікаря, надавався в управу, яка видавала по 10 коп. за кожную щеплену дитину.

7. При появі якоїсь епідемічної хвороби лікар має взаємодіяти зі священиком, пояснивши йому всю небезпечну специфіку хвороби, він просив його допомогти поінформувати місцеве населення про можливі наслідки та надання відомостей про нові захворювання та померлих. Також до співпраці з лікарем, а саме передача відомостей про нові хвороби в населеному пункті, де це можливо назначалися з місцевих жителів «санітарні попечителі».

В інструкції було зазначено, що кожен лікар повинен вести «матеріальну книгу» в яку мав записувати всі надходження, все майно лікарської дільниці та хірургічні інструменти. Кожного року в лютому лікар мав надати Управі річний медичний звіт про свою діяльність за установленими правилами. Реєстрація хворих повинна була вестися за картковою системою, згідно з правилами медико-санітарної реєстрації в Катеринославській губернії, крім того деякими лікарями велися книги і для запису хворих. Земські лікарі багато часу витрачали на паперову роботу, особливо були завантажені ті, які мали у своєму розпорядженні тільки одного фельдшера.

В обов'язки фельдшера у той час входило прийом амбулаторних хворих виготовлення для них ліків, які їм виділяв дільничний лікар. Коли трапляються особливо тяжкі випадки захворювання у людей, то фельдшер відправляв їх до лікаря в лікарню, якщо ж цього не можливо зробити, тоді викликають лікаря до хворого. При появі епідемії дільничний фельдшер мав повідомити своєму лікарю. У 1873 р. зібранням земської управи були постановлені наступні положення, які пізніше увійшли до інструкції, якій мали слідувати фельдшери:

1. при кожному дільничному лікареві має бути фельдшер
2. на повіт запрошується 10 фельдшерів з зарплатою у 300 руб., 5 з них працюють при лікарях в місці їхнього проживання.
3. кожний фельдшер надавав 2 рази в рік відомості за пів року про щеплених дітей
4. фельдшери не могли покидати місце своєї роботи без дозволу лікаря.
5. за кожную щеплену дитину фельдшерам виплачувалося по 10. коп. [3, с. 549].
6. звільнення відбувається тоді, коли лікар 3 рази напише заяву про некомпетентність лікаря, потім управа перевіряє ці відомості і в разі підтвердження звільняє.

7. фельдшери мати надавати ліки і допомогу населенню безкоштовно [3, с. 558].
8. якщо фельдшер хворіє їх утримання зберігається протягом 8 місяців.
9. для подорожей по дільниці фельдшер отримував від управи без прогонний білет на отримання коней на земських і обивательських станціях [6, с. 559].

Число фельдшерів з кожним роком зростало, бо населення все більш звикало до медичної допомоги. Якщо у 1874 р. фельдшерів було всього 11 фельдшерів і управа виділяла їм 3300 руб. то у 1905 р. нараховувалося вже 38 дільничних фельдшерів і 15 земсько-суспільних на яких виділялося 18 955 руб. У 1911 р. кількість їх дорівнювала 68, з них 39 працювала з лікарем і 29 на самостійних пунктах. Із загального числа фельдшерів тільки 17 були зі шкільною освітою, всі інші були ротними фельдшерами. Як зазначав лікар С. Казанський склад молодшого медичного персоналу був далекий від досконалості так, як фельдшерицями не були забезпечені навіть лікарні, самостійні пункти при такій невеликій кількості були розподілені нерівномірно [8, с. 16].

В обов'язки пунктового фельдшера входило те, що він мав бути на роботі щоденно з 8:00 до 14:00, відвідувати на дому важко хворих, для фельдшерки-акушерки надавати населенню акушерську допомогу. У 1913 р. до інструкції управою були внесені деякі доповнення. Наприклад, те, що фельдшер повинен надавати ліки тільки по рецепту, який обов'язково мав занести до реєстраційної картки хворого. Якщо фельдшер пропрацював 25 років то він мав право вийти на вислугу з пенсією у розмірі 300 руб. на рік, за 20 років видається 2/3 пенсії, а за 15 років – половина [6, с. 571]. В 1904 р. Маріупольські земські збори прийняли спеціальну постанову «Про страхування медичного персоналу на випадок смерті від заразних хвороб». Страхування лікаря складало 10 тис. руб., для студентів-медиків – 5 тис. руб., для фельдшерів та акушерок – 3 тис. руб. [8, с. 12].

В бюджеті 1874 р. було зазначено, що для витрат на медичну частину в Маріупольському повіті зі сторони земства виділено 17 300 руб., з них 7700 руб. на утримання 8 лікарів [7, с. 78]. В 1903 р. як свідчить звіт земської управи в 1882 р. земські лікарі отримували платню у розмірі 1300 руб. на рік і 200 руб. квартирних. Кожен лікар, який відпрацював один рік під керівництвом земства, отримував 50 руб. «подъемних», а потім залишаючись на службі отримував щорічну надбавку до свого заробітку у розмірі 50 руб. [12, с. 121]. У 1880 р. зібрання постановило назначити і внести в кошторис зарплату на 12 фельдшерів у розмірі по 325 руб. кожному і додатково по 25 руб. на квартиру та плату за опалення. На утримання сільських фельдшерів було внесено 759 руб.

Отже, можна зробити висновок про те, що праця лікаря цінувалася в той час. У нього була гідна оплата праці, можливість покращення своїх умінь та медичне страхування. Але ті умови в яких йому доводилося працювати були далекими від ідеалу. По-перше, він приймав людей там де жив. Лікарів на той час не вистачало, тому їм доводилося багато переміщатися по своїй дільниці. По-друге, в їх обов'язки входив контроль майже за всіма функціями лікарні, що не давало в повній мірі сконцентруватися на своїй основній роботі. Посада лікаря була незамінна в той час, бо це по суті було одне з небагато чисельних джерел медичних знань для місцевого населення. Вони були зобов'язані проводити огляди шкіл, проводити роз'яснювальні бесіди, розповідати про гігієну і захворювання для простого люду, щоб попередити розвиток якоїсь хвороби.

Посада фельдшера була не менш складною ніж у лікаря. Земською управою була складена чітка інструкція, яку мав виконувати фельдшер. З кожним роком і кількість їх і зарплата збільшувалися. Існували як земські фельдшери так і земсько-суспільні. В їх обов'язки входило реєстрація хворих і догляд за дезінфекцією приміщення, також фельдшер мав виготовляти ліки. У разі відсутності лікаря всі його повноваження переходили до нього. Для підвищення кваліфікації управа відсилала фельдшерів на спеціальні курси зі збереженням утримання.

ЛІТЕРАТУРА

1. [6395. Составленная инструкция управой для врачей] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – 560 с.
2. [6465. Составленные положения управой и комиссии земских врачей, касательно, фельдшерского персонала] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – 560 с.
3. [6520. Составленная инструкция управой для фельдшеров] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – 560 с.
4. [6539. Доклад управы об ежемесячном отпуске медицинского персонала] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – 560 с.
5. [6569. О самостоятельных фельдшерских пунктах] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – 560 с.
6. [6570. Собранием дополнена инструкция для фельдшеров] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 279.
7. Божко Р.П. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р.П. Божко, Т.Ю. Були, Н.Н. Гашенко и др. – Мариуполь, 2008. – 428 с.
8. Мазур П.И. Земская медицина в греческих селах Приазовья / П.И. Мазур. – Мариуполь: ЗАО Газета «Приазовский рабочий», 2001. – 28 с.
9. Отчет Мариупольской уездной земской управы Мариупольскому уездному земскому собранию, очередной сессии 1875 года. – Мариуполь, 1875. – 119 с.
10. Отчет о состоянии врачебного дела в Мариупольском уезде в 1899 г. – Мариуполь:
11. Отчет о состоянии земской медицины в Мариупольском уезде в 1905 г. – Мариуполь: Типография Е.И. Гольдрина, 1906. – 162 с.
12. Отчет о состоянии земской медицины в Мариупольском уезде Екатеринославской губернии в 1911 г. – Мариуполь: Электро-Типогр. Бр. Гольдрин, 1913. – 193 с.
13. Отчет о состоянии земской медицины в Мариупольском уезде. Екатеринославской губернии в 1903 г. – Мариуполь, 1904. – 195 с.
14. Писаренко Н.Н. Развитие земского здравоохранения в Донбассе в конце XIX – начале XX вв. / Н.Н. Писаренко // Историчні і політологічні дослідження. – №1-2. – Донецьк, 1999. – С. 61-64.
15. Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. С. 279.
16. Цифровой медицинский отчет по Мариупольскому уезду Екатеринославской губернии за 1910 г. – Мариуполь: Электро-Типогр. Бр. Гольдрин. – 1913. – 175 с.

ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В МУЖСКОЙ ГИМНАЗИИ – ПЕРВОМ СРЕДНЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ МАРИУПОЛЯ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА

Капустникова А.В.

141 год назад, в 1876 г. состоялось знаковое событие для Мариуполя – открытие мужской и женской гимназий. Этому предшествовало восстановление статуса Мариуполя как уездного

города в 1874 г. К этому времени в городе существовала только сеть начальных учебных заведений, а средних не было.

В августе 1875 г. в Мариуполе были открыты мужская и женская прогимназии. Одновременно Мариупольская городская дума направила в Петербург ходатайство о создании в городе государственных гимназий. 27 января 1876 г. Александр II подписал указ об учреждении в Мариуполе мужской, а 21 апреля того же года - женской гимназий. Частные прогимназии, созданные годом ранее, были преобразованы в государственные. Торжественное их открытие состоялось 15 сентября 1876 г. [2].

Мариупольская мужская гимназия открылась в составе одного подготовительного и четырех низших классов, затем последовательно открывалось еще по одному классу. Всего – 8. В гимназию было принято 148 учеников, в подготовительный класс – 43. В 1880 г. гимназии даровано наименование Александровской, в память 25-летия царствования императора Александра II [6].

Инициатором создания в Мариуполе частного училища с курсом прогимназии стал уроженец с. Чердаклы (ныне Кременевка) Феокист Авраамович Хартахай. Он же был впоследствии первым директором Мариупольской мужской гимназии.

Зданием, которое приняло ее первых учеников, был дом купца Хазанжи, затем дом купца Д.А.Хараджаева на ул. Екатерининской. В 1893 г. по инициативе Попечителя Одесского учебного округа Х. П. Сольского была запланирована постройка собственного здания для помещения гимназии [6]. Город изыскал средства на его строительство. В 1894 г. был одобрен проект архитектора Н.К. Толвинского – академика архитектуры, много строившего в Одессе. Новое здание гимназии было возведено в 1899 г. В итоге, проект Толвинского осуществили, но с изменениями, внесенным городским архитектором Самуилом Осиповичем Бером. Отличие заключалось в расположении академических классов, которые стали обращены не на запад, а на восток, чтобы гимназисты получали достаточно света [1].

Почетным попечителем стал Д.А.Хараджаев, купец 1 гильдии, меценат, человек известный в городе. На нужды гимназии он жертвовал постоянно: на уплату священникам за богослужения, на добавление к жалованию преподавателей, печатал отчеты о состоянии гимназии, оплачивал обучение ученикам, попавшим в трудные жизненные ситуации, помогал оплачивать жилье преподавателям и учащимся, закупал приборы в предметные кабинеты и т.д.

Вторым лицом в гимназии после попечителя был директор. После смерти Ф.Хартахаи директором мужской гимназии работал Григорий Иванович Тимошевский - человек активный, неравнодушный к истории края. В Мариупольской гимназии Тимошевский проработал до 1905 г. Именно он стал инициатором создания текстов экскурсий, написанных преподавателями гимназии, которые легли в основу книги «Мариуполь и его окрестности: Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии». Ежегодно для учащихся проводили экскурсии, во время которых осматривали достопримечательности города, храмы, торговые, учебные и лечебные заведения, совершали походы на р.Кальмиус, морские прогулки на Белосарайскую косу. Организовывались и более дальние экскурсии: в Велико-Анадольский лес, Святогорск, Славянск, Москву [5].

Обучение в гимназии осуществлялось на основании устава и программ Министерства народного просвещения от 30 июня 1871 г. Учебный курс гимназии составлял следующие предметы: 1) закон божий; 2) русский язык с церковно-славянским и словесность; 3) краткие основания логики; 4) и 5) латинский и греческий языки; 6) математика; 7) и 8) математическая география и физика, с кратким естествоведением; 9) история; 10) география; 11) и 12) немецкий и французский языки; 13) чистописание. Танцы преподавались за отдельную плату. В каждом классе устанавливались специальные «золотые доски» для повышения стимула учеников [7].

Все гимназисты носили форму установленного образца согласно устава гимназий и прогимназий 30 июня 1871 г. [3].

Мариупольские гимназии были прекрасно оснащены учебными пособиями и необходимыми приборами. В музыкальном классе имелись фортепиано, фисгармония, полный состав струнного

и духового оркестров и оркестра народных инструментов. Физический кабинет был специально оборудован для проведения различных опытов, в кабинете естествознания имелись богатые коллекции: гербарная, минералогическая, коллекция раковин, шишек, кораллов. Многие коллекции создавали сами учащиеся [7]. Пополнять свои знания с помощью дополнительной учебной и справочной литературы учащиеся гимназии могли в библиотеке.

При гимназии был открыт музей. Известно, что в первый год его существования горожанами было пожертвовано 419 предметов старины. Коллекция пополнялась и за счет археологических и этнографических экспедиций учащихся, некоторые предметы закупались. Большинство экспонатов коллекции, к сожалению, было утрачено во время войн, которые коснулись нашего города. На сегодняшний день остатки коллекции и библиотечный фонд гимназии хранятся в Мариупольском краеведческом музее[4].

Внеурочное время учеников было также разнообразно. Оркестр гимназистов участвовал в городских мероприятиях. В литературном и популярно-научном журнале учеников Мариупольской Александровской гимназии «Первоцвет» учащиеся печатали свои рассказы, повести, очерки, стихи, библиографические обзоры, рецензии на книги и спектакли. Он выходил с октября 1910 г. до лета 1914 г., всего вышло 13 номеров журнала[8].

Многие выпускники Мариупольской мужской гимназии, окончив обучение в университетах, становились врачами, юристами, учителями, преподавателями университетов, учеными. Например, искусствовед Д.В.Айналов, психолог Г.И.Челпанов, офтальмолог М.И.Авербах и др.

К сожалению, Александровская мужская гимназия прекратила свое существование в 1919 г. Сейчас в этом здании находится Мариупольский колледж ПГТУ. Это один из пяти памятников архитектуры нашего города.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Буров С.Д. Улица Георгиевская,69. [Электронный ресурс] / С.Буров.- Режим доступа: <http://old-mariupol.com.ua/ulica-georgievskaya-dom-69>.
- 2.Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, объявленное Сенату Министерством Народного Просвещения 7 февраля. – Об учреждении в городе Мариуполь мужской Гимназии. – 27 января 1876 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1878. – Собр. 2. – Т. 51: 1876 г. – № 55521. – С. 56.
- 3.Высочайше утвержденный Устав Гимназий и Прогимназий ведомства Министерства Народного Просвещения – 30 июля 1871 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1871. – Собр. 2. – Т. 46: 1871 г. – Отд. 2. – № 49860. – С. 85 – 99.
- 4.Мазур П. У истоков краеведения в Мариуполе. [Электронный ресурс] / П.Мазур.- Режим доступа: <http://old-mariupol.com.ua/u-istokov-kraevedeniya-v-mariupole>.
- 5.Мариуполь и его окрестности: отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии / сост. О. Петрашевский. Мариуполь: Тип. А. А. Франтова, 1892. - 530 с., ил.
- 6.Отчет о состоянии Мариупольской Александровской гимназии за 1894 гражданский год. – Мариуполь, 1895. – 97 с.
- 7.Отчет о состоянии Мариупольской Александровской гимназии за 1899 гражданский год. – Мариуполь, 1900. – 80 с.
- 8.Яруцкий Л. Гимназия:журнал// Мариупольская старина. [Электронный ресурс] / Л.Яруцкий.- Режим доступа: <http://old-mariupol.com.ua/gimnaziya-zhurnal>.

ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ ХАРАДЖАЄВИХ У МАРІУПОЛІ

Кашпор О.Д.

На сучасному етапі для будь-якого міста важливо пам'ятати про видатних людей, які зробили великий внесок у розбудову міста та його вдосконалення. одними з таких людей в історії Маріуполя були представники з родини Хараджаєвих. Вони стали однією з небагатьох грецьких купецьких родин Маріуполя, які протягом ХІХ ст. спромоглися посісти провідні позиції у різних сферах його життя і навіть успішно конкурували з представниками іноземного купецтва. Хараджаєви приймали участь в економічній, торговельній та громадській діяльності міста. Також великий внесок у розвиток міста вони зробили через благодійну діяльність.

На сьогоднішній день, історіографія цього питання представлена досить фрагментарно. Можна виділити певну кількість робіт. Наприклад статті Новікової С. В. «Родина Хараджаєвих у Маріуполі» [3], Саєнко В. «Мариупольские купцы Хараджаєвы» [5]. Загальні відомості про цю родину містяться в праці колективу наукови співробітників Маріупольського краєзнавчого музею Р. Божко, Т. Булі, Н. Гашенко та ін., в якій розкриваються питання про загальний розвиток м. Маріуполя та наводяться відомості щодо Хараджаєвих [2].

Комплекс джерел, який використовувався для висвітлення цієї теми представлений актовими джерелами, а саме постановами, що знаходяться в «Систематичному збірнику постанов Маріупольського повітового земства з 1869 по 1913».

Метою даного дослідження є з'ясування ролі родини Хараджаєвих у розвитку Маріупольського повіту у ХІХ ст.

Династія була заснована Антоном Хараджою, який опинився з родиною в Маріуполі після переселення християн з Криму у 1778–1780 рр. З ним була дружина два сини та донька. А. Хараджа був достатньо заможною людиною, але на новому місці не зміг успішно розвинути свою справу, через це був переведений у ряди міщан і невдовзі помер.

Тільки його сини Костянтин і Давид протягом 1809–1824 рр. змогли знову повернутися до купецького стану. Найбільш успішним був Давид, який і заклав підвалини сімейної благодійної діяльності, яку в подальшому проводили і його нащадки. Відомо, що він жертвував значні суми на потреби приходської церкви, а також Харлампієвському собору, на виготовлення іконостасу [5 с. 190].

Продовжив та підняв на вищий рівень родинну справу син Давида Антоновича Хараджи Олександр, який народився у 1827 р. Починаючи з нього, прізвище родини змінилося на «Хараджаєви». Відтак їхні статки стали настільки значними, що Олександр Хараджаєв був приписаний до купецтва І гільдії. Саме він заснував торговий дім, який займався посередницькою торгівлею хлібом та його продажем за кордон. Йому також належало кам'яновугільне родовище у Слов'яно-сербському повіті. Значними були капіталовкладення Олександра Хараджаєва в нерухомість йому належало багато великих будинків, які здавалися в оренду у місті. У цей час торговий дім Хараджаєвих сприяв розвитку торгового судноплавства в регіоні та одним з перших серед місцевих фірм став власником пароплавів [3 с. 126].

В період 1860-1864 рр. був обраний міським головою [1, с. 121]. В різні роки брав участь у роботі комісій зі створення у місті гімназій, приймав активну участь у громадській діяльності міста та займався благодійництвом. За всі ці заслуги йому було надано звання почесного громадянина міста.

Зросту капіталу сім'ї також в цей час почавшись після Кримської війни 1853-1856 рр. підйом морської торгівлі на Чорному та Азовському морях [5 с. 191]. Але найбільших успіхів у різних сферах підприємницької та громадської діяльності досяг син Олександра Хараджаєва Давид (нар. 1853 р.). Він розширив діяльність торгового дому, заснував його філії в Бахмутському та Олександрівському повітах, побудував 1889 р. в новому порту великі склади для зберігання зерна, одним з перших у місті встановив там телефонний зв'язок. Він також був одним з найбільших домовласників Маріуполя. Давид Олександрович, як і інші представники великого купецтва,

сприяв розвитку в місті будівельної галузі. Місцеві підприємці постійно зверталися до міських органів влади за фінансовою допомогою у цій справі.

Д.О. Хараджаєву належав Олександрівський завод з виробництва цегли та черепиці, бо це було досить прибутковою справою через швидку розбудову Маріуполя в останній чверті XIX ст. попит на будівельні матеріали постійно зростав. Під будівництво цього заводу 25 лютого 1898 р. він орендував 10 десятин міської землі у верхів'ї Зінцевої балки [4, с. 10]. Це було велике підприємство, на якому виробництво забезпечував паровий котел, використовувалося електричне освітлення. У 1904 р. на заводі працювали 75 робітників, у 1907 р. – 82 робітники. Завод виробляв цегли та черепиці на 15 тис. руб. на рік. Продукція заводу була представлена на Південно-Російській сільськогосподарській виставці, промисловій і кустарній виставці 1910 р. у Катеринославі [3, с. 127].

Давид Олександрович неодноразово надавав фінансову допомогу місту. Наприклад на будівництво лікарні він пожертвував 30 тис. руб. [2, с.12], значну суму вніс на створення літнього протитуберкульозного санаторію. На початку XX ст. у місті стало традиційним проведення свята білої квітки, під час якого збиралися пожертви на користь хворим на туберкульоз. Значні внески робив і Давид Хараджаєв. Але найбільшу допомогу він надавав чоловічій гімназії ідесь біля 30 років був її почесним попечителем. На честь Д.О. Хараджаєва міська дума встановила стипендію у розмірі 550 руб. для навчання талановитих дітей з незаможних сімей. За рахунок добродійних коштів самого Д.О. Хараджаєва виплачувалося дві стипендії учням, заробітна платня вчителям чоловічої гімназії та служителям гімназичної церкви (побудована його коштом).

Особлива його заслуга проявляється в тому, що він у 1892 р. видав книгу «Мариуполь и его окрестности», яка і на сучасному етапі представляє велику історичну цінність [1, с.109]. Був нагороджений орденом св. Володимира 4 ст., св. Анни 2 і 3 ст. і св. Станіслава 2 ст. і грецьким орденом Спасителя за розвиток відносин між Російською імперією і Грецією. В часи російської революції Д.О. Хараджаєв з родиною залишив місто і, на жаль, його подальша доля нам невідома.

Отже, родина Хараджаєвих зробила вагомий внесок у розвиток Маріуполя. Особливо можна виділити їх громадську і благодійні діяльність, а також допомогу чоловічій гімназії та боротьбу проти туберкульозу. За всі ці заслуги йому було надано звання почесного громадянина міста і він був нагороджений різними почесними орденами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Божко Р.П. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р.П. Божко, Т.Ю. Були, Н.Н. Гашенко и др. – Мариуполь, 2008. – 428 с.
2. Мазур П.И. Земская медицина в греческих селах Приазовья / П.И. Мазур. – Мариуполь: ЗАО Газета «Приазовский рабочий», 2001. – 28 с.
3. Новікова С.В. Родина Хараджаєвих у Маріуполі / С.В. Новікова // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 125-133.
4. О выдаче ссуд на устройство и расширение цементных и черепичных заводов [1913] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг. – Т. 2. – Мариуполь, 1916. – С. 10-11.
5. Саенко Р. Мариупольские купцы Хараджаевы / Р. Саенко // Подвижники і меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII - XIX ст. Історико-біографічні нариси. – Київ, 2001. – С. 190-196.

ЗЕМСЬКІ ПОЧАТКОВІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТУ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УЧНІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПИТАННЯ

Комірна А.А.

Освіта завжди посідала одну з головних позицій у розвитку як окремої людини, так і населення в цілому. Тому і питання виникнення та функціонування початкових земських навчальних закладів у цьому плані не є винятком. Досліджуючи процес розвитку земських шкіл можна не тільки визначити головні принципи формування освіти в Маріупольському повіті, а й простежити зміни у відношенні населення до навчальних закладів. Тому дослідники різних етапів історичного розвитку приділяли значну увагу цьому питанню. Кожна з праць характеризується достатньою кількістю джерел різного плану та широкою методологічною базою, але необхідно відзначити, що жодної окремої наукової праці, присвяченої розвитку освіти в Маріупольському повіті наразі немає. Наявну історіографію з даної проблематики можна класифікувати на праці імперського, радянського і сучасного періодів. На сьогоднішній день в історіографії проблематика повсякденного життя учнів земських шкіл тільки починає розроблятися. Дослідженню діяльності земств присвятили свої праці ще їх сучасники. У своїх працях вони доводили ефективність освітньої діяльності земств, відобразили деякі аспекти матеріально-технічного забезпечення навчальних закладів, накопичили значний фактичний матеріал, розглядали питання підготовки учительських кадрів тощо.

Для радянської історіографії було характерним дослідження діяльності земств у галузі початкової освіти на загальноросійському рівні. У зв'язку з тим, що написання досліджень та оцінка роботи земських органів самоврядування здійснювались з класових позицій, питання повсякденного життя учнів не знайшли відображення у працях істориків цієї доби. Однак слід виділити ґрунтовну працю з історії народного просвітництва В. Борисенка [6], в якій автор всебічно дослідив становлення та розвиток початкової освіти в Україні протягом 60-90-х рр. ХІХ ст.

Оскільки освіта є рушієм розвитку будь-якого суспільства, проблема діяльності земських установ у сфері народної освіти зайняла чільне місце серед тем вивчення істориків незалежної України. Існуючі праці можна класифікувати на узагальнюючі, що присвячені загальним питанням розвитку земської освіти в Російській імперії, та регіональні, в яких увага приділяється діяльності земських шкіл в Маріупольському повіті.

До узагальнюючих праць періоду «великих реформ» відноситься праця Г. Новицької «Реформи Александра II: [60 – 70 гг ХІХ в. «епоха великих реформ»]» [9]. Вона надала широкий спектр інформації про законодавчі акти, які були прийняті під час цих реформ та проаналізувала їх. Окремо досить поглиблено дослідила шкільну реформу, яка торкалась розвитку початкової освіти.

Система освіти висвітлюється і в статті О. Пилипенко [10]. Це узагальнююча праця, основу якої складають актові джерела. А саме статуту та положення які стосувались затвердження нової системи організації початкової, середньої та вищої освіти.

В основу праці А. Гуза покладено вивчення історії земств, що представляє інтерес з точки зору соціально-економічного, суспільного й особливо культурного розвитку, а також вивчення ролі земської діяльності і цьому напрямку [7].

Дослідниця Т. Шаравара у своїй статті з'ясувала рівень оцінок, наданих проведенням реформам, висловлених викладачами гімназій та училищ, політиками, редакторами видань тощо [13]. Таким чином, за мету було взято різнобічне висвітлення імперської історіографії реформ освіти другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Стаття В. Шевченко актуальна саме своїм сучасним трактуванням подій періоду «великих реформ» [14]. Автор висловлює нові думки та надає своє бачення причин та наслідків реформ. Окрім цього джерельна база статті досить різноманітна.

Характеризуючи стан наукової розробки теми, необхідно відзначити, що зі здобуттям Україною незалежності, проблематика розвитку земської освіти активно почала розроблятися, зокрема й в регіональному вимірі. Наразі можна виділити певну кількість праць з історії становлення земської освіти в Маріупольському повіті, в яких автори тим чи іншим чином торкалися проблематики повсякденності дітей в початкових навчальних закладах.

Робота Н. Бацак «Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII-XIX ст.)» присвячена історії розвитку освіти на Маріупольщині. Авторка дослідила історію виникнення земських шкіл, шкіл Міністерства Народної Освіти і церковного відомства [4].

Узагальнююча праця Н. Терентьевої також вмщує у собі досить широкий спектр інформації щодо розвитку Маріуполя у даний період [12]. Але поруч з цим висвітлюється і розвиток освіти з численними посиланнями на різноманітні джерела.

Наразі можна виокремити тільки кілька статей С. Арабаджи, які присвячені повсякденності дітей в земських школах грецьких сіл Маріупольського повіту [1; 2; 3]. Дослідниця проаналізувала тривалість навчального року, охарактеризувала навчальний процес, статевий склад учнів, причини пропусків занять тощо.

Деякі аспекти повсякденного життя школярів: навчальне навантаження, причини та види покарань, проблема харчування в земській школі грецького селища та ін., висвітленні у колективній монографії В. Романцова, Г. Наметченюк та С. Арабаджи «Старый Крым: история и современность. Историко-этнографическое исследование» [11].

На окрему увагу заслуговує праця краєзнавця П. Мазура «Земские школы в греческих селах Приазовья» [8]. У ній дослідник висвітлює багато питань, які торкались саме заснування земських шкіл, їх організації, професійного складу та фінансової підтримки.

Узагальнююча праця наукових співробітників Маріупольського краєзнавчого музею [5] висвітлює багатоаспектний розвиток Маріуполя. Поруч з цим наводиться інформація щодо системи освіти в місті.

Таким чином, аналіз історіографічної бази дослідження свідчить, що проблематика історії земських початкових закладів та повсякденного життя учнів Маріупольського повіту тільки починає розроблятися, питання повсякденності дітей відображені фрагментарно і переважно стосуються грецьких сіл повіту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арабаджи С.С. Навчальний процес в земських початкових школах Маріупольського повіту / С.С. Арабаджи // Вісник Маріупольського державного університету. – Вип. 12. Серія: Історія. Політологія / Під заг. ред. К.В. Балабанова. – Маріуполь, 2015. – С. 9-17.
2. Арабаджи С.С. Повсякденність дітей у земських школах грецьких сіл Маріупольського повіту наприкінці XIX – на початку XX ст. / С.С. Арабаджи // Чорноморський літопис. – 2013. – № 7. – С. 150-156.
3. Арабаджи С.С. Санітарно-гігієнічний стан початкових земських шкіл в грецьких селах Маріупольського повіту та його вплив на здоров'я учнів / С.С. Арабаджи // Україна – Греція в діалозі культур: Афонська спадщина, грецько-слов'янські зв'язки, мовні та наукові контакти: зб. праць (за матеріалами VI Міжнародної науково-практичної конференції «Діалог культур: Україна – Греція», Київ, 21-22 вересня 2015 р.). – К.: Міленіум, 2015. – С. 16–18.
4. Бацак Н.І. Культурно-освітній розвиток грецької громади північного Приазов'я (XVIII – XIX ст.) / Н.І. Бацак – Київ, 1998. – 58 с.
5. Божко Р.П. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р.П. Божко, Т.Ю. Були, Н.Н. Гашененко и др. – Мариуполь: «Рената», 2008. – 429 с.
6. Борисенко В. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. – К., 1980. – 155 с.
7. Гуз А.М. Фінансування освіти земськими установами на території України у другій половині XIX – на початку XX с. / А.М. Гуз // Гілея. – 2011. – Вип. 48 (№6). – С. 73-78

8. Мазур П.И. Земские школы в греческих селах Приазовья / П.И. Мазур – Мариуполь: Мариупольское общество греков, 2000. – 42 с.
9. Новицкая Г.Е. Реформы Александра II: [60 – 70 гг XIX в. «эпоха великих реформ»] // Вісник Московського інституту. Право. – 1998. – С. 38-53
10. Пилипенко О. Система освіти в Україні на рубежі XIX – XX ст. / О. Пилипенко // Київська старовина. – 2004. – №6. – С. 31-40.
11. Романцов В. Старый Крым: история и современность. Историко-этнографическое исследование / В. Романцов, Г. Наметченко, С. Арабаджи. – Мариуполь: ПАО «ММК имени Ильича», 2010. – 328 с.
12. Терентьева Н. Греки в Украине: прошлое и настоящее / Н. Терентьева. – К.: Аквилон – Пресс, 1999. – 352 с.
13. Шаравара Т.О. Реформи освіти другої половини XIX – початку XX ст. у Російській імперії: дорадянська історіографія / Т.О. Шаравара // Гілея. – 2011. – Вип. 45 (№3). – С. 127-133
14. Шевченко В.М. Реформи 1860 – 1890-х рр. у Російській імперії: сучасне трактування / В.М. Шевченко // Український історичний журнал. – 2013. – №5. – С. 117-123.

ЗАГАДКА МАРІУПОЛЬСЬКИХ ГРЕКІВ

Коробка В.М., Коробка Ю.В.

Вільно й невільно залишивши землі батьків, дідів та прадідів, 1778 р. на сплюндровані царатом Вольності Війська Запорозького Низового рушили, охоплені, з-поміж іншого, небезпідставними побоюваннями татарського гніву [16, с. 15 – 16], християни-старожили Кримського півострова. Опинившись у межах державної території [1, с. 13 – 14] Російської імперії, переселенці потрапили у її правовий простір [4].

У дорозі до ще нез'ясованого остаточного місця поселення найбільшу частину (пістряву в етнічному та мовному плані) переселенців, згуртованих на конфесійній основі, наздогнав перший імперський законодавчий акт – «Жалованная грамота християнам греческого закона, вышедшим из Крыма в Азовскую губернию на поселение» [7, с. 824 – 825] (далі – Жалувана грамота) від 21 травня 1779 р. Віросповідність стала спільним знаменником, маркером подібності, яку зафіксовано законодавицею у ключових словах – зверненні до «кримських християн грецького закону» [7, с. 824], тобто православних. Піднесений лейтмотив документа, підкреслюючи всесвітньо-історичну місію Катерини II як рятівниці християн загалом та православних зокрема, ймовірно, камуфлював її безкрай імперіалізм.

У преамбулі законодавчого акту, де викладались обставини та підстави його проголошення, імператриця урочисто оголосила переселенців своїми підданими [7, с. 824; 3, с. 220]. Здійснена таким чином натуралізація встановлювала постійний правовий зв'язок переселенської спільноти загалом та кожного її члена зокрема, із Російською імперією, приналежність їх до держави [3, с. 133].

Такі обставини потребували встановлення точно визначеного для нових підданих правового становища. Властивості майбутнього юридичного статусу православних переселенців були попередньо окреслені та узгоджені у якості заохочення при вербуванні «кримських християн грецького закону» для переселення з ханату до іншої країни.

Панівна верхівка Російської імперії XVIII ст. уявляла суспільство як сукупність природньо позбавлених рівправності станів – окремих груп підданих, які мали спадкові відмінності правового статусу. Таке розуміння під впливом європейських зразків кристалізувалося, набувало чіткості та завершеності, ставало основою внутрішньої політики саме за Катерини II.

Жалувана грамота законодавчо закріпила за переселенцями непересічні права та привілеї, які жодним чином не виходили за межі парадигми станового суспільного ладу. Так, закон визначив для переселенської спільноти окрему територію – «особенную от прочих селений часть земли» – з

натяком на монопольне право володіння та користування нею. Попри туманність визначення її меж, законодавчий акт містить головний географічний орієнтир жалуваної місцевості – узбережжя Азовського моря, відповідна частина якого надавалась для улаштування необмеженої, безподаткової та довічної експлуатації рибних ресурсів [7, с. 825]. Уявлення законодавиці про «тамошнее обильное» рибальство [7, с. 825] напевно відоме через попереднє вправне господарське освоєння краю запорізьким козацтвом.

Ті переселенці, що обирали землеробство як головний вид господарювання, отримували по тридцять десятин землі на кожну душу та замість подушного (основного прямого податку у Російській імперії) мали сплачувати по 5 копійок з десятини [7, с. 825].

Поміж іншим, катерининська грамота звільняла новоселів українського Надазов'я навіки від рекрутської повинності та назавжди від обов'язку населення відводити для військ приміщення, крім тих випадків, коли воїнські команди повз селищ їхніх мали пересуватися [7, с. 825].

Водночас, грамота надавала православній громаді, яка залишила ханат, право «вільними голосами» обирати «начальників» для здійснення у своєму середовищі судочинства та поліцейських функцій [7, с. 825]. Законодавиця наголошувала, що їх діяльність має ґрунтуватися на «основании генеральных в государстве нашем узаконений» [7, с. 825]. Застосування цієї норми на практиці втілювалося в запровадженні так званого Маріупольського грецького суду [6] – гібридної установи, яка, за нашою гіпотезою, химерно поєднувала функції вибірних та колегіальних установ – нижнього земського суду, городского магістрату та нижньої розправи, узаконених ще законодавчим актом від 7 листопада 1775 р. – «Учреждения для управления губерний Российской империи». У прикінцевих положеннях Жалуваної грамоти поміж усебічних гарантій щодо реалізації задекларованого зроблено наголос на спадковості та довічності («на вічні часи») її норм [7, с. 825].

Труднощі приживлення у Надазов'ї покликали до життя нові законодавчі акти, пов'язані з врегулюванням поточних проблем переселенців. Так, указ від 5 січня 1792 р. визначив час (липень 1783 р.) початку відліку наданого їм на десять років позбавлення від державних податків та служб [11, с. 292 – 293], а указ від 28 серпня 1794 р. пробачав борг перед державною скарбницею [12, с. 552 – 553]. Стурбована практичною стороною справи, законодавиця в обох випадках майже повністю відкинула піднесену урочистість Жалуваної грамоти. Замість пишномовної згадки про «християн грецького закону» у діловому стилі вжито перелік, ймовірно неповний, за ознакою етнічної належності – «греки», «грузинці» («грузини») та «волохи» [11, с. 293; 12, с. 552].

У подальшому законодавство імперії відносно надазовської переселенської громади застосовує нові терміни – «привілеї Маріупольські» [8, с. 296], «землі Маріупольських греків», «Маріупольська грецька громада» (Мариупольское Греческое общество) [8, с. 296; 9, с. 904], «Маріупольська поселянська громада» («Мариупольское поселянское общество») [15, с. 247], «громади грецьких селищ біля Маріуполя» («общества греческих селений около Мариуполя») [14, с. 4]. Найбільше поширення в законодавстві й діловій документації отримав термін – «Маріупольські греки» [9, с. 904; 10, с. 307; 13, с. 751].

Вочевидь, поява нової термінології в законодавчих актах стосовно православних переселенців з Криму до українського Надазов'я, де «греки» – ключове слово, відображала певне етнічне згуртування та самоусвідомлення. Не можна виключити й того, що законодавець знаходився під тиском бюрократичної, канцелярської та побутової звички невинуватого спрощення, скорочення мовних одиниць (зокрема, словосполучень), пришвидшення їх вимови та написання. Так, у сучасних умовах навіть серйозні науковці необґрунтовано вживають аббревіатуру «Донбас» для позначення Донецької та Луганської областей.

Отже, вище викладене свідчить про наявність у православних переселенців із Кримського ханату в українське Надазов'я специфічних прав, які передавались у спадок та набувались за народженням. Ці яскраві станові ознаки посилювалися наданим правом обрання в переселенському середовищі начальників, на яких державним актом покладалися судочинство та поліцейські функції. У ієрархії станів Російської імперії новостворені маріупольські громади, які

складались із незалежних від приватних землевласників та позбавлених рекрутчини осіб, наближались до статусу напівпривілейованої верстви за мірками Російської імперії. З плином часу в термінології законодавства, яке торкалось переселенців, відбулася певна модифікація. Найбільш поширеним варіантом означення переселенської спільноти та їх нащадків стає термін «маріупольські греки».

Лише віросповідна подібність була тим спільним знаменником, на основі якого формулювалися права та привілеї православних кримських християн, які стали підданими Російської імперії. Разом з тим, їх конфесійне згуртування було підставою для отримання відокремленого простору в українському Надазов'ї. Саме тут урядовими заходами було сконструйовано конфесійно-територіально-станову громаду вихідців із Кримського ханату. Це наше припущення і логіка встановлення його істинності певним чином конкурує з науковим положенням про маріупольських греків як «національну громаду» в розумінні «етно-конфесійно-правової спільноти», сформульованим проф. А. Гедьо [2, с. 1].

Нам можна заперечити, вказавши на те, що європейські зразки станового ладу, який наслідувала Російська імперія, ґрунтуються на трьох- або чотиричленній структурі суспільних станів та не містять таких дрібних одиниць, як-от маріупольські греки. Втім, таке уявлення – лише теоретична конструкція, а не реальна модель станового устрою суспільства. Наприклад, у Франції 1695 р. дослідники нараховують 22 соціальні групи, що підрозділялися, у свою чергу, на 569 соціальних підгруп [5, с. 141]. На думку Б. Миронова, в Російській імперії фрагментація суспільства була більш вираженою внаслідок того, що становий лад існував тут, порівняно із Західною Європою, нетривалий час і не досяг того рівня завершеності, який спостерігався на Заході [5, с. 141].

Втрата надазовської грецькою спільнотою в ході великих реформ вихідних станових ознак, мала результатом осучаснення та спрощення соціальних відносин в краї, а також зникнення з імперського законодавства відповідного терміна, яким у минулому позначалась унаслідок перетворень анульована конфесійно-територіально-становна громада.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волк И.В. Право, время и пространство: теоретический аспект: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Волк Ирина Владимировна. – М., 2004. – 19 с.
2. Гедьо А.В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII – XIX ст.: джерелознавчий аспект / А.В. Гедьо. – Донецьк: ДонНУ, 2006. - 399 с.
3. Гессен В.М. Подданство, его установление и прекращение / В. М. Гессен. – СПб.: Тип. Правда, 1909. – Т.1. – X, 448 с.
4. Кравчук В.М. Правовий простір держави: проблеми визначення за обсягом і змістом [Електронний ресурс] / В.М. Кравчук // Актуальні проблеми правознавства. – 2016. – Вип. 1. – С. 15 – 18. – Режим доступу: <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/6610/1/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%B2%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%92..pdf>
5. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократ. семьи, гражд. о-ва и правового государства: В 2 т. / Б.Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – Т. 1. – 546 с.
6. Описание городов и уездов азовской губернии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vostlit.info/texts/dokumenty/russ/xviii/1780-1800/Opis_gorodov_Azov_gub/text.htm
7. ПСЗ – 1. – Т. 20, №14879.
8. ПСЗ – 1. – Т. 30, №23074.
9. ПСЗ – 1. – Т. 33, №26319.
10. ПСЗ – 1. – Т. 34, №26863.
11. ПСЗ – 1. – Т. 23, №17010
12. ПСЗ – 1. – Т. 23, №17246

13. ПСЗ – 2. – Т. 27, №26838.
14. ПСЗ – 2. – Т. 32: Ч. II: Дополнение к тому 31, №30376а.
15. ПСЗ – 2. – Т. 34, №34308.
16. Усенко П. Г. Маріуполь: грецьке забарвлення українського Надазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.) / П. Г. Усенко. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2014. – 108 с.

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ЄПАРХІАЛЬНЕ УЧИЛИЩЕ

Новікова С.В.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. в Україні почалося відродження різноманітних типів навчальних закладів, традиційних для позаминулого століття, перш за все – гімназій. Йде активний пошуку нових і модернізації існуючих форм і методів навчально-виховного процесу. Особливу увагу сучасні освітяни знов звернули на формування у підростаючого покоління загальнолюдських, національних і духовних цінностей. Окремі аспекти розвитку середньої освіти в Маріуполі в останній чверті XIX – на початку XX ст. лише побіжно розглянуті у краєзнавчій літературі і потребують більш ґрунтовного дослідження. Саме тому обрана для вивчення тема має як наукове, так і практичне значення.

Середню жіночу освіту в Маріуполі наприкінці на початку XX ст. надавали Маріїнська гімназія та єпархіяльне училище. Єпархіяльними училищами в Російській імперії називалися жіночі навчальні заклади, створені за Статутом 1843 р., головним чином, для дочок священнослужителів. Але навчатися в них могли і дівчата інших станів. Єпархіяльні училища утримувалися на кошти, отримані від зборів з церков, відрахувань від свічних заводів і т. ін. Цей тип навчальних закладів знаходився у веденні Синоду. Безпосереднє управління ними здійснювали єпархіяльні архієреї. Збором коштів на утримання училищ опікувалося місцеве духовенство. Дочки священників навчалися безкоштовно, дівчата з інших станів – за платню, що визначалася на місцевому рівні [6; 10; 11].

Головною метою єпархіяльних училищ було виховання і підготовка гідних дружин для священників. Дочка священника, що бажала стати дружиною священника, мала бути освіченою, інакше вона не змогла б користуватися повагою серед прихожан. Навчальний курс єпархіяльних училищ складався з шести класів і був близький до курсу жіночих гімназій. З предметів навчання обов'язковими вважалися: Закон Божий, Священна історія, пространний катехізис, пояснення богослужіння, загальна і російська історія церкви. Також викладалися російська мова та словесність, практичне ознайомлення із старослов'янською мовою; арифметика і загальні основи геометрії; географія загальна і російська; історія – загальна і російська; початкові елементи фізики; педагогіка; краснопис; церковний спів [9 – 11].

Необов'язковими предметами, що викладалися за окрему платню і в позакласний час, вважалися музика, малювання та іноземні мови. У деяких єпархіяльних училищах у навчальний курс було введено іконопис. Вихованки писали ікони для бідних церков своїх єпархій. Крім того, дівчата обов'язково навчалися в позаурочний час шитву, кроєнню, плетінню та іншим видам домашнього рукоділля. З 1888 р., за розпорядженням Синоду, в училищах було введено навчання шитву і лагодженню церковних облачень і іншого приладдя церковної ризниці: облачення на престол, жертovníк, церковні завіси, священницькі облачення і т. ін. [5]

Вихованки самі собі шили одяг, прибирали кімнати, по черзі готували обіди і сервірували стіл, займалися садівництвом й іншими домашніми справами. У світських учбових закладах ця сторона виховання залишалася майже без уваги. Утримання вихованок було найпростішим, їх задалегідь привчали до скромного життя та праці. Дівчата щодня слухали встановлені правилами молитви вранці і увечері, до і після їжі, на початку і наприкінці уроків в класі. У недільні і святкові дні вони були присутніми на богослужінні. Дотримуючись постів, встановлених церквою, усі вихованки говіли, сповідувалися і причащалися Святих Таїнств двічі на рік: у Великий піст на першому тижні і в піст перед Різдом Христовим. У день причастя для вихованок накривали

святковий стіл. На дні говіння уроків ученицям не задавали, деякі дисциплінарні покарання за неуспішність і витівки в першу чверть року (серпень – жовтень) накладали неодмінно до днів говіння [1].

Однією із складових духовної освіти був режим життя учениць в епархіальних училищах. О 7-й годині ранку вихованки вставали, о 8-й годині йшли на вранішню молитву в церкву училища. З 9-ї до 15-ї години проводилися заняття, причому кожен урок починався і закінчувався молитвою. Між уроками була перерва на 20 хвилин. О 21-й годині дівчата лягали спати. У результаті 8 годин приділялося розумовим і фізичним заняттям, 2 години виділялося на молитву, 4 години – на прогулянку і вживання їжі і 10 годин – на сон.

Викладання церковного співу в епархіальних училищах дуже відрізнялося від викладання у світських навчальних закладах і проводилося в суто релігійно-православному дусі. Згідно з учбовим планом цього предмету було відведено 12 годин на тиждень. Вихованки співали в храмовому хорі. Крім хорового співу, дівчата виступали також меншими групами і поодиноці. У 1886 р. Синодом було рекомендовано в старших класах знайомити вихованок з прийомами утворення співочого хору і управління ним: багато дівчат після закінчення курсу ставали сільськими вчительками, для яких бажано було уміти створити хор при церкві [7, с. 350].

Ті дівчата, що закінчили курс епархіального училища отримували право на звання домашніх вчительок з тих предметів, з яких мали хорошу успішність, і приймалися вчительками початкових, переважно сільських, шкіл (з 1884 р. – церковно-приходських). З 1900 р. при епархіальних училищах були відкриті спеціальні сьомі педагогічні класи. При деяких епархіальних училищах існували початкові школи, в яких вихованки старших класів проходили практику [6; 7, с. 351].

У Маріуполі епархіальне училище (друге у Катеринославській губернії) було відкрито восени 1910 р., а вже наступного року відбувся перший випуск вихованок-старшокласниць з числа тих, хто був переведений з Катеринославу. Будівля училища розташовувалася на Покровській площі. Для вихованок училища влаштували будинкову церкву в ім'я Святої великомучениці Варвари. Приміщення училища використовувалися таким чином: на двох нижніх поверхах знаходилися учбові класи, кабінет директора, вчительська; на третьому поверсі розміщувалися дортуари – спальні для іногородніх учениць [2].

Газета «Русское слово» від 17 лютого 1910 р. повідомляла про спорудження будівлі училища наступне: «Епархиальный съезд духовенства постановил обривизовать дело о постройке Мариупольского женского епархиального училища, обошедшейся духовенству около 500 000 руб. Училище строилось екатеринославской консисторией. Официозная «Русская правда» называет это дело «не менее громкими и темным, чем афера с церковной землей Александро-Свирской церкви» [7].

Училищну раду Маріупольського епархіального училища очолював відомий маріупольський підприємець Михайло Арнаутов. Саме за його підписом випускниці училища отримували атестати.

У 1911 р. при училищі була відкрита зразкова однокласна церковноприходська школа для практичної підготовки вихованок до педагогічної діяльності в початкових класах. Вчителькою зразкової школи працювала Тетяна Попова. На базі початкової школи учениці VI та VII класів проходили досить ґрунтовну професійну підготовку і педагогічну практику. Керував цією справою викладач дидактики Іван Некрасов. Вже в VI класі щодня одна з учениць чергувала в початковій школі. Вона не лише стежила за порядком в класі, спостерігала уроки, перевіряла учнівські зошити, працювала додатково з тими учнями, що відстають, але і сама проводила один з уроків [2].

Щороку з Маріупольського епархіального училища випускалося в середньому близько 60 учениць. Так, наприклад, у 1913 р. VI (основний) клас Маріупольського епархіального училища закінчила 31 учениця, на переєкзаменування залишилися 6 учениць, до складання екзаменів після літніх канікул були допущені 2 учениці; VII (додатковий) клас закінчили 28 учениць. У 1914 р. VII клас училища закінчили 35 учениць. На переєкзаменування залишилися 4 учениці, до складання екзаменів після літніх канікул була допущена 1 учениця, на другий рік залишилися 2 учениці [3].

Таким чином, відкриття епархіального училища в Маріуполі розширило можливості отримання дівчатами якісної середньої та професійної освіти, сприяло збільшенню кількості викладачів для початкової школи та розвитку різних ступенів освіти у місті і його повіті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Е.А. Духовное образование в женских епархиальных училищах / Е.А. Андреева // Педагогика. – 1999. - № 3. – С.
2. Буров С. Старый корпус «епархиалки» / С.Буров // Приазовский рабочий. – 2005. – 1 марта.
3. Выпускницы Мариупольского епархиального женского училища 1913-1916 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.petergen.com/bovkaloduhov/mariupolezu.html>. – Назва з екрану.
4. Голиков А. О подготовке воспитанниц епархиальных женских училищ к учительству в народных школах // Народное образование. - 1896. - Кн. 9. - С. 5 -22; Кн. 10. -С. 57 -67; Кн. 11, - С. 16 - 36
5. Краснов М. Епархиальные женские училища // Образование. -1892. -№2. - С. 221 – 227.
6. Кукуруза А.В. Система духовної освіти для жінок православного сповідання в кінці XIX – на початку XX ст.: статистичні виміри [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/6707/1/Sistema_dukhovnoyi_osviti_dlya_zhinok_pravoslavnogo_sprovidannya.pdf
7. Лихачова Е. Материалы для истории женского образования в России (1856–1880) / Е. Лихачова. – СПб. [б. и.], 1901. – 647с.
8. [О ревизии строительства епархиального училища в г. Мариуполе] // Русское слово. – 1910. – 17 февраля.
9. Преображенский А. Положение епархиальных женских училищ // Народное образование. – 1899. - №5. - С. 37 – 44.
10. Устав Епархиальных женских училищ, Высочайше утвержденный 20 сентября 1868 года. - Симбирск: Тип. Н. Г. Анучина, 1878. – 26 с.
11. Устав Епархиальных женских училищ, Высочайше утвержденный 14 июля 1901 года // Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1901 год. - 1905. – С.260-265.

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В МАРІУПОЛЬСЬКІЙ ОЛЕКСАНДРІВСЬКІЙ ЧОЛОВІЧІЙ ГІМНАЗІЇ

Орос В. А.

Після освітньої реформи 1864 р. в Російській імперії почали з'являтися навчальні заклади, які надавали хлопчикам освіту гімназичного типу. Головним завданням тогочасної гімназії було надання загальної середньої освіти, а також підготовка учнів для вступу до університету та інших вищих спеціальних навчальних закладів.

Такі завдання виконувала і Маріупольська чоловіча гімназія, яка урочисто відкрилася 15 вересня 1876 р. у складі підготовчого і 4-х основних класів. Але згідно правил народної освіти гімназія повинна була складатися з восьми класів, тому з кожним новим навчальним роком в закладі додавався наступний вищий клас. Так, при відкритті гімназії усього до навчання було зараховано 158 учнів, а у 1914 р. в закладі вже значилися 632 гімназисти і діяли: 1-й підготовчий,

8-м основних та 8-м паралельних класів [1]. У 1880 р. заклад отримав назву Олександрівської чоловічої гімназії на честь 25-річчя царювання імператора Олександра II [2].

Загальний прийом учнів відбувається щороку перед початком, а також протягом навчального курсу. Але окрім цього, приймальні випробування в I – IV класи проводилися наприкінці навчального року. У гімназії мали можливість навчатися діти всіх станів незалежно від звання і віросповідання. Бажаючі віддати дітей до гімназії повинні були подати про це прохання на ім'я начальника закладу разом із зобов'язанням, за встановленою формою, в строки, що визначалися керівництвом гімназії. До прохання додавалися свідоцтво про вік (метрика або виписка з метричних книг, видана священником), свідоцтво про звання (послужні списки батьків або свідоцтво про дворянство), а також про щеплення віспи. Приймальні випробування поділялися на письмові та усні, причому письмові випробування передували усним. Останні для вступників до I класу обмежувалися диктантом з російської мови і рішенням арифметичних завдань; для вступників у всі інші класи проводилися письмові випробування з математики та російської, латинської і грецької мов [3].

Повний навчальний рік в гімназії тривав від 1 серпня до 1 липня наступного року; місяць липень був часом вакації, або перепочинку. У недільні (вихідні) і табельні (святкові) дні навчання не відбувалося.

Відповідно до навчальних планів, затверджених Міністром Народної Освіти 20 липня 1890 р., чоловіча гімназія надавала знання з таких предметів:

- «Історія»: у III класі курс історії стародавнього Сходу, Греції та Риму; у IV класі – курс вітчизняної та загальної середньої та нової історії; у V класі – курс стародавньої грецької та римської історії; у VI класі – історія середніх віків, російська історія до Івана III; у VII класі – нова історія Західної Європи до війни за іспанське престолонаслідування; російська історія від Василя III Івановича до Петра Великого, російська історія з Петра Великого до смерті імператриці Катерини II; в VIII класі – російська історія від часів імператора Павла I до сучасності і повторення всього курсу історії.
- «Природознавство» вивчали в VI класі, програма включала такі теми: природна історія земної кори (теми про атмосферу, земну кору, поняття про вулканізм, льодовики, рослинний і тваринний світ, огляд гірських порід, мінералів); відомості з природної історії рослин (ботаніка) і тварин (зоологія) [4].
- «Математика»: арифметика – I, II класи проходили прості обчислення, задачі; III, VI класи – приклади з дробами та ділення; V, VI класи – підвищення ступеня, добування кореня квадратного, рівняння з двома невідомими; геометрія - стан ліній і площин в просторі, матеріал про двогранні і багатогранні кути; VII, VIII класи – тригонометрію.
- «Російська мова»: у I, II, III класах вивчали граматичний курс російської мови; у VI класі - граматику старослов'янської мови; література: етимологічний та синтаксичний розбір словесності; байки Крилова, твори Гоголя, Кольцова [5].

Також викладалися «Закон Божий», латина, грецька, французька, німецька мови, географія, фізика та космографія. Стосовно останнього предмету, то раз на тиждень під керівництвом викладача діти VIII класу збирались на подвір'ї гімназії і вивчали сузір'я, зірки першої величини, кольорові зірки, туманності, планети, також збиралися для огляду сонячної поверхні та сонячних плям, які розглядали за допомогою гімназичного рефрактора [6]. На літо задавалися канікулярні роботи з основних предметів.

Учні підготовчого і перших трьох класів гімназії обов'язково навчалися малюванню, в інших класах займалися малюванням за бажанням. Плата за цей предмет становила 5 руб. на рік, за бідних платила гімназія зі спеціальних коштів. Спів і музика були обов'язкові і викладалися за програмою, виробленою А. Грековим в 1893 - 1894 навчальному році. Всі учні перед початком уроків співали спільну молитву та гімн [7].

До кінця 1895 р. особовий склад працівників гімназії був представлений: почесним попечителем Д. Хараджаєвим, директором Г. Тимошевським, виконуючим обов'язки інспектором

М. Вавіловим, учителем Закону Божого О. Щербіною, помічниками класних наставників І. Кравцовим та А. Соловйовим, лікарем С. Гампером, письменником П. Размеровим, вчителем гімнастики В. Куриловим, писарем М. Волковим. Склад викладачів гімназії був наступний: російську мову викладали В. Оєдоров та С. Марков, давні мови (латину і грецьку) та спів – К. Голейшевський, математику – М. Кустовський, історію та географію – М. Ключев; німецьку – О. Вержбицький; французьку – В. Ставинський; малювання – М. Зав'ялов; спів – О. Греков [8].

З часу відкриття і до серпня 1878 р. Маріупольська Олександрівська гімназія розміщувалася в будинку купця 2-ї гільдії Н.П. Хазанджи, а з серпня переїхала до центру міста в будинок купця 1-ї гільдії О. Хараджаєва. Незабаром гімназії було надано 100 тис. руб. на будівництво власного приміщення. Обране місце з одного боку обмежувалося Олександрівською площею, а з іншого – Георгієвською вулицею. Побудоване приміщення вміщувало фізичний кабінет, до якого увійшла створена в 1893 р. метеорологічна станція другого розряду, якими завідував М. Кустовський. Також гімназія мала кабінет малювання, який підпорядковувався М. Зав'ялову, та бібліотеку, яка налічувала 1423 книги в 2294 томах з метою зібрання місцевих старожитностей, які знаходилися в місцевих установах та у приватних осіб, у 1893 р. на базі закладу був відкритий історико-археологічний музей [9].

Таким чином, навчальний процес у Олександрівській чоловічій гімназії спирався на рекомендований Міністерством освіти навчальний план, який був орієнтований на надання загальної освіти, а також підготовку для вступу до університету. Стандартний перелік дисциплін включав такі предмети: закон Божий, російську, давні мови (грецьку, латину), математику (арифметику, основи геометрії, тригонометрію), географію та історію, природознавство та фізику. Крім предметів основного курсу додатково вивчалися також французька й німецька мови, малювання або креслення, музика, танці та спів. Але в місцевих умовах, навчальна програма гімназії зазнала розширення, це певним чином відбулося завдяки викладанню космографії і гімнастики. До стін закладу приймалися діти усіх віросповідань та станів за умов подання спеціального прохання про прийняття та своєчасне проходження усних та письмових випробувань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мариуполь и его окрестности: Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии / Изд. почет. Попечителя Д.А. Хараджаева. – Мариуполь: Тип. А.А. Франтова, 1892. – 328с.
2. Отчет о состоянии Мариупольской Александровской мужской гимназии за 1895 гражданский год. – Мариуполь: Типо-литография А.А. Франтова, 1896 – С. 5.
3. Правила для приема учеников в Гимназии и Прогимназии ведомства Министерства Народного Просвещения. 1893 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gorodkresta.ru/index.php/articles/186-pravila_priema_v_gimnazii.
4. Из программ мужских гимназий 1877 г. // Хрестоматия по истории педагогики / Под ред. С.А.Каменева, сост. Н.А.Желваков. – М., 1936 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.detskiysad.ru/raznlit/istped002.html>.
5. Отчет о состоянии Мариупольской Александровской мужской гимназии за 1893 гражданский год. – Мариуполь: Типо-литография А.А. Франтова, 1894 – С. 7-9.
6. Там само. – С. 70-71.
7. Там само. – С. 63-69.
8. Там само. – С. 27-31.
9. Там само. – С. 7-9.
10. Там само. – С. 33-34.

Мы находимся накануне очередной годовщины начала одного из самых важных в истории греков Украины события – переселения греков из Крыма в Приазовье. Много написано о тех событиях, высказаны самые разнообразные оценки исследователей, вплоть до крайне противоположных. Даже публикация первоисточников не остановила споры историков.

Иногда помощь историкам может прийти и от сегодняшних событий, которые помогают более четко, буквально «пропустить через себя» события, давно минувших лет. В частности, обратим внимание на интересные аналогии между действиями России в конце XVIII века, во времена выселения греков, и сейчас в отношении Крыма и Донбасса.

В целом, если верить документам, причиной переселения греков из Крыма была боязнь мести со стороны мусульманского татарского населения Крыма христианам после Русско-турецкой войны 1768-1774 г.г. Но возникает вопрос: вследствие чего христианское население Крыма, проживающее здесь более двух тысяч лет, в том числе несколько сотен лет в тесном соприкосновении с мусульманским татарским населением, вдруг оказалось под угрозой истребления?

На самом деле, именно Российская империя, развязав очередную русско-крымскую войну, своими действиями и своей политикой поставила местных христиан на грань уничтожения. В этом контексте роль России в переселении греков теряет свою привлекательность, и из избавителя от притеснений Россия превращается в основной очаг генерирования неприятностей для греков и всего христианского населения полуострова.

Лучше понять данную ситуацию можно на примере действий России на Донбассе. Чтобы не повторять всем известные события, но в память о наших предках, на себе испытавших тяготы переселения, мы попробуем посмотреть на события 1778 года с разных сторон – в каких исторических условиях происходило переселение. А также проведем несколько аналогий между событиями 1778 года и тем, что переживают греки сейчас, в ходе АТО или необъявленной войны на востоке Украины.

Раздел 1. 1778 VS 2014

Как же Россия выполнила свою задачу? Прежде всего, что нужно для успешной операции – это информационная подготовка. Как правило, умелое сочетание обещания лучшей жизни и запугивания разными страшилками. В 2014 году лучшая жизнь ассоциировалась с русскими зарплатами и пенсиями, а запугивали население – мифами об автобусах с «Правым сектором», которые уже въехали в город и убивают мирных жителей. И то, и другое активно распространялось с помощью российских телеканалов. Подобную ситуацию греки пережили в Крыму еще в 1778 году. Русский резидент при крымском хане Андрей Константинов (волею истории, иной Константинов, Владимир Андреевич, в марте 2014 года был одним из лидеров и идеологов аннексии Крыма) в своем донесении Румянцеву от 16 апреля 1778 года пишет, что он со своей стороны разослал в города и деревни своих «надежных людей», которые агитировали греков к переселению, суля разные выгоды. Но, говорит он, *«обещания им всех выгод мало действовали»*. И тогда он прибег к хитрости – к запугиванию. Мол, после ухода из Крыма русской армии татары вырежут всех христиан. Будто «когда дела с Портою придут в желанное окончание и войски российские возвратятся в свои границы, тогда озлобленные татары прошедшим приключением, как и ныне уже чинят похвалки истребить всех христиан при первой окази, непременно то исполнят, улуча удобное время. И тогда все без изъятно погибнут без всякой защиты». И довольный своей хитростью, отмечает: *«сие больше побудило их к соглашению...»* [документ №32]. И еще во многих документах акцентируется, что среди местного населения специально распространялся именно страх.

Глубокую историю имеет и практика появления «зеленых человечков», «вежливых людей», стоящих на блокпостах. Еще накануне начала переселения российские войска возле каждого

населенного пункта, где проживали греки, выставили «караулы», которые нешуточно напугали местное население. Крымский Хан в своем письме Константинову от 21 июля отмечает, что: «поставлением около и во все места караулов население в такой страх привели...» [документ №51]. Заменяем слово «караулов» на «зеленых человечков» (кстати, русская военная форма в то время так же была зеленого цвета, так что аналогия уместна), и получаем картинку уже Донбасса 2014-го года. Вспомните также всеобщие обеспокоенность и страх, когда возле парламента Крыма откуда-то взялись «зеленые человечки». Что уж говорить о конце 18-го века.

Другая интересная аналогия касается уже ставшей «притчей во языцех» слишком «легкого» и избирательного отношения российских правителей к любым договорам, ими же подписанным. Крымский Хан до последнего не верил слухам о подготовке России к выводу христиан, поскольку ссылался на «указ Ея Императорского Величества, которым было одарено здешним всем вообще жителям, чтоб по-прежнему всяк про себя жил...» [документ №47]. То есть, хан хранил верность императрице, и вероломное нарушение ею данного обещания стало для него громом среди ясного неба. Этот факт конечно можно объяснять «военной хитростью» России, особым успехом екатерининской дипломатии, и еще как угодно, но на самом деле это есть обман и «вероломное нападение». Как тут не вспомнить Будапештский меморандум, а также Договор о дружбе и сотрудничестве между Украиной и Россией, согласно которого Украина никак не ожидала агрессии со стороны соседа, и которыми так легко пренебрегла Москва.

Исторические документы периода выселения греков содержат упоминание возможно первого случая использования прототипа Роспотребнадзора в политических целях империи. 11 сентября 1778 года А.Суворов так ответил турецким суднам, просившим подойти к берегам Крыма и взять пресную воду: «Нахожу сказать мое удивление прибытию вашему в близкие к российским воскам места в такое время, когда **флот ваш весь заражен смертоносной язвой**. Европейские узаконения вам известны: по охранению от толь вредной заразы учреждённые карантин не позволяет отнюдь ни под каким предлогом спустить на берег ни одного человека из ваших кораблей» [документ № 148]. Причем в следующих документах практически прямо указывается, что это была лишь уловка. Уже в наше время эта структура успешно боролась, тоже со ссылками на европейское законодательство, с грузинским вином, украинским **молоком** и сыром, и на самой вершине своей популярности – давила тракторами продукты, изготовленные в ЕС.

Исследователь истории греков Крыма и Приазовья Эдуард Чернов считает очевидным факт параллели между выселением христиан в 1778 году и событиями 2014 года:

1. В обоих случаях российские войска находились на территориях независимых государств:

События 1778 года	События 2014 года
Крымское ханство по Кючук-Кайнарджийскому миру 1774 г. признано независимым, как и невмешательство в его дела, как России, так и Турции. России перешли Керчь и Ени-Кале и только в них могли быть войска. Однако российские войска не ушли из Крыма. Более того, сооружали оборонительные линии в Крыму. А в 1778 году сопровождали выводимое христианское население.	После распада СССР, лишь в 1997 году был подписан «Большой договор о дружбе между Российской Федерацией и Украиной», по которому РФ признала Крым частью Украины. В Крыму при разделе Черноморского флота, Россия имела возможность присутствия военного контингента до 25 тыс. С февраля 2014 года Россия вводит войска без опознавательных знаков. Начинается захват стратегически важных объектов перед подготовкой к референдуму.

2. Изначальная уверенность российских властей в полной поддержке её политики местным населением. Факторы расчетов:

События 1778 года	События 2014 года
1) общая религия; 2) сильно преувеличенный	1) общий язык; 2) надуманный идеологический враг

<p>религиозный враг (соседи, горные и южнобережные татары - бывшие христиане);</p> <p>3) муссирование вопроса притеснения на религиозной и языковой почве;</p> <p>4) псевдохристианофобские настроения где-то "там";</p> <p>5) общая история, ведь Россия - (самопровозглашенный) правопреемник Византии.</p>	<p>(бандеровцы, фашисты, хунта, прозападные антисоветчики...);</p> <p>3) надуманное притеснение на национальной и языковой почве;</p> <p>4) псевдорусофобские настроения где-то "там";</p> <p>5) общая история, ведь Россия - (самопровозглашенный) правопреемник СССР.</p>
---	---

3. Обещания финансовых выгод:

<p>События 1778 года</p> <p>1) российское гражданство;</p> <p>2) военная защита от турок и татар;</p> <p>3) налоговые льготы;</p> <p>4) освобождение от рекрутской повинности на 100 лет;</p> <p>5) бесплатное предоставление земельных участков взамен крымской собственности;</p> <p>6) выплата крымским татарам долгов христиан.</p>	<p>События 2014 года</p> <p>1) российское гражданство;</p> <p>2) военная защита от "укрофашистов";</p> <p>3) российские пенсии и зарплаты;</p> <p>4) служба в армии в пределах Крыма на переходный период;</p> <p>5) бесплатное предоставление земельных участков для представителей льготных категорий граждан;</p> <p>6) списание долгов крымчан по кредитам украинских банков.</p>
--	--

4. Пропаганда и дезинформация:

<p>События 1778 года</p> <p>1) нагнетание обстановки и запугивание о якобы приближении османских войск;</p> <p>2) их якобы планов по уничтожению христианства;</p> <p>3) дезинформация о зверствах татар и турок;</p> <p>4) Крымом владела Византия и княжество Феодоро, Россия - их правопреемница;</p> <p>5) переселено более 100% христиан (Часть населения приняло христианство. Данные по селам при сопоставлении ханского фирмана на начало 1778 г. и ведомости Суворова, на сентябрь 1778 г.).</p>	<p>События 2014 года</p> <p>1) нагнетание обстановки и запугивание о якобы приближении "бандеро-фашистов";</p> <p>2) их якобы планов по уничтожению русскоязычных;</p> <p>3) дезинформация о зверствах "бандеро-фашистов";</p> <p>4) Крымом владела Российская империя и РСФСР, Россия - их правопреемница;</p> <p>5) референдум - более 95% за вхождение в РФ.</p>
--	--

5. Нюансы, о которых не любят говорить:

<p>События 1778 года</p> <p>1) несогласие с произошедшими событиями и попытки вернуться пресекались задержаниями и возвращением обратно;</p> <p>2) разочарование в реалиях и собственном лидере;</p> <p>3) скитание 1,5 года по степям Приазовья - уже не крымские граждане, но</p>	<p>События 2014 года</p> <p>1) несогласия с произошедшими событиями пресекаются задержаниями и обвинением в экстремизме;</p> <p>2) разочарование в реалиях и собственных лидерах, продавшихся должностным и финансовым выгодам;</p> <p>3) непризнание мировым сообществом - уже не украинские граждане, но еще не в полной мере</p>
--	--

еще не в полной мере российские; 4) лучшие крымские земли оказались в собственности российских чиновников, военных, зажиточной прослойки.	российские; 4) лучшие крымские земли оказались в собственности российских чиновников, военных, зажиточной прослойки.
--	---

6. Официальная позиция объяснения действий России:

События 1778 года Спасение христианского населения от магометанского гнёта.	События 2014 года Спасение русскоязычного населения от "фашистского" гнёта.
---	---

Предки приазовских греков, уже единожды пострадавшие от имперской политики России, ныне опять оказались заложником возрождения имперской политики России. И цели, и методы остались теми же. Построенные на идее захвате новых территорий, пренебрежение человеческими судьбами и судьбами целых народов, построенные на лжи и манипуляциях, лицемерии и вседозволенности имперские идеи уже нанесли немало горя народам Украины. Но на сей раз Москве не удалось повторить попытку восстановить свое влияние. Все соседи, помня исторические события, довольно поумнели, чего не учли в Кремле. И все запугивания, обещания лучшей жизни, вероломство и прочие методы российской внешней политики уже не работают. И на юге Донецкой области такой преградой для распространения российских имперских интересов стали именно греческие селения. Своеобразный исторический закон Кармы.

Раздел №2. Екатерина II Великая, или София Августа Фредерика Ангальт-Цербст-Дорнбург (1729-1796).

На российском троне с 1762-1796 гг. – «золотой век» российского абсолютизма. Век фаворитов и великих завоеваний, лицемерия, неприкрытой пропаганды и игры в «Просвещение». По словам Тараса Шевченко, «Лютий ворог України, Голодна Вовчиця!», Екатерина в 1763 году ликвидировала автономный статус Украины (так называемую Гетманщину и ее особый административный уклад), со словами «нужно, чтобы само имя гетмана исчезло», в 1775 году уничтожила Запорожскую Сечь и ее вольности.

Итогом политики Екатерины касательно Украины стал указ от 3 мая 1783 года, которым в Украине введено крепостное право. Некогда вольный народ стал, по лексике Екатерины и реальному его положению, «рабами». В том же 1783 году произошло еще одно судьбоносное для Крыма событие. Не смирившись с потерями по мирному договору, Порты стремилась вернуть себе Крымское ханство и Северное Причерноморье. Очередное восстание крымских татар во главе с братом Шагин-Гирея и крымским муфтием, поддержанное Турцией осенью 1781 года, было подавлено, но после серии казней начался новый бунт, вынудивший Шагин-Гирея бежать в русский гарнизон в Керчь. После провозглашения нового крымского хана корпус русской армии разбил крымское войско и взял хана в плен. Шагин-Гирей, восстановленный крымским ханом, вернулся в Бахчисарай, вновь начал казни и вызывал очередной мятеж. Екатерина Великая своим повелением посоветовала ему добровольно отказаться от ханства и передать Крым России, на что Шагин-Гирею вынужденно согласился. В феврале 1783 года Шагин-Гирей отрекся от престола в пользу России, и манифестом Екатерины II от 8 апреля 1783 года Крым перешел в состав Российской империи.

Раздел 3. «Овцы».

Жизнь в пределах Крымского ханства не была райской. Христианское население в мусульманском Крыму подвергалось сразу нескольким видам притеснений: и по этническому признаку, и особенно по религиозному.

Греческое христианское население в бытность в Крыму имело статус "рая". Термин происходит от RAİ (osm) = Çoban (turk) – пастух, Raiyet = Sürü - стадо. Османы «выпасали» людей, как пастух стадо. Доктрина османов: для создания продовольствия и других материальных благ

предназначались неверные. Поэтому своих немусульманских подданных они поселяли на любых плодородных, "богатых кормом" пастбищах. И взымали большие налоги. Существовали и религиозные притеснения. И тяжелые повинности (например, так называемый "налог кровью", когда христианских юношей забирали в османскую армию).

Но что была в то время Россия? По общему мнению историков, положение крестьян в эпоху Екатерины было наихудшим за всю историю России. Ряд историков сравнивает положение крепостных с рабами. Как пишет В. Ключевский, помещики «превратили свои деревни в рабовладельческие плантации, которые трудно отличить от североамериканских плантаций до освобождения негров»; а Д.Блюм делает вывод, что «к концу XVIII века русский крепостной ничем не отличался от раба на плантации». Дворяне, включая и саму Екатерину II, часто называли крепостных крестьян «рабами». Представление о положении крестьян в России можно сложить на примере принятого уже после смерти Екатерины, в 1797 году «Манифесте о трёхдневной барщине» императора Павла. Согласно документу, при Екатерине барщина становилась 4-5 дней в неделю, причем работать крестьян заставляли и в воскресенье, и даже в религиозные праздники. Соответствующим указом помещикам запрещалось принуждать крестьян к работам по воскресеньям и религиозным праздникам, а барщина не должна была превышать трёх дней в неделю. Как говорится, и эти люди будут что-то говорить о религиозных притеснениях христиан мусульманами.

Раздел №4. Армяне.

Известно, что вместе с греками из Крыма выселили также и армян. Как же представители армянского народа оценивают события тех времен? Оказывается, у армян ситуация полностью идентична. Это касается и обстоятельств переселения, и оценок этого события.

Армяне тоже не хотели покидать родные края, они так же два года скитались степями в ожидании выделения им земель, так же отказывались поселяться на землях, на которых их первоначально планировали поселить, и так же власть пыталась поселить их силою. Они также получили грамоту и многочисленные привилегии, и несколько лет (немного меньше, нежели греки) пользовались некоторой самостоятельностью в управлении.

История армянских переселенцев практически идентична истории греков: значительное количество переселенцев погибло от холода, голода и болезней во время перехода, который также растянулся на полтора года. Народ бросили в голодную, холодную, безлюдную степь.

Само переселение армянами длительное время также считалось благодеянием, спасением христианского населения от мусульманского ига и угрозы резни и попыткой императрицы подорвать экономическое могущество ханства. Сегодня же историки отвергают эти оценки. В частности, доктор исторических наук, профессор Педагогического института Южного федерального университета Саркис Казаров утверждает, что в семейной традиции донских армян бытует мнение, что людей вынудили к переселению, но вслух об этом тогда боялись говорить. Сохранились и документы о том, что человека, который не хотел переселяться, заковали в наручники, бросили в телегу и увезли насильно...

Раздел №5. Ногайцы.

Коль в последнее время заговорили об исторических аналогиях периода выселения греков из Крыма в 1778 году, уместно будет упомянуть и о еще одном факте. Он очень неплохо оттеняет ситуацию, в которой оказались крымские греки.

Итак, через пять лет после начала переселения, в 1783 году, после присоединения Крыма к России, Россия принялась за обустройство Кубани, населяемой ногайцами. 8 апреля 1783 года Екатерина провозгласила Манифест о присоединении Крыма. В императорском дворе был подготовлен проект депортации ногайцев (татар) на Урал, и претворение его в жизнь наместник на юге России князь Г. Потемкин поручил Суворову. Суворов должен был привести ногайские роды к присяге и убедить их переселиться за Урал. Причем Суворов получил указание сделать это так, чтобы «не было и тени принуждения». Переселение должно быть **добровольным**.

Среди ногайцев распространялись слухи, что их ведут на верную гибель, они пытались бежать, сдерживаемые войсками Суворова, сопровождающими переселенцев. Вскоре некоторые из ногайцев, которые вначале соглашались на переселение, изменили свое мнение. В ночь с 30 на 31 июля в Джамбулуцком клане начался мятеж, который перебросился и в другие кланы. Мятежники пленили сторонников России, изрубили приставленных к ним приставов, напали и на казачьи дозорные отряды. Суворов обращается с просьбой прислать четвертый, а вскоре и пятый полк, чтобы ногаи, но волнения лишь распространялось на новые кланы, которые развернулись и решили возвращаться в родные степи. На них напали войска Суворова. По выражению Суворова, "началась полная рубка татарам". Потемкин настаивал, чтобы Суворов нанес мятежным ногайцам энергичный и сильный удар для «жесточкого урока» всем недоброжелателям России. Так и произошло: 1 октября, применив хитрость и коварство, войска Суворова незаметно для ногайцев подошли прямо к их лагерю и во время утреннего намаза напали. Только нижегородский полк, преследуя противника, уничтожил более 10 тысяч ногайцев. Когда Екатерине Второй доложили о подавлении ногайцев, она воскликнула, что «Ногайский вопрос» решен окончательно.

В этой истории с попыткой переселения ногайцев настолько много совпадений с переселением греков, даже в наименьших деталях, что можно себе представить, что было бы, если б греки вдруг решили вернуться назад с полпути. В этом понимании и митрополит, и иные лидеры греков действительно спасли свой народ в тяжелое время.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стефан Калоеров: Документи по истории греков Приазовья: в 4-х тт. – Т.1. От Крыма до Мариупольского греческого округа (2008 год).

КОНФЛІКТИ ЖИТЕЛІВ С. МАНГУША З БЛОГВАРДІЙЦЯМИ В ЧАСИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Харахурсах В. Е.

Початком втягнення грецького населення Мангуша у воєнні дії можна вважати кінець 1918 р., коли воно виступило в антигетьманському повстанні через те, що окупаційні німецькі війська визискували продовольство з грецьких селян. В цьому виступі повстанців підтримали махновці. Одразу після Дібровського бою, 1 жовтня 1918 р., що власне і породив махновщину, Н. Махно провів рейд по маршруту Бердянськ – Маріуполь – Юзівка з метою підняти масштабне антигетьманське повстання [1, с. 4]. Маршрут Бердянськ – Маріуполь пролягав через ряд грецьких селищ, серед яких і Мангуш, де, вірогідно, і відбулась перша зустріч махновців з жителями селища.

Скоропадщина і денікінщина призвели до появи багатьох партизанських загонів в Приазов'ї наприкінці 1918- на початку 1919 рр. І вже навесні партизанщина під командуванням Н. Махна набула небувалих розмірів у Приазов'ї і відіграла важливу роль у формуванні селянських повстанських загонів. Очолений Н. Махном рух в Приазов'ї відволікав на себе значні сили блогвардійців. Варто підкреслити, що в радянській історіографії взаємовідносини Н. Махна і греків Приазов'я замовчувалися.

Не дивлячись на те, що російський уряд позиціонував себе захисником православних греків, мешканці Мангуша та інших грецьких сіл в Приазов'ї не підтримали білий рух, як то зробили, наприклад, німці-колоністи. Ще на початку 1918 р. білий генерал М. Дроздовський, який направлявся до Дону через землі Південної України, записав у своєму щоденнику: «Ночлег в Мангуше – греко-татарская деревня. Богатая, большая, благоустроенная, уцелевшая от грабежем и

контрибуцій – не шла течением большевизма» [2, с. 123]. Таким чином, бачимо, що греки на період 1918 р. не підтримували ані більшовиків, ані білогвардійців.

У XIX ст. греки не знали панщини і користувались певними привілеями. Але коли захиталася імперська влада, вони зайняли вичікувальну позицію. Дослідник В. Чоп у своїй праці, присвяченій участі приазовських греків у махновському русі, вбачає «корені зради» в насильницькому переселенні греків-колоністів у степи Приазов'я: «Сталося не так, як гадалося. Переселяти довелося силою, під акомпанемент жіночого плачу та лементу, за участю суворівських «чудо-богатирів» [1, с. 3.

Позбувшись за допомогою махновців гетьманського управління з початком 1919 р. греки Мангуша аж ніяк не прагнули втручатись в громадянську війну між червоними і білими. Вони зайняли нейтральну позицію, але ненадовго. Денікінські корпуси зайняли Мангуш і категорично не погоджувались на нейтралітет місцевих мешканців почали спочатку визискувати сільськогосподарську продукцію, а потім і спробували провести мобілізацію у лави Добровольчою армії. Результати мобілізації виявились невтішними для білогвардійців, адже до 17 лютого 1919 р. на призивні пункти Маріуполя, Мангуша і Урзуфа сумарно з'явилося не більше 500 призовників, хоча очікувалося не менше 8000. [3].

Відповідно білих була спроба проведення насильницької мобілізації, але одразу почались збройні сутички з місцевим населенням. В Мангуш було послано каральний загін, про що заздалегідь мангуські повстанці були попереджені Маріупольським парткомом [3]. По приїзді білі скликали загальний схід, але на нього майже ніхто не з'явився. Після цього денікінці висунули вимогу на видачу їм добровольців для служби в їх армії. «Белые потребовали солдат, на что сход ответил: «Солдат не дадим». Тогда белые заявили: «Подумайте, пока мы съездим в с. Ялты, и приготовьте солдат, а не дадите добровольно, возьмем силой и еще призывников за три года: 15-й, 16-й и 17-й» [3]. Відомо, що за відмову вступати до армії Денікіна в Мангуші було показово розстріляно Т. Тельбізова та П. Кутру [4, с.665]. Жителі Мангуша випередили білогвардійців і їх посланець першим прибув в Ялту короткою дорогою і попередив сусідів про небезпеку. Завдяки цьому ялтинські призовники встигли заховатися в іншому селищі – Урзуфі.

Відомо, що у січні 1919 р. на чолі з А. Кабаковим в Мангуші було створено військово-революційний комітет, який мав зв'язок з Маріупольським підпільним комітетом більшовиків [4, с. 665]. А тому жителі Мангуша повідомили про білу мобілізацію і у Маріупольський партійний комітет, який рекомендував в такому випадку селам об'єднуватися і давати відсіч білогвардійцям [3]. По прибутті в Ялту розлючені білі діяли жорстокіше: «Когда белые пришли в Ялту, они собрали сход, окружили его цепью и потребовали солдат, им ответили, что солдат нет – ушли неизвестно куда. Тогда белые, видя, что потерпели фиаско, прибегли к жестоким репрессиям. Разграбили имущество, живой и мертвый инвентарь ушедших крестьян, вплоть до детских игрушек. Жен и стариков, отцов ушедших избивали шомполами, допытывались, куда ушли их мужья и сыновья. Когда солдаты отказались от избияния, офицеры приняли эту миссию на себя, так что до 25 женщин впали от побоев в бессознательное состояние» [3].

Тим часом греки трьох сіл (Мангуша, Ялти і Урзуфа) за рекомендацією Маріупольського парткому окопалися в районі Мангуша. З добровольців Мангуша було утворено окремий загін кількістю близько 600 чоловік. Командиром було обрано Г. Мангушова, а начальником штабу – М. Мачакру. Штаб з січня по травень 1919 р. знаходився у волосній будівлі (сучасний будинок по проспекту Миру). Розвідку очолив Т. Садохін [4, с. 665]. На допомогу їм прийшов махновський загін з Новоспасівки та партизанський загін з с. Деревецьке. Загальна чисельність повстанців, що закріпилися біля Мангуша нараховувала близько 1,5 тис. чоловік [1, с. 5].

Так, 26-28 лютого 1919 р. в Мангуші розгорнулася серія з семи масштабних боїв білогвардійців з повстанцями. У доповіді Маріупольського парткому зазначено: «При наступлении белых с Ялты на Мангуш они были разбиты южными повстанцами и обращены в бегство, причем повстанцами захвачено несколько винтовок, два пулемета и 50 заложников – офицеров. После этого белые предприняли вторичное наступление на новообразовавшемся фронте – Мангуш, Старый Крым и Никольское. Они заняли было Старый Крым и продвинулись к

Никольському, но в это время повстанцы получили подкрепление, и белые опять потерпели фиаско» [3].

Не дивлячись на довгий супротив, врешті решт селище було захоплено білогвардійцями. Почалася розправа. Будинок Попова, де заховалися селяни, підпалили. Разом з будинком згоріло 30 повстанців (одним з загиблих був М.Топалов – член першої Ради селянських і солдатських депутатів), 47 – загинуло під час бою, їх було розстріляно або порубано. Багато будинків в селищі було спалено [5, с. 42; 4, с. 665]. Більшість активних повстанських діячів змогли покинути селище і відійти на захід з іншими повстанськими групами під Новоспасівку (нині Запорізька обл.), після чого розпочався новий етап протистояння. А в пам'ять про загиблих на старому мангуському кладовищі і досі стоїть братська могила загиблих під час каральної експедиції денікінців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чоп В.М. Участьприазовськихгреків-колоністів у Махновському Русі (1918–1921 рр.) / В.М Чоп .[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=page/issues/21/21/chop.pdf
2. Дроздовский М.Г. Дневник / М.Г. Дроздовский. – Берлин: Книгоиздательство Отто Кирнер и Ко., 1923. – 186 с.
3. Доклад Мариупольского парткома КП(б)У о повстанческой борьбе против деникинцев в Мариупольском уезде от 20 марта 1919 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.makhno.ru/other/45.php>
4. Рудой А.Д. Першотравневе / А.Д. Рудой, Л.И. Харчук // Історія міст і сіл УРСР – Т.5. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1970. – 991 с.
5. Яли. С. Греки в УСРР / С. Ялі. – Харків, 1931 – 208 с.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНОЇ ІСТОРІЇ, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ТА ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ.

ОПЕРАЦІЯ «ВИХОР»: ПРИДУШЕННЯ УГОРСЬКОГО ПОВСТАННЯ

Азізов Ф.Б.

Революційні події в Угорщині, які спалахнули 23 жовтня 1956 р. сколихнули всю центрально – східну Європу. Угорське повстання стало першим яскравим проявом політичної кризи в соціалістичному таборі. Повстання несподівано для всіх стало масовим і охопило всі верстви населення Угорщини, вимоги, з якими виступали мітингувальники, були спрямовані на активізацію демократичних рухів в Угорщині та спонукали до перегляду дипломатичних та торговельних відносин з Радянським Союзом і іншими країнами соціалістичного табору. Зумівши швидко захопити реальну владу та залучити до свого руху силові структури країни, консервативне комуністичне керівництво Угорської Народної Республіки повстанці змусили піти на поступки, що означало фактичну поразку комунізму в Угорщині. У Кремлі це розцінили як загрозу існування новоутвореної Організації Варшавської Угоди та загалом як контрреволюційний випадок з боку країн Заходу та НАТО. Якщо на початковому етапі угорських подій керівництво СРСР тільки спостерігало за перебігом подій в Угорщині на консультативному рівні, то після втечі з країни першого секретаря ЦК УПТ Ерне Гере до СРСР вплив на ситуацію з боку Кремля став більш рішучим [8;4]. Вбачаючи загрозу в перемозі демократичних сил, що означало «втратити Угорщину» з своєї сфери впливу, керівництво СРСР вдалося до першої прямої військової інтервенції після закінчення Другої світової війни.

Усього в операції «Вихор» брало участь 15 танкових, механізованих, стрілецьких і авіадивізій, 7-а і 31-а повітряно-десантні дивізії, залізнична бригада загальною чисельністю понад 60 тисяч осіб. На їх озброєнні було понад 3000 танків, в основному сучасні Т-54 [1;7]. Активна фаза операції «Вихор» почалась рано вранці того ж 4 листопада. За планом «Вихор» особливий корпус у складі 2 гвардійської мотострілкової дивізії генерал-майора С. Лебедева, 33 гвардійська мотострілкова дивізія генерал-майора Г. Обатурова і 128 гвардійська дивізія полковника Н. Горбунова повинен був за сигналом «Грім» [3], використовуючи жовтневий бойовий досвід і знання міста, опанувати мостами через Дунай, горою Геллерт і Будаїською фортецею, будівлями парламенту, ЦК УПТ, міністерства оборони, управління поліції, зайняти вокзали Нюгат і Келети, площа Москви, штаб опору в кінотеатрі «Корвін», радіостанцію «Кошут» [2;6]. Для захоплення цих об'єктів у всіх дивізіях були створені спецзагони у складі батальйону піхоти, їм були додані 150 десантників на бронетранспортерах, посилені 10-12 танками. [3] У цих загонах перебували відповідальні працівники органів держбезпеки: генерал-майор К. Гребенник, призначений пізніше військовим комендантом міста, генерал-майор П. Зирянов, знаменитий радянський нелегал А. Коротков. Їм належало організувати захоплення і арешт членів уряду Надя і керівників «заколоту» [2]. Офіційно радянські війська вторглися в Угорщину на запрошення уряду, в спішному порядку створеного Яношем Кадаром. Були захоплені основні об'єкти в Будапешті. У центрі міста радянські війська зустріли запеклий опір [6].

У той же самий час на решті частини Угорщини успішно діяли підрозділи 8-ї механізованої та 38-ї загальної військової армій. Важливу роль зіграла добровільна здача в полон 13 генералів і більше 300 офіцерів у будівлі міністерства оборони Угорщини. Загони «Угорської національної гвардії» та окремі армійські підрозділи безрезультатно спробували чинити опір радянським військам [8с.75 - 79].

Янош Кадар прибув до Будапешта слідом за радянськими військами вже 7 листопада, а на наступний день, оголосив про перехід всієї влади в країні до очолюваного ним Революційного робітничо-селянського уряду. До 8 листопада, після запеклих боїв, були знищені останні осередки опору повсталих. Члени уряду Імре Надя сховалися в посольстві Югославії [5 с.477]. 10 листопада

робітничі ради та студентські групи звернулися до радянського командування з пропозицією про припинення вогню. Збройний опір припинився. Залишки збройних загонів пішли в підпілля. Для ліквідації груп, що сховалися у прилеглих до Будапешта лісах, здійснювалося прочісування цих районів. Остаточна ліквідація залишилися дрібних груп і забезпечення громадського порядку здійснювалися спільно з угорськими офіцерськими полками. Після 10 листопада ще до середини грудня робітничі ради продовжували свою роботу, нерідко виходячи на прямі переговори з командуванням радянських частин. Однак до 19 грудня 1956 р. органами державної безпеки робітничі ради були розігнані, а їх лідери заарештовані.

Відразу ж після придушення повстання почалися масові арешти: всього спецслужби Угорщини та їх радянські колеги заарештували близько 5000 угорців (846 з них були відправлені в радянські тюрми), з них значна кількість членів ТВП, військовослужбовців та студентської молоді. Прем'єр-міністр Імре Надь і члени його уряду 22 листопада 1956 були обманним шляхом вилучені з посольства Югославії, де вони ховалися, і поміщені під варту на території Румунії. Вся акція була заздалегідь узгоджена з Москвою і Бухарестом, югослави були в курсі домовленості, хоча пізніше протестували у зв'язку з вивезенням Надя і членів уряду у Румунії. Потім вони були повернуті до Угорщини, і над ними відбувся суд. Імре Надь і колишній міністр оборони Пал Малетер були засуджені до смертної кари за звинуваченням у державній зраді. Імре Надя було повішено 16 червня 1958 р. Всього було страчено, за окремими оцінками, близько 350 осіб. Близько 22 000 чоловік піддалося судовому переслідуванню, з них 13 000 було засуджено до різних термінів ув'язнення [3;6;8], проте до 1963 року всі учасники повстання були амністовані та звільнені урядом Яноша Кадара.

Висновки: угорські події стали першим проявом кризи соціалістичного ладу не тільки в середині країни, а і новоутвореної Організації Варшавської Угоди. Поступову демократизацію та лібералізацію суспільно - політичного життя в Угорщині керівництво Радянського Союзу розцінило як контрреволюційний випадок країн НАТО в свій бік і з усіх можливих альтернатив вирішення конфлікту обрали силовий сценарій задля показової розправи над угорською революцією. Наростаюча системна криза не була вирішена, а лише відтермінована до 1968 року в Чехословаччині, а потім і 1988 р. в Польщі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойовой состав ВС СССР - введение войск в Венгрию (1956, операция «Вихрь») // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hrono.ru/sobyt/1900sob/1956budapesht.html>
2. Венгерский мятеж 1956: юбилей. // Новая экономика, № 9-10, 2006, С. 75-103. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.evangelie.ru/forum/t28306.html>
3. Война и мир: Венгерский кризис 1956. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.warandpeace.ru/ru/reports/view/3784/>
4. Ерофеев. К. Чардаш на крови. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.moslit.ru/nn/0620/4.htm>
5. Исламов Т.М. Пушкаш А.И. Шушарин Краткая история Венгрии // Под ред. Исламов Т.М. Пушкаш А.И. Шушарин – М: Наука, 1991. – 602 с.
6. Музруков. Е. Четвертая звезда маршала // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bratishka.ru/archiv/2013/04/2013_4_8.php
7. Мусатов В.Л. Трагедия Имре Надя // Новая и новейшая история. – 1994. – №1. С. 167
8. Середа. В. Будапешт: осень красного цвета. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/2903/>

ХОЛОДНА ВІЙНА : ДЕЯКІ ІСТОРИКО – МЕТАФІЗИЧНІ АСПЕКТИ

Асатуров С.К.

Минуло вже більше 70 – ти років від початку того періоду новітньої історії міжнародних відносин, що його прийнято називати роками «холодної війни». Й сьогодні, аналізуючи сутність й місце цього явища у світовій історії, вельми актуальним є розглянути цей феномен в контексті психоментальних історичних факторів його діалектики. А саме : як він народився і сформувався, в який період, його місце у світовій історії, теоретико – практичні його наслідки, чи закінчився цей процес - і, якщо закінчився, то коли, - чи й досі триває і у яких формах, якими є наслідки та перспективи світового глобального протистояння у наш час та близькому й віддаленому майбутньому.

Такими лишаються основні, нашою думкою, питання - їх, безумовно, є набагато більше, - відповіді на які й сьогодні шукають історики, фахівці – міжнародники, аналітики, експерти, науковці, всі, кому не є байдужі долі людства та майбутнє планети.

Із сказаного випливає необхідність дослідження й аналізу принаймні трьох наступних проблемних комплексів :

- поняття «холодної війни», її сутність, основні етапи, головні події ;
- соціальна природа, базові протиріччя, основні етапи становлення Радянського суспільства й одного з його системоутворюючих елементів - так званої «номенклатури» ;
- інформаційний, а надто психоісторичний вплив Заходу на радянське суспільство, його верхівку, втягування її в західну орбіту, а відтак - у капіталістичну систему як невід’ємна складова холодної війни - процес, що він неухильно руйнував системний антикапіталізм зсередини.

Тобто, по – суті, йдеться про здачу й загибель радянського комунізму в ході протистояння двох світів, двох систем.

Однією із головних складових холодної війни стала війна організаційна, головною метою якої є руйнація несучих оргструктур - структур керування державою та суспільством : від соціальних та фінансових до структур свідомості та пізнання, тобто психосфери у якнайширшому розумінні цього поняття.

Саме ця сфера стала пріоритетною від самого початку, поступово, але швидко перетворившись на основне поле організаційної холодної війни, що вона в психосфері є протиборством психоісторичним.

Організаційна війна у психосфері має декілька вимірів : інформаційний (переважно фактологічний), концептуальний та сенсовий - метафізичний.

Саме остання - метафізична війна є вищою фазою і формою організаційно – психосферного протиборства, адже це війна сенсів, розумінь, світоглядів.

Без перемоги у світоглядній, метафізичній сфері будь – яка перемога «фізична» неможлива.

Тому вважається важливим для адекватної наукової відповіді на окреслені питання розуміння того наочного факту, що головним завданням у період відсутності воєнних дій є (цілком відповідно до теорії і практики психоісторичної війни як концепції про закономірності поведінки великих груп людей в умовах масового інформаційно – психологічного впливу з метою докорінної зміни їх історико – світоглядних, ментальних, метафізичних орієнтацій) докорінна зміна метафізики світогляду передусім правлячих кіл, а потім й широких верств населення, в першу чергу молоді, стосовно світових історичних процесів, ролі й місця у них власної країни, її союзників, партнерів й прихильників на міжнародній арені.

Як свідчить вищенаведене, холодна війна планувалась і велася у всіх сферах : від військово – політичної і фінансово – економічної до ідейно – психологічної, інформаційної та організаційної, притому остання тріада, на наше переконання, стала вирішальною, адже історія, крім іншого, є ще й боротьбою за інформацію, а головне - за панування у світовому інформаційному просторі. Час і

інформація, чи краще сказати, інформація у часі є й сьогодні одним із вирішальних чинників внутрішнього й міжнародного життя держав, лідерства на світовій арені.

Тому найважливішим напрямом психоісторичної війни є саме історія, битва за яку є головною битвою за психосферу суспільства і людини, оскільки змінює їх історичну пам'ять, ідентичність, традиційні ментальні метафізичні цінності й орієнтири.

Підкреслимо, що головною метою психоісторичної війни є руйнація організації психосфери супротивника, шляхом «підсадки» його на лживі інформаційні потоки і впровадження таким чином власних концепцій його самоідентифікації у світовому історичному просторі та - головне - у історичному часі і позбавлення його власних метафізичних сенсів і цінностей, нав'язавши чужі, ворожі, руйнівні і таким чином паралізувати волю до спротиву.

Однією із вирішальних особливостей і відмінностей метафізичних аспектів психоісторичної війни є те, що у ній не буває «програвших» - є тільки загиблі й знищені.

Таким чином, у контексті вказаного комплексу проблем осмислення наслідків глобальної психоісторичної війни як найпершої й найголовнішої складової війни «холодної» є завданням не тільки теоретико – науковим, але й цілком практичним.

У ХХІ сторіччі переможцями виявляться ті, хто першим усвідомить завдання саме цього сторіччя, стануть «його людьми», провівши нелегку всебічну роботу над помилками минулого.

Відтак потрібні нові знання, такі знання, що вони мають виводити на адекватне світовим історичним процесам діалектичне розуміння метафізики сучасних світових процесів. Важливим при цьому є не тільки й не стільки кількість, чи навіть велика сукупність знань про сьогоднішній світ, але й їх якість, адже, як казав ще Лев Толстой, можна знати дуже багато, не знаючи найголовнішого. Тобто йдеться власне не про повноту, чи загальний обсяг знань, як таких, але про повноту й всебічність розуміння того, що ми знаємо. чи знатимемо.

І найкраще, що воно може бути протиставлено нами нашим опонентам у історико – метафізичному сенсі, є історична правда - правда характеру, правда волі, правда життя.

РИТУАЛИ ЗАУПОКІЙНОГО КУЛЬТУ У СТАРОДАВНЬОМУ ЄГИПТІ

Бомбал В.В.

Актуальність проблеми означеного питання полягає у тому, що заупокійний культ Стародавнього Єгипту є одним з самих таємних та загадкових аспектів історії Єгипту. На сьогодні існує ще безліч невивчених джерел, багато культових споруд залишається під товстим шаром піску. Культура Стародавнього Єгипту важлива для сучасності тим, що людству необхідно знати про свої корені для ліпшого розуміння світової культури. Релігія Стародавнього Єгипту – дуже цікаве культурне явище. Звісно, вона не є чимось унікальним, бо в ній просліджуються закономірності, характерні й для інших речей. У давніх єгиптян існував свій власний спосіб захоронення померлого, власні ритуали та обряди, бо вони мали власне уявлення про той світ.

Мета роботи – розглянути ритуали заупокійного культу у Стародавньому Єгипті.

Питання ритуалів заупокійного культу у Стародавньому Єгипті вивчали багато дослідників. Серед них роботи таких дослідників як Г.Картер, Г.Масперо, Б.Мертц, Ю.Я. Перепьолкін, М.А. Коростовцев [6, 7, 9-11]. Головним джерелом для вивчення проблеми є Книга Мертвих [1], написи в гробницях [2, 4], а також стародавні твори [3].

Перш за все потрібно розглянути такий важливий аспект як підготовка померлого до того, що його буде чекати у потойбіччі. Неможливо обійти стороною такий термін як мумія, бо основною умовою загробного життя вважали збереження саме тілесної оболонки тіла людини. І саме для цього їх бальзамували, створюючи тим самим вище згаданий термін «мумія». Також родичі померлого повинні були забезпечити покійного усім необхідним для того світу. Кожне муміфіковане тіло повинно було воскреснути в іншому світі, Стародавні Єгиптяни вірили, що

душа людини час від часу відвідує його, саме тому потрібно було зберегти фізичну оболонку, щоб померлий міг насолоджуватися їжею, напоями і усім іншим що міг дати загробний світ [2, 7, 10].

Існував лише один провідник у інший світ – Єгипетська книга мертвих. Таку назву мав згорток який у Стародавньому Єгипті розміщували у гробниці разом з мумією. Також поряд з померлим клали прикрашені предмети побуту, розкоші та статуетки слуг. Окрім муміфікації тіла, єгиптяни робили портретну статую покійного на випадок якщо тіло порушиться. Біля гробниці могли робити жертвопринесення. Приносили їжу, одяг, напої для подорожі у потойбічний світ [3, 7, 8].

Деякі дослідники кажуть, що єгиптяни більш за все хвилювалися за життя після смерті, ніж про життя земне. У цьому, на думку єгиптологів великий вплив справило географічне положення країни, адже у єгиптян було усе необхідне для життя і саме це вплинуло на формування релігійних поглядів, суть яких була у тому, що життя на землі дуже швидко завершується, а вічне життя настає лише після фізичної смерті [5, 12].

Якщо людина помирала не підготовлена до потойбічного життя, то її шанси потрапити у вічний рай були під загрозою. Обертаючи тіло стародавні єгиптяни обкладали його амулетами, щоб допомогти померлому потрапити у потойбічний світ. Деякі амулети були пов'язані з Книгою Мертвих [1]. Муміфікація тіла мала свої по шагові дії. Спочатку виймали всі внутрішні органи (легкі, шлунок, кишечник) органи розміщували у церемоніальні сосуди, які мали назву канопи. Згодом, ховали разом з померлим. Внутрішні органи після вилучення з тіла обмивалися та піддавалися бальзамуванню, потім поміщували в чотири сосуди, які представляли чотири божества, званих «дітьми Гора». Перша посудина у формі голови сокола містила кишки і мала назву Кебехсенуф. Хапі – друга посудина з головою павіана, у ній містяться легені. Діамутеф – посудина у формі голови шакала, де зберігався шлунок. І четверта посудина – Амсет, у ньому зберігалася печінка з кришкою у вигляді голови людини. Потім за допомогою довгого гаку через ніс виймали мозок. Стародавні єгиптяни не вважали мозок необхідним органом. Після цього вони розплавлювали смолу та заливали її через ніздрі, а потім нахилили голову так, щоб череп зсередини був весь покритий смолою. Це робилось для того, щоб запобігти росту бактерій у черепі. Серце – єдиний орган який залишався на місці. Воно вважалось центром інтелекту. Після цього тіло обмивали та висушували за допомогою натру або вуглекислого натрію і через 40 днів натирали маслами, а потім обертали полотном. Цей процес супроводжувався церемоніальними ритуалами та на цьому процес муміфікації завершувався, і тіло ховали [5, 9, 10].

Надалі йшла церемонія поховання, вона включала у себе різноманітні ритуали, наприклад, «відкриття уст та очей». Через 70 днів проходило кінцеве поховання мумії. Родина померлого оплакували його, наймали професійних плакальниць, які створювали атмосферу трауру [13].

Уся траурна церемонія нагадувала переїзд з однієї домівки у іншу. Уся процесія підходила до Нілу, де її очікували човни, у які клали усі речі, що потім будуть покладені з мертвим. Туди ж клали покійника і перевозили до того берегу Нілу. Там стояли лави з різними амулетами, талісманами та іншим, для тих хто не встиг купити. Коли процесія доходила до міста сховища, починалося прощання з мумією. Родичі прощались, а жерці проводили ще один обряд - «тризна». Потім спускали саркофаг до гробниці, клали туди усі предмети і накривали кам'яною кришкою. Усі покидали гробницю, а каменяр замурував вхід. Родичі влаштовували поминальну трапезу біля гробниці, а після її завершення поверталися у місто шумним та веселим натовпом, що навіть і не було схоже що вони йдуть з поховання [4, 6].

Отже, заупокійний культ у Стародавньому Єгипті був продуманим до дрібниць, складався багато тисячоліть поспіль. Багато традицій, звичаїв єгиптяни наносили на папірус, тобто це було дуже важливо для них. Єгиптяни зберігали власні традиції та обряди і вважали що їх необхідно виконувати. Це була цивілізація, яка мала чітке уявлення про потойбічне життя людини. І тому вони заздалегідь готувалися до того, що їх там буде чекати. В них існувала книга яка містила закляття та інше, що допомагало померлому пройти усі випробування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Египетская «Книга мертвых» // Наука и религия. – 1990. – №3. – [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://rumagic.com/html/book_dead/egipet.html.
2. Из надписи в гробнице Май [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.detskiysad.ru/raznlit/vostok24.html>.
3. Рассказ Синухета // Сказки и повести Древнего Египта.— Л.: Наука, 1979. – С. 9.
4. Стела фараона Камоса [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.biblicalstudies.ru/Lib/Epigraph/4.html>.
5. История Древнего Востока. Тексты и документы / Под ред. В.И. Кузищина. – М.: Высш.шк., 2002. – [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.bibliotekar.ru/polk-17/9.htm>.
6. Картер Г. Гробница Тутанхамона / Говард Картер / Пер. с англ. – М.: Издательство восточ. Литер., 1959. – 211 с.
7. Коростовцев М.А. Религия Древнего Египта / Михаил Александрович Коростовцев. – СПб.: Журнал «Нева»; «Летний Сад», 2000. – 464 с. [Електронний ресурс]. – Доступний з: www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/korost/18.php.
8. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу. Навчальний посібник / О.П. Крижанівський / К.: Либідь, 2002. – 590 с. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.info-library.com.ua/books-book-133.html>.
9. Перепёлкин Ю. Я. Переворот Амен-хотепа IV. Часть 2. / Юрий Яковлевич Перепёлкин. – М.: Наука, 1967. – 300 с.
10. Масперо Г. Ритуал Бальзамирования / Г. Масперо // Вестник История Религии. – Т. 15. – М.: Эксмо, 2004. – С.168–172.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ЯКОБІНСЬКОГО УРЯДУ

Бочаров С.С.

Революція кінця XVIII ст. у Франції належить до числа найбільш значних подій у всесвітній історії. Вона проклала шлях до утвердження капіталізму майже на всьому європейському континенті. Особливе місце у вивченні Французької революції займає її вищий етап - Якобінська диктатура. Тривалий час вона розглядалася у вітчизняній літературі з точки зору марксистського підходу, і тепер існує необхідність дати сучасні, більш зважені оцінки ролі якобінської диктатури в Великій Французькій революції. У суперечках про Велику французьку революцію, які вели вітчизняні дослідники в останнє десятиліття, чимало уваги приділялося епосі Конвенту. Це не дивно, бо після 1917р. якобіноцентризм став однією з найбільш характерних рис історіографії даної теми. Але якщо в 30-х і 60-х роках полеміка розгорталася головним чином з питання про класову сутність влади 1793-1794гг., то сьогодні об'єктом суперечок стали авторитаризм і терористичний характер якобінської диктатури. Важливим фактором у розгляді історичних періодів світової історії та будь-якої країни є зовнішня політика урядів, який знаходиться при владі. Тому питання зовнішньої політики завжди є актуальним.

Метою даної статті є розкрити зовнішньополітичні вектори Франції якобінської диктатури під час Великої французької революції.

Становлення якобінської диктатури відбувалося в години найважчих іспитів для Франції. Внутрішні заколоти злились у єдине ціле з навалою армій монархічної Європи, що фінансувала Англія. Десятки департаментів були охоплені пожежею громадянської війни, суцільна лінія фронту обіймала майже всю територію Франції і існувала всередині країни. 12 липня 1793 р. союзники захопили Конде, 28 липня вони захопили Валансєвк, й нова небезпека, відсунута, головним чином, внутрішніми розборами в середовищі революціонерів, нависла над Парижем. Успіхи вандейців співпали в часі з здачею англійському і іспанському флотам 28 серпня

найважливішого французького порту Тулона. Ліон, Марсель, Бордо, Канн були захоплені заколотниками, що відкрито приймали допомогу інтервентів. Тоді ж відбулась висадка англійського десанту у Бретані[1].

Основна програма і ціль зовнішньої політики революційного уряду полягали в тому, щоб, протиставивши великим державам сильну армію, залучити на свою сторону нейтральні країни, а головне - надихнути революційним ентузіазмом і вірою в майбутнє народні маси європейських держав.«Весь світ зацікавлений у нашому існуванні, - говорив Робесп'єр. - Нехай уся Європа повстане проти нас - ми сильніше всієї Європи. Французька республіка непереможна, як розум, безсмертна, як істина»[3].

Жорсткі міри проводились по відношенню до Генуезької республіки. В результаті блокади французького узбережжя, захоплення Тулону, повстання в Марселі - Генуя стала, по суті, французьким портом в Середземному морі. Значно збагачуючись, генуезька буржуазія не тільки з комерційної точки зору, але і в політичному розумінні, не була зацікавлена ні в розриві з Францією, ні в її поразці: розрив з Францією позбавив би Геную великих доходів, а поразка Франції, що проголосила мирні відносини з усіма державами основою своєї зовнішньої політики, поставило б Геную під удар не тільки Сардинії, але і великих хижаків - Австрії і Англії, що здавна робила спроби накласти руку на маленьку, але багату державу. Улітку 1793 р., армії союзників здобули значні перемоги і здавалося, що війна йде до кінця, протиріччя, що розділяли союзні уряди, виступили назовні в повному обсязі[2].

На Сході Катерина II енергійно здійснювала свої плани у відношенні Туреччини і Польщі. Нескінченно ворожа французької революції, вона вважала невігідним передчасне пряме втручання в західноєвропейські справи і прагнула в максимальному обсязі використати свої переваги, які створювала для неї війна. Тому цілком прав був Робесп'єр, коли відзначав, що у той час, коли ворогуючі з нею держави розбиваються об стрімчак Французької республіки імператриця Росії береже свої сили і множить свої ресурси, вона сподівається дочекатися моменту, коли зможе диктувати закони Європі, принаймні Пруссії й Австрії[4].

Таким чином, можна зробити висновок, що французи вели війну на усіх своїх границях проти англійців, іспанців, португальців, італійців, австрійців, прусаків, голландців, імперських військ у Нідерландах, при Мозелі, на Рейну, у суміжних місцях Іспанії, у Савойї, у Вест-Індії, в Ост-Індії, та й всередині своєї держави проти так званих роялістів, у Поату, у Нормандії, проти міст Ліона і Тулона, у багатьох сторонах Лангедока, Провансу, при Марселеві й інша. Масова національна армія була породженням революції. Вона розвинула нові принципи тактики і стратегії. Відмітною властивістю цієї армії була рухливість, її постачання здійснювалось реквизиціями, вона не залежала від постійних продовольчих крамниць. Французькі генерали відкинули лінійну тактику кріпосницьких армій XVIII ст., вони не розтягували війська вздовж кордонів і не проводили нескінченних облог фортець. Застосування розсипного строю стрільців, використання густих колон для удару по противнику, зосередження сил у вирішальному напрямі стали характерними для дій армій Конвенту. Загального головнокомандуючого не було. Координування дій 14 армій покладалось на військове бюро Комітету громадського порятунку. Воно відіграло роль першого в історії генерального штабу й складалося з військових спеціалістів на чолі з Карно. При арміях були комісари Конвенту з надзвичайними повноваженнями. В результаті створення нової військової системи й революційних методів ведення війни вже з вересня 1793 р. у становищі на фронті настав злам. Прикордонні пункти на північному сході Франції було звільнено від австрійців. 18 грудня французькі війська визволили Тулон. Цією операцією керував капітан артилерії Наполеон Бонапарт, корсиканець родом. Скоро після цього йому надали чин генерала. На початок 1794 р. територію Франції було звільнено од військ коаліції. Перемогам республіки сприяла дипломатія робесп'єрівського Комітету громадського порятунку, спрямована на зміцнення відносин і розвиток торгівлі з нейтральними країнами - Швейцарією, Туреччиною, Швецією, Данією, США, а також на посилення взаємних чвар між учасниками коаліції і прискорення її розпаду. Нещадна боротьба провадилася з шпигунською агентурою коаліції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блан Л. История Французской революции. - СПб.: Типография И. А. Ефрона, 1907. – 470 с.
2. Кареев Н. И. История Западной Европы в Новое время (в 7 томах). – СПб.: Типография И. А. Ефрона. 1992. – 563 с.
3. Манфред А.З. Великая Французская революция / Манфред А.З. М.: Изд-во Наука.1983. – 230 с.
4. Ревуненков В.Г. Очерки по истории Великой Французской революции 1789-1814гг. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета. 1996. – 516 с.

ПРОРАХУНКИ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ЄС, ЯКІ ЗРОБИЛИ МОЖЛИВОЮ РОСІЙСЬКУ АГРЕСІЮ В УКРАЇНІ

Гурак І.Ф.

Війна в Україні продемонструвала, що в ЄС є спільна зовнішня та безпекова політика. Вона проявилася хоча б у той спосіб, що не дивлячись на економічні втрати, супротив як з боку політичних еліт окремих провідних держав об'єднання, так і в цілому окремих країнах, ЄС раз за разом продовжує санкції, накладені на Російську Федерацію. З іншого боку, захоплення Криму та війна в Донбасі засвідчили слабкість ЄС як міжнародного актора. Ситуація з Україною продемонстрував відсутність у ЄС, а разом з тим і США політичної волі та дієвих важелів, здатних змусити Російську Федерацію дотримуватися загальновизнаних правових норм, що впродовж десятиліть визначали правила гри на міжнародній арені. Зараз чітко видно, що Брюссель не здатний на превентивні дії і його кроки як правило носять реактивний характер. Крім того, доволі часто реакція на дії російської сторони є суттєво запізненою, занадто стриманою, а іноді – навіть неадекватною.

В рамках розвідки зроблено спробу проаналізувати ідеї та конкретні кроки з боку лідерів провідних країн ЄС та очільників об'єднання в цілому, які створили сприятливий ґрунт для зростання агресивності в зовнішній політиці Російської Федерації, що в 2014 р. призвело до захоплення Криму та війни на Донбасі.

На завершальному етапі існування СРСР західноєвропейські країни однозначно підтримували єдність Союзу та висловлювалися проти незалежності України. Після грудневого референдуму та створення СНД геополітична ситуація навколо України не зазнала змін на краще. У провідних європейських столицях політика стосовно України формувалася в рамках діалогу з московським керівництвом. Не дивлячись те, що Україна була першою із держав пострадянського простору, яка підписала з ЄС Угоду про партнерство і співробітництво, що у 1999 р. було схвалено Спільну стратегію Європейського Союзу щодо України, до 2004 р. офіційний Київ перебував на периферії інтересів Західної Європи.

Ситуація змінилася в ході Помаранчевої революції. Після посередництва європейських очільників у переговорах Ющенко та Януковича, події в Україні на якийсь час стала топовою новиною для ЄС. Після повторного другого туру президентських виборів та проголошення новим керівником української держави Віктора Ющенко, 13 січня 2015 р. Європейський Парламент прийняв з цього приводу резолюцію, в якій закликав Раду ЄС та Європейську Комісію до “надання чіткої європейської перспективи країні та відповіді на продемонстровані переважною більшістю українського народу прагнення, що в кінцевому рахунку може призвести до вступу країни до ЄС” [10]. Приблизно в той самий час Збігнев Бжезінський у одному із своїх інтерв'ю наголосив, що політична криза навколо результатів виборів в Україні викликала глибокий розкол між Росією та Заходом. Далі він закликав ЄС та НАТО продемонструвати більшу готовність щодо вступу до них України[1].

Однак як невдовзі з'ясувалося, західні країни не були готовими до суттєвої активізації діалогу з Києвом, натомість розкол між Росією та Заходом Бжезінський переоцінив. Доволі чітко це проявилось під час Бухарестського саміту НАТО у квітні 2008 р. Тоді, не дивлячись на серйозну підтримку з боку США, Україні, а разом з нею і Грузії, не вдалося отримати Плану дій щодо набуття членства в Північноатлантичному альянсі. Ситуація була зумовлена позицією низки європейських країн-членів НАТО на чолі із Німеччиною та Францією[5; 11]. Безпосереднім наслідком ситуації стала Російська-грузинська війна.

Як відомо, офіційний Брюссель на словах засудив дії російської сторони в Грузії. Однак, це жодним чином не завадило відновленню як пише Микола Дорошко “конструктивному діалогу” Росії та НАТО і наступному визнанню Заходом пріоритету інтересів Росії на пострадянському просторі”[4, с. 104].

Такі дії лідерів країн старої Європи не тільки були традиційними, але в них було своє цілком логічне підґрунтя станом на початок XXI ст. Слід наголосити, що Російська Федерація у постбіполярний період не тільки була ключовим політичним партнером провідних країн ЄС на пострадянському просторі, вона з своїми запасами енергоресурсів та неконкурентним на європейському ринку промисловим виробництвом також була для них оптимальним джерелом сировини та ринком збуту. Побудований за таким принципом товарообмін являв собою добре підґрунтя для посилення позиції об'єднаної Європи у боротьбі зі зростаючим економічним тиском Китаю. З іншого боку, частина провідних держав ЄС була незадоволеною американськими військовими кампаніями в азіатських країнах¹, існуючою з 40-х років XX ст. залежністю від США у сфері безпеки. Водночас лідери цих країн не вважали за потрібне посилювати обороноздатність за рахунок суттєвого зростання витрат на військові потреби. За таких обставин найкращим виходом із ситуації видавалося посилення співпраці із Кремлем, з метою будівництва загальноєвропейської системи безпеки, а разом з тим і зменшення залежності від США.

Щоправда існувала проблема з тим, щоб схилити очільників російської держави діяти за загальноприйнятими в ЄС правилами. Час від часу керівництво Росії піддавалося критиці з боку міжнародних правозахисних організацій, інституцій Європейського Союзу, а в європейських судах приймалися рішення, які засвідчували про причетність силових структур та керівництва держави до порушення закону. Справами, які викликали широкий резонанс в світі були масштабні руйнування, знущання та вбивства цивільного населення в ході Другої чеченської війни, засудження на 8, а згодом ще на 13,5 років глави нафтової компанії “ЮКОС” Михайла Ходорковського, вбивство Олександра Литвиненка, серпнева війна в Грузії, справа Сергія Магнітського тощо. Однак подібні речі, які однозначно свідчили про пріоритетність для Кремля цінностей та принципів, зовсім відмінних від тих, на яких базується ЄС не стали суттєвою перешкодою для активних та різнопланових контактів між провідними європейськими державами та Росією.

Розуміючи ситуацію, керівництво Росія, починаючи з другого президентського терміну Владіміра Путіна успішно розігрувало із західноєвропейськими країнами “антиамериканську карту”. Початок цієї гри можна окреслити “Мюнхенською промовою” Владіміра Путіна 2007 р. В ній російський президент дуже жорстко розкритикував США, натомість в жоден спосіб не висловився негативно з приводу західноєвропейських країн[2]. Як відомо лідери Німеччини та Франції позитивно оцінили риторику російського колеги[6, с. 125]. Ситуація із рішеннями Бухарестського саміту також гармонійно вписується в цей сценарій. Продовженням діалогу у цій сфері можна вважати зустріч у Довілі в жовтні 2010 р. за участі президента Франції Ніколя Саркозі, президента Росії Дмитрія Медведєва та канцлера Німеччини Ангели Меркель. В ході зустрічі обговорювалася ідея створення єдиної зони співробітництва у сфері економіки та безпеки. Реалізація ініціативи передбачала поступове усунення США від вирішення проблем європейської безпеки[4, с. 104].

Варто наголосити, що тактичні кроки Кремля, зорієнтовані на розширення діалогу із ЄС відповідали інтересам Брюсселя, однак стратегічна мета Москви була цілком протилежна.

¹ Особливо операцію в Іраку.

Вважаючи “розпад СРСР найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст.” [8] очільники Кремля прагнули “відновити справедливість”, що на практиці мало означати відновлення впливу Російської Федерації в Європі та в світі. На цьому етапі для Москви було важливо, співпрацюючи із провідними державами ЄС, мінімалізувати вплив США в Європі. Одночасно вона повинна була взяти під свій контроль країни Східної Європи, щоб закріпивши своє панування на пострадянському просторі, а в перспективі диктувати ослабленій та беззбройній Західній Європі свої правила гри.

Переконавшись за результатами Серпневої війни, що не тільки ЄС, але і НАТО фактично визнало пострадянський простір сферою впливу Росії, керівництво Кремля почало планомірно посилювати тиск на країни – колишні республіки СРСР. Декларативною метою такої діяльності була розбудова ініційованих Москвою інтеграційних об’єднань, що на практиці мали скласти основу для оновленого Радянського Союзу. Ключове місце у планах Росії відводилося Україні. Не випадково, прихід за результатами Помаранчевої революції до влади в Україні Віктора Ющенка став поважними випробуванням для міждержавних відносин та супроводжувався зростаючим тиском на офіційний Київ. Успішна прозахідна Україна під керівництвом “помаранчевих” могла становити реальну загрозу для інтеграційних планів Москви та стати для держав пострадянського простору прикладом перемоги громадянського суспільства над корумпованою верхівкою. В такий спосіб вона загрожувала не тільки авторитарним режимам в сусідніх країнах, але могла суттєво дестабілізувати ситуацію в самій Росії.

З приходом до влади у 2010 р. Віктора Януковича, ситуація для російських лідерів стала суттєво сприятливішою. Впродовж “медового періоду” українсько-російських відносин режим Януковича-Азарова пішов на значні поступки Росії. Однак, не бажаючи остаточно перетворитися на “васала” Кремля та, залишаючи собі поле для маневру, як врешті і для тиску, нове українське керівництво принаймні на рівні декларацій висловлювалося за євроінтеграційне майбутнє України. Це викликало роздратування в Москві, тим більше, що в цей час в Брюсселі, за активного сприяння нових членів ЄС, почали усвідомлювати небезпеку від перетворення України на другу Республіку Білорусь. Однак у російсько-європейському протистоянні в 2013 р. закономірно перемогла Росія. З одного боку, для неї Україна становила більшу цінність і Росія була готова йти на порівняно більші ризики, задля того щоб не втратити її. З іншого боку, на відміну від європейських функціонерів, російське керівництво використовувало для впливу на Київ зрозуміліші для пострадянського простору механізми.

Після побиття студентів на Майдані 30 листопада 2013 р., прийняття “Диктаторських законів” 16 січня 2014 р. та інших подібних кроків складалося враження, що Україна остаточно втратила шанси на європейське майбутнє і може розраховувати виключно на роль, подібну до Білорусі. Однак в черговий раз українці довели, що “Україна не Росія” і Янукович, який ще у грудні здавався всевладним господарем України, змушений був втікати до Росії.

Такий перебіг подій виявився неочікуваним для Росії. В цій ситуації Росія повинна була або відмовитися на невизначений час від реалізації своїх планів, або перейти у наступ. Аналіз попередніх кроків російського керівництва чітко демонструють, що ймовірність реалізації першого сценарію була суттєво нижчою. Як наслідок, ще 20 лютого 2014 р. розпочалося “звільнення” Криму, а вже 21 березня “бліцкриг” було завершено.

Як виявилось світова громадськість ще менше сподівалася агресії Росії в Криму ніж Кремль втечі Януковича і була абсолютно не готовою до такого сценарію. Як слушно акцентує увагу дослідник Григорій Перепелиця, СРСР за те, що він напав на Фінляндію було виключено з Ліги Націй. Натомість, Росія яка захопила частину території найбільшої європейської держави, порушивши при цьому більше 300 міжнародних договорів, не понесла покарання [6, с. 121]. Позиція, яку зайняв Захід, дуже добре ілюструє зустріч за участі міністрів закордонних справ України, Росії, Високого представника ЄС з закордонних справ та політики безпеки, а також держсекретаря США у Женеві 17 квітня 2014 р. Попри те, що український міністр їхав на зустріч із чіткими вимогами щодо виведення російських військ з Криму, відведення російських військових від кордону з Україною, скасування рішення російського парламенту про можливість

використання російських військ на території України у заяві за результатами зустрічі навіть не було згадано про Крим [3; 7]. Впродовж весни ЄС та США спромоглися тільки на чисто декоративні санкції, які не були адекватною відповіддю на кроки з боку РФ. Більш вагомими кроки було зроблено тільки літом, особливо після трагедії 17 липня, коли стало остаточно зрозуміло, що Росія в Криму не зупиниться.

ЄС зайняв більш жорстку позицію, однак час було втрачено. В результаті російської агресії не тільки було завдано значних людських та матеріальних втрат Україні, було цілком знівельовано інституційно-правову основу сучасного світопорядку. Росія продемонструвала, що його можна виконувати тільки в тій мірі, якій це вигідно тій чи іншій впливовій світовій державі.

З іншого боку, зазнаючи відчутних втрат від санкцій Брюсселя, Росія активно та доволі успішно протистоїть ЄС. У відповідь на кроки з боку об'єднаної Європи, Росія запровадила контрсанкції. Через підтримувані нею право- та ліворадикальні рухи вона підживлює євроскептичні настрої та розхитує внутрішню ситуацію в ЄС. Потужні проросійські політики в провідних державах Європи лобіюють її інтереси. Щоправда найпотужніший удар по ЄС було завдано Росією в Сирії. Втрутившись восени 2015 р. у сирійський конфлікт, Росія підштовхнула до втечі з країни мільйони людей, які в різний спосіб намагаються потрапити до розвинених держав Європи. Це спровокувала найбільшу міграційну кризу в ЄС, яка створює загрозу самому існуванню ЄС. Як відомо, одними із вагомих факторів, який підштовхнув британців проголосувати на референдумі за вихід із ЄС було власне міграційне питання[9].

Таким чином, дії Російської Федерації, яка впродовж більше двох десятиліть була для лідерів провідних держав ЄС ключовим партнером на пострадянському просторі, яка впродовж певного часу видавалася їм союзником у питанні послаблення впливу США в Європі наразі становлять найбільшу загрозу для об'єднаної Європи. Додаткової тривоги додають висловлювання нового президента США стосовно того, що Європа повинна саме відповідати за свою безпеку. З іншого боку, помилкова політика окремих впливових європейських лідерів дозволила Росії впродовж тривалого часу в сприятливих умовах готуватися до геополітичного реваншу. Однією із жертв реваншистської політики Кремля стала Україна, яка не бажаючи перетворюватися на колонію Росії, створювала загрозу для планів московських оїльників через що опинилася в центрі російської військової агресії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ващенко Н. М. Геополітичні вектори ЄС щодо України на сторінках німецької преси [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1543>
2. Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>
3. Дипломати критично оцінили результати женеvської зустрічі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/909363-diplomati-kritichno-otsinili-rezultati-jenevskoj-zustrichi.html>
4. Дорошко Микола. Украина между Россией и Западом // *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne.* – 2016. – Nr. 3(2), red. W. Baluk, J. Olchowski, Wydawnictwo UMCS. – С. 104.
5. Каплинский О. Порівняльний аналіз політики країн НАТО щодо України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/July2009/27.htm>, 2009.
6. Перепелицы Григорий. Геополитическое наступление России на Запад и его последствия для Новой Восточное Европы и европейского международного порядка // *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne.* – 2016. – Nr. 3(2), red. W. Baluk, J. Olchowski, Wydawnictwo UMCS. – С. 125.
7. Повний текст заяви за підсумками переговорів у Женеві з українського питання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/povniy-tekst-zayavi-za-pidsumkami-peregovoriv-u-zhenevi-z-ukrayinskogo-pitannya-141885_.html

8. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931>
9. Пресса Британии: вопрос миграции решил судьбу “брексита” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/russian/uk/2016/06/160624_brit_press
10. Резолюція Європейського Парламенту стосовно президентських виборів 2004 року в Україні від 13 січня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article%3Fart_id=224180636&cat_id=223281197&ctime=1245677284023
11. Тригуб П.М. Питання європейської та євроатлантичної інтеграції України у період світової економічної кризи (2008-2010 рр.) // Чорноморський літопис. Т. 1. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 57-58.

ГЕОПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ З. БЖЕЗІНСЬКОГО ЗА ЧАСІВ РОБОТИ В АДМІНІСТРАЦІЇ ДЖ. КАРТЕРА

Іваненко В. А.

З. Бжезінський відігравав особливу роль в команді президента США Дж. Картера. Обіймаючи посаду Радника з національної безпеки, він мав доступ до усієї секретної інформації, яка стосувалася питань міжнародної політики та безпосередньо впливав на формування головних її засад. Його аналітичні праці, мемуари, статті проливають світло на тогочасні зовнішньополітичні відносини США з провідними країнами світу, а також дають можливість краще зрозуміти перебіг подій «холодної війни». Тому актуальним є дослідження діяльності З. Бжезінського в контексті впливу на зовнішньополітичний курс США.

Західна історіографія представлена роботами Дж. А. Андріанопулоса та Дж. Дамбрелла. Ці дослідники в основному вивчали період президентства Дж. Картера і в цьому контексті діяльність З. Бжезінського в його адміністрації [1]. Серед російської літератури варто відзначити роботи Єфимова М. М., Баранова М. О. та Полікарпова В. С., які в основному приділяють увагу геостратегічним концепціям З. Бжезінського щодо Росії [2]. Українська історіографія представлена розвідками Т. А. Грищенко, який зосереджується на поглибленому вивченні аналітичного доробку та інтелектуально-політичної біографії З. Бжезінського [3].

Джерелами розвідки виступають мемуари З. Бжезінського, його науково-політичні твори, статті, публічні виступи, спогади сучасників, матеріали ЗМІ.

Метою доповіді є аналіз аналітичної спадщини З. Бжезінського та визначення його ролі у формуванні зовнішньої політики адміністрації Дж. Картера.

Наприкінці 1970-х рр. американська адміністрація намагалася врегулювати Близькосхідну кризу і примирити Ізраїль та Єгипет. Цікавим є меморандум, підготовлений для президента радником з національної безпеки З. Бжезінським напередодні чергової зустрічі Картера з ізраїльським прем'єр-міністром М. Бегіном 1 травня 1978 р. В документі коротко описується передбачуваний хід близькосхідного переговорного процесу, варіанти подолання розбіжностей, нарешті, в ньому містяться рекомендації для президента про те, як триматися в ході майбутньої розмови і на яких питаннях загострити увагу [4]. 26 березня 1979 р. М. Бегін і А. Садат підписали в Вашингтоні Єгипетсько-ізраїльський мирний договір, який поклав кінець війні між двома державами і встановив між ними дипломатичні і економічні відносини. За умовами договору Ізраїль повертав Єгипту Синайський півострів і визнав «законні права палестинського народу». Було також досягнуто обопільно принципову згоду на надання автономії жителям контрольованих Ізраїлем територій до остаточного вирішення питання про їх майбутній політичний статус [5].

Складні стосунки з СРСР та провал цьогорічних спроб підписати ОСО-2, підштовхнули президента на встановлення дружніх відносин з Китаєм. З. Бжезінський давно натякнув Дж. Картеру, що союз з КНР дасть можливість США обмежити вплив Радянського Союзу в Азії.

Пізніше в одній зі своїх праць З. Бжезінський напише: «Переорієнтація внутрішньої економіки Китаю збіглася з драматичною геополітичною перестановкою - розривом з Радянським Союзом. Поступове охолодження і зростаюча взаємна неприязнь в 1960-х вилилися у відкритий конфлікт. Так у США з'явилася унікальна можливість, якою скористався спершу президент Річард Ніксон в 1972 році, а потім Джиммі Картер в 1978 м, - виступити з Китаєм єдиним фронтом проти Москви» [6]. Радник з національної безпеки запропонував свою кандидатуру для налагодження відносин між Вашингтоном і Пекіном [7, с.189].

В травні 1978 р. З. Бжезінський здійснив візит до Пекіна. Саме після візиту З. Бжезінського процес нормалізації відносин між США і КНР помітно активізувався, причому значне місце в цьому процесі займали економічні відносини. У спільному американсько-китайському комюніке, опублікованому в Вашингтоні та Пекіні, було оголошено, що США і Китай домовилися визнати один одного, встановити на 1 січня 1979 року дипломатичні відносини, а з 1 березня 1979 року обмінятися послами [8].

Незважаючи на налагодження відносин з КНР, паралельно продовжувалися спроби американської адміністрації завершити переговори з Обмеження стратегічних озброєнь II з радянською стороною. У СРСР негативно сприйняли «китайсько-американську дружбу» і тому очікувати підписання договору з ОСО-II в кінці 1978 р. не доводилося. А. Добриніні потім помітить у своєму щоденнику: «У Москві, як мені говорили пізніше члени Політбюро, були дуже незадоволені тим, що Картер під кінець року віддав перевагу форсування відносин з Китаєм, а не якнайшвидшого укладення договору про ОСО-2 і пов'язаної з цим радянсько-американської зустрічі на вищому рівні» [8].

Довгоочікувана радянсько-американська зустріч на вищому рівні відбулася 15 – 18 червня 1979 р. у Відні. В американській делегації був і З. Бжезінський, який супроводжував Дж. Картера і давав йому поради. 18 червня Л. Брежнев та Дж. Картер підписали Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2). Договір ОСО-2 ґрунтувався на узгоджених у Владивостоцькій угоді обмеженнях, до яких було додано ряд додаткових обмежень [9]. В цілому З. Бжезінський був задоволений підписанням цього договору, але, на його думку, американська делегація погано використала зустріч у Відні, щоб донести до радянської сторони нагальні регіональні проблеми у світі [10, с. 14].

В грудні 1979 року СРСР ввів війська на територію Афганістану для розширення свого впливу в цій країні. Події другої половини 1979 року були справжнім викликом для З. Бжезінського, який навіть у цей скрутний час для всієї президентської команди продовжував відстоювати свої геостратегічні концепції. Тим паче, що далекоглядний З. Бжезінський разом з Дж. Картером фактично спровокували втягування Радянського Союзу у конфлікт в Афганістані.

Задум, розроблений З. Бжезінським, полягав в тому, щоб втягнути будь-якими засобами СРСР в Афганістан, об'єднавши там місцевих моджахедів і підготовлених диверсантів з ісламських країн (ЦРУ і МІ-6 за 10 років підготували 35 000 диверсантів з 43 мусульманських країн) і направити енергетику ісламського підйому, викликаного революцією в Ірані, проти СРСР [11]. В 1998 році в інтерв'ю французькому журналу «Le Nouvel Observateur» З. Бжезінський визнав, що озброєння антирадянських військ Бен Ладена передувало вторгненню росіян і мало на меті спровокувати їх реакцію. Російські війська були введені в Афганістан 24 грудня 1979 р. З. Бжезінський в інтерв'ю зізнався: «Насправді президент Картер підписав першу директиву про таємну допомогу противникам прорадянського режиму в Кабулі 3 липня 1979 р. І в той же день я написав доповідну записку для президента, в якій я йому пояснив, що на мою думку, ця допомога спричинить радянське військове втручання» [12].

Через введення радянських військ до Афганістану серйозно загострилися стосунки між СРСР та США. 3 січня 1980 р. президент Дж. Картер направив звернення до сенату з проханням зняти з ратифікації підписаний у Відні договір ОСО-2, який в результаті так ніколи і не був ратифікований [13]. З. Бжезінський чітко сформулював свою позицію і позицію адміністрації Радянському Союзу у питанні Афганської кризи. Він казав, що США за нейтральний, дружній Радянському Союзу Афганістан по типу Фінляндії, але вони рішуче проти перетворення його в

другу Монголію. США готові дати гарантії невтручання ззовні в справі Афганістану. Однак вони хотіли б знати, протягом якого терміну будуть виведені радянські війська: місяць, два або мова йде про роки [8].

23 січня 1980 р. Дж. Картер виступив зі щорічним посланням «Про становище країни» на засіданні конгресу, зосередивши основну увагу на події навколо Афганістану і курсі адміністрації в зв'язку з цим. Він виправдовував політику санкцій щодо Радянського Союзу; підтверджував свій намір нарощувати військову міць США і їх союзників; проводити активну дипломатію, щоб «змусити будь-якого агресора заплатити дорогу ціну за свої дії». [14]. Звісно, що на формування «доктрини Картера» вплинув президентський радник з національної безпеки.

Слідкував З. Бжезінський і за політичними процесами у країнах Східної Європи, особливо за подіями у Польщі. Напевно, на це вплинуло його походження та любов до своєї Батьківщини, адже інакше пояснити таку увагу до Польщі неможливо. Він стежив за антирадянськими рухами в Польщі і не приховував, що з його подачі Білий дім прийняв рішення про підтримку польського профоб'єднання «Солідарність». Коли у 1980-му році над Польщею нависла загроза радянського вторгнення, то завдяки зусиллям З. Бжезінського Вашингтон зробив багато кроків, щоб відвернути СРСР від прямого військового втручання у справи Польщі. Також з подачі З. Бжезінського Білий дім намагався стабілізувати польську економіку, адже 12 вересня 1980 р. Дж. Картер оголосив збільшення американських кредитів Польщі у 1980 – 1981 рр. до 670 млн. доларів [7, с. 467].

Отже, З. Бжезінський у період 1977 – 1981 рр. був радником з національної безпеки при президенті США Дж. Картері. Він грав провідну роль у всій президентській адміністрації. Завдяки його зусиллям вдалося врегулювати конфлікт на Близькому Сході між Ізраїлем та Єгиптом, встановити взаємовигідні політичні відносини з Китаєм, запобігти прямому військовому втручання СРСР у справи Польщі. Велику роль З. Бжезінський відіграв у відносинах між США та СРСР, розробивши план втягування Радянського Союзу у війну в Афганістані, і таким чином, послабивши свого головного суперника. Головним своїм завданням на посаді вважав створення далекоглядної стратегії зовнішньої політики США та її імплементація. Цій стратегії притаманні такі риси як поширення демократії, руйнація комунізму, зміцнення авторитету США на міжнародній арені та дотримання прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Andrianopoulos G.A. Kissinger and Brzezinski. The NSC and the Struggle for Control of US National Security Policy. – N. Y.: St. Martin Press. – 1992, 389 p.; Dumbrell J. The Carter Presidency: A Reevaluation. Manchester; New York, 1995. – VIII, 235 p.
2. Ефимов Н.Н. В чем опасность геостратегии Бжезинского для России? / Н.Н. Ефимов // Военная мысль. - 1999. - № 5. - С. 31 – 38; Баранов Н.А. Россия в контексте интересов США: эволюция взглядов Збигнева Бжезинского // Политическая экспертиза: ПОЛИТЭК. - 2013. - №2. - С. 197-204.; Поликарпов В. С. 36. Бжезинский: Сделать Россию пешкой / Виталий Поликарпов. — М.: Эксмо: Алгоритм, 2011. — 224 с.
3. Грищенко Т. А. З. Бжезінський і Дж. Картер у 1973 – 1977 роках: джерела нової зовнішньополітичної стратегії США / Т. А. Грищенко // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – 2005. - № 1. – С. 81 – 87.; Грищенко Т. А. Г.Кісінджер та З.Бжезінський у 60–70-х роках і проблема зміни та функціонування генерацій американських зовнішньополітичних стратегів / Т. А. Грищенко // Историчний журнал. - 2004. - №8. – С. 63 – 69
4. За кулисами Кэмп-Дэвида. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://alldocs.ru/download/index.php?id=151>
5. Электронная Еврейская Энциклопедия. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/11733#04>
6. Бжезинский З. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://coollib.net/b/253911>

7. Brzezinski Z. Power and Principle: Memoirs of the National Security Adviser. 1977–1981. – New York: Farrar, Straus, Giroux, 1983. – XVII, 587 p.
8. Добрынин А. Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962—1986 гг.). М.: Автор, 1996. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://royallib.com/book/dobrinin_anatoliy/sugubo_doveritelno_posol_v_vashingtone_pri_shesti_prezidentah_ssha_1962_1986_gg.html
9. Договор между СССР и США об ограничении стратегических наступательных вооружений. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.armscontrol.ru/start/rus/docs/osv-2.txt>
10. Грищенко Т. А. З. Бжезинський і зовнішньополітичні настанови адміністрації Дж. Картера в 1979-1980 рр. / Т. Грищенко // Історичний журнал: Наукове громадсько-політичне видання . – 09/2006 . – N5 . – С.12-28
11. Панарин И. Н. Первая мировая информационная война. Развал СССР. Афганская ловушка для СССР. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.x-libri.ru/elib/panrn000/00000074.htm>
12. Збигнев Бжезинский. Подборка статей. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.usinfo.ru/bzhezinskij.htm>
13. Богатуров А.Д. Системная история международных отношений, 1918-2003. Том III. События 1945 - 2003 гг. – Режим доступа: <http://www.obraforum.ru/lib/book3/chapter9.htm#Начало войны СССР>
14. Доктрина Картера. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.coldwar.ru/bases/carter_doctrine.php

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО СПАРТИ

Кавун Ф.Д.

Мистецтво взагалі – це вищий ступінь уміння що-небудь робити. Військове мистецтво – це особливого роду майстерність, що полягає в умінні перемагати ворога з найменшими для себе зусиллями і втратами. Перемога, досягнута великим числом жертв і зусиль, не випадково називається пірровою перемогою. Військове мистецтво давнини – це не застигла історія, а бойовий арсенал, зведення думок, ідей, найважливіших принципів ведення бойових дій кращими полководцями: управління своїми військами і підпорядкування своїй волі військ ворожих. Причому, слід зазначити, що стратегічні і тактичні рішення, навіть найгеніальніші, у військовому мистецтві лише мала частина того, що необхідне для перемоги. Вони не можуть бути реалізовані на практиці, якщо полководець не оволодіє серцями воїнів, не має над ними магічної сили впливу.

Ці складові війського мистецтва, виведені з досвіду війни, зі спостережень над зразками діяльності великих полководців історії мають велике значення.

Спарта і її доблесні жителі – спартанці – завжди були символом бойової слави, міцці, стійкості та патріотизму. Спартанці були воїнами з великої букви. Слава Спарти – пелопоннеського міста в Лаконії – в історичних хроніках і світі дуже гучна. Це був один із найвідоміших полісів Древньої Греції, який не знав смут та громадянських потрясінь, а його армія ніколи не відступала перед ворогом.

Тема війського мистецтва Спарти дуже актуальна в наш час – для нас, для нашої країни, бо у сучасній Україні ми спостерігаємо наразі проблеми пов'язані з обороною нашої країни, у структурі нашої армії, матеріальному забезпеченні і т.д. Епоха Спарти – епоха дійсно великих перемог, епоха великих безстрашних воїнів. На мою думку, нам є чому повчитися у людей, що сьогодні живуть в легендах.

Метою моєї статті є – надати характеристику військовому мистецтву Спарти, визначити його роль у розвитку даного державного утворення, також визначити його особливості. Тема мого

дослідження доволі часто була і є об'єктом робіт багатьох істориків. Багато праць присвячено вивченню історії держави Спарта, її феномену, її військового мистецтва.

Держава Спарта – насамперед військова держава. Військове мистецтво Спарти характеризувалося міццю, сталістю та консерватизмом. Військовому мистецтву спартанці присвячували усе своє життя. Вони були дійсно професіоналами своєї нелегкої справи. Свою військову систему спартанці удосконалювали у численних війнах [3].

Уся система виховання спартіатів була направлена на виховання справжнього воїна, спритного і умілого, сильного і загартованого. Усі моральні цінності були підпорядковані військовій справі. Найслабкішим місцем спартанської армії був флот[4].

При всіх недоліках спартанського характеру – обмеженість світогляду, низька культура, владність та тиранічна поведінка, – які було виразно видно, ще коли Спарта намагалася приміряти імперське вбрання, яке вона відібрала у Афін, у неї було багато захоплених шанувальників серед стародавніх греків. Для них усі ці моменти затьмарювалися у порівнянні зі споконвічною простотою спартанського життя – у цьому аскетизмі греки бачили щось шляхетне. Поруч із тим, як ускладнювалося життя у інших містах-державах Стародавньої Греції, греки полюбили вказувати на Спарту як на істинну батьківщину стародавніх цінностей – стару добру Грецію, яку знали їхні предки. Щоб ми не думали про Спарту і про її суспільні інститути, немає жодного сумніву в тому, що воїну-спартанцю навряд чи можна знайти рівного[2].

Битва при Фермопілах стала однією з найвідоміших і найулюбленіших практично у будь-якому дослідженні з військової історії. І цей подвиг, подвиг того гідний. 300 спартанців стали символом мужності і героїзму, стійкості та твердості духу. Спартанська військова організація характеризувалася чіткістю. Спартанське військо діяло швидко та згуртовано, було кілька значних недоліків, але спартанці вміли компенсувати це певною тактикою. Найвідомішою битвою за участі спартанців є Фермопільська, яка так часто оспівується у легендах та переказах [1].

Таким чином, спартанське військове мистецтво було і залишається зразком військового мистецтва, а спартанський воїн – символом мужності, героїзму, патріотизму та відданості своїй справі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев Ю. В. Архаическая Спарта. Искусство и политика. – С. - Пб.: Питер, 2008. – 318 с.
2. Блаватская Т. В., Блаватский В. Д. История Древней Греции. – М.: Высшая школа, 1962. – 356 с.
3. Дройзен И. История эллинизма, т.3. – Р.-на-Дону: Феникс, 1995. – 608с.
4. Коггинс Дж. Оружие времен античности. Эволюция вооружения Древнего мира/ Пер. с англ. В. Д. Кайдалова. – М.: Центрполиграф, 2009. – 220с.

ЭЛЬ ЧЕ ДЕ АМЕРИКА

Куликова В.Р.

Я бы хотела рассказать о кубинском революционере Эрнесто Че Геваре. Когда бабушка привезла из Кубы магнит с Че Геварой – меня он совершенно не заинтересовал. Но я услышала песню современной молодёжной группы «Люмен». В ней рассказывалось о революционере Че Гевара. Вот тогда-то я решила узнать кто же такой Гевара. Но после того, как я узнала основную его историю я захотела углубиться в его биографию глубже и попросил у взрослых литературу начала своё путешествие в мир революций.

Меня впечатлило то мужество, с которым он шёл по жизни. Когда Чё было три года у него случился первый приступ астмы. Болезнь не покидала его на протяжении всей жизни. Тем не

менее Эрнесто отлично играл в регби и рос активным ребёнком. В семнадцатилетнем возрасте Чё поступает в медицинский университет.

Первая революция с которой столкнулся Гевара была в Боливии. Эта революция не нуждалась в содействии Чё даже в качестве врача и Гевара покинул Боливию, идя навстречу Гватемальской революции. В Гватемале Эрнесто познакомился с перуанкой Ильдой. Ильда помогала Чё с работой, но врачом он устроиться не мог так как аргентинский паспорт не действовал в Гватемале и Гевара жил впроголодь. Однажды Эрнесто позвонил Ильде и сказал, что их встреча не может состояться так как Чё себя плохо чувствует. Ильда прибежав к костелу, где жил Эрнесто застала его в холле задыхающегося в астматическом приступе. Чё с трудом объяснил, что шприц с инъекцией адреналина находится наверху, в его комнате, на тумбочке. Так Ильда впервые увидела как Эрнесто делает себе инъекцию, как сидит сложив руки на коленях, прислушиваясь к себе. Вскоре Ильда привыкла к его приступам и даже научилась успокаивать Эрнесто. Между молодыми людьми вспыхнула искра.

В Гватемале произошла революция из-за которой правительство было свергнуто, а на их место пришли люди в военной форме. Эрнесто не желал оставаться в Гватемале и поехал в Мексику. В поезде он познакомился с беженцем Патохо и они договорились делить все невзгоды пополам. В Мехико они жили впроголодь и чтобы хоть как-то выжить фотографировали туристов. После Эрнесто устроился аллергологом в городскую больницу, но не желая оставлять Патохо всё еще фотографировал туристов. Ильда приехала в Мехико вслед за Чё, но Эрнесто был к ней очень холоден, что огорчало девушку. Эрнесто устроился реализатором экономической литературы. Вскоре отношения Ильды и Эрнесто наладились и у них родилась дочь Ильда-Беатрис.

Однажды сидя в кафе Че Гевара услышал разговор большой компании о том, как происходила кубинская революция, что скоро Фиделя Кастро освободят и они пойдут к вождю. Чё попросил рассказать подробнее и подружился с кубинцем по имени Ньико. Вскоре братьев Кастро амнистировали и Ньико познакомил Гевару с Фиделем Кастро. Встреча их была волнительной, но мужчины нашли друг в друге родственные души. После Начались тренировки и стрельбища для подготовки к революции. И Эрнесто охотно проявлял инициативу во всём без исключения.

Правительство обнаружило их место тренировок и арестовало. Спустя 54 дня все были амнистированы. Надо сказать, что так как Чё с аргентинским паспортом, его могли освободить в первый же день, но Эрнесто не соглашался так как хотел, чтобы его считали кубинцем.

Фидель купил лодку и ночью 85 человек отправились в путь на Кубу.

Вот так начинается история великого революционера, команданте Че Гевары.

ЛИТЕРАТУРА

1. Валерий Алексеев – «Скромный кондотьер. Феномен Че Гевары».
2. Че Гевара – «Эпизоды революционной войны».
3. Эрнесто Гевара – «Партизанская война».

СТВОРЕННЯ ЗАМКОВОЇ СИСТЕМИ КОМІТАТІВ УНГ, БЕРЕГ, УГОРЧА І МАРМАРОШ В XIII-XIV СТ.

Міговк Р.Ю.

Дана робота присвячена презентації замків після часів татарської навали, які були створені протягом XIII-XIV століть. Процес появи комітатів Унг, Берег, Угоча і Мармарош також датується за даний період, яке можливо довести з аналізів досліджених територій. Будівництво замків тісно пов'язано з зростаючою чисельністю населення завдяки чому створилися нові місцевості. У зазначених чотирьох комітатах, які функціонували також як прикордонні комітати, можемо відокремити замки двох груп: королівські та замки у приватній власності. Королівські замки виконували функцію представництв королівської влади і захисту кордонів, а замки у приватних володінь забезпечували власну владу у керуванні над їхніми маєтками.

Мета: визначення будівництва замків в зазначених чотирьох комітатах і їх аналіз за допомогою письмових джерел.

Дослідження замків на території Закарпаття розпочато з XIX ст. Дослідження розпочав першим Балайта Йожефом (Balajta Józseffel) і продовжили дослідники, як Легоцькі Тиводар (Lehoczky Tivadar), Комаромі Андраш (Komáromy András), Бейлаі Вільмош (Bélay Vilmos), Сабо Іштван (Szabó István) та Міхаї Йанош (Mihályi János). Після 1945 року починають дослідження радянські та українські історики. В більшості робота дослідників на жаль не містить архівних документів. Я не вважаю самою головною задачею, щоб брати за основою всі видані праці, а точніше те, що використати таких архівних джерел, які ще не відомі у світі науки.

На території середньовічної Угорщини із часів його створення існували замки. Замки створили основу місцевого самоврядування в ранніх століттях королівства, забезпечивши владу короля над даними територіями. На цієї основі будувалася королівська воєнна організація, яка очолювала наджупан (ispán), точніше особа яка отримала посаду керуючого замку так званий „várispán”. Наджупан розпоряджувався юрисдикцією над територіями, які входили до замку і проживаючим населенням, над замкових кріпаків і народу, які служили для замку. Військову організацію замків доповнила одна територіальна адміністрація, яке підпорядкувало його в систему управління – в установу комітатів [18. с. 118-120.]. Король, на забезпечення будь яких територій побудував замок, або установу, яка відображала центральну владу, яке відбулося не пізніше за період створення комітату. Отже, перед нами стоїть питання яке можемо сформулювати таким чином, що у випадку комітатів північно-східної Угорщини від якого часу можемо говорити про виникнення такого центру влади або комітату?

На основі аналізу літератури часу будівництва замків північно-східної Угорщини можемо відокремити на дві епохи. До першої епохи подібні як і на інших територіях Угорщини, належать ті жупанські (ispánsági) та прикордонні замки, над якими одноосібним власником виявляється король, будівельний властивості яких було збудоване із землі та дерева – земляний замок [17, с. 63] (castrum terranum). Друга епоха включає в собі добу після монгольського навалу, за часів яких будувалися нові типи, головним чином, на приватних основах за розміром малі кам'яні замки (castrum). Це демонструє співвідношення нової політики Бейли IV. після монгольського навалу. Керівництво держави розуміло, що наступи монгольських атак вважали лише таких міст, які були збудовані на вершинах пагорбів. Після цього король використовував всілякі можливі засоби для того, щоб на підходящих місцях будувалися нові кам'яні замки. Король не міг самостійно будувати кам'яні замки в достатній кількості, отже він дав дозвіл на будівництво замків своїм підтримуючим магнатам [21, с. 17-18.]. Будівництво приватних замків розпочинає процес і в цілому створює всупереч в керуючому житті комітату. Таким чином, замок вже не лише виповнювало захисну функцію на даній території (як наприклад жупанські), а також закріплювало за собою функцію захисту майна та престол керуючого. Замок у приватній власності забезпечив політичну впливовість володарю замку в державі і отримував перевагу проти всіх сусідів, які не мали на своїх маєтках замки. Це стало заставою розширення і сусід був у змозі лише одного

вчинку, запобіганню цього, він також побудував замок на своєму маєтку. Процес наприкінці епохи заподіяло конкурсу на будівництво фортеці [20, с. 138.].

Комітати бажано переглянути, проаналізувати вже в вище казаному послідовності.

Комітат Унг створився у другій половині XIV ст. на територіальному рівні. Територія чого розташована з обох боків річки Унг, рівнина (sikság) частина заселялася. Велика більшість населення проживала на півдні, на південно-західних територіях комітату, тобто на рівнинах. Комітат Унг за розміром території належить до середніх комітатів, яке виповнило захисну функцію. Із заходу комітат Унг межувало з Земплєнським комітатом, на півдні з Саболчським, на сході з Березьким комітатом, а на півночі з Галичиною. Зміни територій напроти сусідських комітатів проміж XIV- XVI ст. було не значною. На заході проти Земплєнського комітату були територіальні втрати і зростання, на сході таке явище теж було характерним проти Березького комітату, але в меншому вимірі.

Найраніший з кам'яних фортець Унгського комітату є Невицький замок. Перша згадка про Невицький замок датується у 1274 році, коли на лелеський конвент приймає рішення в одній суперечливій справі між кріпаків Великої-та Малої Кпушани та між королівського замку Невицьке [14, с. 80.]. Розташування замку пов'язано з контролювання долиною річки Унг, яке за напрямком Ужського перевалу забезпечило можливість перетину в Карпатські гори. У практикуванні королівської влади було необхідно будівництво нової фортеці і також з причин безперервного зростання Ужгорода, яке гарантувало Ужгородський замок. Будівництво існуючого на даний час кам'яного замку багато дослідників вважають на першу половину XIV ст. [23, с. 24.], про що свідчить документ датований 10 червня 1310 року [5, с. 392.]. Даний документ свідчить про те, що замок виявлялося королівською фортецею. Протягом XIV ст. не можемо говорити про існування інших фортець, яких можна би було підтвердити з документами.

Комітат Берег з поміж чотирьох комітатів був найраніше заселеною територією. Комітат включає в собі території долину річки Латориці та Тиси. Вереський перевал та долина річки Латориці вже за багато століть тому виявилися найпоширенішою шляхою перетину Карпатських гір. Протягом XIII- XIV ст. на території комітату можемо говорити про два замки: Мукачівського та Коваського.

Найважливіша фортифікація комітату було Мукачівський замок, дата створення якого невідома. Імовірно можливо, що вже за часів знайдення батьківщини був збудований земляний замок, яке контролювало долину Латориці, але це реально не можемо підтвердити. Нам відомо, що самий ранній документ який зберігся в якому йде мова про Мукачівський замок, це датується з 1309 року [19, с. 13.]. Дослідник Фазекош, дає відомості про те, що в даний час замком керував Аба Амаде. Один з документів датований з 28 червня 1314 року згадує про капітана замку майстера Тамаша (Tamas mester) [6, с. 337 – 338.], хто розпочинає атаку проти Вогса Веке до королівського замку «Ньолаб». Імовірно, що замок був збудований після декілька десятиліть монгольського навалу. Замок мав захисну функцію, захисту кордону, яке контролювало долиною річки Латориці. Важливу роль торговельного шляху долину Латориці та Вереського перевалу також підтвердить той факт, що місцевості Сваляви, Чинадієва та Вереська згадуються вже в 1263 році [13, с. 16.]. На територіях верхньої течії Латориці, аж до XV. ст. згадки про других селищ не відомі. Мукачево та оточені селища замку можемо представити лише в першій половині XVI ст. До прикінці століть більшість місцевості були розташовані на південь від Мукачева.

Замки в приватних володіннях Березького комітату можливо датувати лише в кінці XVI ст. До цього входило коваський замок (kovászói vár) існування якого можемо уявити на 1390-1400 роки. За основною документу датованою 1 травня 1390 року королівські маєтки Ковасо і Варі (Kovászó és Vári) отримує син Нодьмігаї Дерьда (Nagy Mihályi György) Янош (János) [7, с. 167.], до чийої імені можемо пов'язати початок будівництва замку.

З обговорених чотирьох комітатів самий малий за розміром території комітат Угоча. Комітату відокремлює на дві частини річка Тиса і на цих територіях половину-на половину можна знаходити гірську місцевість і рівнину. В північно-західному напрямку комітат межує з Березьким, на північно-східному напрямку з Марамарошським, а з південному з Сатмарським

комітатом. На прикінці XIII- початку XIV ст.. на території комітату існувало п'ять замків: замок «Ньолаб», Канко (Виноградівський) замок, замок Баранки, замок Тамаша і замок Вішка. Більшість замків переходило лише в 1300 року до комітату Марамарошколи Андрій III. (III. András) усвідомлюючи стратегічний роль замка в 1300 році від володарів замка Міко та Чепана (Mikó és Cserán) відібрав до себе і з метою на захист свободних міст остаточно відокремить від Угоди. Таким чином зазнавши збитків магнатів компенсує з іншими територіями комітату [25, с. 22.].

Перша згадка про Королево датується у письмових джерелах 1262 роком. Документ, що згадується як «domus regalis», свідчить, що тут бував король [24, с. 17. 9, с. 182.]. На думку Анд- раша Комаромі, угорські королі часто полювали в угочанських лісах і для забезпечення власних зручностей побудували будинок з дерева [24, с. 18.]. Власне й латинське найменування «domus regalis» також про це свідчить, точніше про зви- чайний, ймовірно збудований з дерева, будинок. У 1272 році Іштван V надає тутешнім мешкан- цям, у більшості саксам, привілеї: hospites nostri de villa Felzaz, apud domum nostril videlicet in Ugocha constituti [24, с. 17]. У привілеях була потреба тому, як вважає Комаромі, що король надзвичайно використовував робочу силу тамтешніх мешканців. В цьому випадку можна припускати й те, що будівництво замку могло розпочатися вже у період правління Іштвана V. На думку Комаромі, замок «Ньолаб» міг будуватися під час громадянської війни Ласло IV і Андраша III. На підтвердження цієї думки, дослідник згадує видану королем Ласло 18 червня 1290 року гра моту, якою король призначає Убульфю Мігая (Ubulfia Mihályt) надзупаном комітату, і наказує дворянам, кріпакам і всім людям, які належали до замку, завжди підкорятися йому і його двом синам: «Згідно наших знань, це перший і єдиний документ, у якому йдеться про угочанських кріпаків і мешканців замку, й напевно аргумент у історичних пам'ятках про попереднє існування замку «Ньолаб» [24, с. 19]. Інші дослідники ви- никнення замку визначають між 1272 – 1315 роками [16, с. 216]. Через відсутність офіційних документів, з ясувати точний час побудови зам- ку дійсно важко. Андраш Комаромі наводить документ датований 18 червня 1290 року, у яко- му згадуються мешканці замку в комітаті Угоча [24, с. 19]. На нашу думку, замок розпочали будувати за правління Іштвана V, а в період перебу- вання при владі Ласла IV чи пізніше, за Андраша III, будівництво було завершено.

В даній епохи другий побудований королем був замок Баранка (Baranka). Між істориками не є згода про те, створений біля лівобережному боці річки Боржа існувало на території комітату Берег чи Угоча. Перша згадка про замок датується у письмових джерелах 1235 роком [1, с. 82.]. Будівництво замку історики вважають раніше ніж ця зазначена дата. Воно є з початку важливим військовим центром, яке виконує функцію контролю долини Боржа [21, с. 104.]. В наступні роки замок ймовірно зруйнують після часів відповідно до закону 1291 про грабіжних і безземельних замків [22, с. 500.].

В комітаті Угоча теж будуються приватні замки, так виникає так званий Томашвара (Tamásvára, Румунія). Побудовником замку вважають внука Рафаела Комеса (Rafael comes), сина Габора (Gábor) тобто майстера Томаша (Mamás mester) [26, с. 238.]. Замок був побудований приблизно у 1280-их роках, як я вже згадав, з початку найменували про Бабонья (Bábonyról) а пізніше про його добудовника назвали Томаш вара (Tamás várának). Перша згадка про нього датується з 1284 року, коли його ім'я згадується у одного із справи розподілу сімейної спадщини. З часом під замком сформулювався місцевість, яке ще виконував функцію захисту маєтків Ката (Kata) і яке отримало ім'я Томашварала (Tamásvárálja), що з самого з початку виконувало функцію обслуговуванню замку. Точна дата знищення замку нам не відома, ймовірно це сталося в середині XV. ст.

Найбільша місцевість в комітаті Угоча було Виноградівщина, яке в цілому було як і економічним так і культурним центром. Перша згадка про місцевість датується з 1262 роком, коли воно отримує величезні привілеї [24, с. 19.], але тоді ще про замок не були відомості. У 1307 році король Кароль Роберт дарує замок Борші Беки (Borsa Bekének) [10, с. 131.]. На думку Андраша Комаромі замок будують в цей період, яке контролювало Виноградівщину та правобережжя Тиси [24, с. 20.]. У 1315 році в повстанні Борша (Borsa) було в облозі, і пізніше обновлюють [24, с. 21.].

За великий розмір території комітату Марамарош було найбільшим з згаданих чотирьох комітатів. Територія замку включило в собі верхню течію Тиси і також території біля річки. Виникнення місцевості у комітаті Марамарош вважається в пізні часи, більшість документів, в яких йде мова про заснування місцевості датуються після 1301 року. Перший документ, який розповідає про п'ятьох королівських міст комітату Марамарош опубліковується лише у 1329 року, лише за часів правління Кароля Роберта.

Якщо уважно спостережемо виникнення місцевості тоді зійдемо до висновку, що лише у XIII ст. йде мова лише про Вішк, але як територія комітату Угоча. Король Ендре III. у 1299 році дарує замок Вішка та маєтків, які входили до замку Міклошу та Чепи (Miklósnak és Cherának) [12, с. 445.]. Точна дата будівництву замка нам не відома, але ймовірно, що це сталося після десятиліть монгольського навалу. У 1300 році на захист марамарошських госпесів (hospesek) король забирає замок назад [25, с. 22.]. І в подальшому в джерелах не знаходимо згадки про замок.

На захист марамарошських гостей народностей на вибудування солі та торгівля з ним проявить потребу на створення нового замку. Знаємо, що в середині XIV. ст. в оточенні біля п'яти королівських міст працювали соляні шахти, таким чином мешканці Хуста на Шофалву (Данилово-Sófalvára), мешканці Тячіва до північному місцевості Ірголк (Вілхівці-Irholc) та острові працювали у ронаських та шагатагських (rónaszéki- Coştiui és sugatagi- Осна Şugatag, Румунія) шахтах [8, с. 26.]. Почавши з географічних умов самою підходящою територією було Хуст і біля нього розташований самотній гір. Дослідники Міхаї про будівництво згадує XIII ст. [8, с. 5.], а Комаромі відзначає 1350 роки [24, с. 25.]. Можемо вважати ймовірним будівництво замку в середині XIV ст., отже до цього часу не стрічаємося документами про комітату. Завдяки географічною властивістю вважається, що воно контролювало також долину Тиси і Ріка (Nagyág) і також ними оточених соляних шахт.

В цілому можемо розповісти, що після часів монгольського навалу у комітатах Унг, Берег, Угоча та Марамарош починається побудування кам'яних замків. Вибудування замків та зростання населення завдяки чого зросталося і чисельність місцевості, що трапилося паралельно. Великий роль отримало у вибудуванні замку географічні умови, таким чином замки виконуючі захисну функцію (Хустська, Мукачівська, Невицьська) вибудовані на тих частинах в долині річок, де починається низовина. Важливе було, ще утримання королівської влади у регіонах низовини, де таж будувалися замки. Замки створилися лише у тих місцях де було достатньо робочої сили, таким чином це здійснилося біля великих міст, де у декілька промінах кілометрів знаходилися менші місцевості. На XIV. ст. вибудувалися замки та місцевості, які в подальшому створили основну частину комітатів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Fejér, Georgius. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Prodrömus. - Budaë, 1829. - 274 old.
2. Fügedi Erik. Ispánok, bárók, kiskirályok. - Bp.: Magvető könyvkiadó, 1986. - 245. old.
3. Fügedi Erik. Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. - Bp.: Akadémia kiadó, 1977. - 367. old.
4. Györfly György. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. 3. kiadás. - Bp.: Akadémia Kiadó, 1987. - 531 old.
5. Kristó Gyula. Anjou-kori Oklevéltár. II. 1306-1310. - Budapest-Szeged, 1992. - 618 old.
6. Kristó Gyula: Anjou-kori Oklevéltár. III. 1311-1314. - Budapest-Szeged, 1994. - 538 old.
7. Mályusz Elemér. Zsigmondkori oklevéltár I. (1387-1399) (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 1.). - Budapest, 1951 - 796 old.
8. Mihályi János. Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. - Máramaros-Sziget, 1900. - 674 old.
9. Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Hazai oklevéltár 1234-1536. - Budapest, 1879. – 473 old.

10. Nagy Imre. Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I. (1301–1321). - Budapest, 1878. - 680 old.
11. Nagy Imre. Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. VI. (1353–1357). - Budapest, 1891. - 658 old.
12. Nagy Imre. Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius VIII. - Budapest, 1891. - 474 old.
13. Szentpétery Imre. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. II. kötet. 1. Füzet 1255-1272. - Budapest, 1943. - 196 old.
14. Szentpétery Imre - Borsa Iván. Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. kötet 2-3. füzet 1272–1290 (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 9.) - Budapest, 1961. - 336 old.
15. Tasnádi Nagy Gyula. Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. VII. (1358. jan. 1.–1359. márcz. 31.). - Budapest, 1920. - 704 old.
16. Csorba Csaba. Rejtélyes Váraink. – Budapest, 2001. – 451 old.
17. Deschman Alajos. Kárpátalja műemlékei. – Budapest, 1990. - 314. old.
18. Engel Pál. Magyarország világi archontológiája. - I. 1301-1457. - Bp.: 1996. - 547. old.
19. Fazekas Mihály. Sasfészek a Latorca völgyében. – KMKSZ, - 247 old.
20. Fügedi Erik. Ispánok, bárók, kiskirályok. - Budapest: Magvető könyvkiadó, 1986. - 245. old.
21. Fügedi Erik. Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. - Budapest: Akadémia kiadó, 1977. - 367. old.
22. Györffy György. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. 3. kiadás. - Budapest: Akadémia Kiadó, 1987. - 531 old.
23. Kobály József. Adalékok Ungvár keletkezésének kérdéséhez//Kárpátaljai Szemle, 1994. március-április. 22 – 24. old.
24. Komáromi András. Ugocsa vármegye a történelemben. Válogatott írások. - Ungvár, 2001. - 179 old.
25. Komáromi András. Ugocsa vármegye keletkezése. - Budapest: MTA, 1896. - 47 old.
26. Szabó István. Ugocsa megye. - Budapest-Beregszász: Mandátum - Hatodik Síp, 1994. – 268 old.

ВІЙСЬКОВА ДОКТРИНА ДЕРЖАВИ ІЗРАЇЛЬ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Мурза К.Г.

Останні кілька років наочно продемонстрували для України необхідність змін військової політики. Російська агресія, яка має форму гібридної війни акцентує увагу на знаходженні більш оптимальних та ефективних механізмів забезпечення територіальної цілісності та суверенітету держави. Беручи до уваги наявні об'єктивні критерії – рівень розвитку військово-технічного комплексу, комплектування армії, специфіка проведення оборонних закупівель та загалом адекватність теперішньої стратегії постає питання, щодо зміни концептуальних засад військової політики. У цьому контексті, слід звернути увагу на досвід окремих країн у даному питанні, особливо це стосується – Ізраїлю. Досвід даної держави цікавий з огляду на кілька моментів, які мають спільні риси з ситуацією в Україні.

Військова доктрина Держави Ізраїль була розроблена одразу після набуття незалежності державою у 1949 році та містила ряд ключових принципів, які дотримуються до сьогоднішнього моменту. Даний документ кілька разів проходив редагування, що пов'язано значною мірою змінами регіональної та глобальної ситуації. У серпні 2015 року начальником штабу генералом Т. Ейзенкотом була представлена – „Стратегія ЦАХАЛУ”. Документ стосувався в першу чергу оборонних видатків та конкретних оперативних потреб армії [7]. Крім того, стратегія аргументує основні цілі військової політики (захист держави та народу Ізраїлю, забезпечення територіальної

цілісності та суверенітету) чітко визначає загрози національної безпеки, а саме – держави Ліван, Сирію та Іран, терористичні організації – ХАМАС, Хізбалла та терористичне державне утворення – Ісламська Держава. Якщо брати до уваги даний аспект у останній редакції військової доктрини України від 2015 року в ній також чітко визначається загроза – Росія, недержавні формування на території України ЛНР та ДНР, анексія Криму також визнається небезпечним актом та таким, який підриває основи національної безпеки.

З урахуванням характеру наявних загроз, які постають перед державою, різні експерти приходять до слушного висновку, що відповідь повинна бути адекватною, тобто враховувати всі особливості фактору загрози. Ще у 1940 роках ізраїльські військові зазначили, що географічні, політичні, економічні та соціальні характеристики регіону та держави, повинні бути враховані під час розробки стратегії, оскільки мати армію добре, але розуміти, для чого її використовувати ще краще [3]. Виходячи з того, що територія Ізраїлю є маленькою та подовженою, відсутня стратегічна глибина, а індустрія та військова інфраструктура близько розташована все це формує несприятливі умови. Дані недоліки відзначив – Х. Ласков, який був розробником першої військової доктрини. Він визначив, що Ізраїль не може довго воювати через обмежений людський та економічний потенціал, таким чином необхідно провадити політику стримування та превентивних дій, які фактично використовуються і по нині.

Слід відзначити, що концепція стримування та превентивних дій, як ключові елементи військової політики використовуються в тісному поєднанні. Стимування у випадку Ізраїлю неможливе, якщо йдеться про ведення лише оборонних дій, у даному контексті більш оптимальними є наступальні дії. Це є ще одним з елементів стратегії, оскільки для Ізраїлю особливо актуальним є переміщення можливих бойових дій на територію супротивника [6]. Як показує практика під час війн 1956, 1967 та 1973 років дана політика була реалізована. Якщо брати, до уваги теперішню ситуацію то активно з даною метою, особливо активно використовуються військово-повітряні сили.

Превентивні дії, як зазначалося вище є також важливим елементом військової політики. Фактично, вони проводяться на постійній основі, оскільки держава знаходиться в стані постійної війни. Т. Рід простежує досвід використання даного методу, ще до набуття незалежності державою у 1920 рр. Скерований наявністю ворогів та загальною ситуацією Ізраїль розробив політику, стратегію та культуру стримування, як стратегічну необхідність[4]. Важливість даної складової також підтверджується тим, що військово-технічні потреби ЦАХАЛУ відображають необхідність проведення превентивних наступальних дій. Наприклад, Ізраїль є одним з лідерів у галузі виробництва БПЛА, які використовуються для наступальних дій та ліквідації терористів.

Якщо, брати до уваги воєнну доктрину України, можна відмітити, що в ній також відзначається, що військова політика проводиться виключно для оборони країни. Це зокрема відображено в статті 20 воєнної доктрини України, що головним принципом застосування сил оборони у воєнному конфлікті є активна оборона з метою завдання противнику поразки та примушення його до припинення воєнних (бойових) дій [2]. У даному випадку можна говорити, про певну тотожність воєнних доктрин двох держав, оскільки основним принципом є оборонні дії. Також воєнна доктрина містить положення стосовно проведення спеціальних військових операцій з метою локалізації та попередження збройних конфліктів. Важливим моментом, є те, що воєнна доктрина чітко встановлює, що дані операції будуть проводитись на кордоні та всередині країни, тобто географія застосування обмежується територією України, що є об'єктивною обставиною.

Окремо слід зупинитися на аналізі принципів стримування та превентивних дій, які відіграють ключову роль у воєнній стратегії Ізраїлю. Геополітична ситуація в якій опинилася Україна на даному етапі спонукає до використання, як стримування так і превентивних дій. Беручи до уваги принцип стримування, можна говорити, проте, що Україна проводить дану політику з 2014 року з початку військової ескалації. Дана політика дала свої результати в певному сенсі, оскільки вдалось знизити інтенсивність збройного конфлікту.

Позиція Ізраїлю з даного питання полягає у тому, що стримування та превентивні дії є в певному сенсі двома сторонами однієї медалі. Неможливо використовувати дані методи окремо,

це буде безрезультатно. Підтвердженням цього, слугують численні випадки використання ВПС проти супротивника навіть коли військові дії не проводяться. Українська військова стратегія не передбачає превентивних дій військового характеру, що в принципі є зрозумілим питанням. З іншого боку слід мати на увазі, що превентивні дії, можуть мати не лише військовий характер. Як показує практика численних військових операцій велику роль відіграють дії невійськового плану – інформаційні, ідеологічні, економічні тощо.

Суттєвим моментом у військовій стратегії Ізраїлю є інформаційна складова. У даному питанні можна виокремити два рівні – технічний та психологічний. Дана особливість виходить в першу чергу досвіду провідних держав у галузі ведення інформаційних війн. Як відомо Ізраїль є світовим лідером у галузі інновацій та інформаційних технологій, що активно використовуються у військовій сфері. Наприклад у складі ЦАХАЛ є кіберпідрозділи, які займаються інформаційними атаками, захистом та плануванням операцій. Більш того у 2015 році військовим керівництвом було заявлено про необхідність виділення даного роду підрозділів у окремий вид військ, як ВМС та ВПС[1]. Воєнна доктрина України містить положення, які стосуються інформаційних загроз наприклад відзначається цілеспрямований інформаційний вплив з використанням сучасних інформаційних технологій спрямованих на формування негативного іміджу держави а також дестабілізацію внутрішньої соціально-політичної обстановки[2]. Для України також, як і для Ізраїлю інформаційна складова є надзвичайно важливою, оскільки через використання певних інструментів досягається необхідне сприйняття навколишнього світу. У даному контексті ізраїльський експерт – А. Пескович, який досліджує інформаційні війни та пропаганду, відзначив, що пропаганда працює шляхом використання політичних, релігійних та ідеологічних прийомів та встановлює певну схему через яку люди сприймають світ. Завдяки цьому Хізбала має Аль-Манор телевізійний та радіо конгломерат, Аль-Каїда підтримує Інтернет крило Ар-Сахаб [5]. Дані інформаційні ресурси сприяють формуванню певної поведінки та свідомості не лише населення сусідніх арабських країн, але й впливає на арабів, які проживають на території Ізраїлю. Дане питання стоїть достатньо гостро, оскільки є випадки тероризму, коли виконавцями були араби-громадяни Ізраїлю.

Військова доктрина Ізраїлю та інші нормативні документи вказують на те, що державі необхідно мати в першу чергу військово-технологічну перевагу над ворогом, для того, щоб мінімізувати фактори маленької території, незначних ресурсів та чисельності населення. На даному етапі ЦАХАЛ технологічно однією з найсильніших армій світу. Військово-технологічні розробки дають можливість реалізувати ключові принципи військової доктрини – стримування та превентивні дії. Виходячи з цього принципу, можна говорити, про значну увагу з боку держави до ВПС, оскільки цей рід військ використовується для ураження різних об'єктів за межами Ізраїлю, наприклад проти Ісламської держави.

Беручи до уваги військові технології України, слід відзначити два моменти. Момент перший це спроможність українського оборонного комплексу до виробництва сучасних видів зброї. У даному контексті, можна говорити, про наявність можливостей, є підприємства які спеціалізуються на тому чи іншому виді зброї. Більш того Україна є одним з найбільших експортерів зброї на світовому ринку. Момент другий це оснащення даними видами зброї власної армії. Не дивлячись на те, що АТО триває вже кілька років і йде технічне переоснащення армії, воно є недостатнім. Маючи на увазі той момент, що протистоїть Україні більш потужний супротивник, акцент повинен робитися саме на технологіях, адже саме таким чином можливо зменшити переваги Росії над Україною.

Ще одним важливим моментом, який знаходить відображення у військовій доктрині Ізраїлю та на який слід звертати увагу українським фахівцям, є економічні аспекти та специфіка оборонних видатків. У військовій доктрині зазначено, що Ізраїль не може дозволити великих видатків на оборону та ведення військових дій протягом тривалого періоду. Це пояснюється в першу чергу малою ресурсною базою та невеликою територією. На сучасному етапі оборонні видатки країни становлять 5% від загального ВВП, більш того активно обговорюється питання щодо їхнього подальшого скорочення. Значна кількість коштів використовується з метою

розробки та вдосконалення різних військових технологій, наприклад значних успіхів Ізраїль досяг у галузі протиракетної оборони. З іншого боку, не дивлячись на політику скорочення воєнного бюджету, у разі загострення ситуації обсяг коштів може бути суттєво збільшений.

Що ми маємо у ситуації з Україною? У воєнній доктрині чітко вказано, що військова ситуація загострюється поганим економічним станом країни та системною корупцією. Дані обставини значно ускладнюють нормальне фінансове забезпечення армії. На сучасному етапі в Україні простежується тенденція збільшення оборонних видатків, що пояснюється головним чином ситуацією на сході країни, проте даних коштів не вистачає. Як відзначають експерти консалтингової компанії Defence-Express, Україна наразі недостатньо отримує коштів на оборону. Таким чином, для України на відміну від Ізраїлю гостро постає питання вирівнювання в першу чергу економічної ситуації в країні та подолання корупції, що уповільнюють розвиток оборонного комплексу. З іншого боку має місце політика оптимізації оборонних видатків країни, враховуючи те, що неодноразово відзначалося недоцільне їх використання.

Таким чином можна зробити висновок, що між Україною та Ізраїлем можна провести спільну межу, але є моменти, які відрізняють ці держави. Безсумнівно, слід вивчати досвід Ізраїлю у протистоянні з більш чисельним та потужним ворогом. Ізраїль значно поступається сусіднім державам по багатьом показникам. Україна опинилася в подібній ситуації, оскільки сильно поступається Росії. З іншого боку Україна не може дозволити собі використовувати превентивні військові дії проти Росії, які Ізраїль системно використовує проти Ісламської держави, ХІЗБАЛІ та інших. Також слід звертати увагу на технологічний аспект військової доктрини Ізраїлю та його практичне втілення, оскільки технології, які Україна може виробити, або вдосконалити здатні внести суттєві корективи в сучасні події.

ЛІТЕРАТУРА

1. Киберподразделения ЦАХАЛа выделяют в особый вид войск [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.jewish.ru/news/israel/2015/06/news994329528.php>
2. Про воєнну доктрину України електронний ресурс. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/648/2004/ed20120608>
3. Що дає військова доктрина: досвід Ізраїлю. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://vysnovky.com/analytics/world/534-shcho-daje-viiskova-doktrina-dosvid-izrajilyu>
4. An Israeli approach to deterring terrorism [Electronic resource]. – Mode of access: http://cco.ndu.edu/Portals/96/Documents/prism/prism_5-3/An_Israeli_Approach_to_Deterring_Terrorism.pdf
5. Buhler E. The Israel prevention of terrorism ordinance and its impact of quality of democracy [Electronic resource]. – Mode of access: https://web.stanford.edu/group/sjir/pdf/Israel_11.2.pdf
6. Clauset A. The strategic calculus of terrorism: substitution and competition in the Israel-Palestine conflict [Electronic resource]. – Mode of access: http://tuvalu.santafe.edu/~aaronc/papers/CHYG_10_StrategicCalculusOfTerrorism_SubstitutionAndCompetitionInTheIsrealPalestineConflict_preprint.pdf
7. Information operations and counterinsurgency [Electronic resource]. – Mode of access: [file:///C:/Users/admin/Downloads/185-peskovitz%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/admin/Downloads/185-peskovitz%20(2).pdf)
8. Israel strategic doctrine [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reports/2007/R2845.pdf>
9. Peri Y. The Israel military and Israel's Palestinian policy [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.tau.ac.il/institutes/herzog/peaceworks.pdf>
10. Principles of the Israel political – military Discourse Based on the Recent IDF Strategy Document [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.inss.org.il/uploadImages/systemFiles/MASA8-1Eng_6.02MichaelEven.pdf

КОСОВСЬКЕ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ООН

Павленко О.С.

Проблема набуття незалежності Косово тривалий час залишається в центрі балканських і глобальних суперечностей. Наслідком цих процесів стала геополітична трансформація не лише Балкан, а й усієї Європи та світу. Косовський конфлікт також висвітлює основні проблеми миротворчої діяльності міжнародних організацій та наглядно ілюструє протиріччя між стратегіями зі встановлення миру, зокрема, за допомоги «гуманітарної інтервенції» та підтримання миру з використанням традиційних засобів й визнання територіальної цілісності та суверенітету «проблемних» національних держав.

Косово також дає яскравий приклад неврегульованого правового конфлікту між різними нормами міжнародного права, одна з яких визнає принцип поваги до суверенітету та територіальної цілісності не лише національних, а й багатонаціональних держав, а інша визнає право націй на самовизначення та рівні права великих і малих націй [1, С.1]. Колізія між цими нормами залишається суттєвою перешкодою для ефективної реалізації політики міжнародних організацій у Косово. Процес набуття незалежності та суб'єктності державою Косово перетворився на символ складності трансформації «після ялтинської» системи міжнародних відносин, з одного боку, та протиріч розвитку новітньої системи міжнародних відносин від однополюсної до багатопольової структури.

Документація ООН, яка стосується косовського питання представлена резолюціями Ради Безпеки щодо Косово, доповідями Генеральних секретарів ООН К.Аннана та Пан Гі Муна, документацією Місії ООН у Косово. У цих тезах лише ретроспективно розглянемо основні проблемні питання діяльності ООН щодо врегулювання конфлікту у Косово.

Впродовж 1999-2008 рр. відбулася максимальна інтернаціоналізація косовського конфлікту, одним із головних наслідків якої стало перетворення Косово на міжнародний протекторат як латентне прикриття албанських адміністративних та військових структур у Косово.

Провал переговорів між Сербією та косовськими албанцями за посередництва контактної групи навесні 1999 р. зробили військові дії неминучими. Результатом військово-політичної поразки стала згода Сербії на фактичне перетворення Косово на міжнародний протекторат, хоча цей стан речей було закамфльовано дипломатичними формулюваннями резолюції РБ ООН №1244 [2, С.1]. 17 лютого 2008 р. з акту проголошення незалежності Косово та характеризується боротьбою албанської й головним чином американської дипломатії за міжнародне визнання цього факту. Суттєвими проблемними факторами діяльності ООН у Косово також залишаються протиріччя між постійними членами Ради Безпеки ООН з приводу підходів до врегулювання. Сценарій «гуманітарної інтервенції» був відпрацьований у Косово як універсальний інструмент «поліцейського втручання».

24 липня 2010 р. Міжнародний суд ООН визнав легітимним проголошення незалежності Косово 17 лютого 2008 року. Однак Сербія та її союзники блокували прийняття Косово до ООН. Утім, за даними міністерства закордонних справ Косово станом на початок 2016 р. незалежність Косово визнали 111 країн-членів ООН [3]. Однак на заваді прийняттю Косово до ООН залишається процедура прийому нових держав-членів ООН. Рекомендацію Генеральній Асамблеї ООН має дати Рада Безпеки ООН. Зважаючи на той факт, що постійні члени РБ ООН – Росія та Китай – мають право вето, це питання не знаходить позитивної відповіді.

На початку березня 2017 р. ООН була вимушена реагувати на намір властей Косово трансформувати сили безпеки в регулярну армію. Ця ініціатива порушує не лише Конституцію Республіки Косово, а й резолюцію 1244 Ради Безпеки ООН та знову максимально загострює ситуацію на Балканах. Утім, Сербія оголосила про намір зупинити реалізацію цього рішення суто політичними засобами.

Але політичні засоби досі не в повній мірі задіяні на Донбасі. 6-9 березня 2017 р. пройшли перші слухання за позовом України проти Росії у Міжнародному суді в Гаазі. Україна звинуватила

РФ у порушенні конвенцій ООН про протидію фінансуванню тероризму та ліквідацію усіх форм расової дискримінації [4, с.1]. Україна просить суд ООН зобов'язати Росію припинити дискримінацію українців та кримських татар, а також зупинити підтримку терористів на Донбасі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Устав ООН // http://www.un.org/ru/sections/un_charter/preamble/index.html
2. Резолюція СБ ООН №1244 // <https://documents-dds-nu.un.org/doc/UNDOC/GEN/N99/330/77/PDF/N9933077.pdf?OpenElement>
3. International recognitions of the Republic of Kosovo // <http://www.mfa-ks.net/?page=2,224>
4. Процес розпочато // Голос України. – 7 березня 2017.

ОСМАНСЬКІ МІСТА І МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ

Пандазі А.В.

Османська імперія була величезною державою, що простягалася на трьох континентах. Її центр був розташований в східному басейні Середземного моря. Звідси різноманіття географічних зон, перегукується з різноманітністю етносів, мов і віросповідань. Ця специфічна риса не завадила Османській імперії тривалий час зберігати територіальну цілісність: з XVI ст. і до початку XIX ст. вона існує практично в одних і тих же межах[1].

Мета роботи – проаналізувати розвиток міст та торговельних шляхів з іншими країнами.

Історіографічну базу роботи складає спеціальна література, яка поділена на такі групи: радянська, зарубіжна. Турецький історик Г. Іналджик описував, міжнародну торгівлю, як аспект розвитку економіки країни. Е. Іхсаноглу в першому томі своєї роботи описував розвиток торгівлі, промисловості. Книга Ф. Хітцель також присвячена початку епохи османів, становленню їх держави, його розширення і першим трьом століттям існування. Роботи А.Д. Новічева була зосереджена на освітленні економічного розвитку країни з допомоги торгівлі і розвитку міст.

Османські міста, які описувались мандрівниками як величезні агломерації, здебільшого представляли собою скромні поселення напівсільського типу. Виняток становив Стамбул (в кінці XVII ст. більше 500000 жителів) і великі стародавні центри Близького Сходу – Каїр (150000 жителів в 1517 році і 263000 в 1798 році), Алеппо (близько 57000 в 1520 році, 115000 в 1683 році) і Дамаск з 57000 на початку XVI ст. (90 000 в 1800 році) [2]. Наслідуючи близькосхідну традицію, османи прагнули перетворити їхні столиці Бурсу, Едірне та Стамбул на великі міста, збільшуючи їх населення та заохочуючи їх розвиток як торговельних центрів. Впродовж XV – XVI ст. османи заохочували імміграцію євреїв з Європи як елементу, що приносив з собою торгівлю та добробут. За часів Мегмеда Завойовника їх оселилося так багато у Стамбулі, що на 1477 рік вони утворили третю за кількістю групу міського населення слідом за мусульманами та греками. Спорудження імаретів – міських центрів, що утримувалися коштом вакфів – забезпечувало місто громадськими службами та ринками і відіграло важливу роль у його розростанні. Імарет був прадавнім близько східним інститутом, який османи застосовували у розбудові Бурси, Едірне та інших міст. Це був комплекс закладів, до якого входили мечеть, медресе, лікарня, гостинний двір, водопостачальна система, дороги та мости, створені з мотивів побожності та милосердя [3].

За наказом Мехмеда II в 1461 році був відновлений згорілий під час облоги центральний базар у Стамбулі, так званий Безістан (Полотняний базар, то й до середини XVI ст. він був дерев'яним). Стамбульський кади через своїх помічників здійснював контроль над ремісниками і торговцями міста, стежив за станом мір, ваг, цін на предмети продовольства. Торговця-порушника привішували за вухо до дверей його власної лавки або піддавали іншим покаранням.

Перераховані фактори сприяли відродженню і поступовому розвитку ремесла і торгівлі в уже існуючих містах. Велика роль в процесі відродження ремесла і торгівлі належала ремісникам і торговцям з місцевого населення-грекам, вірменам, болгарам, сербам, а з середини XV ст. і євреям [4]. Деякі, хоча і мізерні, дані вказували на те, що в другій половині XV ст. в Анатолії, а також і в інших районах Туреччини розвивалося виробництво тканин і килимів. Майстерно виконані настінні килими в значних кількостях вивозилися до Фландрії і Італію. Великими центрами килимового виробництва були міста Конья, Ушак, Спарта, Гердес, Демірджік, Ладик і ін. Бурса виробляла дорогі оксамитові і шовкові тканини, велика частина яких також вивозилася в інші країни. Розвиток отримало керамічне виробництво, яке і раніше процвітало в Туреччині. Найбільшими центрами керамічного виробництва як і раніше були міста Кютах'я і Ізнік в Малій Азії, хоча за деякими ознаками якість їхніх виробів на той час погіршився. У 1466 році султан наказав направити в Стамбул всіх ремісників і великих майстрів керамічного виробництва з районів Коньї і Ларенди і заснувати в столиці керамічні майстерні для випуску художніх виробів. Велике місце у виробництві керамічних майстерень займали покриті глазур'ю і орнаментовані керамічні плитки, якими прикрашалися мечеті, палаци та інші споруди [5].

Поряд з ремісниками існували великі підприємці, які отримували від султана монополію на виробництво і продаж того чи іншого продукту. Серед монополістів подібного роду були і іноземці. Так, в 1479 році одному італійцеві була дана монополія на виробництво і продаж мила. Багатьом відкупщикам здавався в оренду видобуток копалін, які становили державну власність імперії в промисловості і торгівлі були багатії, які володіли великими коштами. До них належали також відкупщики державних доходів – ряд податків і зборів [6].

Для міста Османської імперії, якими б не були його розміри і значення, характерна була наявність, в центрі біля головної мечеті, вогнища виробництва і торгівлі. Воно включало три основних елементи. Базар, або бадастан, – критий ринок і призначалось це місце для складування цінних товарів. Один або кілька ханів, або караван-сараїв (керван сарай), які були одночасно складами і притулком для мандрівників і торговців і місцем різної оптової торгівлі. Чарши: ринок з вузькими кривими вуличками, вздовж яких тісняться торгові лавки, що групуються, як правило, за видами товарів, які продаються. Якщо місто чи поселення претендує на якусь політичну роль, як, наприклад, центр провінції, то в цьому випадку передбачається місце для перебування губернатора або воєначальника. Правові питання вирішуються найчастіше в судах, розташованих біля міських ринків, в яких головує суддя (Каді) [7].

Стамбул був головним торговим центром. Товари доставлялися і морським шляхом, але більше по землі: з Балкан їх везли на возах. Фрукти, свіжі та сушені, надходили, головним чином, із західної Анатолії і з Фессалії, тоді як м'ясну худобу переганяли в Стамбул з Балканського півострова і, значно менше, з Анатолії. Потреби столиці в будівельному лісі і дровах для опалення задовольняла північно-західна Анатолія, де частина лісів зарезервована для султанських арсеналів. Топлене масло везли до столиці з району степів Північного Причорномор'я.

З іншого боку, Стамбул імпортував велику кількість предметів розкоші і товари категорії люкс, які надходили з інших кінців світу. Із заходу: сукно і шерсть з «Бербері», тобто з Північної Африки, з Майорки, Каталонії, Англії, Бергами, Флоренції та Франції (Лангедок); залізні вироби з Центральної Європи; олово і сталь з Англії; папір і скло йшли з Італії; срібні монети також йшли з країн Заходу. Зі Сходу: прянощі, пахощі, барвники, індійські тканини, китайський шовк і фарфор. З півночі: цінні хутра (соболь, куниця, горностай, рись, білка, лисиця, бобер), шкіра, мисливські птахи (соколи, яструби, кречети), мережеві ікла, амбра з Крайньої Півночі і з Росії; біліраби, захоплені під час татарських набігів і викрадені з Кавказу і Криму, південної Росії. З півдня – золото з Судану і чорношкірих рабів. З іншого боку, Османська імперія експортувала: шерсть, бавовну, шкіру, хутра, зерно, волокно, барвники, прянощі, опіум в краплях і розчинах, оливкову олію і, з XVI ст., еменську каву [8].

Торгівля в великих масштабах, будь то міжміська та міжнародна, називалась оптовою (топ тантіджарет). Оптові торговці доставляли населенню продукти і товари. Якого роду товар не був, він доставлявся в вагову, а потім на склад, де продавалися роздрібним торговцям. Склади і торгові

будівлі, як правило спеціалізувалися на одному товарі і називались по його назві: капати-и (борошняний склад), капан-и котон (бавовняний склад). Ринки в великих містах таких, як Стамбул, Едірне, Бурса і в не великих поселеннях були довгими (узун Чарши) або критими (капали Чарши). До речі, один з них, ринок в Сараєво (Боснія) і сьогодні ще називається "головним ринком" (баш Чарши). Секції цих ринків де зберігалися і продавалися дорогоцінні речі і тканини, називалися Бадестан і відділялися від решти ринку залізними ринками. Одним з місць, де відбувалися роздрібні і оптові угоди, були ярмарки [9]. Необхідні рис і кава Стамбулу доставлялися до моря з Єгипту. Овочі і фрукти доставляли з навколишніх місць і з узбережжя Мармурового моря, а сухофрукти, маслини і оливкова олія – по морю з Егейського узбережжя. Крім сировини і готових товарів, що надходили в Стамбул з усіх куточків імперії, судами і караванами в місто доставлялися і продавалися всі можливі закордонні товари. Іранський шовк, різні товари – переважно вовняні тканини з Європи, індійські прянощі і тканини [10].

Таким чином, османські міста були напівсільського типу. У столиці та окремих великих містах розвивалося виробництво тканин, килимів, керамічних виробів як для внутрішніх потреб, так і на експорт. Торгівлею і в значній частині ремеслом займався не турецьке, а підкорене населення (вірмени, греки, болгары, євреї та ін.). Багато товарів для потреб двору і знаті ввозилися з-за кордону. Щоб покращити становище міст в османській державній структурі, правителі імперії прагнули створити максимально сприятливі умови для їх розвитку, дбали про підтримку стабільності і стійкості життя городян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хитцель Ф. Османская империя / Фредерик Хитцель. – М.: Вече, 2006. – С.75.
2. Там само. – С.76.
3. Іналджик Г. Османська імперія: класична доба 1300–1600 / Галіль Іналджик / Пер. з англ. Олександр Галенко; Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України. – К.: Критика, 1998. – 286 с.
4. Новичев А.Д. История Турции. Том 1. Эпоха феодализма / Арон Давыдович Новичев. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1963. – С.61.
5. Там само. – С.63.
6. Там само. – С.63-64.
7. Хитцель Ф. Османская империя / Фредерик Хитцель. – М.: Вече, 2006. – С.77-78.
8. Там само. – С.150-151.
9. Ихсаноглу Э. История Османского сударства, общества и цивилизации: в 2-х т. / Под ред. Э.Ихсаноглу. – М.: Восточная литература, 2006. – Т.1: История Османского государства и общества. – С.459-460.
10. Там само. – С.461.

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ АМЕРИКАНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН ПІСЛЯ ЗМІНИ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ В США: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Пітей Н.А.

Президентські вибори в США відбулись 8 листопада 2016 р. В результаті, президентом США було обрано кандидата від республіканців та бізнесмена Д. Трамп.

Весь світ уважно спостерігав за перебігом передвиборчої кампанії та самих виборів, адже одіозна та неоднозначна постать республіканського кандидата контрастувала з кандидатом в президенти від демократів Х. Клінтон. Він є першим президентом без будь-якого попереднього досвіду в державній або військовій службі. В той час як Х. Клінтон в минулому державний

секретар США (2009–2013 рр.), сенатор від штату Нью-Йорк (2001–2009 рр.), перша леді США (1993–2001 рр.)

Під час свого виступу 16 червня 2015 р. [10]. Д. Трамп офіційно оголосив, що змагатиметься за крісло президента США. У своїй промові він зазначив, що США отримує дуже багато мігрантів, особливо з країн Латинської Америки. Ці люди, на його думку, не є найкращими представниками даних країн, а навпаки – вони привозять наркотики, зброю, бандитизм в США. Майбутній президент також наголосив, що попереднім керівництвом не розвивалась оборонна та воєнна галузі США. А саме ці галузі в контексті загрози терористичних атак, діяльності ІДІЛ, зростання воєнної потуги Китаю є пріоритетними. Д. Трамп наголосив, що потрібно відновити економічну потугу США та створити нові робочі місця, згадавши Китай, який невпинно розвивається і вже є конкурентом США.

Основним гаслом своєї виборчої кампанії Дональд Трамп зробив заклик: «Зробимо Америку знову великою» [9].

Україна не входила до топ-тем передвиборних дискусій у США, проте час від часу до неї у своїх заявах зверталися обидва фіналісти перегонів. Сьогодні важко сказати, як саме виглядатиме політика Д. Трампа з його фактично нульовим зовнішньополітичним досвідом. Однак певні враження про неї можна скласти, ознайомившись з його заявами на «українську тематику», зробленими під час виборчої кампанії та ще до її початку.

28 лютого 2014 р., наступного дня після того, як «зелені чоловічки» – заблокували ключові адміністративні об'єкти в Криму, Д. Трамп реагує на події саркастичним твітом: «США закликали Росію не вторгтися до України. Росія каже США, що не вторгатиметься, а тоді голосно сміється!». Уже за тиждень Д. Трамп в характерній для себе манері розповів про своє бачення подій в Україні. «Нещодавно я був у Москві, мене прийняли там просто чудово... Я говорив з усіма людьми В. Путіна. І подивіться, що він робить з президентом Б. Обамою. Він просто грається з ним», – заявив Д. Трамп [2].

Однак уже наступного року в інтерв'ю NBC Д. Трамп показує, що Україна не входить до його зовнішньополітичних пріоритетів. Відповідаючи на питання, чи підтримує він вступ України до НАТО, він говорить: «Увійде Україна до НАТО чи не увійде, мені все одно... Мені не подобається те, що діється в Україні. Але це проблема, яка зачіпає Європу набагато більше, ніж нас. Отож, вони повинні взяти на себе частину відповідальності», – одразу додає він. Ця заява викликала різку критику американських експертів із зовнішньої політики, і вже за кілька тижнів Д. Трамп дещо модифікує свою точку зору на події в Україні. «У мене є таке відчуття, що люди з різних частин Європи повинні об'єднатися, аби допомогти Україні. Мені не здається, що Україна отримує гідну повагу від інших частин Європи. Але Україна цілковито заслуговує цієї поваги, вона довго це доводила», – заявив він. «США підтримували Україну, але радше словами, а не справами. Наш президент недостатньо сильний, і він не робить для України того, що повинен. Ми називаємо це балаканиною. Частиною проблеми, яку Україна має зі США є те, що Путін не поважає нашого президента», – продовжив він. У травні 2016 р. в інтерв'ю Reuters він лаконічно висловився на тему російської присутності в Україні: «Вона мені не подобається. Вона мені зовсім не подобається» [2].

Д. Трамп вважав, що існуючих доказів збитого на Донбасі Боїнга недостатньо, аби звинувачувати бойовиків, яких підтримує РФ. «Вони кажуть, що не вони збили літак. Це може бути їх зброя, але вони її не використали і не стріляли з неї. Вони навіть заявили, що інша сторона вистрілила, щоб звинуватити їх. Чесно кажучи, ми, ймовірно, ніколи не будемо знати напевно», – заявив Трамп [7].

Влітку 2016 р. у ефірі телеканалу ABC Д. Трамп зробив одну з найгучніших своїх заяв щодо українського питання: «Він не зайде в Україну. Просто, щоб ви розуміли. Він не зайде в Україну, зрозуміло? Позначте собі. Запишіть. Що хочете з цим зробити», – сказав він. Ведучий зауважив: «Але ж він уже там», вочевидь, маючи на увазі анексію Росією Криму. «Так, певним чином він там. Але мене там немає. Там Обама», – відреагував на це Д. Трамп. «Росія захопила Крим під час

так званих «Обаминих років». Хто цього не знає? І чому через це до Обама жодних претензій?», – написав він, приміром, у Twitter 14 вересня 2016 р.[2].

В одному з інтерв'ю Д. Трамп заявив про своє невдоволення тим, що США змушені псувати відносини з Росією через Україну. «Я не в захваті від нашого протистояння з Росією через Україну, коли Німеччина зволікає, отримуючи нафту і газ з Росії», – сказав Трамп [7].

Вся Європа та Росія в тому числі очікували результатів виборчих перегонів в США. Росія розглядала для себе Д. Трампа як вигідного кандидата в президенти США, який перш за все прагне налагодити зіпсуті Б. Обамою американсько-російські відносини. Д. Трамп, який називав Росію союзником та високо цінував В. Путіна (той, в свою чергу, вважав його талановитим і яскравим політиком), став безперечним фаворитом у росіян на майбутніх президентських виборах США [6].

Європа в той же час мала багато запитань для обговорення до обох кандидатів в президенти: який план перемоги над ісламськими терористами, які плани щодо Росії. Однак все скочувалось до скандалів з імейлами Х. Клінтон та любовними пригодами Д. Трампа. Європі потрібен був надійний партнер у вирішенні конфліктів на Близькому Сході та у взаємодії з Москвою. Д. Трамп дав чітко зрозуміти, що в разі його перемоги США мають докорінно переглянути старі відносини з партнерами.

Д. Трамп здобув перемогу на президентських виборах і в своїй першій промові в Конгресі в ніч із 28 лютого на 1 березня 2017 р. він пообіцяв, що союзники його країни незабаром побачать, що Америка знову готова вести за собою партнерів. Окрім цього, Д. Трамп підтвердив вірність США Північноатлантичному договору – і привітав реакцію членів НАТО на його вимогу збільшити витрати на оборонну галузь. Проте ці меседжі виявилися контрастними до кількох інших заяв Д. Трампа. «Моє завдання – не представляти світ, моїм завданням є представляти США», – підкреслив президент. Він підтвердив намір дотримуватися передвиборчої обіцянки – пріоритету внутрішньої політики. Неодноразово було наголошено, що «час пустих розмов завершено, а настав час дій» [12]. Згодом республіканець висловив бажання формувати нові альянси і «знаходити нових друзів». Окремі країни не називалися та під час передвиборчої кампанії і в перші тижні каденції Трамп неодноразово стверджував, що хотів би знайти спільну мову з Росією.

Проте слід наголосити, що позиція Д. Трампа щодо Росії не є остаточною. Адже спочатку він виглядав як палкий прихильник налагодження стосунків з Росією. Але поступово його позиція змінилась. Якщо спочатку він не хотів бачити російської агресії на сході України та анексії Криму, то завдяки тиску світової спільноти та американського політикуму йому довелося скорегувати свої позицію.

Слова про Крим пролунали на брифінгу в Білому домі, який проводив 14 лютого 2017 р. прес-секретар Білого дому Ш. Спайсер. Він розповідав журналістам про відставку радника президента з питань нацбезпеки М. Флінна. Відставка Голови Національної ради безпеки США (НРБ) М. Флінна через скандальні переговори щодо зняття санкцій з Росії приголомшила Америку. Так, американське видання Foreign Policy, зазначає, що відставка М. Флінна не зможе зупинити розслідування скандалів у відносинах між РФ та США. М. Флінн був лише маленькою частиною цієї справи, в той час як інші найближчі до президента особи, як і сам Д. Трамп, теж мають давні теплі стосунки з Кремлем. Деякі з цих фактів вже розслідуються розвідкою та правоохоронцями, як, наприклад, справи П. Манафорта та К. Пейджа [1].

За словами Ш. Спайсера, Д. Трамп продовжує піднімати питання Криму, який попередня адміністрація «дозволила Росії захопити». «Президент Трамп дав чітко зрозуміти, що він очікує від російського уряду деескалації насильства в Україні та повернення Криму. У той же час, він очікує та хоче мати можливість налагодити відносини з Росією, на відміну від попередньої адміністрації, так що ми зможемо вирішити спільно багато проблем, які постали перед світом, таких як загроза ІДІЛ і тероризм», – наголосив Ш. Спайсер [4]. Така позиція президента може свідчити про те, що стратегія щодо Росії у керівників Білого дому або відсутня, або ще не до кінця сформована.

Російські політики бурхливо відреагували на слова Ш. Спайсера щодо Криму. Це пояснюється тим, що від Д. Трампа вони не очікували такої «підступності». Адже в РФ новий президент США зображувався ледь не як «рятівник Вітчизни», людина, що скасує санкції та поверне Росію до клубу головних геополітичних гравців. А тепер від цієї людини лунають вимоги повернути награване. Проте Росія не збирається повертати «свої» території й не буде це обговорювати – такими були реакції прес-секретаря російського президента Д. Пескова та речниці МЗС РФ М. Захарової [4].

Отже, на сьогодні існує багато експертних прогнозів. Найбільш обговорюваними є 4 сценарії розвитку подій. 1) домовленість США з Росією по Україні, що передбачає договір між Вашингтоном і Москвою по Україні. При цьому роль нашої країни в стратегії Д. Трампа зводиться лише до **дорозуміння монетив** більш важливих американських переговорів з Кремлем. Як наслідок, США можуть відмінити **санкції** проти Москви, які служили, в першу чергу, стримуючим фактором від подальшої агресії Росії в Україні. Вашингтон може також посилити тиск на Київ з метою вирішити конфлікт на Донбасі за **сценарієм Путіна**. 2) США – партнер України. За цим сценарієм, Вашингтон не скасовує санкцій проти Росії і продовжує підтримувати Україну, насамперед фінансово. Зближення між Вашингтоном і Москвою може виявитись лише тимчасовим. 3) Імпічмент Д. Трампа та військова допомога Україні. Він передбачає **протистояння Д. Трампа проти Конгресу**, кульмінацією якого може стати **імпічмент** обраного президента. В такому випадку, президентські повноваження виконуватиме віце-президент країни **М. Пенс**, поміркований політик, якого складно назвати «проросійським». Можна виділити два варіанти розвитку подій. **Перший** – нагадуватиме озвучений раніше сценарій 2, а згідно з **другим варіантом**, до влади в США після імпічменту приходять **«яструби»** з жорсткою позицією до Москви, готовністю озброїти Україну і надати додаткові кредити. Не виключається можливість ескалації військового конфлікту на Донбасі. 4) ізоляціонізм США. Згідно з цим сценарієм, Д. Трамп обере курс на неоізоляціонізм: США зосереджують свою увагу на вирішенні внутрішніх проблем. Наслідком такого зовнішньополітичного курсу може стати **політика невтручання**. В геополітичному плані, можна говорити про **формування багатопольярного світу** з декількома центрами впливу, в якому США поступово відступають за лінію захисту своїх безпосередніх інтересів. **Для України**, ізоляціонізм Америки означатиме, що її проблеми – це проблеми, передусім Європи, а не США, тому і допомоги від Вашингтона також чекати не доведеться [3].

ЛІТЕРАТУРА

1. Відставка Майкла Флінна: Чому вона вказує на неприпустимі помилки в системі національної безпеки США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/World/185568>
2. Дональд Трамп про Україну: ключові цитати [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/11/161108_trump_quotes_sa_embargo
3. Трамп – новий президент США – Україна отримала 4 сценарії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ictv.ua/ua/ukraine/20170119-zavtra-tramp-stane-prezydentom-ukrayina-otrymala-4-stsenariyi/>
4. Трамп уже не той [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://espresso.tv/article/2017/02/15/tramp_uzhe_toy_yak_vidreaguvaly_na_slova_prezydenta_ss_ha_schodo_krymu
5. ФБР хоче взяти слід російської корупції на виборах США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tsn.ua/svit/fbr-hoche-vzyati-slid-rosiyskoyi-korupciyi-na-viborah-ssha-899770.html>
6. Чому росіяни віддали б голоси за Трампа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/multimedia/2016/04/160429_russia_trump_bbc_as_video
7. Що говорив Трамп про Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.bigmir.net/ukraine/1037590-Csho-govoriv-Tramp-pro-Ukra-nu>
8. Як США може знайти спільну мову з Росією [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/World/185198>

9. Donald Trump Announces 2016 Presidential Campaign: "We Are Going Make our Country Great Again". [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://abcnews.go.com/Politics/donald-trump-announces-2016-presidential-campaign-make-country/story?id=31799741>

10. Here's Donald Trump's Presidential Announcement Speech [Електроннийресурс]. – Режимдоступу:<http://time.com/3923128/donald-trump-announcement-speech/>

11. Illusions VS reality Twenty-Five Years of U.S. Policy Toward Russia, Ukraine, and Eurasia [Електроннийресурс]. – Режимдоступу:http://carnegieendowment.org/files/CP_300_Rumer_Sokolsky_Weiss_Task_Force_Final_Web.pdf

12. Trump's inaugural speech in full – video[Електроннийресурс]. – Режимдоступу:<https://www.theguardian.com/world/video/2017/jan/20/donald-trump-inauguration-speech-full-video>

РОСІЙСЬКІ ДЕЗЕРТИРИ В ІМАМАТІ ШАМІЛЯ

Пошен М. В.

Особливістю війни на Північно-Східному Кавказі (1829–1859) була висока чисельність російських дезертирів в імаматі Шаміля. У великих аулах Дарго та Ведено (в різні часи столиці імамату) у 40–50-і рр. XIX ст. існували «російські квартали», які налічували по 300–400 жителів у кожному.

Причини втечі російських військових у гори були різноманітні. Найважливішою з них можна назвати погану «якість» військового контингенту на кавказькому фронті. Велику частину російських солдат складали «штрафники», які були заслані на Кавказ. Серед причин ще можна назвати жорстоку дисципліну в стані російської армії, яка в купі з формою мобілізації (рекрутським набором) робила солдата майже рабом. Рекрут розумів, що єдиною альтернативою службі в армії є дезертирство. До інших причин відносять: постійний характер війни на Кавказі, поважання та переймання традицій горців тощо [2, с. 65].

Найбільша чисельність дезертирів налічувалась у першій половині 40-х рр. XIX ст. Це пояснюється двома чинниками. По-перше – військовими перемогами горців у цей період, а по-друге – поліпшенням положення дезертирів в імаматі. На початку 40-х рр. Шаміль прийняв міри по відгородженню біглих солдат від утисків горців та постановив створити наїбам всі умови для нормального життя їх в імаматі [3, с. 259].

Занепокоєння з приводу збільшення кількості дезертирів виражають російські офіційні документи. У рапорті генерал-майора М. Ольшевського генерал-лейтенанту М. Граббе від 9 січня 1842 р. повідомляється: «... кожен військовий дезертир становив власність того чеченця, яким був спійманий. Нині Шаміль змінив цей народний звичай і постановив давати свободу всім військовим дезертирам. Він зібрав вже до 80 осіб втікачів... дав їм зброю і відвів їм землю в Даргах для поселення... погане поводження чеченців з нашими військовими дезертирами утримувало багатьох неблагонадійних солдатів і особливо поляків від втеч... я боюся, що втечі збільшаться» [5].

За свідченням щоденника А. Руновського (пристава при Шамілі) можна дізнатися багато подробиць з побутового життя дезертирів. Більшість із них одружувалась на горянках. Кавказькі жінки, за його свідченням, мали велике бажання такого одруження. Це А. Руновський пояснює моногамною традицією та гарним положенням жінки в російській культурі. Дезертири, нібито надавали дружинам свободу і «...оточували їх ласками і піклуванням...». Постійні юридичні ексцеси, які траплялися з кавказькими жінками, змусили Шаміля змінити законодавство імамату, дозволивши одруження з «невірними» [6, с. 1398].

Стосовно питання щодо прийняття ісламу дезертирами, є мало відомостей. Насильницького прийняття мусульманства до біглих солдат не застосовувалось, однак тим військовим, що

прийняли іслам, надавалися привілеї, серед яких: позбавлення спеціального податку «на віру», виділення ділянки землі у приватну власність. Новонавернені вступали до мусульманської громади та порівнювались у правах з горцями. Однак, не зважаючи на все це, більшість дезертирів сповідували християнську віру [3, с. 264]. Бігли солдати в побуті залишалися вірні російським традиціям [6, с. 1398].

Про стан релігійної терпимості може свідчити інцидент з терськими козаками-старовірами, який відбувся у 1851 р. В імамат перебігли близько 20 солдатів разом з дружинами та дітьми, при них були і два священика. Вони попросили у Шаміля право на поселення і виділення їм для цього землі. Їм було дано дозвіл поселитися окремо від російської общини та збудувати старообрядницький скіт. Однак, незабаром наїби Шаміля висловили обурення з powodu поселення козаків. Шаміль наказав перевести біглих під охороною до Гідальту (де була християнська церква). Проте особистого контролю щодо дотримання розпорядження не здійснював, у результаті чого доля козаків була дуже прикрою, коли козаки побачили, що розпорядження щодо них не виконуються, запідозривши недобре, розбіглися. Шістьох чоловік, що залишилися, навколишні мешканці вбили [1]. Цей випадок є показником того, що показова віротерпимість в імаматі розповсюджувалась лише до тих кордонів, де проходив особистий контроль Шаміля.

Бігли солдати надавали багато допомоги у господарському житті горців. Біглих та полонених солдат Шаміль особисто випробовував у їх професійних навичках і назначав: кого ковалем, кого артилеристом, кого механіком. Деяким, найбільш здібним солдатам він навіть довіряв завідування пороховими заводами [7, с. 18]. Окремі російські дезертири користувалися високою довірою імама, про що свідчить той факт, що частина особистої охорони Шаміля складалася з колишніх російських військових [6, с. 1398].

Російські дезертири, окрім активної участі в тилу, слугували Шамілю ще й в якості військової сили. Джерела свідчать про існування окремого військового загону, який складався виключно із російських біглих солдат. Оцінки щодо чисельності загону сильно різняться (від 100 до 3000 осіб), однак його наявність є незаперечною. Відомо, що це формування брало активну участь у боях із російською армією. 1846 рік був дуже важким для російського загону Шаміля, цього року формування понесло великі людські втрати в боях [4, с. 89].

Відношення до своїх співвітчизників які знаходились у стані Шаміля, у російських військових було дуже ненависним. Солдати завжди намагалися «покарати» дезертирів і майже ніколи не захоплювали їх у полон. Рівень ненависті був настільки високим, що це дозволяло Шамілю використовувати цей аспект на користь військової хитрості. Мухаммед Тахір (писар Шаміля) писав: «На зло і кривду руським, Шаміль наказав... вивести «своїх» російських солдат з барабаном і трубами. Впізнавши по музиці колишніх своїх, руські виступили з табору супротив них. Відбувся гарячий бій. Мюриди приєдналися до своїх солдатів та нанесли великі збитки ворогові... пало багато воїнів» [4, с. 84].

Отже, явище російського дезертирства на Північно-Східному Кавказі мало достатньо розповсюджений характер. Причинами цього вважаються специфічний військовий контингент на кавказькому фронті та безперервний характер війни. Положення біглого солдата визначалося безпосередньо його професійними навичками. В імаматі були проголошена повна віротерпимість по відношенню до християн, яка контролювалася особисто Шамілем та не завжди виконувалась його підопічними. Вищесказане спростовує історіографічний штамп деяких дореволюційних дослідників, які проголошували Шаміля ворогом усього російського та християнського.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаджи-Али. Сказание очевидца о Шамиле. – Махачкала, 1990. – 80 с.
2. Лапин В. В. История Кавказской войны. Пособие к лекционному курсу. – СПб.: Изд. СПб. ин-та истории РАН «Нестор-История», 2003. – 82 с.
3. Магомедов М. Б. Кавказская война 1820-х – 1950-х гг.: историко-правовые аспекты: Дис. ... д-ра ист. наук. – Махачкала, 2004. – 392 с.

4. Мухаммед Тахир. Три имама. – Махачкала: Дагучпедгиз, 1990. – 100 с.
5. Рапорт ген.-м. М. Ольшевского ген.-л. М. Граббе от 9 января 1842 г. Доступний з: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1800-1820/Dvizenie/161-180/176.htm>
6. Руновский А. И. Дневник // Акты, собранные Кавказской археографической комиссией / Под ред. А. П. Берже – Т. XII. – Тифлис: тип. Гл. упр. Наместника Кавк., 1904. – С. 1395–1526.
7. Шульгин С. Н. Рассказ очевидца о Шамиле и его современниках // Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа – Вып. II. – Тифлис: Упр. Кавказского учебного окр., 1903. – С. 10–24.

БЕНДЖАМІН ФРАНКЛІН – ДОСЛІДНИК-ЕКСПЕРИМЕНТАТОР

Самойленко А. В.

Усучасному світі ім'я Б. Франкліна широко відоме. Він зробив значний внесок у розвиток світової науки у різних її сферах. Однак чи не найяскравішими його відкриттями вважають електричні досліди, які наштовхнули відомого діяча на започаткування електрики як науки. Це питання частково висвітлюється в працях М. Уілсона, М. Радовського, П. Капиці, Ф. Крідера та інших дослідників. Через це воно потребує подальшого ретельного вивчення.

З юних років Б. Франклін займався видавничою діяльністю, будучи власником однієї з типографій у Пенсільванії. У віці 40 років він накопив достатній капітал та вирішив зайнятися громадською діяльністю. У «Автобіографії» зазначив наступне: «У мене з'явилася надія, що накопичені мною статки дадуть мені змогу використовувати своє дозвілля для філософських занять та розваг упродовж мого життя» [4]. Науковою працею майбутній вчений почав займатися випадково. Це сталося після того, як йому пощастило бути присутнім у 1743 р. в Бостоні на популярній лекції доктора А. Спенсера, який продемонстрував фізичні досліди з електрики. Ці лекції були широко поширені у XVIII ст., бо на той час ряд електричних явищ (зокрема, відштовхування і тяжіння наелектризованих тіл, електрична іскра та ін.) були новими та незвичайними та слугували прекрасним матеріалом для популяризації науки [6]. До зустрічі з ним Б. Франклін взагалі нічого не знав про електрику, у автобіографії він так описав це: «Ці досліди стосувалися цілковито нового для мене предмету, тому вони здивували мене і принесли мені задоволення». Електричні явища настільки йому сподобалися, що через деякий час він придбав усю необхідну для експериментальних занять техніку у А. Спенсера [8].

У 1747 р. Б. Франклін долучився до експериментів з електрики, фактів про яку було вкрай недостатньо. Наприклад, було відомо, що деякі предмети, зокрема скляні, в процесі натирання, набувають таємничу властивість притягувати до себе пір'я, або ж невеликі клаптики паперу, але найяскравішим було виникнення іскри при дотику пальця до натертого скла.

Виняткову роль в житті Б. Франкліна зіграв П. Коллінз – англійський вчений, член Королівського товариства, який мав у Америці друзів серед представників філадельфійського бібліотечного товариства. Дізнавшись від них, що у Філадельфії зацікавилися явищами електрики, він у 1747 р. прислав у подарунок бібліотечному товариству скляну трубку, за допомогою якої було можливо отримати електрику шляхом тертя [6]. У відповідь Б. Франклін написав лист, датований 28 березня 1747 р.: «Сер, Ваш люб'язний подарунок – електрична трубка і вказівки, як нею користуватися, змусили багатьох з нас зайнятися електричними дослідами, під час проведення яких ми спостерігали деякі нові, на нашу думку, явища» [3]. Можна вважати, що це є перше достовірне історичне джерело, яке свідчить про початок робіт науковця в області електрики. Вагомим науковим внеском Б. Франкліна був його експериментальний підхід, вчений систематизував все, що вже було відомо суспільству, та перший висунув теорію електрики. Його основна гіпотеза була викладена в листі до П. Коллінза у 1749 р. Вона пояснює процеси, що відбуваються при електризації тіл. Ось витяг з листа: «Електрична матерія складається з вкрай малих частинок, які можуть проходити крізь звичайні речовини, такі щільні як метал, з такою легкістю і свободою, що не відчувають помітного опору» [3].

Найбільшу популярність Б. Франкліну принесли досліди, що доводять електричну природу блискавки. Вважається, що саме вони зробили експериментатора відомим ще за його життя. Слід зазначити: гіпотеза, що блискавка і розряд, отриманий від електрики, створеної завдяки тертю, – одне й те саме явище, хоча і різних масштабів, була відома науковцям до Франкліна. Однак підтверджені цієї гіпотези не було знайдено [6]. 12 квітня 1753 р. вчений став першим, хто довів природу блискавки експериментально. Він вирішив використати мотузку, піднімаючи її вгору за допомогою повітряного змія. Ідея полягала в тому, що оскільки під час грози йде дощ, волога мотузка пропустить через себе електричний струм і таким чином замінить металевий стрижень. Щоб мотузка легше електризувалася, на повітряному змій Б. Франклін помістив металеві прути, так як раніше з'ясував, що гострі предмети можуть притягувати електрику. Для того, щоб ізолювати мотузку від землі, внизу до неї була прив'язана шовкова стрічка, яка була захищена від дощу. До кінця мотузки на землі був підвішений металевий ключ, у який, на думку Б. Франкліна, і повинна була вдарити блискавка. Після цього вчений торкнувся пальцем металевого ключа – і виникла іскра. Таким чином, було доведено, що блискавка є не що інше, як електрична іскра, що проходить між хмарами і землею, коли вони мають протилежні електричні заряди [7].

Отже, Б. Франклін почав займатися дослідженням електрики, ще коли це питання не було вивчено досконало, його зацікавленість та цілеспрямованість призвели до відкриттів світового масштабу. Експеримент з повітряним змієм підтвердив гіпотези вченого, а також призвів до появи громовідводу. Це свідчить про те, що електричні досліди – невелика, але дуже значна частина наукової спадщини Б. Франкліна, що виокремлює його як багатогранну особистість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Adams C. F. The Works of John Adams [Електронний ресурс] / C. F. Adams. – Little Brown and Co – Boston, 1856 – 660 с. Режим доступу: <http://oll.libertyfund.org/titles/adams-the-works-of-john-adams-vol-1-life-of-the-author>
2. Block S. Benjamin Franklin: America's Inventor [Електронний ресурс] / S. Block // American history magazine – 2006. – February. – Режим доступу: <http://www.historynet.com/benjamin-franklin-america-inventor.htm>
3. Cohn E. R. The Papers of Benjamin Franklin [Електронний ресурс] / E.R. Cohn – 1999. – Режим доступу: <http://franklinpapers.org/franklin//framedVolumes.jsp>
4. Leo Lemay J. A., Zall P. M. Benjamin Franklin's Autobiography: A Norton Critical Edition. – NY: Norton, 1986.
5. Philip E. Krider Benjamin Franklin and the First Lightning Conductors [Електронний ресурс] / E. Philip – Tucson: Institute of Atmospheric Physics The University of Arizona, 2004. – Режим доступу: <http://www.meteohistory.org/2004proceedings1.1/pdfs/01krider.pdf>
6. Капица П. Л. Эксперимент. Теория. Практика / П.Л. Капица – М.: Наука, 1981. – С. 184 – 198.
7. Левшина О.Н. Научная деятельность Бенджамин Франклина: Философский век // О.Н. Левшина– СПб.: Санкт-Петербургский Центр истории идей, 2006. – С. 62–74.
8. Радовский М. И. Б. Франклин // М.И. Радовский – М. – Л., 1965. – С. 122 – 148.
9. Уилсон М. Американские учёные и изобретатели / М. Уилсон / Пер. с англ. В. Рамзеса; под ред. Н. Тренёвой. – М.: Знание, 1975. – С. 13-19.
10. Худякова Т. А. Бенджамин Франклин в оценках российской историографии второй половины XIX в. / Т.А. Худякова // Актуальные проблемы истории нового и новейшего времени. – СПб., 2006. – С. 14–19.
11. Чеботарев В.И. Укротивший молнию Бенджамин Франклин / В.И. Чеботарев // Universitates. – Харьков, 2006. – № 2. – С. 26–38.

ЄВРОПЕЙСЬКА ЗАЧІСКА ПЕРІОДУ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Соць В.А.

Нерозривна стилістична єдність мистецтва усіх видів – визначна риса будь-якої епохи. Не обминула ця риса і середні вікі. Розглядаючи моду як вид мистецтва середньовічної Західної Європи, можна дослідити її розвиток протягом віків. Культура раннього середньовіччя розвивалася паралельно іздержавотворенням Західної Європи X-XIII ст.

Актуальність теми полягає в тому, що в історії майже не збереглися описи європейських ранньосередньовічних зачісок. Проте, збережені ілюстрації з літературних творів та багата іконографічна спадщина дають нам можливість уявити як виглядали певні елементи одягу, в тому числі чоловічі та жіночі зачіски. У загальних рисах ми можемо простежити зміни в еволюції волосся та речей, що його прикрашали.

Цікаві відомості щодо даної теми нам дає вітчизняна та зарубіжна історіографія. Елементи європейських зачісок раннього середньовіччя та ілюстрації висвітлено у літературних пам'ятках, енциклопедіях, наукових працях, популярних виданнях, що розраховані на велике коло читачів. Зокрема, матеріал щодо історії зачісок та особливостей їх формування міститься у працях А.Я. Гуревича, Г. Турського, З.Б. Плаксиної, М.Н. Мерцалової, І. Сиромятнікової. Більш фрагментарні відомості міститься у працях Джайза Констебла, Жака Ле Гоффа.

Період Середньовіччя ознаменувався появою нових могутніх держав на теренах Західної Європи. Утворюються королівства вестготів та франків, які й встановлюють традиції повсякденного життя, одяг і стиль зачісок. З цього періоду розпочинається домінування германців по всій Європі, стиль одягу та зачісок яких став популярний. Свій власний стиль започаткували представники з династії Меровінгів. Вони носили довге волосся та бороду, а також започаткували першу ієрархію відповідно довжини волосся. Франкські воїни носили короткі стрижки, а всі королі аж до зникнення роду Меровінгів мали довге волосся, яке вони не стригли з самого народження, і саме тому часто Меровінгів іменують „довговолосими королями” [3].

Зачіска відігравала дуже важливу роль. Довге волосся було не лише прикрасою чоловіків. Королі-конунги зав'язували волосся в хвіст, розпускали на плечі та спину. Волосся цінували, доглядали за ним. Заборонялось без потреби торкатися чужого волосся, після постригу коси слід було закопувати в землю, тобто поховати. Стрижка наголо була покаранням для зрадників, чаклунів та злодіїв. Волосся, як одне з найбільших цінностей, було важливим подарунком васалом сюзерену, друзям і коханим, його присвячували Богу при вступі в собор. Деякі монастирі берегли зстрижене волосся, а при смерті святого прив'язували коси йому до поясу.

З початку IX ст. у чоловіків-германців формуються особливості догляду за волоссям. Щоб воно не заважало, на нього одягали обруч або пов'язували тасьмою. Модним стає залишати невеликого чуба, який формували з окремої частини коси. Гребінці виготовляли з дерева, волосся розчісували від маківки в різні боки. Блиску та гарного вигляду зачіскам надавав жир. Майже усі чоловіки у Середньовіччі носили бороди. Борода була різних форм, дуже часто її завивали. Це був показник багатства, розкоші та статусу [1].

Правління Карла Великого, з династії Каролінгів, ознаменувалось початком „Каролінгського Відродження”. Волосся підрізали коротше і ретельніше за ним доглядали. Чоловіки стали підрізати волосся коротше і приводили їх до ладу. Католицька церква вважала бороди і довге волосся дикістю. Коротке і добре зачесане волосся були досить „римські”, на протигагу варварської дикості попередніх періодів, і в більшій гармонії з християнством.

Майже всі чоловіки носили вуса, їхні форми були різноманітними. Іноді вони стирчали в боки або ж вгору. Вуса завивали, начісували на щоки (вуса „бровато”), збивали. Це все робили для того, щоб справити відповідне враження на суперника. У Англії та Франції, як правило, лише королі диктували моду на вуса та бороди, а усі інші наслідували їх. Борода, що була випущена зверху лат або піднята угору, сприймалася як виклик ворогові. Згідно нововведення, імператори

голили бороду, для того щоб їх Папа Римський міг поцілувати в уста, щоку або ж лоб. Це було символом благословення та честі[1].

Жіночі зачіски в V–VIII ст. були прості. Волосся вільно розпускали злегка скрученими пасмами по плечах і спині. Під час бенкетів і турнірів голову пов'язували стрічками, надягали вінки з квітів і листя, прикрашали тонкими металевими шнурами або обручем. Деякі жінки заколювали волоссяні пасма на потилиці у вільний пучок – „по-римські”, при цьому надягали зверху легке покривало або хустку. В кінці VIII – на початку IX ст., за часів піднесення династії Каролінгів, серед дівчат і жінок з'являється мода на коси.

Жіноче волосся самі по собі в ті часи вважалися еротичною рисою. Наслідком цього стало те, що заміжні жінки повинні були покривати їх вуаллю. Волосся заміжньої жінки в ті часи навіть вважалися законною власністю чоловіка. Десь в кінці Середньовіччя католицька церква видала релігійні канони, які робили носіння вуалі обов'язковим для кожної жінки. Однією з найбільш популярних зачісок від Середнього до Пізнього періоду були закріплені в пучки коси зі скроневої частини голови, над кожним вухом, підтримані золотими або срібними нитками.

Як і в чоловічій моді, носіння перук жінками не сприймалось церквою. „Та жінка, яка носить парик, здійснює смертний гріх”. Говорячи це, Священник, Бернар Клервоський, підтверджував позицію Святих Отців в XII ст. Вони проголосили перуки винаходом Диявола. Св. Ієронім, автор Вульгати – латинського перекладу Святого Письма, в IV ст. затаврував гедоністичний стиль життя як серйозну образу Бога. Климент Олександрійський сказав, що той, хто одягає перуку до церкви під час благословення, повинен усвідомлювати, що благословення буде залишатися в перуці не доходячи до того, хто його носить[2]. Ця точка зору буде насаджуватися протягом кількох століть.

У ранньому середньовіччі мити волосся також вважалось гріховним, тому це намагалися робити якомога рідше і в основному використовували сухий метод миття, тобто волосся присипали пудрою і воно знову мало «свіжий» вигляд. Перші шампуні виготовляли з жовтків яєць, додаючи воду. Голову мили приблизно раз на місяць, а то й рідше. Волосся цінували, з нього робили амулети, сплітали ланцюжки і обручки. Зачіски прикрашали діадемами з тканин, вінками, які плели з мальв, волошок, барвінок. Дівчата з бідних сімей, носили металічні обручі та прикрашали їх невеликими бусинками. В моду прийшли вінки з квітів та листя.

Заборонений плід завжди солодкий, тому жіноче волосся в Середні вікі було чи не головною ознакою краси, особливою популярністю користувалися світловолосі дами. Як відомо, фарб для волосся тоді не було, тому жінки примудрялися для освітлення вживати шафран, лушпиння цибулі, несвіжу овечу сечу або ж проводили на сонці стільки часу, що волосся просто вигоряло. Церква такий неприродний колір волосся вважала знаком спокуси та непристойності. Проте, молоді дівчата та жінки продовжували фарбувати волосся настоями трав, попри заборону церкви.

Отже, у своєму дослідженні ми намагались окреслити і пояснити причини появи і формування модних тенденцій у чоловічих та жіночих зачісках періоду раннього середньовіччя і довести, що незважаючи на перешкоди моді не можна було зупинити, вона була відображенням багатьох факторів політичного, релігійного, культурного життя населення, наслідком постійного сполучення між народами і уявленнями тогочасних канонів краси та стилю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Констебл Д. Бороды в истории. Символы, моды восприятие / Д. Констебл. – М., 1994. URL: <https://theatricallibrary.wordpress.com/tag/констебл-д-бороды-в-истории-символы-м/>
2. Плаксина З.Б. История костюма, стили и направления / З.Б. Плаксина, Л.А. Михайловская, В.П. Попов. – Учебное пособие. – 2-е изд. – М.: Академия, 2004. URL: <http://quantum-soft.net/main/book/149363-plaksina-eb-mihaylovskaya-la-popov-vp-istoriya-kostyuma-stili-i-napravleniya.html>

3. Турский Г. История франков / Historia Francorum / Г. Турский. – М.: Наука, 1987. URL: <http://www.libros.am/book/read/id/301978/slug/istoriya-frankov>

ВБРАННЯ ТА ПРИКРАСИ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТЯНКИ XVI-XVII СТ.

Терендій Т.В.

Мода минулих часів завжди буде викликати інтерес. Люди минулого виглядали по-іншому, по-іншому рухалися, висловлюючи свою національну ідентичність і соціальний статус. Винятком не були польські шляхтянки. Як представниці привілейованого стану вони найпершими сприймали модні європейські віяння, особливо на них вплинуло бароко, що було періодом дуже вишуканого, десь чудернацького, вбрання та прикрас. Жінки намагалися бути неперевершеними та вічно молодими, для чого не шкодували грошей на одяг, що виготовлявся з коштовних іноземних тканин. Польща знаходилася під впливом моди Німеччини, Франції, Іспанії, Угорщини та передала ці тенденції Україні, Туреччині та всьому східному світу. Таким чином формуються особливості традиційного польського вбрання, які зберіглися з невеликими змінами до нашого часу.

Мета роботи – розглянути особливості вбрання польської жінки-шляхтянки в XVI-XVII ст.

Тема жіночого шляхетного вбрання займає вагоме місце в історіографії. Спеціальні праці з цієї теми належать М. Барткевич [4] та М.Н.Мерцаловій [1]. В.А. Мацейовський [5] подає ґрунтовний аналіз повсякденного життя та побуту польських станів XVI-XVII ст., де докладно описуються особливості та зміни зовнішнього вигляду та вбрання шляхтянки. Джерельна база являє собою наочні образи, портрети, мініатюри та статуї польських шляхтянок, представлені в працях С. Гжибовського [2], Я.Матейко [3], М. Рожека [6] та А. Сачені-Грабовської [7].

В умовах постійних воєн і наростаючої внутрішньої анархії зростав престиж сім'ї, родинні зв'язки і роль жінки як берегині домашнього вогнища. Польки користувалися великою свободою, рівноправністю (за мірками того часу) та повагою. Їх одягу мало торкнулися східні запозичення, а національна своєрідність виразилася в деяких деталях і особливостях крою, що передавалися з покоління в покоління протягом декількох століть. Якщо багаті шляхтичі воліли до типової польської моди в стилі сарматизм, то їх дружини скоріше почали копіювати західні стилі. Магдалена Барткевич вважає що «уникаючи копіювання чоловічої моди, шляхтянки висловлювали протест проти поширеного та сприйнятого чоловіками поганого впливу сарматської культури» [2, с.19].

Заможні шляхтянки, що належали до королівського двору, носили коштовний одяг з різноманітних дуже цінних тканин: золотої парчі, сатину (атласу) та оксамиту, імпортовані з Персії і Туреччини, з 40-х років XVI ст. їх почали виробляти місцеві мануфактури. Плаття дружин і дочок шляхтичів у другій половині XVI і першій половині XVII ст. шилися за іспано-німецьким та італійським зразкам. З сер. XVII ст. при польському дворі починає затверджуватися французька мода. Зразками для шляхтянок слугували сукні королеви Марії Людовики – дружини двох королів Польщі, а потім, в 70-х роках, дружини Яна Собеського – Марії Казиміри (Марисеньки). Польські аристократки перейняли наряди з декольте, шлейфом та стоячі коміри, носили «фонтанж», маски, не хетували навіть і чорними мушками з тафти. Мацейовський зауважував: «На обличчя панянок було накладено стільки мушок, що здавалося, ніби був маскарад» [4, с.98].

Плаття шляхтянок складалося, як правило, з вузького закритого ліфу, що закінчувався мисом, конусоподібної спідниці і короткої пелерини. Особливо модним в XVII ст. було підкреслення жіночого силуету за допомогою фіжм (обруча під нижньою спідницею). Зазвичай широкі верхні та нижні спідниці були підшиті атласом та драпірувалися, слідували західній моді, кольоровими візерунковими кантами, плетеним шнуром, бантами і мереживом зі срібла і золота,

візерунком з шовку з прикрасами та аплікацією, ліф прикрашався темним або чорним оксамитом з вишивкою. Нижні спідниці були виконані з тонкої пряжі – турецького мохеру (козяча шерсть). Також використовувався чамлет (шовк), з якого були зшиті легкий одяг, панталони і нижні спідниці. Нижні спідниці з чемлету часто доповнювалися пелериною з бавовни.

Як і в чоловічому костюмі, в моді були різноманітні пояси – металеві, шкіряні, шовкові. Для створення і декорування високого коміра на-французький лад, шляхтянки використовували оксамит і різні типи мережива. Менш розкішне вбрання було прикрашене у шляхтянок голландським і венеціанським мереживом з золотим оздобленням бісером, що прикрашало перед і рукава ліфу (станіка) і халата, що досягав рук. З кінця 1680-х років, жінки використовували мережива для закріплення високого головного убору, відомого як «фронт», або створювали з мережива маленький капелюх з кінцями, що вільно спадали на плечі.

Найкраще одягалися жінки з магнатських сімей та шляхтянки, що мали іноземні джерела доходу для оплати предметів розкоші. Так на портреті Ядвіги Тарлоу Тупіт Мнішовой ми бачимо комір сукні, зшитий з мережива. На її голові вишитий капелюх з обручем, обтягнутий бахромою з перлів. Над цим накинутий рантух – велике біле вишите покривало, що надівається на голову і драпірується навколо обличчя, шиї, плечей та стану[4, с.96].

В XVI-XVII ст. рантух в якості головного убору в жіночому костюмі стає дуже популярним. Перші рантухи, зроблені з тонкого фламандського льону, спочатку були церковним полотном. Він, як правило, був вишитий червоним та чорним шовком, із золотою і срібною ниткою. Шляхтянки, що належали до королівського двору, починаючи з 1650-х років використовували напівпрозорі рантухи, прикрашені художньою вишивкою та прикрасами. Улюбленим орнаментом стали стилізовані квіти і турецькі мотиви. Цей головний убір підкреслював гідність та скромність шляхтянки, особливо, коли його білий колір поєднувався з темною сукнею, яку побожні польки надягали для походу в костел. На рантух надягався або жорсткий чепчик (ляний очіпок схожий на хустку, прикрашений мереживом, оксамитом, розшитий перлами, золотим галуном та дорогоцінними каміннями), на які надягали хутряні ковпаки, або хутряна шапочка. Найбільш заможні шляхтянки носили оксамитові шапочки з дорогими хутряними відворотами з куниці, бобра, соболя або повністю зроблені з хутра.

Молоді придворні шляхтянки носили дуже високі жорсткі чепчики та прикрашали цю конструкцію сережками. Мода на такий головний убір була дуже популярна в Польщі. Головні убори польських панянок так описував Пьотр Збілітовски: «одна вдягла велику корону, друга приходить в тюрбані, третя з великими маківками, четверта в ковпаку, п'ята в капелюсі». Якуб Хаур в своїй праці «Шляхетна економія» (1683г.) вважав гріховними високі короноподібні капелюхи (фронтажі): «вони були настільки високими, що почали падати».

Якуб Ванцновольский в роботі «Дзеркало сьогоднішньої нової моди. Наряди, пристосовані польськими дамами» (1678 р.), досліджуючи жіночу моду, підкреслював відсутність критичного ставлення в шляхтянок, коли справа стосувалася французької моди: «Загалом, наші жінки настільки захопилися модою, що яким би не був вплив Франції, незалежно від того, наскільки це буде коштовно, поляки будуть платити»[2, с.27].

Жіноче взуття, як правило, імітувало західну моду. Перші згадки про жіночих чоботи на високих підборах відносяться до 1626 р., створені шевцем з Вроцлава для 17-річної жінки. Тапочки (пантуфлі), розшиті шовком, з'явилися близько 1624 р. Не змінили шляхтянки і своєї пристрасті до шуб, які рятували їх в зимові морози. Деякі витрачали на них величезну купу грошей, підбиваючи шуби хутром соболя, куниці, бобра, лисиці[6, с.30].

У багатьох шляхетних жінок зазвичай була велика ювелірна скриня зі старовинними коштовними прикрасами: браслетами, сережками, золотими шийними ланцюгами і ременями з пришитим перлами та каміннями. До ланцюжків зазвичай прикріплялися зображення особи короля або дуже коштовні хрести. Використовувалися підроблені золоті прикраси. Деякі носили наручний «кишеньковий» годинник чи хрести, що звисали з шиї. На початку XVII ст. модним стає мати маленькі хрестоподібні коробки, що звисають з ланцюгів з релігійними повідомленнями або інструкціями всередині. Поступово вони ставали все частіше овальними, а потім різноманітних

форми –фрукти, метелики, зірки, квіти і черепашки. У др. пол.XVIIст. з'являються модні аксесуари: срібні і страусові пера.

На марнославство і показні надмірності в польському одязі не вплинули складні економічні умови в середині XVII ст. Економічне становище шляхти (особливо після польсько-шведської війни) було важким, що було обумовлено зниженням виробництва зернових культур, введенням податкових акцизів і заборон на розкіш. Однак економічна криза в першу чергу зачепила бідніші верстви суспільства, селян і бідних жителів міста, але не зменшила розкішних смаків двору, магнатів, багатих шляхтичів і шляхтянок, і навіть городян. Шляхтичі продовжували одягатися в наймодніші і дорогі стилі, і ніщо не могло їх зупинити [5, с.277].

Отже, з посиленням культурних зносин між західноєвропейськими та слов'янськими країнами в Польщі створюються сприятливі умови для кристалізації національної культурної традиції, безліч впливів протягом XVI-XVII ст. в значній мірі визначили характер польської культури, в тому числі своєрідність вбрання польської шляхтянки. Польки виявилися більш сприйнятливі, ніж чоловіки, до спокус європейської барокової моди, і хоча костюм їх (за винятком головних уборів і деяких деталей) не відрізнявся особливою оригінальністю, вони виявили неабияке вміння органічно сприйняти нові ідеї. Але висока мода, на дотримання якої були потрібні великі кошти, виснажувала державну скарбницю та призводила до морального розкладання шляхетського стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мерцалова М. Н. Костюм разных времен и народов /Мария Николаевна Мерцалова. Т.2. – М.: Академия Моды, 2001. – 432 с.
2. Grzybowski S. Sarmatyzm. Dziejenarodu i państwa polskiego / Stanislaw Grzybowski. – Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1996. – 73 s.
3. Jan Matejko Polish Costume 1200-1795 (Ubiory w Polsce 1200-1795) / JanMatejko. – Kraków, Wydawn. Literackie, 1967. – 259 p. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.kismeta.com/diGrasse/polishcostumematejkoi.htm>.
4. Bartkiewicz Magdalena Polski ubiór do 1864 roku/ Bartkiewicz Magdalena. – Wrocław: Zakład Narodowym. Ossolinskich, 1979. – 146 p.[Електронний ресурс]. – Доступний з: https://www.kismeta.com/diGrasse/polish_costume_polski_ubiorF.htm.
5. Maciejowski W. Polska aż do pierwszej połowy XVII wieku pod względem obyczajów i zwyczajów w czterech częściach opisana. Т.3: Polska i Ruś aż do pierwszej połowy XVII wieku pod względem obyczajów i zwyczajów / Wacław Aleksander Maciejowski. – Petersburg i Warszawa: Księgarnia Eggersa i Sennewalda, 1842. – 383 s.
6. Rożek Michał Blaski i cienie Baroku: Szkice o sztuce polskiej XVII i XVIII wieku / Michał Rożek. – Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1992. – 74 s.
7. Sucheni-Grabowska Anna Spory królów ze szlachtą w złotym wieku. Dzieje narodu i państwa polskiego / AnnaSucheni-Grabowska. – Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1996. – 73 s.

ДЕПАРТАМЕНТ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ І ТОРГІВЛІ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ АВСТРАЛІЇ

Трофименко М.В.

Швидкі темпи глобалізації та інформатизації міжнародного суспільства на сучасному етапі вимагають від національних держав шукати нові методи та шляхи підвищення ефективності своєї зовнішньої політики. На допомогу класичним методам дипломатії приходять нові механізми

створення позитивного іміджу своєї держави в очах світової громадськості та інтенсифікації зовнішніх відносин, серед яких важливе місце посідає публічна дипломатія як зв'язки державних структур однієї країни з громадськістю інших держав в обхід їх офіційних органів.

Сьогодні публічна дипломатія є невід'ємним елементом зовнішньополітичної стратегії держав, які розробляють власні моделі її реалізації. Серед цих моделей особливий науковий інтерес представляє публічна дипломатія Австралії. Ця країна включила публічну дипломатію у порядок денний та все більше приділяє уваги цьому надзвичайно важливому напрямку діяльності сучасної держави [2, с. 278].

Структура та механізми реалізації публічної дипломатії Австралії можуть слугувати прикладом і для нашої країни, яка для більш глибокої інтеграції в світове конкурентне середовище має вирішити проблему покращення поточного іміджу в очах світової аудиторії.

Австралійський Союз – шоста держава за площею в світі з населенням у 24 млн. 400 тис. осіб, яка входить у двадцятку найбільш розвинених держав світу, займаючи 13 позицію за розмірами економіки та 6 за розмірами ВВП на душу населення. Австралія обіймає 12 місце в світі за обсягами військових витрат. Визначальним чинником, що впливає на формування зовнішньої політики цієї країни є її геополітичне положення, адже країна займає окремий континент та має спільні морські кордони із острівними державами – Індонезією, Новою Зеландією, Східним Тимором, Папуа – Новою Гвінеєю, Вануату, Новою Каледонією, Соломоновими Островами.

Традиційна дипломатія полегшує цілеспрямовану міжурядову комунікацію шляхом переговорів, представництва, підготовки дипломатичних донесень, доповідей та звітності. На додаток до проектування образів своїх урядів за кордоном (функція представництва), дипломати досліджують для своїх урядів думки з-за кордону, які мають безпосереднє відношення до національних інтересів (дипломатичні донесення, доповіді та звітність). Подібні думки можуть бути про події, що відбуваються за кордоном, або це можуть бути думки з-за кордону щодо подій у країні, яку представляє дипломат.

Міністерства закордонних справ та міжурядові конференції продовжують здійснювати великий вплив на реалізацію дипломатичних цілей, взаємодія з іншими міжвідомчими системами через МЗС, посольства, відділи торгівлі продовжує відігравати важливу роль у здійсненні дипломатії. Проте, у той час коли типи акторів та об'єктів дипломатії було значно розширено задля включення додаткових урядових та територіальних форм, кібернетична функція дипломатії зберігалася та визначалася як взаємодія системи органів управління національної держави із зовнішніми суб'єктами і міжнародним середовищем [7, с. 314].

Сьогодні ми можемо спостерігати зміну контексту дипломатії. Надзвичайно зростає вплив ЗМІ на громадську думку в областях, що викликають суспільний інтерес, включаючи зовнішню політику. Нові медіа-технології також дозволяють іншим державам, корпораціям, неурядовим організаціям, неофіційним організаціям та окремим особам публікувати новини і думки за їх власним бажанням. Уряди мають реагувати на ці нові обставини та вимушені мати справу з цим новим контекстом дипломатії, який реалізується публічно. Публічна дипломатія в цьому розумінні повинна бути не просто терапевтичною відповіддю з боку уряду на негативну реакцію на зовнішню політику з боку іноземної громадськості або відповіддю уряду на негативне зображення його країни за кордоном. В ідеалі вона повинна включати зростання ролі зовнішньої політики як осередку взаєморозуміння в умовах конструктивної прозорості [14, с. 315].

Стратегічна публічна дипломатія повинна інформувати про розвиток зовнішньої політики, а також здійснювати управління іміджем, дипломатичними подіями та заходами. Вона повинна включати пряму та зворотну систему зв'язку (також від громадськості всередині країни) у формулюванні політики, а також для розробки стратегій та управління публічною дипломатією. Сучасним міністерствам закордонних справ надзвичайно потрібні стратегії публічної дипломатії та практики для їх реалізації. Стратегія найкращим чином розробляється багатопрофільними командами, до яких залучаються фахівці в галузі зовнішньої політики, політичної комунікації, стратегічної комунікації, міжнародних зв'язків з громадськістю тощо [7, с. 315]. Практики публічної дипломатії повинні мати більш розвинені навички, пов'язані з новими ЗМІ та

інформаційними технологіями та зв'язками з громадськістю, ніж пов'язані з веденням дипломатичних переговорів.

Ці нові умови змушують країни адаптуватися та реформувати інструменти та інститути дипломатії. Прикладом такого реформування слугує Австралія.

Вперше структура, яка обіймалася питаннями публічної дипломатії, була створена в Австралії ще у квітні 1999 року. Підрозділ «Імідж Австралії» Управління зі зв'язків з громадськістю та консульської роботи (раніше розташований у Відділі Південної і Південно-Східної Азії) об'єднав Інтернет управління (раніше розташоване в парламентському підрозділі із зв'язків з громадськістю), елементи колишніх відділень просування Австралії за кордоном (Overseas Promotions) та Олімпійських ігор. Підрозділ був відповідальний за загальне керівництво публічною дипломатією, зосереджуючи увагу на закордонних операціях, але також й на інформаційно-пропагандистських кампаніях з торгівлі, контролю над озброєнням, боротьбі з тероризмом, охорони навколишнього середовища та прав людини, як у межах країни, так й за її кордонами. Він співпрацював з іншими федеральними, державними і муніципальними установами, а також неурядовими організаціями у сприянні просуванню публічної дипломатії Австралії. З того часу до реалізації публічної дипломатії було долучено низку інших урядових та неурядових структур держави.

Ключову роль у реалізації публічної дипломатії країни грають наступні державні установи та агенції федерального рівня:

- Департамент закордонних справ і торгівлі (Department of Foreign Affairs and Trade);
- Австралійська радіомовна корпорація (Australian Broadcasting Corporation);
- Австралійське агентство з міжнародного розвитку (Australian Agency for International Development);
- Австралійська рада мистецтв (Australia Council of the Arts);
- Австралійська кінематографічна комісія (Australia Film Commission);
- Австралійська комісія з питань спорту (Australian Sports Commission);
- Департамент сільського господарства, рибальства та лісового господарства (Department of Agriculture, Fisheries, Forestry), після 2015 року – Департамент сільського господарства та водних ресурсів;
- Департамент освіти, науки і навчання (Department of Education, Science and Training);
- Департамент оборони (Department of Defence);
- Австралійська інвестиційна організація (Invest Australia).

Провідне місце серед цих структур займає Департамент закордонних справ і торгівлі (ДЗСТ), який вбачає себе органом, що несе «основну відповідальність за виконання програм публічної та культурної дипломатії Австралії для просування політичних цілей у галузі зовнішньої політики та торгівлі» [7, с. 317]. ДЗСТ наголошує на тому, що публічна дипломатія стала одним з основних напрямів діяльності організації. Так, згідно бюджету ДЗСТ витрати Австралії на публічну дипломатію у 2014-2015 фінансовому році склали 15,182 тис. австралійських доларів. Згідно цьому документу витрати на публічну дипломатію у 2015-2016 фінансовому році скоротилися до 5,044 тис. австралійських доларів і у 2016-2017 та 2017-2018 – до 4,594 тис. доларів [10]. Тенденція до скорочення витрат обумовлена загальною політикою австралійського уряду щодо скорочення витрат. Варто зазначити, що до публічної дипломатії можуть також бути віднесені й інші бюджетні програми, наприклад «Програма по просуванню туристичних інтересів Австралії», «Програми допомоги задля розвитку» тощо. Якщо враховувати згадані програми у загальну цифру, яку витрачає уряд Австралії на публічну дипломатію, вона буде складати сотні мільйонів австралійських доларів.

Згідно згаданого бюджетного плану основною метою програми публічної дипломатії є формування позитивного та сучасного образу Австралії та просування ясного розуміння урядової політики, його цілей та більш активної інтеграції у Індійсько-Тихоокеанський регіон [10].

Очікувані результати від реалізації публічної дипломатії – просування зв'язків між людьми, сучасного та позитивного іміджу Австралії як напряму для бізнесу, інвестицій, туризму, навчання та підтримка завдань урядової міжнародної політики. Також серед результатів у згаданому документі значиться просування австралійських національних інтересів через нові підходи, які приваблюють зарубіжні аудиторії образом сучасної Австралії та полегшують створення мереж, співпраці та зв'язків між людьми та інституціями задля побудови розуміння та довіри.

ДЗСТ здійснює свою публічну дипломатію у рамках реалізації Стратегії публічної дипломатії на 2014-2016 роки [5]. У цьому документі зазначається, що у більш складному та інформаційно насиченому сучасному глобальному міжнародному середовищі існує більше акторів, які прагнуть впливати на зовнішню політику, торгівлю і розвиток політики і її результати. Як наслідок, здатність впливати на громадську думку і формувати сприйняття за допомогою публічної дипломатії стало важливим компонентом зовнішньої політики Австралії і буде залишатися одним з ключових поточних напрямків роботи ДЗСТ [5].

Місія публічної дипломатії визначається як посилення впливу Австралії, репутації і відносин на міжнародному рівні шляхом сприяння чіткому, творчому і впевненому баченню міжнародної політики Австралії, яка відображає австралійські національні інтереси і покращує внутрішнє розуміння ролі ДЗСТ. В рамках виконання цілей стратегії передбачено, що ДЗСТ буде просувати цільові ініціативи публічної дипломатії, які сприяють популяризації Австралії у економічній, творчій, культурній, спортивній, інноваційній, науковій, освітній галузях, та просувають Австралію в якості місця для інновацій, бізнесу, інвестицій, туризму і навчання, а також підкреслюють особливу роль Австралії в Індійсько-Тихоокеанському регіоні. Цілі стратегії публічної дипломатії полягають в наступному:

- просування конкурентоспроможного інвестиційного середовища Австралії, відкритої і гнучкої економіки, передбачуваної нормативно-правової бази та прихильності до лібералізації торгівлі, інвестиційних можливостей у туристичній сфері, позиціонування Австралії як країни з сильною сферою освіти і професійної підготовки, а також провідної країни, яка має великий досвід в сфері інновацій, науки і техніки;
- формування розуміння ролі Австралії у світі, її стратегічне місце у Індійсько-Тихоокеанському регіоні, в тому числі її прагнення до більш глибокої інтеграції, сталого розвитку та гендерної рівності;
- посилення впливу Австралії на формування міжнародної політики і архітектури міжнародної та регіональної безпеки шляхом просування національних інтересів, в основі яких лежать процвітання і безпека в регіоні;
- просування Австралії як сучасної, творчої, успішної, різноманітної і толерантної країни; привабливого місця для навчання, роботи, відвідання, життя і інвестування [5].

В Стратегії також містяться 5 ключових завдань для публічної дипломатії Австралії:

1. Просування економічної унікальності Австралії і підтримання цілей економічної дипломатії.
2. Закріплення політики глибокої взаємодії Австралії з країнами Індійсько-Тихоокеанського регіону.
3. Просування австралійського бачення порядку денного міжнародної політики.
4. Просування Австралії як лідера розвитку.
5. Затвердження Австралії в якості відкритої, інноваційної, демократичної і різноманітної нації.

У розділі «Публічна дипломатія і комунікації» річного звіту ДЗСТ за 2015 – 2016 рр. проаналізовані заходи, які реалізовувались департаментом. В цілому зазначається, що діяльність ДЗСТ розширила вплив Австралії, зміцнила репутацію і відносини країни за кордоном і допомогла уряду виконати його політичні пріоритети зовнішньої торгівлі і розвитку. Активна взаємодія із засобами масової інформації сприяла більш поінформованому висвітленню політики і програм

Австралії і більш точній інформації про роль Департаменту у реагуванні на консульські і гуманітарні кризи [13].

У звіті зазначається, що було оброблено 3,293 медіа запитів від австралійських і міжнародних засобів масової інформації та підготовлено 460 медіа-релізів і публічних заяв для міністрів і відомств. Австралійські місії також відповіли на кілька тисяч іноземних медіа запитів. Департамент організував п'ять міжнародних візитів ЗМІ в Австралію, в рамках яких країну відвідали 45 журналістів з 23 країн світу. Візити сприяли налагодженню економічних та культурних зв'язків з країнами Африки і Латинської Америки, інвестиційним можливостям в північній Австралії, розвитку політики і програм, які підтримують розширення прав і можливостей жінок, а також науково-дослідної інфраструктури в Австралії тощо.

ДЗСТ було забезпечено високу якість зв'язку для громадськості через веб-сайти і цифрові медіа-канали. Департаментом було перероблено майже 100 зарубіжних веб-сайтів і запущено шість нових, а також збільшено присутність у соціальних ЗМІ на 25 відсотків.

Департаментом було надано 2,031 нових стипендій, 87% з яких в Індійсько-Тихоокеанському регіоні, в результаті чого загальне число студентів, яким було надано допомогу в рамках програми протягом року, було збільшено до більш ніж 7000.

Департаментом було розроблено Стратегію глобального залучення випускників австралійських університетів (Australia Global Alumni Engagement), яка зобов'язує уряд Австралії провести спільно з вищими навчальними закладами роботу, що має за мету сформувати глобальне співтовариство випускників, яке буде продовжувати підтримувати зв'язки з Австралією.

Фонди, інститути, ради Департаменту просували австралійську зовнішню політику, в тому числі через 244 гранти, які сприяють поглибленню економічних, культурних, наукових, спортивних та освітніх зв'язків на міжнародному рівні. Програма прямої допомоги ДЗСТ фінансує 880 проектів в 120 країнах світу [2, с. 283].

Департамент сприяв підвищенню обізнаності про австралійське суспільство та цінності в рамках програм культурної дипломатії, включаючи програми міжнародних культурних візитів, програми для аборигенів і жителів островів протоки Торреса тощо.

Кількість ефективних ініціатив у галузі публічної дипломатії реалізовані департаментом збільшується в рамках реалізації довгострокової стратегії публічної дипломатії. Цей факт обумовлює чіткі рамки для департаменту, представництв за кордоном, а також фондів, рад та інститутів, а також забезпечує стратегічне узгодження між програмами публічної дипломатії та політичними результатами. Якість програм і попит на фінансування через департамент постійно зростають, відображаючи визнання цінностей публічної дипломатії як інструменту для просування політичних пріоритетів Австралії.

Для здійснення своїх цілей ДЗСТ також пропонує навчання публічній дипломатії в Австралії та у закордонних центрах. У 2015-2016 роках департамент продовжував реалізовувати такий напрям роботи, як професіоналізація можливостей публічної дипломатії шляхом проведення семи регіональних навчальних заходів, що охопили 70 відсотків всіх посадовців ДЗСТ, а також був запущений випуск довідника публічної дипломатії. Департамент також відповів на зміни навколишнього медіа середовища шляхом зміцнення цифрових можливостей і розширення використання соціальних медіа задля поліпшення комунікації та залучення громадськості.

У 2016-2017 роках Департамент основним завданням поставив покращення якості послуг і зосередження на результатах, які допомагають привернути увагу громадськості і підвищити міжнародну репутацію Австралії. Також в планах Департаменту оновити стратегію публічної дипломатії на наступні три роки, в тому числі для включення наукової дипломатії і акценту на творчій індустрії. Департамент також здійснюватиме покращення цифрових стратегій, планує запровадити додаткові канали соціальних медіа, а також розвивати програму глобального залучення випускників австралійських університетів [2, с. 283].

Зважаючи на все вищевикладене можна зробити наступні висновки.

По-перше, австралійська публічна дипломатія є досить ефективною, має свою структуру та розгалужену мережу організацій, що займаються її реалізацією, провідну роль серед яких грає

Департамент закордонних справ і торгівлі Австралії, що виконує функції австралійського міністерства закордонних справ.

По-друге, через політику економії австралійського уряду кошти передбачені на реалізацію політики публічної дипломатії зменшуються, однак Департамент закордонних справ і торгівлі розподіляє фінансування таким чином, щоб ефективність публічної дипломатії залишалася високою.

По-третє, Департамент закордонних справ і торгівлі підтримує діяльність свого веб-сайту, на якому докладно висвітлюються заходи публічної дипломатії, звіти, фінансова документація, стратегії, електронні видання з моніторингу ефективності публічної дипломатії тощо, що сприяє прозорості цієї діяльності та забезпечує громадський контроль.

ЛІТЕРАТУРА

1. Трофименко М. В. Дипломатична та консульська служба : підручник для студентів ВНЗ / М. В. Трофименко, К. В. Балабанов. — Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2013. — 432 с.
2. Трофименко М.В. Публічна дипломатія Австралії / М.В. Трофименко // Вісник МДУ. Серія Історія. Політологія. — 2016. — Випуск 17. — С. 278—289.
3. AustraliaBroadcastingCorporation (ABC). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.abc.net.au>.
4. Australia Council for the Arts (ACA). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.australiacouncil.gov.au>.
5. Australian PublicDiplomacyStrategy 2014–16. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dfat.gov.au/people-to-people/public-diplomacy/Pages/public-diplomacy-strategy.aspx>.
6. AustralianSportsCommission. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ausport.gov.au>.
7. Chitty N. Australian Public Diplomacy / Naren Chitty // Routledge Handbook of Public Diplomacy. — New York: Routledge, 2009. — P. 314—322.
8. Department of Agriculture and Water Resources.— [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.agriculture.gov.au>.
9. Department of Foreign Affairs and Trade (DFAT) Annual Report 2015-2016.— [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dfat.gov.au/about-us/publications/corporate/annual-reports/annual-report-2015-2016/index.html>.
10. Department of Foreign Affairs and Trade (DFAT). Entity resources and planned performance. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dfat.gov.au/about-us/corporate/portfolio-budget-statements/Documents/2015-16-foreign-affairs-and-trade-pbs-dfat.pdf>.
11. Department of Foreign Affairs and Trade (DFAT). Entity resources and planned performance// Portfolio Budget Statements 2015-16 Budget Related Paper No. 1.9 Foreign Affairs and Trade Portfolio. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу <http://dfat.gov.au/about-us/corporate/portfolio-budget-statements/Documents/2015-16-foreign-affairs-and-trade-pbs.pdf>.
12. Department of Foreign Affairs and Trade of Australia. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dfat.gov.au/pages/default.aspx>.
13. Public Diplomacy and Communication // Department of Foreign Affairs and Trade of AustraliaAnnual Report 2015—16. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу :<http://dfat.gov.au/about-us/publications/corporate/annual-reports/annual-report-2015-2016/home/section-2/results/area/public-diplomacy-and-communication/index.html>.
14. Routledge Handbook of Public Diplomacy / [Nancy Snow, Philip M. Taylor, Nicholas J. Cull, Michael Vlahos and others]; edited by Philip M. Taylor. — New York: Routledge, 2009. — 382 p.
15. Senate of Commonwealth of Australia Standing Committee on Foreign Affairs, Defence and Trade «Australia's public diplomacy: building our image». — Senate Printing Unit, Parliament House, Canberra. —244 p.

ЄВРОПЕЙСЬКА ДИПЛОМАТІЯ, ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА І КУЛЬТУРА ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ Й РАНЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ: ОСОБИСТІСНИЙ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКО-ІТАЛІЙСЬКОГО МІЖДЕРЖАВНОГО ДІАЛОГУ

Ціватий В.Г.

Культура, політика й дипломатія доби Відродження постає закономірним інституційним продовженням політико-дипломатичних ідей попередніх епох, зокрема, античної. У той же час, вона є цілком самостійним, інституційно оформленим, оригінальним політико-дипломатичним явищем, що відображає цілісний, політико-системний і евристично-осмислювальний підхід до оточуючого світу й особистості в ньому. В епоху Відродження інституціонувалася нова світоглядна парадигма. Політика, дипломатія і культура Ренесансу звернула увагу людини на земний світ і його принади, відкриваючи очі на його красу та формуючи потребу активної взаємодії в пізнанні таємниць, а також в творчому переформуванні й увічненні його образу політико-дипломатичними засобами. Інтерес до пізнання земних речей, відкидання безперечного авторитету церкви, зростання світських елементів у культурі дослідники називають характерною прикметою Відродження і в подальшому – модерної й постмодерної доби та сьогодення.

Данте Аліґ'єрі (іт. *Dante Alighieri*; 13 липня 1265, Флоренція — 13/14 вересня 1321, Равенна) – видатний італійський політичний діяч, письменник, літературознавець, поет, богослов, мислитель і дипломат, світоглядний титан доби Відродження. Його найбільш відомим світовим шедевром є поема «Божественна комедія» (іт. *la Divina Commedia*). «Божественна комедія» – це філософсько-художній синтез середньовічної культури [6]. Відомостей про життя Данте Аліґ'єрі, цієї непересічної особистості, збереглося вкрай мало, основним їх джерелом є написана ним самим же художня автобіографія, в якій описаний лише певний період. У 1295 році Данте Аліґ'єрі почав займатися політикою і дипломатією, належачи до антипапистської партії. Після вступу в силу регламенту 1295 року, який дозволяв людям із середніх верств займати політичні посади, якщо вони зареєстровані в якомусь мистецтві, Данте увійшов у гільдію цілителів і фармацевтів. У наступні роки його ім'я часто згадується в реєстраційних документах. У 1294 році у Флоренції помер Брунетто Латіні (1220-1294), нотаріус, який завідував кореспонденцією Флорентійської республіки, дипломат, вчений і поет. І у зв'язку з цією сумною подією в джерелах збереглася інформація, згідно з якою одним з найкращих його учнів, якому він передав навички дипломатичної майстерності, переговорного процесу й був саме Данте Аліґ'єрі. Саме його Данте називав своїм вчителем. У серпні 1320 році, майже відразу як були написані останні рядки «Комедії»: «Кохання, що рухає сонце і світила...», Данте за дорученням Гвідо да Полента з дипломатичною місією відправляється до Венеції. Щоправда, по дорозі трапляється прикра річ – він захворів малярією... [1; 10].

Достеменно хід політичної та дипломатичної кар'єри та інституційні етапи її становлення Данте як дипломата не відомий, оскільки (цілком зрозуміло) багато історичних документів було втрачено, але завдяки іншим джерелам було відтворено велику частину його політико-дипломатичної біографії., досить цікавої та колоритної. Данте був у Раді народу з листопада 1295 року до квітня 1296 року, у групі «Мудреців» у грудні 1296 року, з травня по вересень Данте входив до Ради Ста. У разі потреби його посилали й з дипломатичною місією [3, с. 10-30; 4].

Процес утворення інститутів дипломатії – інституціоналізація – передбачає заміну спонтанного та експериментального характеру поведінки у сфері міждержавних відносин на поведінку регульовану, очікувану, передбачувану і прогнозовану. Прийоми і методи дипломатії раннього Нового часу – це досить складний дипломатичний інструментарій, який націлений на виконання зовнішньополітичних завдань держави. Дипломатичний інструментарій – це сукупність засобів і способів, що застосовуються для досягнення або здійснення поставлених цілей. Труднощі дипломатичної практики пов'язані з цілим рядом факторів і умов, які можуть або сприяти, або

перешкоджати виконанню поставлених перед дипломатією завдань або пріоритетів переговорного процесу.

Дипломати доби Відродження й раннього Нового часу проводили прелімінарні переговори, готували проекти майбутніх угод, осягали посольський церемоніал і дипломатичний протокол, систему дипломатичних стереотипів. Уже в кінці XV – початку XVI століть у Західній Європі почався швидкий перехід до сучасної системи організації посольської служби – постійним дипломатичним представництвом. Було закладено основи інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії кожної окремої держави та європейської зовнішньої політики в цілому. Теоретики та практики дипломатії раннього Нового часу, в своїй більшості, були впевнені в тому, що політика і дипломатія – це мистецтво, яке не залежить від моралі і релігії, коли йдеться про кошти, а не про мету. Дипломат і політик зобов'язаний усвідомлено або неусвідомлено утримувати функціонально-владну універсальність в цілісності допомогою професійної компетентності, завдяки мудрості, вмінню вести переговори і робити виважені висновки з історичних порівнянь.

У 1300 році Данте став членом ради шести пріорів, але папська партія виселила його з Флоренції, конфіскувавши усі маєтності. У 1301 році Данте присудили до спалення, а будинок його зруйнували. Рятуючись від жорсткого вироку йому довелося назавжди покинути рідне місто. 1302 року флорентійська влада постановила, що Данте загрожуватиме страта, якщо він зробить спробу з'явитися у місті, не виплативши призначеного штрафу в розмірі п'яти тисяч флоринів.

Цікаво, що в червні 2008 року через майже 690 років після смерті великого Данте влада Флоренції скасувала своє рішення про його вигнання з рідного міста. За це проголосували 19 членів Флорентійської міськради, а п'ятеро висловилися проти. Мер міста Леонардо Доменічі повідомив, що ануляцію вердикту щодо Данте буде проведено під час урочистої церемонії. На ній великий флорентієць буде удостоєний найвищої нагороди міста. Критики рішення влади Флоренції називають ідею реабілітації Данте дешевим трюком, який має на меті виключно привабити до міста побільше туристів, й відмічають, що якби літератору дозволили повернутися до рідного міста, то він, можливо, ніколи б не написав свої найкращі твори [5; 11].

Ця своєрідна двоїстість знаходить свій відбиток і в художній манері Поета. Данте назвав свою поему «комедія» за усталеними середньовічними канонами: так називали тоді твори, які починалися сумно, а закінчувалися щасливо. Епітетом «божественна», тобто «прекрасна», поему наділив перший біограф Данте, автор славетного «Декамерона» Дж. Боккачо [3, с. 10-30]. Але, вже починаючи з далекого 1302 року та за вище згаданих чинників, Данте Аліг'єрі майже 19 років вів мандрівне життя, і на цей період припав пік його літературної творчості. Помер Данте в Равенні в ніч з 13 на 14 вересня 1321 року. Його могила в наш час є місцем паломництва мільйонів відвідувачів.

Таке місце з'явилося і в Києві, у парку «Володимирська гірка» (поблизу Українського дому), де в грудні 2015 року було встановлено і урочисто відкрито пам'ятник всесвітньо відомому поету, письменникові, політикові й дипломату – Данте Аліг'єрі. У церемонії відкриття пам'ятника італійському поетові й дипломату Данте Аліг'єрі взяли участь: Надзвичайний і Повноважний посол Італійської Республіки Фабріціо Романо та Київський міський голова Віталій Кличко, представники громадськості, студенти і викладачі Дипломатичної академії України при МЗС України. Величність, значення і символ італійсько-української європейської єдності в особі Данте Аліг'єрі також відзначив і розпочавши свою каденцію у 2016 році Надзвичайний і Повноважний Посол Італійської Республіки в Україні Давіде Ла Чечіліа під час зустрічі зі студентами провідних вищих навчальних закладів України, зокрема – Дипломатичної академії України при МЗС України.

Скульптуру Данте Аліг'єрі відкрили на честь 750-річчя від дня народження всесвітньо відомого поета, дипломата та італійського діяча. Пам'ятник виготовлений з білого мармуру, автор проекту – скульптор Лучано Массарі (Італія). Архітектор – Леонід Малий (Україна). Крім того, українські вчені Андрушівської астрономічної обсерваторії присвоїли відкритій ними малій планеті офіційну назву "Società Dante" («Товариство Данте») на честь Товариства Данте Аліг'єрі. Відповідне свідоцтво вчені вручили послу Італії на церемонії відкриття пам'ятника поетові».

Тарас Шевченко і Данте Аліґ'єрі – постаті, сумірні за значенням для двох національних культур, української та італійської. Можна навіть сказати – це політико-дипломатичний та літературний перегук крізь віки. Томас Карлайль сказав колись, що Данте Аліґ'єрі зробив Італію, якої не було на карті, як політичної одності, але яка постала в поезії Данте. Так само в певному сенсі Україну зробив чи відродив Тарас Шевченко. І Шевченко не той у кожусі і шапці, як люблять його зображати на пам'ятниках, чи врешті на нашій стогривневій банкноті, а Тарас Шевченко, який блискуче знав європейську літературу. Який подорожуючи зі свого заслання до Петербурга читав польською Лібельта. Який урешті-решт змушував героя свого Варнака читати Божественну комедію в оригіналі на пам'ять. Не знати звідки познайомився з творами Данте сам Шевченко. Скоріш за все, з російського перекладу Кологривової. Хоча, можливо, читав ще якісь польські переклади. Але те, що Данте не був для нього певним побіжним знайомством, певною постаттю лишень для називання, свідчить, що він раз-по-раз повертається до нього в листах, проводячи паралель з власною долею – і в щоденникові, надзвичайно інтимному документі, і врешті у віршах. Причому не лишень на рівні згадування імені, а й на рівні згадування окремих дантових рядків навіть без означення їхнього автора. Численні згадки про Данте та прямі й непрямі посилання на нього у Шевченка не випадкові: весь час Тарас Шевченко, свідомо чи підсвідомо, але проводить паралель між долею Данте і своєю, і головне, паралель між розрубаною на шматки Італією часів Данте і сучасною Шевченкові Україною. Подвиг Данте полягав у тому, що він відірвався від книжної латини, хоч писав він і нею свої трактати, а змусив звучати оту живу народну, ще магматично не усталену мову, але в усіх її регістрах. Такий подвиг вчинив і Тарас Шевченко.

Данте, загалом, повернувся в європейську літературу за доби Романтизму. У XVIII столітті про нього згадували, але він не був актуальним. Він стає насамперед поетом тих націй, які боролися за своє визволення. В Італії насамперед, бо ж до часів Гарібальді Італія була так само розрубана. У Польщі до постаті Данте зверталися польські великі поети-вигнанці Міцкевич і Словацький. І, на рещті, в Україні, де ситуація була гірша, як в Італії, ще гірша, як в Польщі. Бо Україна була позбавлена не лишень своєї державності, вона була позбавлена права називатися самою собою. Думаю, що не випадково з'являється у добу Романтизму у Європі оця велична постать Данте і не випадково італійські націєтворці XIX ст. беруть у союзники саме його. Бо ж коли Данте жив? Він жив у часи бурхливих ранньонаціональних процесів в Європі, точніше, у передових її частинах. Це було інше розуміння нації, ніж у XIX чи XX століттях, але це були уже якісь початки розуміння нації, якісь початки націєтворення. Якщо брати українську історію, то, очевидно, якимось умовним відповідником до часів Данте в Італії, швидше тут будуть, не Шевченкові часи, а часи Хмельницького чи трагічні часи Івана Мазепи.

Данте Аліґ'єрі став духовним і поетичним наставником і для Івана Франка... Останнє десятиріччя земного життя українського генія – Івана Франка – було чи не найважчим. Важка хвороба, внаслідок якої починаючи з квітня 1908 року і аж по смерті у травні 1916-го Франко, міг, і то з великими зусиллями, писати тільки лівою рукою друкованими літерами. Нездоланність, сила волі, динамізм – фантастичні! І, звичайно, він шукав, хай і в далечі віків, рідну душу, чия мужність, стійкість у нещасті, благородство постійно додавали б сил, живили б горде прагнення – вистояти. Думка Франка щоразу зверталась до геніального Данте, великого вигнанця, проклятого і засудженого на смерть рідною Флоренцією, того Данте, який у найважчу мить життя не схилився перед горем, а, «створивши партію з самого себе», приступив до написання «Божественної Комедії»... [2; 7, с. 333-339].

Інтерес до незрівнянного італійського поета виник у Івана Яковича ще з юності. В Дрогобицькій гімназії Франко знайомився з творами Данте в німецькому та польському перекладах, і тоді ж виникло нестримне бажання: відтворити дантові шедеври рідною мовою! Наприкінці 80-х років XIX ст. Франко пише Драгоманову, що Данте, «цю колосальну святиню середньовікового духу», слід цінувати «головно задля недосяжної простоти і грандіозності його стилю». І додає, що сам має намір взятись за лірику Данте і «Божественну комедію».

В Україні твори Данте відомі з початку XIX сторіччя. Високо цінував поета Тарас Шевченко. До творчості славетного флорентійця звертається і Леся Українка. В 1898 році вона переклала V пісню «Пекла» з «Божественної комедії». Саме відтоді Дантові терцини зазвучали українською мовою. Постійний інтерес до художньої спадщини поета виявляв І. Франко. У 80-х роках виник задум здійснити переклад «Божественної комедії», яку Іван Франко високо цінував «головне задля недосяжної простоти і грандіозності її стилю». Згадку про це ми знаходимо в листі до М. Драгоманова. Дослідник українських поетичних перекладів Данте, Максим Стріха назвав увагу до творчості геніального італійця ознакою європейськості української культури. За його словами, вперше, написане українцем ім'я Данте, належить Пилипу Орлику, далі – Феофану Прокоповичу. Відгуком Данте в українській літературі стали «Енеїда» Котляревського, твори Шевченка, а в XX столітті – поезії Ліни Костенко, Василя Стуса, Оксани Пахльовської. Так само, як і зразки українського живопису.

У Національному музеї Тараса Шевченка відбулась презентація нової книги відомої української художниці і вченого Ольги Петрової «Божественна комедія» Данте Аліг'єрі: мистецький коментар 14-20 століть». Книга вийшла українською й англійською мовами. Книжка О.Петрової «Комедія» Данте Аліг'єрі. Мистецький коментар XIV-XX століть» відповідає найвищим вимогам: тримати в руках, гортати сторінки — справжня насолода. І ця матеріальна форма не просто відповідає змісту, — вона ним породжена і як така повинна співвідноситись із величчю, справді позачасовою постаттю Данте [8; 9, с. 136-141].

Таким чиним, сучасному читачеві, можливо, іноді важко зрозуміти деякі своєрідні судження і погляди Данте Аліг'єрі, поета, дипломата й політика, адже жив він на межі двох епох — Середньовіччя та раннього Модерного часу. Недарма його називають «останнім поетом середньовіччя і першим поетом Нового часу». Його фундаментальну поетичну працю — «Божественну комедію», не без підстав вважають енциклопедією середньовічного світогляду. Але в цьому світогляді поруч із застарілими уявленнями були й прогресивні риси, що відкривали змученому народові перспективи не потойбічного райського життя, а земного, радісного та справедливого. У літературі, політиці й дипломатії Данте Аліг'єрі залишив яскравий слід. Він один із тих, хто стояв у витоків італійської дипломатії, італійської політико-дипломатичної системи, її традицій, він формував класичну модель італійської дипломатії та сприяв її інституційному розвитку, сприяв розвитку інституціональних основ українсько-італійського міждержавного співробітництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексєєнко Олена. «Божественна комедія» Данте / Олена Алексєєнко // Данте А. Божественна комедія. — Харків: Фоліо, 2001. — С. 3-20.
2. Ауэрбах Эрих. Данте — поэт земного мира / Эрих Ауэрбах: пер. с нем. — М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2016. — 208с.
3. Боккаччо Джованни. Жизнь Данте / Пер. с итал. Э. Линецкой / Джованни Бокаччо // Мир Данте: В 3 т. — М.: Терра, 2002. — Т. 3. — С. 10-30.
4. Голенищев-Кутузов И.Н. Творчество Данте и мировая культура / И.Н. Голенищев-Кутузов. — М.: Наука, 1971. — 552с.
5. Данте А. Монархия / Пер. с итал. В.П. Зубова. — М.: Канон-пресс-Ц-Кучково поле, 1999. — 236с.
6. Данте. Божественна комедія / Переклад Є. Дроб'язка. — Харків: Фоліо, 2001. — 608с.
7. Дживелегов А.К. Данте Алигиери. Жизнь и творчество. — М.: ОГИЗ, 1946. — 412с.
8. Ржевська В.С. Міжнародно-правові ідеї Данте Аліг'єрі щодо підтримки миру / В.С. Ржевська // Правова система України й міжнародне право, порівняльне правознавство // Часопис Київського університету права. — 2013. — № 1. — С. 316-320.
9. Ціватий В.Г. Інституції та дилеми європейської дипломатичної практики доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) / В.Г. Ціватий // Науковий вісник Дипломатичної академії

України при МЗС України. – К.: ДАУ при МЗС України, 2016. – Вип. 21. – Частина I. – Серія «Історичні науки». – С. 136-141.

10. Ascoli A.R. Dante and the Making of a Modern Author / A.R. Ascoli. – New York Cambridge University Press, 2008. – 480p.
11. Dante Alighieri. Vita nuova / trans. R.W. Emerson. – Chapel Hill: University of North Carolina, 1960. – 146p.

САНКЦІЇ ЄС ПРОТИ РФ ЯК РЕАКЦІЯ НА ПОДІЇ У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ УКРАЇНІ 2014-2016 рр.

Шатурма В.П.

Дії Російської Федерації по відношенню до України серйозно вплинули на зовнішню політику Євросоюзу щодо Росії і в черговий раз продемонстрували, що за формальною злагожденістю позиції країн-членів ЄС, насправді ховається складне переплетіння інтересів кожної окремої держави, владних та бізнес кіл.

З березня 2014 р. ЄС поступово вводив обмежувальні заходи відносно Російської Федерації у відповідь на незаконну анексію Криму і навмисну дестабілізацію України. ЄС призупинив переговори з Російською Федерацією щодо лібералізації візового режиму для росіян і нової двосторонньої угоди. Окрім того, в даний час продовжується перегляд програм співробітництва ЄС – Росія з метою призупинення реалізації програм двостороннього та регіонального співробітництва ЄС. Проекти, що стосуються виключно прикордонного співробітництва та громадянського суспільства, будуть збережені [9].

У своєму заключному виступі на позачерговому саміті Євросоюзу 6 березня 2014 р. голова ради ЄС Х. ван Ромпей оголосив про рішення членів ЄС вводити санкції відносно Росії поетапно: перший етап – обмеження співробітництва; другий – обмеження на постачання окремих видів технологій; третій – секторальні санкції, направлені проти окремих секторів економіки РФ [14].

Європейський союз рішуче засудив незаконну анексію Росією Криму і не визнає її. За відсутності кроків з боку РФ спрямованих на де-ескалацію, з 17 березня 2014 р. ЄС ввів перші заборони на поїздки та заморозив активи осіб, які відзначилися діяльністю, зорієнтованою проти територіальної цілісності України. До санкційного списку увійшли лідери самопроголошеної Республіки Крим С. Аксьонов, В. Константинов, Р. Теміргалієв, экс-голова ВМС України Д. Березовський. З росіян під санкції потрапили члени Ради Федерації Ю. Жеребцов, С. Цеков, В. Озеров, В. Джабаров та інші.

Крім економічних, ЄС вдався і до інших заходів з метою впливу на РФ. Замість запланованого саміту G8 в Сочі, відбулася зустріч G7 (відповідно без Росії) в Брюсселі 4-5 червня 2014 р. Саміт ЄС – Росія був скасований, і держави-члени ЄС вирішили не проводити регулярні двосторонні саміти. Країни ЄС також підтримали призупинення переговорів щодо вступу Росії до Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) і Міжнародного енергетичного агентства.

Крім цього, ЄС застосував так звані обмежувальні заходи, які стосуються заморожування активів в ЄС для 37 суб'єктів і обмеження можливості в'їзду на територію Євросоюзу для 151 особи за дії, які підривають або ставлять під загрозу територіальну цілісність, суверенітет і незалежність України [10, с. 2].

У липні і вересні 2014 р. ЄС ввів економічні санкції на торгівлю з Росією в конкретних секторах економіки, а саме: заборона державним банкам РФ продавати акції та облігації в Європі, заблоковано експорт обладнання для модернізації енергетичної галузі (зокрема, нафтової сфери). Крім того, накладено заборону на нові контракти з постачання в Росію зброї, а також машин, електроніки та іншого обладнання, яке може бути використане у військових цілях.

У відповідь Росія ввела заборону на імпорт деяких продуктів харчування з ЄС. 6 серпня 2014 р. В. Путін підписав наказ про продуктове ембарго, який забороняє на рік імпорт більшості сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства з країн, які ввели санкції проти Росії, в тому числі і країн ЄС. До списку заборонених продуктів увійшли м'ясо, морепродукти, молоко і молочна продукція, фрукти, овочі, горіхи, ковбаси, сири [5].

У березні 2015 р. лідери ЄС вирішили продовжувати існуючий режим санкцій до повного здійснення Мінських угод, яке намічалось на кінець грудня 2015 р. Оскільки Мінські угоди не були виконані в повному обсязі до 31 грудня 2015 р. Рада ЄС продовжила економічні санкції до 31 липня 2016 р. У липні 2016 року, оцінивши реалізацію Мінських домовленостей, Рада продовжила санкції до 31 січня 2017 р. Впродовж засідання 15 грудня 2016 р. Європейська рада, оцінивши реалізацію Мінських угод, підтримала рішення Ради продовжити санкції протягом наступних 6 місяців, до 31 липня 2017 р. Рада прийняла це рішення 19 грудня 2016 р [8]. 13 березня 2017 р. Рада ЄС продовжила до 15 вересня 2017 р. обмежувальні заходи із заморожування активів і обмеження можливості в'їзду на територію ЄС для осіб, які підривають територіальну цілісність України.

Введення економічних санкцій відбилося як на ЄС, так і на Росії. В той час як ЄС зацікавлений в доступі до російських ресурсів і російського ринку збуту своєї продукції, Росія зацікавлена у експортуванні енергоносіїв до країн Європи, але ще більше – в залученні інвестицій та технологій з ЄС, придбанні ноу-хау необхідних для модернізації країни. Різні цілі не дозволяють просунути співпрацю вперед, але в той же час – через взаємну залежність – спонукають до взаємодії. Саме ця взаємозалежність загострює питання введення двосторонніх санкцій.

В процесі поетапного введення санкцій серед країн Євросоюзу з'явилося багато противників таких дій щодо Росії, адже санкції на їхню думку шкодять національним економікам. Варто звернути увагу, що найбільшу стурбованість проявили держави Центральної та Південно-Східної Європи – «нові» члени ЄС, найбільш залежні від російських енергоносіїв.

Так, 30 серпня 2014 р. прем'єр-міністр Словаччини Р. Фіцо заявив, що нові санкції стосовно Росії є «безглуздими і контрпродуктивними» [2]. 6 вересня 2014 р., перед введенням нових санкцій, він також заявив, що прем'єр-міністр Чехії Б. Сobotка притримується аналогічної позиції [3]. Президент Чехії М. Земан взагалі стверджував в інтерв'ю головному російському телеканалу, що в Україні відбувається «громадянська війна», а санкції проти Росії повинні бути скасовані [17]. Угорський прем'єр-міністр і головний європейський симпатик В. Путіна, В. Орбан заявив, що Європа «вистрілила собі в ногу» шляхом введення економічних санкцій проти Росії [16]. В подальшому, проросійська позиція урядів Чехії та Угорщини призвела до антиурядових протестів в цих країнах, особливо масовими були протести в Угорщині.

Окрім Словаччини, Угорщини та Чехії проти введення санкцій також виступили Кіпр [4], Фінляндія та Італія [1], оскільки бізнес цих країн тісно пов'язаний з Росією. Болгарський прем'єр-міністр Б. Борисов прокоментував питання санкцій наступним чином: «Я не знаю, як санкції впливають на Росію, але на Болгарію вони мають значний вплив» [7]. А прем'єр-міністр Греції А. Ціпрас заявив, що введення санкцій щодо Росії може розпочати нову холодну війну [12].

Німецький бізнес-сектор, в якому близько 30 тисяч робочих місць залежать від торгівлі з Росією, також повідомив, що постраждав внаслідок санкцій [6]. У Франції та Німеччині проти санкцій виступили ряд ділових фігур. Керівники великих німецьких компаній чинять тиск на канцлера А. Меркель, вимагаючи послаблення позиції Німеччини стосовно Кремля і погрожуючи тим, що будуть підтримувати на виборах її суперників – партію євроскептиків «Альтернатива для Німеччини» [13].

Санкції послабили російську економіку, сприяли краху російського рубля і початку фінансової кризи в РФ. Аналіз даних за 2015 р. підтвердив вступ Росії в рецесію, з негативним ВВП -2.2% в першому кварталі 2015 р. в порівнянні з першим кварталом 2014 р. Крім того, в поєднанні зі швидким зниженням цін на нафту в 2014 р., санкції викликали значне зниження вартості рубля і втечу капіталу з Росії. Заборона Росії на імпортизм Заходу призвела до підвищення цін на продукти харчування і подальшу інфляцію [15].

Але, незважаючи на економічні показники, які чітко вказують на те, що санкції завдали шкоди російській економіці, вони не переконали Росію змінити свою позицію щодо України і Криму на сьогоднішній день. Так, В. Іноземцев – директор одного з російських аналітичних дослідницьких центрів, вважає, що санкції не змінили статус-кво: Крим все ще знаходиться під контролем Росії, а дії Росії на сході України є, в основному, відповіддю на внутрішні чинники в Україні, а не реакцією на поведінку Заходу [11].

Таким чином, ЄС довів ефективність своєї спільної зовнішньої політики і попри економічні втрати, попри опір бізнесменів та проросійських політичних сил у країнах-членах, довів, що здатен приймати непопулярні, але справедливі рішення. Разом з тим, Євросоюз розуміє, що російська проблема – довгострокова і складна. Зрозуміло, що санкції не є панацеєю, і не здатні все виправити, але вони повинні бути частиною більшої стратегії. Вони відіграють важливу роль у збереженні авторитету ЄС, оскільки це те, чого Європа гостро потребує, якщо хоче впливати на міжнародні процеси в майбутньому. Звідси необхідність санкцій, незважаючи на їхню обмеженість, і важливість їх підтримки всіма державами.

В той же час, ЄС не стане переходити до конфронтації з РФ, зважаючи на рівень взаємної залежності сторін і необхідності більш-менш стабільних відносин для внутрішнього розвитку кожної з них.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крім Фінляндії, введення нових санкцій проти РФ блокувала Італія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uapress.info/uk/news/show/38204>
2. Словачка грозить наложити вето на санкции против России. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/russian/rolling_news/2014/08/140831_rm_slovakia_russia_sanctions.shtml
3. Словачка и Чехия выступают против новых санкций ЕС в отношении России. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://112.ua/mir/slovakiya-i-chehiya-vystupayut-protiv-novyh-sankciy-es-v-otnoshenii-rossii-111645.html>
4. Словачка, Венгрия, Чехия и Кипр против введения новых санкций в отношении России. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/ru/news/slovakuuya_vengryuya_chehyuya_y_kypr_protiv_vvedenyuya_novyh_sanktsyy_v_otnoshenyy_rossyyu_82739.html
5. Указ Президента РФ от 6 августа 2014 г. N 560 «О применении отдельных специальных экономических мер в целях обеспечения безопасности Российской Федерации». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.garant.ru/hotlaw/federal/558039/>
6. Bryant C., Wagstyl S. German businesses suffer fallout as Russia sanctions bite. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://on.ft.com/1zXbV2r>
7. Croft A. Bulgaria says it is suffering from EU sanctions on Russia. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dailymail.co.uk/wires/reuters/article-2861049/Bulgaria-says-suffering-EU-sanctions-Russia.html#ix_zz3scXfklas
8. EU restrictive measures in response to the crisis in Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/ukraine-crisis/>
9. EU sanctions against Russia over Ukraine crisis [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu/newsroom/highlights/special-coverage/eu_sanctions/index_en.htm
10. Factsheet on EU restrictive measures [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/foraff/135804.pdf
11. Inozemtsev V. Russia and the West need a compromise over the Crimea. 2014, November 15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://russiancouncil.ru/en/inner/?id_4=4792#top
12. Monaghan A. Greece's Tsipras meets Putin in Moscow – as it happened. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.theguardian.com/business/live/2015/apr/08/shell-makes-47bn-move-for-bg-group-live-updates>

13. Pancevski B. Industry urges Merkel to back down on Moscow sanctions. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.thesundaytimes.co.uk/sto/news/world_news/Europe/article1481321.ece
14. Remarks by President of the European Council Herman Van Rompuy following the extraordinary meeting of EU Heads of State or Government on Ukraine. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/141373.pdf
15. Sanctions after Crimea: Have they worked? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nato.int/docu/review/2015/Russia/sanctions-after-crimea-have-they-worked/EN/index.htm>
16. Szakacs G. Europe 'shot itself in foot' with Russia sanctions: Hungary PM. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reuters.com/article/2014/08/15/us-ukraine-crisis-sanctions-hungary-idUSKBN0GF0ES20140815>
17. Zeman appears on Russian TV to blast sanctions [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://praguepost.com/eu-news/42701-zeman-appears-on-russian-tv-to-blast-sanctions#ixzz3scUI3CyW>

NOWA TURCJA. KONCEPCJE PRZEBUDOWY PANSTWA I ICH REALIZACJA PRZED REFERENDUM KONSTITUCYJNYM

Hučko Małgorzata

Poparcie pakietu poprawek do konstytucji zatwierdzonych przez rządzącą Partię Sprawiedliwości i Rozwoju (AKP) w zaplanowanym na 16 kwietnia referendum ogólnokrajowym będzie ukoronowaniem długiego procesu transformacji tureckiej państwowości.

Prezydent Recep Tayyip Erdogan razem ze swoją macierzystą AKP dążą do przeprowadzenia głębokich zmian ustrojowych i społecznych od czasu pierwszych wygranych wyborów parlamentarnych, czyli od 2002 r. Planowana, wielowymiarowa restrukturyzacja systemu państwowego nabrała tempa po nieudanym, wymierzonym w prezydenta Erdogana i przyjazny mu rząd puczu wojskowym z lipca 2016 r., który stał się pretekstem do przeprowadzenia szerokich, niemających precedensu czystek, służących wymianie kierownictwa i elit nie tylko wśród wojskowych, ale również w mediach, sądownictwie czy sektorze edukacji. Kumulacją zachodzących zmian ma być nowelizacja konstytucji zmieniająca obecny, parlamentarny system rządów na prezydencki.

Umiarkowanie islamska AKP już od momentu powstania cieszy się niesłabnącym poparciem społecznym, co potwierdza bezwzględna większość, jaką cieszy się w parlamencie tureckim od pierwszych wygranych wyborów. Wizja Turcji, stworzona przez kierowaną po wodzowsku przez Erdogana AKP (najpierw jako premiera i szefa ugrupowania, po wygranych przez niego wyborach prezydenckich dalej jako głównego decydującego – choć ze względów na zajmowane stanowisko nie pozostającego w szeregach partii) opierała się na islamskich (choć nie radykalnych) wartościach, partnerstwie z Unią Europejską, NATO oraz budowaniu pozycji mocarstwa regionalnego o kluczowym, strategicznym położeniu. Prowadzić miała do tego budowa scentralizowanego państwa z silną władzą wykonawczą podporządkowaną prezydentowi.

Na przestrzeni lat, część z tych założeń uległa zmianie. Przede wszystkim, zmienia się orientacja geopolityczna Ankary, coraz bardziej dystansującej się od UE (dziela ją takie kwestie, jak polityka wobec uchodźców, zmiany ustrojowe planowane przez AKP, wolność mediów i sądownictwa, metody walki z terroryzmem, a nawet retoryka – ostatnio sięgające apogeum inwektywy płynące z Turcji pod adresem Berlina czy Hagi) i NATO (Turcja oczywiście pozostaje w jego strukturach, jednak w warunkach konfliktu syryjskiego coraz bliżej współpracuje z Rosją i Iranem, nie zgadzając się m.in. na stosunek Waszyngtonu do kwestii kurdyjskiej czy sytuacji w państwach arabskich po tzw. „arabskiej wiosnie”). Nie bez wpływu na taką reorientację pozostaje zaostrożający się na Bliskim Wschodzie konflikt, przede wszystkim syryjski i iracki, w którego uregulowanie Turcja pozostaje silnie zaangażowana. O zwrocie na

wschód może również świadczyć zainteresowanie członkostwem w Szanghajskiej Organizacji Współpracy.

Sprzeciw państw zachodnich wzbudza głównie polityka wewnętrzna Turcji, która od 2009 r., co widać w raportach organizacji takich jak Freedom House, zajmuje coraz niższe pozycje w rankingach dotyczących pluralizmu czy wolności słowa. Z pierwszymi, zakrojonymi na szeroką skalę protestami wobec swojej polityki Ankara musiała zmierzyć się w 2013 r. podczas demonstracji w stambulskim Parku Gezi. Na przełomie 2013 i 2014 r. wyplęnęła również olbrzymia afera korupcyjna, skutkująca kolejnymi protestami i dymisjami w rządzie oraz niektórych organach państwowych. Wciąż nie spowodowało to jednak utraty zaufania większości tureckiego społeczeństwa, ponieważ w 2014 r., w pierwszych powszechnych wyborach prezydenckich Recep Tayyip Erdogan został wybrany na to stanowisko już w pierwszej turze, a AKP utrzymała swoją dominującą pozycję również w wyborach z 2015 r., choć nie przyniosły jej one, po raz pierwszy, bezwzględnej większości. Przy nieskutecznych próbach utworzenia koalicyjnego rządu przez opozycję, ekipa prezydenta Erdogana łatwo poradziła sobie z tą okolicznością rozpisując wcześniejsze wybory i odzyskując większość. Tym, zdawałoby się naturalnym, politycznym rozgrywkom towarzyszyły jednak bezprecedensowe akcje służb siłowych wymierzone w Kurdów, ofensywa przeciwko którym miała całkowicie zmienić kontekst nowych wyborów i osłabić niespodziewanego, parlamentarnego rywala AKP czyli prokurdyjską Ludową Partię Demokratyczną (HDP).

W Turcji urząd prezydenta pozostaje bezpartyjnym, reprezentacyjnym stanowiskiem. Dla Erdogana jest to oczywiście za mało – mimo oficjalnego złożenia członkostwa w partii zachowuje na nią i na rząd decydujący wpływ, głośno podkreślając swój mandat społeczny (wygrana w wyborach powszechnych) i przygotowując reformę konstytucyjną mającą zmienić turecki ustrój z parlamentarnego na prezydencki.

Doskonałym pretekstem do zakrojonych na szeroką skalę działań wymierzonych w nieprzychylny prezydentowi i jego stronnikom establishment stał się nieudany pucz z lipca 2016 r., podczas którego część armii, nawiązując do długiej historii tureckich zamachów stanu, próbowała obalić Erdogana i rząd. Armia, od czasów Atatürka stojąca na straży kemalistowskiego porządku i ciesząca się opinią środowiska nie tylko niezależnego od rządu, ale też mogącego mu zagrozić, nie osiągnęła zamierzonego celu. Przewrót okazał się całkowitą porażką, głównie dzięki szerokiemu poparciu, jakiego rządzącym udzieliła nie tylko ulica, ale też (większa) część armii i resortów siłowych, którym udało się zdławić bunt w ciągu kilku godzin. Tak szerokie poparcie dało AKP mandat do rozprawienia się z przeciwnikami i przygotowanie gruntu pod zmiany ustrojowe. Armię kosztowało to utratę dobrego imienia i głębokie przetasowania, jednak działania odwetowe zostały wymierzone przede wszystkim nie przeciwko wojsku, a islamskiej organizacji Hizmet (*Służba*) związanego z charyzmatycznym kaznodzieją Fethulłahem Gulenem, przebywającym na wygnaniu w Stanach Zjednoczonych.

Jeszcze do 2013 r. ruch Gulena pozostawał ważnym sojusznikiem dla rządzących w Turcji. Organizacja, mająca szerokie wpływy w administracji, mediach czy szkolnictwie, była ideologicznym sojusznikiem AKP wyrosłym na gruncie islamskich wartości, masowym ruchem zaangażowanym w edukację, stawiającym sobie za cel transformację społeczeństwa i ukształtowanie nowych muzułmańskich elit. Jeszcze w 2006-2008 r. członkowie Hizmetu wspierali rząd w rozprawie z domniemaną organizacją Ergenekon – zawiązaną jakoby w strukturach armii dla destabilizacji państwa i obalenia rządu, a w wyniku której znacząco zmieniono układ sił w wojsku i istotnie zwiększono cywilną kontrolę nad armią. Sojusz zakończył się w 2013 r. wraz z wybuchem wspomnianej afery korupcyjnej, która kosztowała głowy 4 ministrów z gabinetu Erdogana – Gulen miał być zamieszany w przecieki informacji do prasy.

Rozprawa z ruchem, nazywanym teraz organizacją terrorystyczną, nie jest prosta, ze względu na trudną do oszacowania skalę zaangażowania jego zwolenników i pewną amorficzność ruchu – liczba członków Hizmetu jest szacowana na 3 – 6 mln osób, z czego 1 mln w samej Turcji. Prowadzone czystki przybrały więc charakter masowy, na taką skalę w Anatolii dotychczas niespotykany. Aresztowano ponad 35 tys. osób, zwolniono ponad 105 tys. pracowników służby cywilnej, usunięto ze stanowisk 3600 sędziów i prokuratorów, wszystkich oskarżając o sprzyjanie puczystom i sympatię dla Hizmetu.

Do represji dochodzi też w sektorze edukacji (zwolnionych 6 tys. pracowników naukowych, 20 tys. nauczycieli, 2 tys. zamkniętych szkół) oraz w mediach (146 aresztowanych dziennikarzy – obecnie w więzieniach pozostaje ich 49, co jest światowym rekordem; 186 zamkniętych gazet, telewizji i portali informacyjnych). Działania wymierzone w zwolenników Gulena w tych sektorach trwają już od 4 lat, ale po nieudanym puczu zdecydowanie przybrały na sile.

Nieudany zamach stanu pozostawił w trudnej sytuacji również armię. Nie tylko pokazał, jak niewielkim wsparciem i zaufaniem społecznym cieszy się wojsko, ale też stanowił pewien blamaż. Dlatego wojskowi wolą ukazywać wydarzenia z lipca jako wymierzone nie tylko w rząd, ale też w armię. Zwolniono 30 generałów, aresztowano 15 tys. wojskowych – taka zmiana, nawet we wciąż relatywnie silnej, świeckiej i nacjonalistycznej armii stanowi znaczne wzmocnienie pozycji Erdogana wobec całego sektora wojskowego. Wojskowym oferuje się też wzięcie czynnego udziału w następującym procesie i płynne przejście do nowego porządku – wielu wojskowych skwapliwie demonstruje lojalność wobec rządu. Sytuacji armii nie ułatwia fakt zaangażowania w operacje wojskowe na terenie nie tylko samej Turcji (rozprawa z PKK) ale też w Syrii, a już niedługo możliwe, że w Iraku. Podjęto również szerokie działania skutkujące podporządkowaniu armii władzy cywilnej – zamknięcie szkół wojskowych średniego szczebla, dopuszczenie do wojska absolwentów szkół religijnych (*imam-hatip*) oraz, przede wszystkim, przejście kontroli na Sztabem Generalnym przez prezydenta, a nad dowództwem poszczególnych jednostek przez Ministerstwo Obrony. Wojskowi zgadzają się na takie rozwiązania w zamian za powrót do służby, co dotyczy też dowódców skazanych w wyniku wspomnianej już afery Ergenekonu. Jednym z instrumentów kontroli nad armią ma być nowa, istotnie wzmocniona pozycja wywiadu – Narodowej Organizacji Wywiadowczej, mająca tworzyć parasol nad strukturami siłowymi. Jest to kolejny przykład centralizacji władzy zachodzącej w państwowych strukturach.

Masowe czystki umożliwiają też wymianę osobową w strukturach policyjnych i sądowniczych. Miejsce zwalnianych funkcjonariuszy zajmują osoby nowe, lojalne wobec władz i gotowe zaangażować się w trwające przekształcenia.

Wymiana funkcjonariuszy państwowych stanowi jeden z etapów tworzenia nowego państwa tureckiego, którego ukoronowaniem ma być nowelizacja konstytucji i, w efekcie, zmiana całego ustroju państwa.

Stronnictwo prezydenta Recepa Tayyipa Erdogana optowało za zmianą uchwalonej pod wojskowe dyktando konstytucji z lat osiemdziesiątych. AKP nie udało się jednak zebrać wystarczającej większości w parlamencie i dopiero dzięki poparciu marginalnej, nacjonalistycznej Partii Ruchu Narodowego (MHP) przyjęto pakiet poprawek do już istniejącej ustawy zasadniczej. Burzliwa dyskusja w parlamencie, gdzie w atmosferze skandalu przegłosowano 18 nowych artykułów była spowodowana gwałtownym sprzeciwem ugrupowań opozycyjnych ostrzegających, że zaproponowane zmiany nie tyle uporządkują istniejący system, likwidując sprzeczności wynikające z „dwoistej egzekutywy” i wzmocnią struktury państwowe, co wprowadzą system autorytarny zapewniający prezydentowi Erdoganowi praktycznie nieograniczone rządy nawet do 2029 r.

Zaproponowane zmiany obejmują zlikwidowanie urzędu premiera i powołanie na stanowisko prezydenta mogącego zachować członkostwo w partii politycznej. Będzie on miał prawo powoływania wiceprezydentów oraz gabinetu ministrów tworzących podległy mu rząd. Prezydent będzie dysponował szerokimi uprawnieniami władzy wykonawczej z prawem do wydawania dekretów o mocy ustawy oraz przedstawiania budżetu. Zniknie instytucja wotum nieufności, w jej miejsce powstanie procedura pociągania do odpowiedzialności ministrów i wiceprezydentów. Wzrośnie odpowiedzialność prezydenta. Parlamentarzyści utracą jednocześnie prawo do interpelacji. Wybory do parlamentu oraz powszechne wybory prezydenckie odbywałyby się jednocześnie, a kadencje obu urzędów trwałyby 5 lat. Istotne zmiany czekałby również najważniejszy turecki organ sądowniczy, Najwyższą Radę Sędziów i Prokuratorów, której skład zostanie zmniejszony, a prawo wyboru większości członków pozostanie przy prezydencie lub podległym mu organom. Przyjęty pakiet reform musi teraz uzyskać poparcie większości głosujących w ogólnokrajowym referendum, które odbędzie się 16 kwietnia w warunkach wciąż trwającego stanu wyjątkowego, dominacji zwolenników partii rządzącej w środkach masowego przekazu oraz ułatwień dla głosujących poza Turcją (jak pokazują sondaże, wspierających głównie AKP). Warto

zwrócić uwagę, że obawy opozycji potwierdziła m.in. Komisja Wenecka, konkludując że przedstawiony pakiet reform stanowi „krok wstecz” dla demokracji.

Kwietniowe referendum i ewentualna implementacja zmian konstytucyjnych stanie się kamieniem milowym na długiej drodze przebudowy współczesnej Turcji. Transformacja polityczna, stabilizująca dominujący wpływ prezydenta Recepta Tayyipa Erdogana na państwo, wymiana elit i kierownictwa najważniejszych krajowych instytucji, w tym armii, ich reorganizacja i tworzenie nowego modelu relacji z rządem – to wszystko służyć ma stworzeniu nowego modelu państwowego. Modelu tworzonego w duchu nacjonalistycznym, republikańskim (choć paradoksalnie mogącym prowadzić do autorytaryzmu), w dłuższej perspektywie owocującego, za pomocą kontrolowanego szkolnictwa i mediów, również zmianą tożsamościową tureckiego społeczeństwa. Zmiany takie, szczególnie w warunkach tureckich, nie będą mogły zachodzić bez napięć.

LITERATURA

1. Alfred Charlotte, Jones Sophia, Schulberg Sophia, After Bloody Coup Attempt, Erdogan Vows Retribution, http://www.huffingtonpost.com/entry/turkey-coup-erdogan_us_57898e6fe4b03fc3ee5107c0, 30.03.2017
2. 110th PLENARY - Turkey - Proposed constitutional amendments “dangerous step backwards” for democracy, <http://www.venice.coe.int/webforms/events/?id=2369>, 30.03.2017
3. Bora Birce, Turkey's constitutional reform: All you need to know, <http://www.aljazeera.com/indepth/features/2017/01/turkey-constitutional-reform-170114085009105.html>, 30.03.2017
4. Chudziak Mateusz, Przez czystki ku „nowej Turcji” – finalna faza przebudowy państwa, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2016-12-07/przez-czystki-ku-nowej-turcji-finalna-faza-przebudowy-panstwa>, 30.03.2017
5. Chudziak Mateusz, Reforma ustrojowa w Turcji – prezydent bierze wszystko, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2017-01-25/reforma-ustrojowa-w-turcji-prezydent-bierze-wszystko>, 30.03.2017
6. Filkins Dexter, Turkey's Thirty-Year Coup, The New Yorker, <http://www.newyorker.com/magazine/2016/10/17/turkeys-thirty-year-coup>, 30.03.2017
7. Gingeras Ryan, Stranger Than Fiction in Turkey, <https://www.foreignaffairs.com/articles/turkey/2016-08-09/stranger-fiction-turkey>, 30.03.2017
8. Koylu Hilal, Turkish constitutional reform: 5 important points, <http://www.dw.com/en/turkish-constitutional-reform-5-important-points/a-37221685>, 30.03.2017
9. Lynch Marc, Yildirim Kadir A., Is There Still Hope for Turkish Democracy?, <http://carnegieendowment.org/2016/12/08/is-there-still-hope-for-turkish-democracy-pub-66468>, 30.03.2017
10. Pierini Marc, Looking Beyond Turkey's Constitutional Referendum, <http://carnegieeurope.eu/strategieurope/?fa=68400>, 30.03.2017
11. Pierini Marc, Turkey's Impending Estrangement From the West, <http://carnegieeurope.eu/strategieurope/?fa=66408>, 30.03.2017
12. Pierini Marc, Turkey's Gift From God, <http://carnegieeurope.eu/strategieurope/?fa=67826>, 30.03.2017
13. Soguel Dominique, Turkey constitutional changes: what are they, how did they come about and how are they different?, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/turkey-president-recept-tayyip-erdogan-referendum-constitutional-reform-a7539286.html>, 30.03.2017
14. Turcja odrzuca raport Komisji Weneckiej w sprawie reform ustrojowych, <http://www.rp.pl/Swiat/170319445-Turcja-odrzuca-raport-Komisji-Weneckiej-w-sprawie-reform-ustrojowych.html#ap-1>, 30.03.2017
15. Turkey, Freedom House, <https://freedomhouse.org/country/turkey>, 30.03.2017
16. Turkey, Reporters Without Borders, <https://rsf.org/en/turkey>, 30.03.2017

17. Turkey's Democratic Struggles, <http://pomeps.org/2015/06/17/turkeys-democratic-struggles/>, 30.03.2017
18. Wasilewski Karol, Turcja na drodze do systemu prezydenckiego, <http://www.pism.pl/publikacje/biuletyn/nr-17-1459#>, 30.03.2017
19. Zasztowt Konrad, Konsekwencje nieudanej próby przewrotu wojskowego w Turcji, <http://www.pism.pl/publikacje/biuletyn/nr-46-1396#>, 30.03.2017

JAK ORGANIZACJA TERRORYSTYCZNA PAŃSTWO ISLAMSKIE WYKORZYSTUJE MEDIA GŁÓWNEGO NURTU W SWOJEJ DZIAŁALNOŚCI PROPAGANDOWEJ

Małyga G.

Wstęp

W 2005 r. Ayman al-Zawahiri, późniejszy drugi najważniejszy dowódca Al-Kaidy, napisał do Abu Musaba al-Zarkawiego, jordańskiego lidera Al-Kaidy w Iraku: „*Powiadam wam, że jesteśmy w stanie wojny, a więcej niż połowa tej wojny odbywa się na medialnym polu bitwy*” [9]. Ponad dekadę później organizacja terrorystyczna Państwo Islamskie (PI) jednym ze znaków rozpoznawczych swojej działalności uczyniła wyrafinowany sposób, w jaki używa mediów w celach propagandowych, a brutalna przemoc stała się jej głównym atrybutem. Niezwykła biegłość, z jaką współcześni dżihadysty posługują się nowoczesnymi formami komunikowania, pomaga terrorystom w osiągnięciu ich celów, jakimi są zastraszanie odbiorców i zdobywanie rozgłosu przez przemoc, rekrutacja nowych zwolenników, przyciąganych narracją przepełnioną swoistą mieszanką tryumfalizmu, brutalności i retoryki religijnej, oraz dążenie do legitymizacji PI jakouznawanego organizmu państwowego. Warto jednak zauważyć, że oprócz działań własnych kanałów komunikacyjnych Państwa Islamskiego, zarówno tych zaliczanych do grupy mediów nowych, jak i tradycyjnych, w rozpowszechnianiu przekazu tego ugrupowania biorą także udział zachodnie media głównego nurtu. Najczęściej wynika to z braku świadomości u nadawców lub z dążenia do maksymalizacji zysku poprzez publikowanie materiałów, których oczekują odbiorcy, nawet jeśli są one drastyczne lub mają jawnie propagandowy wydźwięk. Niniejsza praca jest próbą odpowiedzi na pytanie, jak Państwo Islamskie manipuluje mediami mainstreamowymi, a także jak powinna być odpowiedź tych mediów w ramach toczącej się wojny informacyjnej.

Charakterystyka Państwa Islamskiego

Państwo Islamskie (PI) to islamska organizacja terrorystyczna, odwołująca się do salafizmu – reformatorskiego prądu religijno-politycznego w islamie sunnickim, który postuluje odrodzenie religii poprzez powrót do korzeni islamu z czasów Mahometa i pierwszych kalifów i oczyszczenie go z nowoczesnych naleciałości [3, s. 211]. Celem tego ugrupowania jest ustanowienie światowego kalifatu jednoczącego całą muzułmańską *ummę*, czyli wspólnotę wierzących. PI działa przede wszystkim na terenie Syrii i Iraku, ale jego zwierzchność uznają organizacje dżihadystyczne w takich rejonach, jak egipski Półwysep Synaj, Kaukaz, Libia, Nigeria czy Indonezja. Korzenie PI sięgają przełomu XX i XXI wieku, okresu jeszcze sprzed amerykańskiej inwazji na Irak z 2003 r. Od tego czasu organizacja przechodziła ewolucję, funkcjonując pod różnymi nazwami. W chaosie irackiej rzeczywistości liczne bojówki sunnickie zawarły sojusz zjednoczone wokół postaci weterana wojny afgańskiej, jordańskiego terrorysty Abu Musaba az-Zarqawiego i w 2006 r. Utworzyły organizację o nazwie Państwo Islamskie Iraku (ang. *Islamic State of Iraq, ISI*). Grupę tę nazywano czasem Al-Kaida w Iraku (*AQI*), choć ściśle mówiąc, AQI było tylko jedną ze składowych nowo utworzonego ISI. Kiedy organizacja ta zdobywała kolejne tereny w ogarniętej wojną domową Syrii, zmieniła swoją nazwę. Od kwietnia 2013 r. grupa pod przywództwem Abu Bakra al-Baghdadiego funkcjonowała już jako Państwo Islamskie w Syrii i Iraku (arab. *Ad-Dawla al-Islamijja fi al-'Iraq wa asz-Szam*, ang. ISIS lub ISIL). Z biegiem czasu rosnące ambicje i sukcesy militarne Al-Baghdadiego i jego zwolenników doprowadziły do tego, że 29 czerwca 2014 r. proklamowano powstanie ogólnoswiatowego kalifatu i dawny ISIS wyrzucił ze swojej nazwy

wszelkie określenia geograficzne, od tej pory nazywając się Państwo Islamskie [7, s. 34]. Duża część spośród kilkudziesięciu tysięcy bojowników walczących dla Państwa Islamskiego przybyła do Syrii i Iraku z zagranicy – przede wszystkim z państw muzułmańskich, ale nie tylko. Liczni są też bowiem przybysze z Europy, USA, Australii czy Rosji. Tak szeroki odzew wśród muzułmanów z całego świata, chcących walczyć dla samozwańczego kalifatu, nie byłby możliwy, gdyby nie wyrafinowane techniki medialne używane do celów rekrutacyjnych. Wśród kanałów komunikacyjnych stosowanych przez PI znacznie bardziej od tradycyjnych mediów liczą się media nowoczesne, w tym narzędzia internetowe. Według teorii nowe media to interaktywne środki przekazu, które dają dostęp do treści na żądanie. Przede wszystkim są one dostępne dzięki Internetowi przy użyciu urządzeń cyfrowych. Inną ich cechą charakterystyczną jest występujący tu dialog między odbiorcą a nadawcą [12, s. 17]. Wśród badaczy nie ma zgody co do tego, gdzie przebiega granica między mediami nowoczesnymi a tradycyjnymi, ale do tych drugich, pozbawionych elementu interaktywności, (co sprawia, że użytkownik jest wyłącznie odbiorcą treści, nie zaś jej równoczesnym twórcą), wlicza się telewizję, film, radio, książki, prasę oraz wszelkie publikacje papierowe [8, s. 13]. Na wykorzystaniu mediów społecznościowych przez Państwo Islamskie skupia się dużo uwagi, jednak to, co jest rzadko dyskutowane, to sposób, w jaki komunikaty z *social media* i nagrania wideo trafiają do zachodnich mediów. Przemysłna manipulacja tradycyjnymi kanałami medialnymi przez PI stwarza nowe wyzwania i etyczne dylematy dla specjalistów od komunikacji i urzędników odpowiedzialnych za egzekwowanie prawa. Rządy skoncentrowały się na blokowaniu platformy społecznościowych PI, ignorując rolę, jaką odgrywają media tradycyjne w propagowaniu działań ruchu i pomaganiu mu w zdobywaniu uznania i legitymacji, których poszukuje.

Rola mediów głównego nurtu

Państwo Islamskie, aby osiągnąć założone cele przyciągania rekrutów, rozsiewania strachu i legitymizacji polityczno-religijnej, potrzebuje reklamy. Brutalność i przemoc organizacji są z tym celem powiązane, a dokonywane przez dżihadystów akty terroru stają się tym samym aktami komunikacji. Jednak mimo że PI rozwinęło własne środki przekazu dla swojej propagandy, to wciąż polega na zachodnich mediach przyczyniających się do wzmocnienia jego przesłania [4]. Historie dotyczące PI konsekwentnie zajmują wysokie pozycje w zestawieniach najczęściej czytanych i oglądanych materiałów informacyjnych, a fraza „Państwo Islamskie” jest wysoko na liście trendów globalnych wyszukiwarek internetowych [10]. Dramatyczna i często brutalna natura materiałów, które publikuje grupa, atrakcyjność narracji o młodych ludziach z Zachodu, którzy zasilają w szeregi PI, postępy militarne i rysowanie granic na nowo, a także przedstawiany przez niektórych zachodnich liderów wizerunek grupy jako „największego zła naszych czasów” jest interesujący dla odbiorców. Odpowiadając na zapotrzebowanie widowni, zachodnie media szeroko informują o działalności Państwa Islamskiego. Ponieważ jednak praca reporterska na terenie Syrii i Iraku jest utrudniona, o ile nie niemożliwa, media w coraz większym stopniu muszą bazować na materiałach tworzonych przez samo PI. Oznacza to jednak, że media nie mają żadnego sposobu na sprawdzenie informacji w źródłach na miejscu, stają się uzależnione od wyprodukowanych przez terrorystów materiałów, a w konsekwencji w dużym stopniu oddają im kontrolę nad sposobem, w jaki są przedstawiani. Co więcej, organizacja ta jest też wysoce skuteczna w wyciszaniu głosów sobie przeciwnych, zabijając dziennikarzy i działaczy krytykujących jej działania. W konsekwencji brak wiarygodnego przekazu i dokładnych informacji na temat rzeczywistości życia na opanowanym przez terrorystów terytorium. Przed szczególnie dużym wyzwaniem stają nadawcy telewizyjni, którym PI umożliwia korzystanie z materiałów bardzo dobrze dopasowanych do wymogów współczesnej telewizji, łatwo dostępnych i atrakcyjnych dla widzów. Materiały graficzne i filmy publikowane przez dżihadystów często są też wytwarzane z zastosowaniem urządzeń i technik edytowania, które sprawiają, że są łatwe w montażu i ponownej publikacji [11]. Państwo Islamskie okazało się również zdolne do dostosowywania swojego przekazu do zachodnich cykli obiegu wiadomości, tzw. *news cycle*. Objawia się to m.in. tym, że cieszące się dużą oglądalnością filmy demonstrujące brutalność grupy są często publikowane po militarnych niepowodzeniach PI, aby odwrócić uwagę widowni od niekorzystnych dla niego informacji, bądź też w okresie wolnym od innych ważnych globalnych wydarzeń, aby zwiększyć szansę na to, że przekaz

ugrupowania pojawi się w światowych serwisach informacyjnych. Jest to świadectwem istnienia starannie przemyślanej strategii *public relations* i dużego zrozumienia procesów rządzących współczesnymi mediami.

Wraz z ewolucją zagrożenia ze strony Państwa Islamskiego, zmieniają się też praktyki medialne w kontaktach z grupą. Redaktorzy i nadawcy częściowo mają świadomość podejmowanych przez PI prób manipulowania mediami, niektórzy zaś przyjęli wewnętrzną politykę w celu zminimalizowania propagandowych osiągnięć materiałów wyprodukowanych przez PI. Media odpowiedziały na tę manipulację na trzy główne sposoby: oznaczając materiał jako propagandę; pomijając drastyczne treści, które mogą zaszkodzić odbiorcom; odmawiając transmisji konkretnych przykładów groźb kierowanych wobec krajów zachodnich [2]. „The Guardian” przyjął w tej materii wewnętrzną politykę do której należą: nieużywanie wideo i unikanie zdjęć, które gloryfikują sprawcę; używanie ściśle wybranych kadrów z filmu wideo pokazujących zakładnika lub zakładników i umieszczanie ich w dolnej części artykułu zamiast w nagłówku; gdzie to możliwe, wykorzystywanie obrazu zakładników w innym kontekście niż w niewoli [5]. We Francji nadawcy telewizyjni w prawie wszystkich przypadkach przyjęli politykę oznaczania materiałów pochodzących od PI jako „propagandy”. Logo i tekst identyfikujący materiał jako produkowany przez ugrupowania są zamazane lub edytowane w celu uniknięcia dalszego promowania grupy. Media w Wielkiej Brytanii i Australii pomijają lub zamazują szczególnie brutalne treści, choć nie jest to argumentowane postępowaniem szczególnie wymierzonym w PI, a ogólnymi zasadami dotyczącymi audycji. ABC News, BBC News, France 24 i inni główni zachodni nadawcy używają tylko wybranych kadrów, które nie pokazują momentu śmierci, aby uniknąć niepotrzebnego urażenia rodzin ofiar i aby chronić godność ofiar. Za namową rządów niektórych krajów, jak Wielka Brytania, Francja czy Australia, pewne media zaczęły też stosować na określenie PI arabski akronim „Daesh”, który jest obraźliwy ze względu na konotacje semantyczne [11]. Pomimo takich starań bardziej restrykcyjnego podejścia do materiałów Państwa Islamskiego, nadal istnieją sposoby, w jakie zachodnie media pomagają propagować cele propagandowe dżihadystów. Nawet jeśli filmy PI nie są pokazywane ich w całości, medialne wzmianki o nich często kierują czytelników lub widzów do oryginalnego źródła internetowego, co niesie konkretne korzyści twórcom tych materiałów. Samo edytowanie filmów przedstawiających ostatnie chwile życia niekoniecznie zmniejsza ich dramatyczny wydźwięk i wciąż mają one duży wpływ na emocje odbiorców. Dodatkowo media są też zazwyczaj mniej selektywne i krytyczne w korzystaniu z filmów, które koncentrują się na przedstawianiu wyidealizowanej natury życia w samozwańczym kalifacie, ze względu na ich mniej brutalny charakter. Film propagandowy przedstawiający australijskiego lekarza Tareqa Kamleha wzywającego Australijczyków, aby przyłączyli się do PI w charakterze pielęgniarek, lekarzy i urzędników służby cywilnej pokazywany był w wielu mediach bez wyraźnego oznaczenia go jako propagandy lub bez ujawnienia jego źródła [1]. Wbrew pozorom także negatywne przedstawianie wizerunku PI może działać na korzyść terrorystów. Opisywanie grupy jako „barbarzyńskiej”, „brutalnej” lub „chorej” pomaga jej w zaszczepieniu strachu w zachodnich odbiorcach, a potępienie przemocy tej grupy nie redukuje jej wpływu na osoby zagrożone radykalizacją. W niektórych przypadkach może nawet przyczyniać się do gloryfikacji tej grupy i budowania atrakcyjnego jej obrazu w oczach potencjalnych rekrutów zafascynowanych przemocą [6].

Zakończenie

Pomimo możliwego braku efektów płynących z potępienia działań terrorystów z Państwa Islamskiego nie należy rezygnować z takiej krytyki. Media muszą jednak wypracować bardziej krytyczne spojrzenie na przekaz i propagandę PI. Trudne warunki panujące w Syrii i Iraku uniemożliwiają wysyłanie na miejsce dziennikarzy i uzyskanie od nich relacji z pierwszej ręki, jednak należy wykorzystać potencjał narracji, jaką mogą wprowadzić do mediów osoby uciekające bądź powracające z terenów opanowanych przez PI. Politycy i media powinni też unikać nadmiernego wyolbrzymiania zagrożenia ze strony PI, gdyż to sprzyja jednemu z głównych celów propagandowych grupy - wzbudzaniu strachu w odbiorcach, szczególnie na Zachodzie. Nie można, rzecz jasna, oczekiwać, że media komercyjne całkowicie zaprzestaną informować o poczynaniach PI, jednak należy dążyć do tego, by doniesienia medialne na temat grupy cechowały się równowagą pomiędzy koniecznością zapewnienia

publiczności informacji a bezcelowym epatowaniem grozą. Na froncie wojny informacyjnej terroryści z Państwa Islamskiego uzyskują przewagę dzięki temu, że znakomicie posługują się dostępnymi dla nich mediami, szczególnie nowoczesnymi środkami przekazu. Aby wygrać tę wojnę, należy zwracać uwagę, by nie dawać dżihadystom kolejnej broni w postaci wpływu na zachodnie media głównego nurtu.

LITERATURA

1. ABC News, *Australian Doctor Joins Islamic State, Appears in Promotional Video*, 26.04.2015, <http://www.abc.net.au/news/2015-04-26/australian-doctor-joins-islamic-state/6422294>.
2. Bloch-Elkon Y., Nacos B., Shapiro R., *Selling Fear: Counterterrorism, the Media, and Public Opinion*, Chicago 2011.
3. Danecki J., *Podstawowe wiadomości o islamie, tom 1*. Warszawa 1997.
4. De Graaf J., Schmid A. *Violence as Communication: Insurgent Terrorism and the Western News Media*, Londyn 1982.
5. Elliot C., *Coverage of ISIS Videos Should Be About News and Not Propaganda*, „The Guardian”, 11.01.2016, <http://www.theguardian.com/commentisfree/2016/jan/11/coverage-of-isis-videos-should-be-about-news-not-propaganda>.
6. Levs J., Yan H., *Western Allies Reject Islamic State Leader's Threats Against their Civilians*, CNN, 23.09.2014, <http://edition.cnn.com/2014/09/22/world/meast/isis-threatens-west/>.
7. Małyga G., *Czy Państwo Islamskie to islamskie państwo?*, „Uniwersal.info”, nr 18, Wrocław 2015.
8. Manovich L., *New Media from Borges to HTML*, [w:] Monfort N., Wardrip-Fruin N. (red.), *The New Media Reader*, Cambridge 2001.
9. Office of the Director of National Intelligence, *“ODNI Releases Letter from al-Zawahiri to al-Zarqawi”*, Press Release, 11.10.2005, http://fas.org/irp/news/2005/10/letter_in_english.pdf
10. Spencer Richard, *Interview*, „The Telegraph”, 21.06.2015.
11. Williams L., *Islamic State propaganda ant mainstream media*, Lowy Institute, <https://www.lowyinstitute.org/publications/islamic-state-propaganda-and-mainstream-media>.
12. Vogt B., *The Church and New Media: Blogging Converts, Online Activists, and Bishops Who Tweet*, Huntington 2011. ABC News, *Australian Doctor Joins Islamic State, Appears in Promotional Video*, 26.04.2015, <http://www.abc.net.au/news/2015-04-26/australian-doctor-joins-islamic-state/6422294>.

FUNKCJONOWANIE OBYWATELI UKRAINY NA POLSKIM RYNKU PRACY

Terpilowski P.

Począwszy od roku 2014, w Polsce odnotowuje się znaczący wzrost liczby obywateli Ukrainy napływających do Polski. Dominującym powodem tego procesu pozostaje w dalszym ciągu zła sytuacja ekonomiczna Ukrainy wynikająca z trwającego konfliktu zbrojnego, okupacji przez nielegalne formacje zbrojne wysoce uprzemysłowionego terytorium w obwodach donieckim i ługańskim oraz osłabienie wymiany handlowej z najważniejszym do tej pory partnerem Ukrainy. Polska, jako kraj sąsiadujący i zdecydowanie największa gospodarka unijna regionu Europy Środkowo-Wschodniej stała się więc dość naturalną destynacją zarobkową Ukraińców szukających polepszenia swojej stopy życiowej. Wzrostowi zainteresowania obywateli Ukrainy pracą w Polsce adekwatnie towarzyszy silne zainteresowanie ze strony polskich pracodawców. Do takich wniosków prowadzi analiza dynamicznego wzrostu liczby deklaracji o chęci powierzenia pracy cudzoziemcowi zarejestrowanych przez polskich pracodawców. Deklaracja taka jest najprostszą i najbardziej rozpowszechnioną wśród Ukraińców formą podejmowania pracy w Polsce. O ile jeszcze, według danych statystycznych polskiego Ministerstwa Rodziny, Pracy i

Polityki Społecznej, w 2012 roku zarejestrowano dla obywateli Ukrainy 224 tysiące takich oświadczeń, to już 3 lata później w 2015 roku liczba ta przekroczyła 763 tysiące. Z kolei liczba wydanych zezwoleń na pracę wzrosła ponad dwukrotnie, z poziomu 20 tysięcy w 2012 roku do 50 tysięcy w roku 2015. Należy zaznaczyć, że liczba oświadczeń o chęci powierzenia pracy cudzoziemcowi nie równa się liczbie faktycznie zatrudnionych obywateli Ukrainy. Wynika to między innymi z faktu wielokrotnej rejestracji dla kilku pracodawców poszczególnych osób, rezygnacji części Ukraińców z przyjazdu albo też odmownych decyzji o przyznaniu wiz. Narodowy Bank Polski szacuje jednak, że w 2015 roku przebywało, w związku z podjęciem pracy, na terenie Polski łącznie około miliona Ukraińców. Krótkoterminowy charakter podejmowanej pracy zdaniem NBP każe szacować, iż jednocześnie na terytorium Polski przebywało około 500 tysięcy Ukraińców.

Rosnącą rolę obywateli Ukrainy w gospodarce Polski dostrzega również wicepremier Mateusz Morawiecki, który stojąc na czele ministerstwa rozwoju oraz ministerstwa finansów, odpowiedzialny jest w obecnym rządzie Prawa i Sprawiedliwości za całokształt polityki makroekonomicznej. W Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju, kluczowym dokumencie omawiającym priorytety polityki gospodarczej rządu, zwanym też „Planem Morawieckiego”, akcentowana jest skuteczna rola polityki migracyjnej: „obecna polityka migracji zarobkowych oceniana jest pozytywnie pod kątem łatwości i elastyczności zatrudnienia cudzoziemców (zwłaszcza obywateli Ukrainy). W ciągu ostatnich kilku lat kilkakrotnie wzrosła liczba cudzoziemców pracujących w Polsce. Uzupełniają oni w chwili obecnej przede wszystkim niedobory w sektorach i zawodach nie wymagających wysokich kwalifikacji”. Dla samego Morawieckiego kwestia rosnącego napływu obywateli Ukrainy do Polski jest znaczącym czynnikiem w kontekście stabilizacji rynku pracy. Jak sam powiedział na forum ekonomicznym w Krynicy: „Z rynku pracy ubędzie 750 tysięcy ludzi do 2020 roku, a jeżeli nie utrzymamy bodźców do utrzymania pracy, to może zniknąć kolejne 500-600 tys. ludzi. Ten ubytek może dotyczyć 10% polskiej siły roboczej. Kapitału mieliśmy i mamy mało, nie możemy oprzeć naszej gospodarki na kapitałochłonności. Jeżeli z dostępnych nam analiz wynika, że ubędzie od kilkuset tysięcy ludzi do aż 1,5 mln. to znaczy musimy podjąć bardzo intensywne działania do uzupełnienia tego ubytku. Jakkolwiek źle się dzieje na Ukrainy, przyciągnięcie tu miliona-dwóch ukraińskich obywateli to może być ogromny impuls dla samej Ukrainy za 4-6-8 lat. Jeśli Ukraińcy tu przyjadą, to część z nich założy rodziny i zostanie tu, ale znacząca część tam wróci”.

Specyfikę zatrudnienia obywateli Ukrainy do prac o niewysokich kwalifikacjach potwierdzają badania Narodowego Banku Polskiego, wedle którego w aglomeracji warszawskiej największą część stanowią osoby pracujące w sektorze usług dla gospodarstw domowych (37,6%). Drugą pod względem liczebności grupą jest sektor usług remontowo-budowlanych (23,6%), a trzecią sektor rolniczy (19,3%). Następnie odnotowuje się hotelarstwo i gastronomię (łącznie 12,4%) oraz handel (7,2%). W przemyśle z kolei zatrudnionych jest ledwie 4,8% przebadanej populacji migrantów z Ukrainy. Jak możemy przeczytać dalej w raporcie, „jeśli chodzi o rodzaj wykonywanej pracy, to w zdecydowanej większości (70,7%) są to prace proste, niewymagające kwalifikacji, takie jak zbieranie owoców, sprzątanie, opieka nad dziećmi i osobami starszymi lub prace na budowie. Drugą co do wielkości grupą (23,8%) są robotnicy i rzemieślnicy wykwalifikowani, np. operatorzy maszyn, murarze, fryzjerzy, czy pielęgniarki. Pozostałe 5,5% stanowią specjaliści (np. informatycy, nauczyciele lub prawnicy) oraz menadżerowie”.

Jeśli odnieść te dane do struktury wykształcenia migrantów z Ukrainy, to okaże się jednak, że dla zdecydowanej większości z nich praca wykonywana w Polsce jest poniżej ich kwalifikacji zawodowych. W sumie aż 37,7% Ukraińców przyjeżdżających do Polski ma wykształcenie wyższe, a 53,94% wykształcenie średnie (ogólnokształcące lub zawodowe). Jedynie 8,4% ma wykształcenie zawodowe lub niższe (np. gimnazjalne). Co więcej, choć średnie zarobki Ukraińców w Polsce (2105 złotych miesięcznie) zbliżają się wartością do mediany zarobków w Polsce wynoszącej około 2300 złotych, to jednak badania pokazują, że muszą na tę kwotę zapracować relatywnie dłużej (54 godziny tygodniowo) niż wynosi normalny etat w Polsce. Zdaniem Narodowego Banku Polskiego wynika to głównie z dużego udziału w strukturze zatrudnienia kobiet pracujących w sektorze gospodarstw domowych oraz mężczyzn w sektorze budowlanym. W obu z nich faktyczny czas pracy znacząco przekracza domyślny wymiar 40 godzin.

Kolejnym aspektem migracji obywateli Ukrainy do Polski jest kwestia ukraińskich studentów na polskich uczelniach. Według danych Głównego Urzędu Statystycznego na koniec września 2015 r. na uczelniach wyższych zarejestrowanych było 30,6 tysiąca studentów z Ukrainy. Alarmujące dla władz ukraińskich mogą być jednak ich dalsze plany życiowe. Ponad jedna trzecia, bo aż 36,6% chciałaby pozostać w Polsce na stałe, a dalsze 32,5% chciałoby przynajmniej częściowo być związane z Polską. Pozostali studenci planują w przyszłości migrację do innego kraju (22,0%). Jedynie 2,4% ankietowanych studentów z Ukrainy chciałoby w przyszłości wrócić na Ukrainę, a reszta (6,5%) nie ma jeszcze określonych planów na przyszłość.

Znaczący udział obywateli Ukrainy w życiu gospodarczym państwa polskiego nie umyka również uwadze komentatorów krytycznych wobec obecnego kierunku polityki gospodarczej rządu Beaty Szydło. Głośnym echem w przestrzeni publicznej odbił się wywiad byłego wiceministra finansów za poprzednich rządów PiS Cezarego Mecha (Mech był wiceministrem w gabinecie Kazimierza Marcinkiewicza). Jego zdaniem, Polska „prowadzi absurdalną politykę hamowania wzrostu wynagrodzeń, przeciwdziałając powrotowi Polaków z zagranicy i napędzając nową falę emigracji (...) Jak twierdzi dalej, „w Polsce następuje masowa ukrainizacja rynku pracy. A dzieje się tak, gdyż „Planu Morawieckiego” jedynie na slajdach diagnozuje konieczność wyrwania się z pułapki średniego dochodu, podczas gdy w praktyce tym procesom się nie przeciwstawia, wspierając masowy napływ pracowników z Ukrainy z przyczyn politycznych. Były wiceminister nie obawia się przy tym zarzutów o uprzedzenia narodowościowe twierdząc, że „ Ukraińcy nie są członkami Unii Europejskiej, gdyby nimi byli, to przecież nie mielibyśmy tego problemu - wyjechaliby do Niemiec, a u nas nastąpiłby wzrost płac. Problem polega na tym, że Niemcy i Holendrzy nie otwierają się na rynek ukraiński. I nikt o dyskryminacji tam nie mówi”.

Zwolennikami zbliżonych teorii ekonomicznych zdają się być członkowie organizacji nacjonalistycznych, takich jak Młodzież Wszechpolska czy Obóz Narodowo-Radykalny, którzy w marcu 2017 zorganizowali szereg manifestacji w kilku dużych miastach, między innymi w Warszawie i Wrocławiu, demonstrując swój sprzeciw wobec, jak sami podkreślali, „nie imigrantów z Ukrainy mieszkających i pracujących we Wrocławiu, ale nieudolnej polityki migracyjnej rządu”. Demonstracje nie spotkały się jednak ze znaczącym poparciem społecznym, w każdej z nich uczestniczyło maksymalnie kilkadziesiąt osób.

Znaczący wzrost obecności obywateli Ukrainy w życiu społeczno-gospodarczym Polski dostrzegalny jest organy państwowe, całe spektrum sceny politycznej oraz organizacji pozarządowych, przedsiębiorców, ale również reklamodawców. Dużym rozgłosem odbiła się kampania reklamowa telefonii komórkowej Play, która wykorzystując wizerunek słynnego zespołu ukraińskiego Okean Elzy, starała się przyciągnąć obywateli ukraińskich tanimi połączeniami z Polski na Ukrainę. Zagrożenia związane z tak dużym wzrostem liczby Ukraińców w Polsce, artykułowane głównie przez środowiska skrajnie prawicowe, odnoszące się z dużym uznaniem do polityki Federacji Rosyjskiej, nie zyskują znaczącego poparcia w głównym nurcie debaty publicznej w Polsce. Sam odbiór społeczny obywateli Ukrainy utrzymuje się jednak od kilku lat na stałym i dość mocno spolaryzowanym poziomie. Według danych Centrum Badania Opinii Społecznej ze stycznia 2017 roku, 36% Polaków przychylnie odnosi się do narodu ukraińskiego, przeciwnego zdania jest 32% ankietowanych.

Na bazie powyższych informacji na pierwszy plan wysuwa się szereg wyzwań, jakie czekają zarówno Polaków jak i Ukraińców w najbliższej przyszłości. Żadne sygnały nie zwiastują bowiem zmiany istniejących trendów, które mówią jednoznacznie o coraz większym udziale obywateli Ukrainy w życiu społeczno-gospodarczym Polski. W celu niwelowania napięć, jakie, z mniej bądź bardziej wyraźnym udziałem stronnictw prorosyjskich, będą niewątpliwie powstawać, kluczowa jest rola organizacji społecznych, tak polskich, jak i ukraińskich. W tym kontekście wielu komentatorów mówi o niejednoznacznej roli Związku Ukraińców w Polsce, którego szef Piotr Tyma realizując zdecydowaną politykę historyczną, osadzoną mocno w ukraińskiej narracji narodowej, naraża się na konflikt z obecną władzą Polski, dla której realizowana przez władze ukraińskie historyczna agenda polityczna jest jednoznacznie nie do przyjęcia, o czym wspominał sam prezes Prawa i Sprawiedliwości Jarosław Kaczyński. Związek Ukraińców jest i będzie jednak niezbędny, choćby z uwagi na aspekt utrzymania

ukraińskiej tożsamości przez emigrację w Polsce. Istnieje bowiem duże ryzyko (z perspektywy Kijowa) stopniowej asymilacji i w dalszej kolejności asymilacji przybywających do Polski Ukraińców, szczególnie tych młodych.

Choć strona polska podkreśla wagę relacji historycznych, również z uwagi na fakt, iż południowo-wschodnia Polska to naturalny konserwatywny elektorat Prawa i Sprawiedliwości, nie należy oczekiwać, iż trudności w tym zakresie czy znaczący protokół rozbieżności stać będą na drodze do dalszego utrzymania kluczowego wymiaru polityki zagranicznej. Stabilizacja sytuacji na Ukrainie i powstrzymanie neoimperialnej polityki Kremla stanowi bowiem absolutny fundament obecnej polityki bezpieczeństwa Warszawy.

LITERATURA

1. http://www.nbp.pl/aktualnosci/wiadomosci_2016/20161212_obywatele_ukrainy_pracujacy_w_polsce_-_raport_z_badania.pdf
2. http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2017/K_021_17.PDF
3. <https://www.mr.gov.pl/strony/aktualnosci/strategia-na-rzecz-odpowiedzialnego-rozwoju-z-akceptacja-rzadu/>
4. <http://www.gazetawroclawska.pl/wiadomosci/a/dwie-manifestacje-w-rynku-przeciw-ukraincom-i-w-ich-obronie,11896903/>
5. <https://dorzeczy.pl/ekonomia/21714/Byly-wiceminister-finansow-przestrzega-przed-masowa-migracja-Ukrajcow.html#>

CZECZENIA – PROBLEM I PRIORYTET ROSYJSKIEJ POLITYKI ZAGRANICZNEJ

Pawlaczek Małgorzata

Wprowadzenie

Wojciech Jagielski, znany polski reportażysta, w wywiadzie dla „Nowej Europy Wschodniej” w taki sposób opisywał Kaukaz:

„Na Kaukazie Północnym rewolucja przybrała formę wojny partyzanckiej, terrorystycznej. Ten rejon świata jest od wielu lat niszczone, maltretowany wojnami domowymi, konfliktem z Rosją, zamachami terrorystycznymi. Do tego, aby rewolucja na wzór tej z Bliskiego Wschodu mogła się dokonać, potrzebna jest obywatelska odwaga, nie tylko niezadowolenie, że dalej tak żyć już nie możemy, ale i decyzja o wyjściu na ulice. Kaukaz Północny jest sparaliżowany strachem i sterroryzowany przemocą. W takich okolicznościach rewolucja się nie dokona [W. Jagielski, 2011].

Czeczenia. Kaukaski sworzeń

Czeczenia, geopolityczny filar i przekleństwo Rosji, przez ostatnie lata była bazą dla międzynarodowej przestępczości i terroryzmu. Od dawna stanowi centrum destabilizacji na Kaukazie i jest główną podejrzaną, gdy gdzieś w Rosji wybucha bomba. Niezmiennie jest sceną rozgrywek politycznych, głównym problemem, a zarazem priorytetem rosyjskiej polityki zagranicznej. Region Kaukazu od wieków był rejonem rywalizacji wielkich mocarstw, głównie ze względu na swoje strategiczne położenie. Obszar między Morzem Czarnym a Kaspijskim, na styku kontynentów, bogaty był w cenne surowce energetyczne, przechodziło przez niego wiele szlaków handlowych, odtwarzanych dziś w postaci szlaków dostaw surowców. W sensie kulturowym Kaukaz znajdował się na styku cywilizacji, między chrześcijańską Europą a muzułmańskim Bliskim Wschodem. Z punktu widzenia polityki zagranicznej Rosji obszar jest niezwykle istotny, a sam konflikt rosyjsko-czeczeński przez lata kształtował zarówno sytuację wewnętrzną, jak i nastroje społeczne. Osiągnięta w ostatnich latach

stabilizacja w Czeczenii jest „krucha i spersonalizowana”, opiera się na osobistych relacjach między Ramzanem Kadyrowem i Władimirem Putinem. Ten układ jednak nie wystarcza, aby móc kontrolować wydarzenia w regionie [J. Miłaszyna, 2015]. Należy rozważyć, czy w sytuacji gdy poszczególne narody radykalizują się, a Czeczenia pragnie już nie tylko niepodległości, ale również zemsty za doznane krzywdy, głosząc przy tym postulaty islamu, prowadzenie dotychczasowej polityki wobec Czeczenii jest zasadne. Czy aby utrzymać spokój w republice wystarczy namaszczonego przez Kreml Ramzan Kadyrow? Czy nie pokutuje wielkomocarstwowe podejście racjonalizmu, w którym najważniejsza jest siła? Czy tragiczną w skutkach nie okaże się kremlowska buta, według której duma, honor i międzynarodowy prestiż są ważniejsze od zmieniającej się rzeczywistości? W tej rzeczywistości bowiem pojawia się międzynarodowy terroryzm, który z każdym atakiem skraca dystans między ideą wolnej i niezależnej Czeczenii, a kolejnym filarem Państwa Islamskiego otaczającego kultem kontrowersyjnego wodza, jakim jest Kadyrow.

Historia trudnych relacji rosyjsko-czeczeńskich

Republika Czeczeńska ze stolicą w Groznm wchodzi w skład Federacji Rosyjskiej, granicząc z jej składowymi: Krajem Stavropolskim, Dagestanem, Inguszetią; jej sąsiadem jest także Gruzja. Republika, na czele której stoi Ramzan Kadyrow, syn Achmata Kadyrowa liczy około 1.270,000 mieszkańców, gdzie językami urzędowymi jest rosyjski i czeczeński, a dominującą religią jest islam, od samego początku podlegała rosyjskiej strefie wpływów. Ten geopolitycznie istotny dla Rosji region był zarówno wielopłaszczyznowym zagrożeniem, jak i priorytetem polityki zagranicznej. Czeczenia natomiast w oczach światowej opinii publicznej balansuje odtąd między wizerunkiem uciśnionego narodu walczącego o niepodległość a kolebki terroryzmu i zorganizowanej przestępczości, która destabilizowała cały Kaukaz przez ostatnie dziesięciolecia.

Czeczeńska oblasť została ustanowiona 30 listopada 1922 r. W 1944 r. ponad 500 000 Czeczenów i Inguszów zostało zesłanych przez Stalina do północnego Kazachstanu na ponad trzynastoletnie wygnanie. W tym czasie termin „Czecen” zniknął powoli z rosyjskich tekstów i encyklopedii. Na skutek celowej i represyjnej polityki Moskwy sytuacja Czeczenów w porównaniu do mieszkańców innych republik była niekorzystna: mieszkańcom kaukaskiej republiki utrudniano naukę języka czeczeńskiego, stanowiska w instytucjach publicznych powierzano Rosjanom, ograniczono dostęp do uczelni wyższych. [H. Yagil, 2008]. Dyskryminacja miała miejsce na wszystkich polach życia społecznego, a pogarszająca się sytuacja materialna mieszkańców doprowadziła do wzrostu przestępczości pospolitej i zorganizowanej. Radzieckie władze prowadziły również intensywną politykę antyreligijną, co ostatecznie przyniosło odwrotny efekt: życie religijne zeszło do podziemia [M. Falkowski M., 2008].

Pierwsza wojna czeczeńska (1994-1996) diametralnie zmieniła republikę. Radykalne odmiany islamu, w tym wahabizm, zyskiwały coraz więcej zwolenników. Na skutek islamizacji działań wojennych młodzi dowódcy wojskowi i opozycja wymusiła na prezydencie Maschadowie wprowadzenie prawa szariatu, co ostatecznie przekreśliło budowę demokratycznego państwa. Skutkiem drugiej wojny w Czeczenii (1999) była likwidacja suwerenności republiki, w której odtąd władza skażona była rosyjskimi wpływami, nepotyzmem, korupcją. Rząd w Groznm łamał i łamie do dziś prawa człowieka, popełnia liczne nadużycia, między innymi w kwestiach finansów publicznych, pozwala na rozwijanie szarej strefy i zorganizowanej przestępczości. Wszystko to dzieje się z cichym przyzwoleniem Kremla, a na bieg wydarzeń nie ma wpływu ani światowa opinia publiczna, ani rządy innych państw, co jest wynikiem rosyjskiej manipulacji i blokady informacyjnej, którą otoczony jest region [A. Grebenszczykow, 2010]. Z drugiej strony obie wojny czeczeńskie były polityczną i militarną klęską Federacji Rosyjskiej. Skompromitowały rosyjską armię, uwypukliły słabość i rozpad państwa, przyczyniły się do osłabienia kontroli na Kaukazie, zaostrzyły stosunki etniczne i religijne.

Polityka Moskwy wobec radykalizującej się Czeczenii a bezpieczeństwo w regionie

Od czasu wojen czecheńskich nierozwiązane sprawy republiki są przypominane Rosji i światu przy okazji kolejnych, spektakularnych aktów terrorystycznych. Przełom XX i XXI wieku był okresem, w którym na terenie Federacji Rosyjskiej dochodziło do wielu aktów terrorystycznych przeprowadzanych bądź inspirowanych przez grupy czecheńskie. Najgłośniejszymi z nich był atak na szpital w Budinnowsku w 1995 r., zajęcie moskiewskiego Teatru na Dubrowce 23 października 2002 r., atak na szkołę w Biesłanie w Osetii Północnej 1 września 2004 r., atak w moskiewskim metrze 29 marca 2010 r. oraz podwójny atak w Wołgogradzie 29 i 30 grudnia 2013 r. w przededniu Igrzysk Olimpijskich w Soczi. Za każdym razem administracja Kremla wystawiana była wtedy na próbę: kolejne ataki podważały słusność polityki zagranicznej wobec Czechenii bądź obnażały nieudolność moskiewskiej administracji i poszczególnych służb.

Czechenia jest niezwykle istotnym elementem rosyjskiej polityki zagranicznej, a utrzymanie jej zależności od Moskwy od dekad jest priorytetem. Niepodległa Czechenia mogłaby wytworzyć efekt domina, zachęcając swoim sukcesem inne narody do ruchów narodowo-wyzwoleńczych, co mogłoby doprowadzić do znacznego osłabienia Federacji Rosyjskiej jako mocarstwa. Moskwa nie mogła pozwolić również na to, aby mała republika prowadziła niezależną politykę energetyczną i już od początku lat 90. Rosja miała na celu przekształcenie Czechenii z producenta w odbiorcę surowców, aby w ten sposób jeszcze bardziej uzależnić ją od siebie. Kluczową kwestią było jednak zapewnienie bezpieczeństwa dostaw w regionie: przez terytorium Czechenii przechodzi kluczowy rurociąg z Baku do Nowosybirsk, którego długość na tym odcinku wynosi około 150 kilometrów. Utrata Czechenii oznaczałaby dla Rosji utratę wpływów na Morzu Kaspijskim [E.Wolska,2009]. Utrzymanie republiki w obrębie federacji powinno być nie tylko kwestią prestiżu i demonstracją siły na arenie międzynarodowej, ale również gwarantem integralności i stabilności Kaukazu. Kwestia czecheńska jest również doskonałą formą odwrócenia uwagi od problemów wewnętrznych, która od lat kształtuje nastroje społeczne.

Doktor nauk politycznych Kazimierz Kraj, autor książki *Rosja w walce z terroryzmem*, przedstawił następujące drogi rozwiązania trudnej sytuacji na Kaukazie: efektywne posługiwanie się metodami siłowymi w tym usprawnienie działań organów porządku publicznego, poprawa sytuacji materialnej mieszkańców Kaukazu Północnego (rozwój miejscowej gospodarki), uruchomienie mechanizmów politycznych, takich jak autentyczne wybory czy szacunek do miejscowych zwyczajów i praktyk, co przełoży się na osłabienie wpływów ekstremistów islamskich na społeczeństwo czecheńskie [K. Kraj, 2009].

Zakończenie

Wydarzenia ostatnich lat pokazują, że Rosja powinna dążyć do normalizacji stosunków z Czechenią, wpływać na poprawę sytuacji materialnej, wspierać budowanie struktur demokratycznych. Strategia osłabiania regionu w celu utrzymania jego zależności przestaje być opcją rozsądną w sytuacji w której działania terrorystyczne wycelowane w Rosję obliczone są już nie tylko na osiągnięcie niepodległości, ale wpisują się już w ruch światowego dżihadu. Czechen jest nie tylko partyzantem, ale również islamskim bojownikiem, realizuje nie tylko postulaty narodowe, ale również te ogólnoisłamskie. Radykalizacja czecheńskiego społeczeństwa sprowadziła walkę o wolność na zupełnie nowe tory, zmieniając taktykę działań, przekształcając republikę w prowincję Państwa Islamskiego, które rządzi się prawem szariatu. Zmiana polityki wobec Czechenii byłaby racjonalną odpowiedzią na współczesne zagrożenia, próbą zapanowania nad islamskim żywiołem, który na Kaukazie już się narodził i zdążył zradyzalizować. Stałaby się najpoważniejszą próbą prowadzonej od lat polityki Putina wobec tego regionu, a także zweryfikowaniem dotychczasowej relacji z Kadyrowem, który wymyka się spod kontroli Moskwy. Wówczas Rosja będzie być może gotowa stawić czoło nowym zagrożeniom, które płyną nie z Zachodu, ale z Kaukazu i Azji Centralnej.

LITERATURA

1. Falkowski M., *KrótkahistoriaCzeczeniidorozpaduZSRR*, http://www.kaukaz.net/cgi-bin/blosxom.cgi/polish/osetiaPolnocna/osetia_art1, dostęp: 18.03.2017.
2. Grebenszczykowa A., *CzeczeńskiTejp*. *HistoriaiWspółczesność*, <http://www.konflikty.pl/historia/nowozytnosc/czeczenski-tejp-historia-i-wspolczesnosc/>, dostęp: 25.03.2017
3. Jagielski W., *Kaukaz – podróż wczasy*, „NowaEuropaWschodnia”, nr 5, 2011, 99-108
4. Kraj K., *Rosjawwalczeterroryzmem*, Kraków, 2009, s. 80.
5. Lubański Ł., *WojciechGóreckioCzeczenii: SzariatWprowadzany pocichu*, <http://www.rp.pl/Spolczenstwo/301039888-Wojciech-Gorecki-o-Czeczenii-Szariat-wprowadzany-po-cichu.html#ap-1>, dostęp: 30.03.2017
6. Miłaszyna J., *Czeczenia corazdalejodMoskwy*, <http://media-w-rosji.blogspot.com/2015/07/czeczenia-coraz-dalej-od-moskwy.html>, dostęp: 25.03.2017.
7. National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism START, *Global Terrorism Database*, <http://www.start.umd.edu/gtd/>, dostęp: 1.04.2017.
8. Poltkowska A., *Rosja Putina*, Warszawa 2005.
9. Wojciechowski S., *Terroryzm na początku XXI wieku. Pojęcie, istota i przyczyny zjawiska*, Bydgoszcz-Poznań 2011.
10. Wolska E., *Konflikt rosyjsko-czeczeński*, <http://www.cywilizacje.pl/news-id-230>, dostęp: 26.03.2016.
11. Yagil H., *I can fight army against army: the 1994-1996 Russo-Chechen war, strategies and misconceptions*, [w:] *Ethno-Nationalism, Islam and State in the Caucasus. Post-Soviet disorder*, Nowy Jork 2008, s.148-156.

УКРАЇНА У СВІТОВОМУ КУЛЬТУРНО – ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ

ДИНАМІКА СТРУКТУРУВАННЯ КУЛЬТУРОТВОРЧИХ СИЛ В УМОВАХ ПАРАДИГМАЛЬНИХ ЗМІН

Батичко Г.І.

Культурний простір є динамічною системою, на формування і розвиток якої впливають багато чинників. Найбільш складними для дослідження культурного простору (як світового так і регіонального) є періоди культурної динаміки пов'язані з формуванням нової парадигми мислення. Сучасний світ знаходиться в точці біфуркації, народження нового світобачення відчувається вже як культурницький сценарій, що почав своє розгортання.

Спроба пояснити суперечливість культурних процесів на глобальному рівні призвела до обґрунтування теорії метамодерну авторами якої виступають голландські філософи Тімотеус Вермюлен та Робін ван ден Аккер. Сутність культурної динаміки за нових умов, на їх переконання, полягає у «розгойдуванні» (осциляції) між численними полюсами, що дозволяє реалізовувати безліч сценаріїв [1]. Розвиваючи цю тезу, Дмитро Биков називає метамодерн «концептуальним оксюмороном», акцентуючи увагу на антиномічності нової логіки культурного розвитку. Означена концепція дозволяє тлумачити світ та культуру як єдиний «потік сенсів», складових загальної істини, в якому є місце для всіх проявів культуротворчості, оскільки кожен з елементів культури є важливим.

В новій концепції немає місця для снобізму та зверхності, позаяк розподіл на елітарне і масове стає неактуальним. Внутрішні протиріччя нової системи мислення і забезпечують її просування шляхом постійного коливання між модерним та постмодерним світобаченням, водночас потребують від людини нового ставлення до власної життєвої позиції, оскільки досягнення мети (як індивідуальної так і суспільної) базується на творчій реалізації особистості. Не випадково, що останнім часом все більше уваги приділяється культурному розвитку, як чиннику, що здатний гармонізувати суспільний лад в умовах невизначеності та нестабільності. Прикладом означеної тенденції є і активне просування концепції «культурної дипломатії», і розуміння культури як важливої складової концепції сталого розвитку.

Україна, що переживає в час свого 25-річчя значні випробування на міцність та життєздатність, є показовим прикладом прояву нових тенденцій трансформації культурного простору відповідно до запитів часу. Складність суспільно-політичної ситуації в рази підсилює полярність культурного простору, отже й сприяє культурній динаміці. Саме цим пояснюється і регіоналізм культурного розвитку, активне протистояння ідеологічних супротивників. Часто ареною боротьби стає саме культурно-мистецький простір (бойкотування артистів шоу-бізнесу, бурхливе обговорення культурно-мистецьких новин в соціальних мережах).

Означена поляризація ускладнюється впливом інформаційних технологій, що значно прискорюють всі культурно-мистецькі процеси, оскільки стають впливовим комунікативним інструментом. Демократизація дигітальних технологій призводить до того, що телеекранні шоу і зорові видовища поступово втрачають свій вплив. На перший план виходять творчо активні аматори, які демонструють свої досягнення завдяки соціальним мережам. Означений процес теоретик культури Казіс Варнеліс називає «мережевою культурою», а теоретики мета модернізму вважають ознакою нового типу мислення [1]. Більш того, саме соціальні мережі стають середовищем функціонування нового типу спільнот, створення яких не потребує додаткового формалізму і базується суто на близькості інтересів. Мережева культура має величезний культуротворчий потенціал. Про це свідчить шалений успіх численних талант-шоу в Україні («Голос країни», «Х-фактор», «Танцюють всі» тощо), участь громадськості у процесах

селективного відбору мистецьких проектів (вибір Джамали, попри скептичне ставлення журі та «неформатність» виступу для поп-шоу, принесло перемогу Україні в конкурсі Євробачення 2016 року). Отже, якщо раніше до процесу культуротворення були залучені професіонали і аматори під керівництвом професіоналів, що забезпечувало необхідний мистецький рівень шляхом «фільтрування» маргінальних (неформатних мистецьких явищ), то сьогодні мережевий спосіб просування власних творчих здобутків дозволяє долати межу між професійним та аматорським, творцем та публікою, що докорінно змінює систему культуротворчого процесу. Не елітарне ядро і периферія, що віддзеркалює основні його якості, а просування знизу-вверх, від периферії до центру. коли в аматорському середовищі з'являються нові культурні форми, які згодом можуть стати нормативними та елітарними в результаті природної селекції.

«Можливість неможливого» стає девізом активного прошарку культуротворчої спільноти, що надає всі підстави до її безмежного розширення. Від ініціативності, наполегливості, лідерських якостей суб'єктів залежить реалізація творчого задуму. Така ситуація сприяє створенню атмосфери творення як такого, «деміургізму» за визначенням В. Єшкілева [2]. Революція Гідності активізувала цей вектор і призвела до нових форм інституалізації (яскравий приклад – сотні Майдану та волонтерський рух). Представники волонтерського руху не тільки активно допомагають збройним силам, внутрішньо переміщеним особам, а й складають нову культурну єдність, соціальну страту, яка стає не тільки споживачем культурного продукту, а й здатна до створення та реалізації власних сценаріїв культуротворчості. Як свідчить аналіз культурного життя останніх трьох років, найбільш результативними стають культурницькі проекти регіонального рівня, оскільки сприяють консолідації громади. Яскравим прикладом такого проекту може бути «Маріуполь чекає на Океан Ельзи», реалізація якого в 2016 році дозволила згуртувати мешканців міста навколо культурного заходу, переконала в можливості розгортання різноаспектних культурних сценаріїв. На сьогодні продовженням означеної тенденції можна вважати і створення в місті арт-майданчиків («Халабуду», «Театр всередині тебе»), успішну реалізацію культурних проектів («Із країни – в Україну», «Маріуполь туристичний», «Фестиваль на березі моря» тощо). Кожен мешканець міста може обрати за смаком, і навіть стати співавтором, а інколи і ініціатором нового заходу. Від активності і небайдужості кожного залежить життєздатність регіонального культурного простору. Водночас, аналіз культурного життя на рівні регіону дозволяє виявити і головний недолік перспективного розвитку культурно-мистецького середовища – недостатній рівень комунікації між громадою та владою, що позначається на дискретності культурного розвитку регіону.

Отже, формування нової парадигми мислення приводить до створення принципово нової системи культуротворення, в основі якої установка не подолання розриву між елітарним та масовим завдяки активізації мережевої культури. Волонтерський рух, ентузіазм аматорів, установка на співтворчість і толерантне ставлення до різноманітних проявів культуротворення – ось арсенал, що дозволяє з оптимізмом сподіватися на краще для української культури. Творення в культурно-мистецькій царині може стати запорукою і нового небайдужого ставлення до державницьких проектів, що надає можливість реалізувати сценарій під назвою «Успішна Україна» не в фантазійному дискурсі, а реальному світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вермюлен Т. Что такое метамодернизм?/ Тимотеус Вермюлен, Робин ван ден Аккер/ Перевод с английского: Н. Зингер [Електронний ресурс] – Режим доступа: <https://dvoetochie.wordpress.com/2014/06/19/metamodernism/>
2. Єшкілев В. Повернення деміургів [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/yeshk-pd.htm>

СПРОБИ КОНСТРУЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ГЕРОЇВ В УКРАЇНСЬКІЙ ВІЗУАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Воронік Д. С.

Сучасна ситуація характеризується культурними трансформаціями, які впливають на всі сфери життя суспільства. Письмова (текстова) парадигма, яка домінувала, поволі поступається візуальній парадигмі. Сьогоднішній світ переповнений візуальністю. Хоча ми і досі живемо в «галактиці Гутенберга», візуальність все більше домінує в сучасній культурі.

Сучасний відомий польський соціолог П. Штомпка відмічає, що наш період, з точки зору домінуючих рис/якостей культури, можна трактувати, як настання «візуальної епохи» [7, с. 22]. Якщо в першій епосі – оральній – домінували усні повідомлення, а в другій – вербальній – письмові, то в новій епосі головним носієм інформації, знань чи цінностей стали візуальні образи. Ця «візуальність» породжує нове покоління людей, які живуть в полі образів.

Виходячи з того, що в сучасній «візуальній епосі», коли в культурному полі домінують нові технології, основним засобом передачі інформації стають візуальні образи, можна стверджувати що саме через них відбувається трансляція відповідних цінностей, моделей поведінки та зразків. Означена теза і визначає актуальність пропонованої розвідки, присвяченої аналізу різноаспектних варіантів вирішення проблеми візуалізації героя в сучасній українській художній культурі.

Після розпаду СРСР в Україні почався пошук нових символів, які б могли замінити радянські та сприяти консолідації спільноти в рамках нової держави. Інтелектуали та митці почали звертатись до символічних постатей історії та культури, які були частиною національної культурної пам'яті. Сьогодні, на теренах вже незалежної України суспільний запит на нових «героїв» стає знову актуальним і водночас дуже складним. Пошуки нового національного персоніфікованого нормативного взірця, який би влаштовував більшість українського суспільства, супроводжується численними конфліктами. В той же час на державному рівні не існує цілісної політики вшанування «героїв» незалежної України та пам'яті про них. «Система державного нагородження визначних особистостей, успадкована вищим керівництвом країни ще з радянських часів, лише девальвує значення «героїв» у сучасних умовах. Пантеон героїв незалежної України налічує більш ніж 200 осіб, більшість з яких як і їх заслуг є невідомими для більшості українських громадян», - слушно зауважили в ході наукової дискусії учасники міжнародного форуму «Герої» та «антигерої» у Європейській політичній та історіографічній традиції» (Київ, 2012р.)

Проте в художній культурі можна простежити намагання сконструювати героїчні образи. При цьому велика увага зосереджується на вагомих історичних постатях, які завдяки міфологізації та культурній традиції стали вшановуватись, як національні герої. Національні герої є важливою частиною будь-якої культури, адже саме вони стають моделями для наслідування та трансляторами відповідних цінностей та ідей. Та, що є найбільш вагомим, вони, будучи частиною національної міфології, відіграють чималу роль у формуванні ідентичності суб'єктів. Як зазначила відома польська дослідниця Оля Гнатюк «міфології мають і соціальний, і індивідуальний вимір, бо, з одного боку, згуртовують спільноту, а з іншого, вкладають у життя індивіда додатковий сенс, підносячи національну гідність до рангу особливої вартості» [2, с. 458] Отже, національний герой є одним з найважливіших елементів національної міфології. Те, котрих історичних постатей визнають за національних героїв, а котрих за зрадників, залежить насамперед від усталеного канону культури [С. 458-459] Проте політичні зміни можуть впливати на зміну канону або на його трансформацію.

В Україні з початком незалежності конкурували два канони – радянський і український національний. З одного боку вони протистояли один одному, а з другого, були намагання синтезувати їх.

Якщо вдатись до аналізу української візуальної культури, то можна побачити, що в українському візуальному полі домінували дискурси двох героїчних епох, герої яких постійно

актуалізуються – козацька доба та період Другої світової війни. Особлива увага приділялась козацтву, як феномену, що був популярним на території всієї держави і був одним з центральних міфів, який консолідував спільноту. Пам'ять про козацтво, як про героїчний період української історії, постійно була присутньою в українському культурному просторі. Представники цього періоду стали частиною, як радянського нарративу, так і національного.

Одним з головних історичних фігур даного періоду був і залишається гетьман Богдан Хмельницький. Фільм Миколи Мащенко 2008 р. «Богдан-Зиновій Хмельницький» побудовано за схемою протиставлення «герой-ворог», «ми-вони», «правда-брехня» тощо. В цій стрічці, досить слабкої з художнього боку, козацький лідер постає незламним борцем за волю України, справедливим та відважним лідером. Сам режисер заявляв в своєму інтерв'ю, що він прагнув сконструювати образ національного героя: «Це принципово інший підхід до фільмування історичної картини — він не вимагає грандіозних капіталовкладень і водночас цілком відповідає моему скромному прагненню *виліплювати, кристалізувати героя*. Я думаю, мистецтво все одно повернеться до героя — носія позитивного начала. Людство не випадковостоліттями складало легенди і пісні, казки і билини про героїв. Так чи варто прагнути свідомої де-героїзації свого часу?» [3, С. 120]

Поляки, в свою чергу, виступають абсолютними антиподами козаків: вони розстрілюють козацьких бандуристів, влаштовують розстріли в православній церкві, не дотримуються своїх обіцянок тощо. Схожа схема була і в радянському фільмі про козацького лідера, який в 1941 р. зняв Ігор Савченко. Саме той фільм заклав основи візуальної репрезентації Богдана Хмельницького в рамках радянського нарративу. В фільмі Миколи Мащенко образ гетьмана не зазнав істотних змін. Єдиної різницею можна вважати зміни в ідеологічному посиленні. Якщо в фільмі 1941 р. козаки вітають московських посланців, а гетьман пафосно заявляє, що «Слава народу російському – брату нашому», то в новій інтерпретації Богдан Хмельницький не радіє союзу з Москвою, а образ царя є негативним. Тож можна сказати, що в кінематографічному плані значної реінтерпретації образ гетьмана, не зважаючи на зміну контексту, не зазнав.

Стосовно періоду Другої світової війни, то тут образи героїв зазнали значної зміни. В візуальному полі почали з'являтися фігури, що були марковані радянською пропагандою, як «антигерой». Це стосується, в першу чергу, лідерів Організації українських націоналістів та Українською повстанської армії. Героїзація лідера ОУН Степана Бандери та командира УПА Романа Шухевича пов'язана з дерадянізацією «історичної пам'яті». Степану Бандері ще з початку 90-х рр. було встановлено велику кількість пам'ятників, хоча й як це не парадоксально, в абсолютно радянські стилістиці [5]. В 2010 р. з зображенням лідера ОУН було випущено поштову марку [6], а в деяких регіонах України з його зображенням з'явилися біл-борди. Особливо активно почали використовувати образ Бандери після Революції Гідності. Так, в 2015 р. в Черкасах з'являється графіті із написом: «Здобудеш українську державу – або загинеш в боротьбі за неї!» [1]. Таким чином очільник ОУН став образом героя – борця. Те ж стосується і Р. Шухевича. Ще в 2000 р. режисер Олесь Янчук знімає фільм «Нескорений», де зображає Р. Шухевича в героїчному ареолі. Григорій Гладій (виконавець головної ролі) в одному з інтерв'ю заявив, що «Шухевич – це герой міфічний» [4].

Крім лідерів націоналістичних організацій героїчного тлумачення зазнали і образи культурних діячів, пов'язаних з діяльністю ОУН. Важливою постаттю став поет Олег Ольжич. Його доля зображена в кінотрилогії Аркадія Микульського за сценарієм Леоніда Череватенка «Я камінь з Божої пращі...» (творців фільму удостоєно державної Шевченківської премії 2002 року). Також в героїчному ареолі постала фігура митрополита УГКЦ Андрія Шептицького в фільмі Олесь Янчука «Владико Андрій» (2008 р.)

Окремої уваги заслуговує постать Тараса Шевченка. Постать відомого поета залишається знаковою в пантеоні національних героїв. Будучи найбільш міфологізованим та найбільш популярним в Україні, образ відомого поета був реактуалізований у зв'язку з революцією 2014 р. та подальшою війною. В 2015 р. в рамках радіо-марафону «Шевченко мобілізує» було створено постер із зображенням поета у військовому екіпіруванні учасника АТО. За словами автора

постеру: «Цей плакатний портрет Шевченка має мобілізуючий, пропагандистський характер, що відповідає меті радіо марафону — підтримати бойовий дух захисників України словами Шевченкових творів, консолідувати українців у боротьбі проти зовнішньої агресії» [6]. Таким чином, образ Т. Шевченка було актуалізовано та пов'язано з сучасними подіями. Він став узагальненим символом боротьби. Проте поет постав не в образі героя-воїна, а в образі героя-захисника, деякого героя-Батька нації.

Таким чином, на початку нинішнього століття в українській візуальній культурі відбувається актуалізація знакових постатей, які є частиною національної культурної традиції. Визначені як національні герої, вони стають маркерами українською ідентичності. Особливу роль відіграє фігура Т. Шевченка, як національного героя, який консолідує націю. Це одна з небагатьох постатей, з якою ототожнюють себе жителі всіх регіонів України. Тож автори використовують його, як символ «українськості». Постать гетьмана Богдана Хмельницького залишилась знаковою. Проте його образ не зазнав великих змін з радянським періодом. Національний наратив поповнився постатями, які були марковані в СРСР, як «вороги». Ними стали постаті пов'язані з націоналістичними організаціями часів Другої світової війни. В першу чергу це Степан Бандера та Роман Шухевич. Їх героїзація продемонструвала спроби актуалізувати образи, які є героїчними символами в націоналістичному наративі.

ЛІТЕРАТУРА

1. В Черкасах Бандера постав у графіті [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kropyva.ck.ua/content/fotofakt-v-cherkasakh-bandera-postav-u-graf-t>
2. Гнатюк О. Прощання з імперією: українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
3. Зубавіна І. Б. Кінематограф незалежної України: тенденції, фільми, постаті/ Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. — К.: ФЕНІКС, 2007.— 296 с.: іл.
4. Кухар В. Григорій Гладій: «Шухевич – герой міфічний. Це тип героя в абсолюті» [Електронний ресурс] / В. Кухар. – Режим доступу: <http://www.grouppua.org/?p=349%7C%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B9>
5. Портнов А. Бандера: личность и миф [Електронний ресурс] / А. Портнов. – Режим доступу: <http://urokiistorii.ru/blogs/andrei-portnov/52103>
6. Т. Шевченка зобразили у сучасному військовому екіпіруванні учасника АТО [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1444115-t-shevchenka-zobrazili-u-suchasnomu-viyskovomu-ekipiruvanni-uchasnika-ato>
7. Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования / П. Штомпка. – М.: Логос, 2007. – 168 с.

КОНЦЕРТНЕ ЖИТТЯ МАРІУПОЛЯ У 1917-1920 РОКАХ НА ШПАЛЬТАХ МІСЦЕВИХ ВИДАНЬ

Давва В.В.

Події Української революції 1917-1920 років тривалий час привертають увагу вітчизняних дослідників та викликають у них значний науковий інтерес з огляду на важливість вивчення подібного історичного досвіду для сучасних процесів державотворення, а також становлення різних галузей суспільного життя. В останні роки зацікавленість вчених цим буремним періодом української історії підвищується ще й за рахунок відзначення у 2017-2020 роках 100-річчя подій Української революції. Крім того, все частіше увагу вчених привертає саме регіональна історія,

адже від того, наскільки повно будуть розкриті певні історичні та суспільні процеси в межах окремої територіальної одиниці, залежить формування загального уявлення про державне становище справ. Ці фактори визначають актуальність дослідження української культури в цілому та окремих її напрямків періоду революційних подій 1917-1920 років.

При цьому, друковані засоби масової інформації є важливим джерелом у вивченні зазначеного періоду української історії. Це зумовлено тим, що тогочасні видання зберегли на своїх сторінках письмові свідчення про велику кількість фактів та подій періоду революції, які відігравали визначну роль в її перебігу, а також зафіксували офіційні докази діяльності органів влади різних рівнів в галузі культури. Зважаючи на це, метою даного дослідження є визначення особливостей концертного життя міста Маріуполя у період революційних подій 1917-1920 років на основі аналізу афіш та публікацій у місцевих періодичних виданнях.

Вагомим підґрунтям для дослідження питання української культури революційного періоду 1917-1920 років залишаються доробки науковців-сучасників подій (М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, М. Шаповала). До того ж, вагоме місце посідають наукові розвідки українських вчених Г. Боряка, Я. Дашкевича, М. Дмитрієнко, Я. Ісаєвича, та ін. І все ж, вважаємо за доцільне приділити більше уваги дослідженню регіонального стану речей в українській культурі часів Української революції, як кінцевої ланки у процесі реалізації державної культурної політики революційних урядів.

За основну джерельну базу у дослідженні означеного питання було обрано матеріали фондів Маріупольського краєзнавчого музею, представлені вирізками, афішами, статтями та замітками з місцевих газет 1917-1920 років, які збереглися лише у відсканованому вигляді або у вигляді ксерокопій із зазначенням посилань на періодичне видання, що є першоджерелом. Таким чином, було проаналізовано періодичні видання «Мариупольское слово», «Известия», «Крестьянин и рабочий», «Мариупольские известия», «Известия (Мариупольского Ревкома и Парткома)», «Мариупольский вестник».

Отже, концертне життя Маріуполя 1917-1920 років було представлене, перш за все, регулярними публічними театральними виставами та концертними програмами у міських парках та скверах. При цьому, подібні концертні вечори проводилися як професійними колективами, так і аматорськими творчими угрупованнями, студентськими організаціями, учнями музичного училища.

Так, у газеті «Мариупольское слово» від 5 серпня 1917 року знаходимо замітку про відкриття у місті Музичного училища за ініціативою дирекції Маріупольського відділення Державного Руського Музичного Товариства. При установі оголошувалося «відкриття гуртка любителів оркестрової-симфонічної гри та хорового співу» [5], «прошення» на включення до якого приймалися від усіх бажаючих. Викладачами училища зазначалися випускники Київської та Варшавської консерваторії, а також викладачі Ростовського відділення Державного Руського Музичного Товариства та Московські музиканти.

Вже у наступному номері «Мариупольского слова» за 6 серпня 1917 року натрапляємо на оголошення про відкриття в Маріуполі Вищих музичних курсів з класами роялю, скрипки, співу, ансамблю та теорії за головуванням «свободного художника» І.Н. Акштейна [6]. Крім цього, у статті зазначалося про проведення протягом навчального року частих учнівських концертів для усіх охочих.

У газеті «Крестьянин и рабочий» від 31 серпня 1917 року також знаходимо статтю щодо відкриття на базі новоствореного Музичного училища спеціальних курсів з фортепіано, скрипки, співу, духових інструментів, віолончелі, а також теорії композиції, по закінченні яких випускники користувалися усіма правами Державного Руського Музичного Товариства [2]. Як бачимо, відкриття в Маріуполі Музичного училища, а також різних музичних курсів передбачало викладання у місті видатних київських та московських професійних музикантів, а також мало широке анонсування у різних місцевих друкованих виданнях, здебільшого на перших сторінках.

Окрім музичної освіти, в Маріуполі активно діяли різні оркестрові організації, даючи регулярні концерти як на відкритих майданчиках, так і в клубах та кабаре. Серед них – Салонний

оркестр під управлінням Б.Г. Давидовича, який, згідно замітки у газеті «Мариупольские известия» від 01 січня 1919 року, давав щоденні концерти в кабаре [3], Морський духовий оркестр, що виступав з концертною програмою у Міському саду [1]. Як зазначалося у короткому звіті, колектив відрізнявся «прекрасною зіграністю, м'яким тоном мідних інструментів, рідкою стрункістю та звучністю» [1]. У газеті «Известия» від 07 серпня 1920 року також знаходимо повідомлення про концерт камерного оркестру, присвячений творам Бетховена [1]. У ньому відмічався великий художній успіх вечора, а також значення постаті Бетховена як «революціонера в галузі музики». Ці та інші подібні матеріали в друкованих виданнях Маріуполя віддзеркалювали існування в місті великої кількості різних оркестрових організацій, а також їх активну концертну діяльність у період революційних подій.

Слід зазначити, що в культурі Маріуполя 1917-1920 років, зокрема у концертному житті міста також були чітко відображені питання національної політики. Так, традиційними і доволі популярними були концертні вечори ансамблів та окремих виконавців різних національних громад. Про це свідчать замітки у місцевих виданнях з оголошенням таких заходів. Подібні концертні вечори проводилися у концертних залах, у театрах, на сценах кабаре та на відкритих майданчиках.

Так, у газеті «Мариупольское слово» за 6 серпня 1917 року знаходимо оголошення про проведення у концертному залі «Континенталь» концерту «кращих інтерпретаторів єврейських народних і духовних пісень, відомих артистів» Фріди Закс та Леоніда Горева [6]. Зважаючи на те, що концерт проводився на платній основі (у статті зазначена ціна білетів «до 5 р. 95 коп.», які необхідно придбати завчасно), а також наголошувався як «тільки один», можна дійти висновку, що захід мав попит серед населення та викликав зацікавленість у публіки.

У виданні «Мариупольские известия» за 1 січня 1919 року натрапляємо на замітку щодо дебютних концертів артистів та артисток циганського ансамблю під керівництвом хормейстера Є.І. Шнейдера, а також «пролонгованих за бажанням публіки» дуетів Янових [3]. У цій же статті знаходимо: «В найближчому часі відбудеться бенефіс улюблениці місцевої публіки каскадної артистки Мері-Гри» [3].

Вже за 19 січня 1919 року видання «Мариупольские известия» наводить інформацію щодо організації та проведення в театрі Братів Яковенко «Традиційного Вірменського Вечора» [4]. Згідно замітки, цей захід організовано Маріупольським Вірменським Комітетом і є благодійним на користь біженців вірмен. Як зазначається, в програмі вечора «представлено буде нашумілу відому п'єсу «В горах Кавказа», а по її завершенні – «грандіозний різнохарактерний концерт-кабаре з номерами зі східного життя» [4].

Як бачимо, концертні та театральні вечори колективів і виконавців національних громад у Маріуполі були не рідкістю та викликали жвавий інтерес серед населення, а деякі артисти давали повторні концерти за численними побажаннями містян.

Отже доходимо загального висновку, що активна концертна діяльність культурних організацій міста Маріуполя у революційну добу 1917-1920 років знайшла широке висвітлення на шпальтах місцевих часописів. Найбільш активними щодо інформування населення були видання «Мариупольское слово», «Известия», «Крестьянин и рабочий», «Мариупольские известия», «Мариупольский вестник». Вони вміщували різнобічні інформаційні матеріали про роботу концертних організацій, навчальних закладів естетичного виховання, зокрема музичних курсів та музичного училища, театральних колективів, а також музичних ансамблів чи окремих виконавців, з яких можна було довідатися як про загальне становище культурної сфери цілого міста, так і про конкретні заходи, які були її якісним наповненням.

Проаналізувавши лише незначну частину матеріалів Маріупольського краєзнавчого музею, вже можна дійти висновку про активне концертне життя Маріуполя, незважаючи на переломний період у політичному становищі усієї країни. При цьому, ідеологічне наповнення усіх культурних заходів диктувалося діючими на той час владними структурами, про що свідчать матеріали у місцевих періодичних видання критичного характеру, які потребують окремого детального

аналізу. Крім того, зазначені матеріали є змістовним першоджерелом з історії Української революції, яке необхідно ширше використовувати у різногалузевих наукових дослідженнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Известия. – 07 серпня, 1920. – № 147. – С. 2.
2. Крестьянин и рабочий. – 31 серпня, 1917. – № 29. – С. 4.
3. Мариупольские известия. – 01 січня, 1919. – № 23. – С. 1.
4. Мариупольские известия. – 19 (6) січня, 1919. – № 35. – С. 2.
5. Мариупольское слово. – 5 серпня, 1917. – № 102. – С. 1.
6. Мариупольское слово. – 6 серпня, 1917. – № 103. – С. 1.

БІБЛІОТЕКА В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

Гагаріна Н.А.

Бібліотека – соціальний інститут, який акумулює, зберігає та накопичує документно-інформаційні ресурси, забезпечує вільний доступ до інформації та знань, а також є невід’ємною складовою всесвітнього наукового, культурного, освітнього та інформаційного простору. Бібліотека займає важливе місце в системі інформаційних комунікацій, завдяки тому, що слугує каналом розповсюдження, трансформації знань в процесі наукової, інформаційної та професійної діяльності.

В умовах становлення інформаційного суспільства проблемним постає питання інтеграції бібліотечної справи до сучасних інформаційних процесів. Нові суспільні завдання потребують подальшої трансформації бібліотеки, розширюють межі її можливостей, але й створюють велику конкуренцію серед різних інформаційних організацій. Закономірно, що і погляди провідних науковців на подальший розвиток бібліотечної справи та долю книги в умовах стрімкого розвитку інформаційного суспільства та технологій дуже різноманітні.

Канадський вчений Маршал Маклюєн ще на початку розвитку комп’ютерних технологій, як каналу комунікації, висловив тезу, що паперовий носій інформації стане не актуальним при подальшому розвитку технологій. Час вніс свої корективи, і на межі ХХ-ХХІ ст. вчені вже не настільки категоричні. Так, Л.І. Владимиров, Р. Ескарні, К.М. Муерс, вважають, що протиставлення книги новим технічним засобам є некоректним, а майбутнє – за їх синтезом та взаємодією [2]. Це відкриває нові перспективи для розвитку бібліотечної справи. О. С. Онищенко слушно зауважує, що за умови змін внутрішніх бібліотечних процесів (принципів комплектування, пошуку читача та роботи з ним), підвищення ролі інформаційно-аналітичних служб, активної роботи з онлайн-аудиторією та електронним інформаційним середовищем, бібліотеки і у нових умовах зможуть бути корисними, актуальними та матимуть соціокультурний потенціал [4].

Директор наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія» Сергій Назаровець вважає, що необхідно постійно розвивати бібліотечну сферу: рекламувати послуги, створювати нові середовища для навчання та спільної роботи, мати доступ до сервісів електронного навчання. Разом із розвитком бібліотечної системи повинні розвиватися і працівники цих установ: незнання іноземних мов є суттєвою перепорою до презентації власних здобутків, унеможливує знайомство з міжнародними практиками, тенденціями, ресурсами та технологіями. Найвища ефективність функціонування кожної установи пов’язана з високим рівнем професіоналізму, знанням і застосуванням сучасних методів і форм роботи.

В Україні нараховується більше 40 тисяч бібліотек, які належать до різних бібліотечних систем та мають різні форми власності. Досліджуючи проблеми бібліотечної системи України,

було виявлено, що щорічне поповнення фондів при нормі відповідно до міжнародних стандартів у 10 відсотків становить лише 1,6 відсотка, при цьому лише 9 відсотків бібліотек у сільській місцевості мають комп'ютери, доступ до Інтернету читачам надають 2,5 відсотків від загальної кількості публічних бібліотек, а власний веб-сайт мають лише 0,8 відсотка таких бібліотек [6]. Аналіз бібліотечних фондів українських бібліотек дозволяє зробити висновок, що більшість з них матеріально та морально застарілі, а комплектація сучасними виданнями не є масштабною та цілеспрямованою через брак коштів.

Сучасні знання мають цифрову форму, тому комп'ютеризація бібліотечних процесів є не бажаною, а необхідною. На жаль, забезпечення сучасними технічними засобами (комп'ютери, принтери, проектори, екрани, мультимедійні дошки та ін.) в межах всієї країни не є достатнім для здійснення інформаційної функції бібліотек при зверненні до всевітніх інформаційних банків. Також не мають системного підходу розробка, розповсюдження та впровадження спеціальних комп'ютерних програм для вдосконалення роботи з книжковими фондами та користувачами.

Для того, щоб бібліотечна система України відповідала сучасним вимогам, в 2011 році було затверджено Державну цільову національно-культурну програму створення Національної електронної бібліотеки України «Бібліотека — XXI» [5].

Водночас, реалізація заявленої програми в умовах дефіциту державного фінансування вимагає пошуку альтернативних можливості для поліпшення матеріально-технічної бази кожної окремої бібліотеки та бібліотечної системи в цілому. Наприклад, участь у грантових проектах чи міжнародних фондів програмах може стати новим, креативним вирішенням цього питання.

В Україні є приклади успішних та сучасних бібліотек, але необхідно зауважити, що це – результат праці небайдужих, відданих бібліотекарів, які знаходять, розробляють нові формати роботи, вивчають та впроваджують в роботу зарубіжний досвід, шукають нові можливості для оновлення технічної бази, поповнення книжкових фондів та залучення нових читачів, проводять постійну бібліотечну PR-компанію. Яскравим прикладом позитивного досвіду є бібліотека села Сутківці Ярмолинецького району Хмельницької області, що стала партнером туристичного агентства в процесі розвитку регіонального туризму та активним учасником проекту з розвитку е-урядування «Поінформована громада – демократична країна». Новітні форми бібліотечного маркетингу активно застосовує Острозька центральна районна бібліотека, колектив якої розгорнув масштабну рекламну кампанію у школах, транспорті, на сіті-лайтах; знімає відеоролики про діяльність бібліотеки; організує флеш-моби, автопробіги, фестивалі-паради, літню програму для дітей із малозабезпечених родин та інш. Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Ф. Потоушняка впроваджує інноваційні форми роботи: вінілова вечірка, заняття з йоги, швидкі побачення в бібліотеці, спільні екскурсії. Разом із читачами бібліотекарі сходили на Говерлу та встановили пункт буккросінгу біля її підніжжя [3].

Для того, щоб бути актуальною та конкурентоспроможною в умовах стрімкого розвитку суспільства, бібліотека повинна працювати та змінюватися разом із громадою, розуміти, задовольняти її нові інформаційні потреби, а, інколи, й передбачати потреби громади. Бібліотека може стати стабільним партнером в соціально-економічному розвитку району або цілого міста, надаючи значну інформаційну підтримку місцевим, регіональним цільовим програмам, працюючи в партнерстві з органами влади, громадськими організаціями, соціальними службами. Так, враховуючи зарубіжний досвід, бібліотеки стають місцевими центрами з надання послуг в сфері охорони здоров'я, туризму, навчання населення комп'ютерним навичкам, фінансової та юридичної грамотності, стають осередками підтримки підлітків, молодих сімей, людей з обмеженими можливостями. Для громади такі програми будуть корисними ще й тому, що можуть сприяти розвитку малого бізнесу.

Важливим питанням у подальшому розвитку бібліотек є дизайн нової бібліотеки, яка повинна ставати комфортним, безпечним, привабливим вільним простором, з сучасними меблями, обладнаним з урахуванням потреб людей з обмеженими можливостями. Необхідно міняти стереотип бібліотеки як книгосховища, максимально розкривати фонди для відкритого доступу, комплектувати їх з урахуванням сучасних потреб конкретної громади.

Протягом останніх 3-х місяців громада м. Маріуполя спостерігала і активно впливала на формування нової стратегії розвитку бібліотечних установ міста. Так, петиція в підтримку бібліотек міста збрала 255 підписів, що спонукало місцеву владу до розробки стратегії. На сьогодні в Маріуполі працюють 23 бібліотечні установи, що об'єднані в дві Централізовані системи (для дорослих та для дітей) та одна міська історична бібліотека, деякі з яких знаходяться у незадовільному стані, потребують ремонту. Концепція оновлення структури міських бібліотек була презентована начальником Департаменту культурно-суспільного розвитку міської ради Маріуполя Оксаною Гринько [1]. На її думку, реформування бібліотечної справи міста повинно реалізовуватися за декількома напрямками:

1. Об'єднання двох бібліотечних систем в одну.
2. Руйнування традиційного сприйняття бібліотеки як книгозбірні шляхом профілювання кожного з філіалів (медіатека, молодіжний центр, арт-центр, коворкінг-простір тощо).
3. Комп'ютеризація бібліотечних процесів, яка дозволить спростити внутрішню бібліотечну роботу та зосередити увагу на роботі з відвідувачем, розробку та впровадження інноваційних та креативних форм роботи.
4. Створення депозитарію, який зберігатиме видання, які наразі не користуються попитом, але мають культурну, наукову або літературну цінність.
5. Скорочення управлінського апарату призведе до фінансової економії. Збережені кошти дозволять оновити оздоблення бібліотеки.
6. Планується внести до програми соціально-економічного розвитку 2018 р. питання закупівлі бібліобусів, які дозволять охопити бібліотечними послугами більшу кількість читачів, які мешкають у віддалених районах міста.

Приведена концепція розвитку бібліотечної системи – перші кроки до створення у м. Маріуполі сучасної, успішної та популярної моделі бібліотеки.

Отже, тільки шляхом системних трансформацій бібліотечна система України зможе зайняти гідне місце в сучасному інформаційному просторі як країни, так і світу. Створення у бібліотеках банків даних на різноманітних носіях інформації, комфортного простору для навчання та дозвілля, відкритість працівників та органів влади до нових форм та можливостей роботи, активна праця з електронним інформаційним середовищем – це неповний перелік умов, за яких бібліотека зможе відповідати новим культурним та інтелектуальним потребам користувачів.

ЛІТЕРАТУРА

1. В городских библиотеках можно будет не только читать, но и изучать азы актерского мастерства [Электронный ресурс] - Режим доступа : <http://marsovet.org.ua/news/show/id/16626>
2. Долбенко Т. О. Місце бібліотек в системі інформаційних комунікацій / Т. О. Долбенко // Бібліотека XXI століття: перспективи та інновації : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 23 квіт. 2015 р. / М-во освіти і науки України, М-во культури України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, Наук. б-ка, Каф. книгознавства і бібліотекознавства. – Київ : Вид. центр КНУКіМ, 2015. – С. 13 – 20.
3. Івашина А. Мультимедійність і поліфункціональність: принципи успішних бібліотек України [Електронний ресурс] - Режим доступа: <http://www.chytomo.com/digest/multimedijnist-i-polifunkcionalnist-principi-uspishnix-bibliotek-ukraini>
4. Онищенко О. Проблеми адаптації бібліотек до умов цифрової культури [Текст] / О. Онищенко // Бібліотечний вісник. - 2015. - № 6. - С. 3-7.
5. Про затвердження Державної цільової національно-культурної програми створення єдиної інформаційної бібліотечної системи "Бібліотека - XXI" [Текст] : постанова Кабінету Міністрів України від 17 серпня 2011 р. № 956 / Україна. Кабінет Міністрів // Державний вісник України. – 2011. – № 17-18. – С. 118-120.

6. Про схвалення Концепції Державної цільової національно-культурної програми створення єдиної інформаційної бібліотечної системи "Бібліотека - XXI" [Текст] : розпорядження Кабінету Міністрів України від від 23 грудня 2009 р. N 1579-р / Україна. Кабінет Міністрів [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1579-2009-%D1%80>

ТРАДИЦІЇ АНТИЧНОЇ АРХІТЕКТУРИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ: НАУКОВИЙ ТА КУЛЬТУРНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Головко О. В.

Актуальність проблеми, що розглядається у доповіді, зумовлений постійним науковим інтересом до культурно-інформаційної ретроспективи розвитку античної та ранньої середньовічної архітектури Південної України. Хронологічні межі охоплюють період від V ст. до н. е. (початок класичного періоду давньогрецької культури) до кінця XII ст. (апогей розвитку культури Київської Русі у Південній Україні).

Джерельну базу доповіді складають свідчення давніх авторів, насамперед Геродота, Діодора Сицилійського, Страбона, Демосфена, Птолемея, Плінія Старшого, Йордана, Прокопія Кесарійського, Менандра Протектора Феофілакта Симокатти, Маврикія Стратега, а також укладачів Іпатіївського літописного зводу. Найважливішими джерелами є археологічні, які були здобуті при розкопках античних міст, поселень і некрополів (могильників) та споруди візантійського періоду і Київської Русі, які збереглися на півдні України.

Визначаючи стан дослідження проблеми, необхідно зазначити, що з кінця XIX ст. у Криму розгорнулися систематичні розкопки чотирьох античних міст-держав – Березані та Ольвії (Б. В. Фармаковський, Є. Р. Штерн), Херсонеса (К. К. Костюшко-Валюжинич, Р. І. Лепер), Пантікапея (К. Є. Думберг, В. В. Шкорпіл). Серед дослідників античних пам'яток архітектури старшого покоління у Північному Причорномор'ї слід назвати Г. Д. Белова, В. Д. Блаватського, В. Б. Гайдукевича, К. Є. Гриневича, С. О. Жебелева, В. І. Кадеєва, О. М. Карасьова, О. І. Леві, Л. М. Славіна, М. І. Сокольського.

Сучасна вітчизняна історіографія представлена працями археологів: С. А. Беляєва, С. Б. Буйських, В. М. Зубаря, Г. Ю. Івакіна, М. М. Ієвлева, В. В. Крапівіної, С. Д. Крижицького, Н. О. Лейпунської, С. Б. Охотнікова, А. С. Русяєвої, Н. М. Секерської, М. В. Скржинської, П. П. Толочка, А. Л. Якобсона; істориків архітектори: Ю. С. Асєєва, Д. П. Крвавича, Г. А. Лебедева, Г. Н. Логвина; дослідників української культури: Я. Д. Ісаєвича, І. П. Крип'якевича, М. В. Поповича та інших.

Поява грецьких міст-колоній на півдні сучасної України була результатом колонізації еллінами у VIII–VI ст. до н. е. в басейні Середземномор'я окремих регіонів Північної Африки, Апеннінського півострова, Сицилії, Півдня Франції, Сходу Іспанії, узбережжя Чорного моря. На півдні України дослідниками визначені три зони античної колонізації: у гирлах Бугу і Дністра, на Керченському і Таманському півостровах, на південно-західному узбережжі Криму.

Давньогрецькі поліси залишили після себе багату та різноманітну спадщину. Вони були першими державами на території сучасної України, які стали своєрідним каталізатором соціально-політичного, економічного і культурного розвитку місцевих племен. Міста за етнічним характером відрізнялись одне від одного. Найвиразнішим містом вважалась Ольвія, найменш грецьким – Пантікапей та інші міста Боспорського царства, де більшість населення становили таври, кіммерійці, меоти, синди і протослов'яни. Пізніше вони зосереджуються на Таманському півострові у Тмутаракані, де виникне Тмутараканське князівство Київської Русі, яке вперше згадується у літописах під 988 р. [14, с. 67].

В античний період розпочалася писемна історія України, а її культура успадкувала і розвинула величезний досвід стародавніх греків, започатковуючи напрям цивілізаційних орієнтацій, який вже у IX ст. виведе Русь на візантійську культурну традицію [7, с. 29–30].

У V ст. до н. е. після блискучої перемоги Греції у виснажливій війні з Персією (490–450 рр. до н. е.) почався класичний період її історії і культури. Для греків це був час найвищого розквіту політичного красномовства, філософії, літератури, архітектури, скульптури, монументального живопису і вазопису. Високо досконале, послідовно реалістичне і сповнене глибокого відчуття краси, мистецтво грецької класики визначило собою новий і найбільш важливий етап у майбутньому розвитку європейської культури [15, с. 87].

Грецьке мистецтво знайшло своє відображення і в архітектурі античних полісів Північного Причорномор'я. У V–середині I ст. до н. е. тут домінують традиції метрополії з великим розмахом будівництва, поширенням усіх основних категорій архітектурних споруд і виробленням основних типів житлових і поховальних комплексів, максимально високим рівнем розвитку конструкцій і декору. Сформувались напрями в архітектурі, які продовжували існувати в регіоні у перших століттях нашої ери (період Великого переселення народів); у VI–XII ст. н. е. вони були покладені в основу візантійських стильових традицій в архітектурі міст Криму: Джаліти, Дороса, Корчева, Паратеніту, Сугдеї, Тірітаки, Феодосії, Херсону (Корсун) [13, с. 234].

Основним джерелом наукової інформації з історії і практики містобудування, будівництва та архітектури грецької античної доби у Північному Причорномор'ї є залишки споруд, виявлені і досліджені під час археологічних розкопок. До теперішнього часу подібні об'єкти були відкриті у значній кількості як у містах, так і у поселеннях навколо них. Це вулиці, площі, руїни храмів, вівтарів, некрополів, суспільних і житлових будинків, тощо [8, с. 230–231].

Міські ансамблі створюються за архітектурними зразками, запозиченими у метрополії, тобто будівлі за ордерними системами (типи архітектурних композицій з вертикальних і горизонтальних елементів, які сформувалися у зодчестві античної Греції), оздоблені колонадами з капітелями, фронтонами, акротеріями (прикраси на кутах фронтона), фризами, декоративними статуями, рельєфами на античні теми [3, 119–133]. Впродовж V ст. до н. е. ордерна архітектура античних міст басейну Чорного моря розвивалася за принципами будівельної практики метрополій. Тут простежуються ті ж періоди й етапи, що і в архітектурному мистецтві античних держав Східного Середземномор'я [13, с. 11]. У нашому випадку це були іонійські (Мала Азія) традиції (мілето-самоська та ефеська), які використали у Північному Причорномор'ї перші греки-переселенці при спорудженні об'єктів суспільного, житлового та культового призначення в Борисфені, Германасі, Істрії, Пантікапеї, Ольвії [6, с. 79].

Зміни в ордерних схемах відбулися наприкінці V–на початку IV ст. до н. е. коли у містах полісів почали з'являтися споруди доричного ордеру. «Капітелі колон, антові капітелі та карнизи, вирізьблені з місцевих вапняків, мали характерні для античної архітектури періоду високої класики профілювання, зокрема найтиповіший профіль «орлиний дзьоб».

У IV ст. до н. е., спочатку паралельно з доричним, а пізніше повсюдно домінуючи, в еллінській міській архітектурі Півдня України з'являються перші споруди, виконані в іонічному ордері аттичного типу. Це було результатом політичного, економічного і культурного впливу Афіньського Морського Союзу на понтійські поліси, незалежно від їхніх традиційних зв'язків із історичною метрополією.

Відомо, що на Керченському і Таманському півострові (Боспорське царство) у V–IV ст. до н. е. було споруджено декілька храмів і вівтарів аттичного типу. Але є випадки, коли культові будівлі були безордерними, зокрема у Німфеї. Так, святилище Деметри складалося з одного приміщення, вхід до якого був прикрашений лише карнизом з пофарбованих теракотових плиток [2, с. 346].

Найвищого розвитку антична архітектура у Південній Україні досягає в елліністичну епоху (III–II ст. до н. е.). Здебільшого вона повторює міські традиції материкової Греції. Споруди громадського і культового призначення зводилися у кожному полісному центрі, зокрема храми переважно антового (горизонтальні оздоблювальні елементи, які виступають назовні над стіною) і простильного (колони розташовані тільки на центральному фасаді) типів доричного ордеру в Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї, вівтарі теменосів Аполлона Дельфінія та Аполлона Лікаря в Ольвії, Пасіада в Херсонесі тощо [1, с. 207–210].

Визначальною подією кінця античності, яка повністю змінила суспільне життя Середземномор'я, стало виникнення християнства. З візантійських джерел відомо що в період імператора Юстиніана (527–565) центром східного християнства став колишній античний поліс – Херсонес [10, с. 24].

В умовах активної християнізації архітектура візантійських міст Півдня України у VI–XII ст. являла собою унікальний симбіоз ще існуючої грецько-римської ордерної традиції і будівельної практики колишніх кочовиків, прилаштованої до осілого способу життя, хоча процес інтеграції відбувався постійно. Його можна наочно проілюструвати на прикладі Херсонеса, який у V ст. візантійці перетворили в основний економічно-політичний форпост на Північному Причорномор'ї.

На думку Д. П. Кривавича, Південь України з його грецьким, готським, аланським і слов'янським (праукраїнським) осілим землеробським населенням, тяжів до Херсонесу. Завдяки цим зв'язкам він у VI–VIII ст. мав розвинуту міську інфраструктуру, яка включала у себе оборонне, суспільне і культове будівництво та високо художню архітектуру. Це відобразилось, насамперед, на міських фортечних укріпленнях, адміністративних і житлових будівлях, величних християнських храмах. Останні здебільшого споруджувались за зразком староримських базілік, які були водночас релігійно-культовими будівлями і місцем громадських зібрань [12, с. 7–15].

Ранньою християнською спорудою оригінальної архітектури є печерний катакомбний храм II–III ст., залишки якого збереглися у північно-східній частині Херсонеса. В середині він складався з трьох частин, з'єднаних зімкнутим склепінням, мав мармурове декорування стін та оздоблену мозаїками підлогу [5].

У 1853 р. російський історик і археолог А. С. Уваров розкопав найбільшу базіліку (витагнута прямокутна споруда з поздовжніми внутрішніми рядами колон) Херсонеса, від якої, на той час, залишилися лише фундаменти і частини стін. Після встановленої дослідниками дати її будівництва у V ст. було простежено і два етапи реконструкції – у VI і X ст. Стіни, підкупольне склепіння нартекса (притвор, вхідне приміщення церкви) і підлога базіліки викладені високохудожніми мозаїчними композиціями, колони завершували капітелі.

У місті, до якого вже понад сто п'ятдесят років прикута увага археологів, істориків, теологів, архітекторів і мистецтвознавців, розкопано ще декілька споруд суспільного і релігійного призначення різних архітектурних стилів зокрема центрального, купольного та осьового характеру. Прикладом слугують будівля хрестильні VI–початку VII ст., що входила до комплексу базіліки, дослідженої у 1853 р., стіни якої було облицьовано мармуровими плитами і мозаїками та побудована у VI ст. купольна церква на чотири абсиди в західній частині Херсонеса з підлогою, повністю вкритою мозаїкою [16].

Завдяки масштабним розкопкам, проведеним у Херсонесі у другій половині XIX–XX ст., з'явилася можливість конкретизувати літописний опис хрещення князя Володимира [16, с. 63]. Грунтуючись на повідомленні Нестора про те, що храм, у якому був охрещений князь Володимир, знаходився «посеред граду», згадана нами базіліка, поки що умовно, може бути його залишками, історично пов'язаними з подіями весни-літа 988 р. За їхньою логікою київський князь міг прийняти таїнство хрещення тільки у вище вказаній хрестильні, яка на той час була єдиною у Херсонесі [4].

Розвиток міст Боспору у візантійський період суттєво відрізнявся від інших фем (військово-адміністративна округа) імперії. Їхнє населення вже у I ст. н. е. втратило елліністичний характер і поступово ставало поліетнічним з домінуючим, пізніше, слов'янським компонентом. Християнство тут існувало з III ст., про що свідчать відкриті археологами на Керченському півострові катакомбні святилища. У X–XII ст. Корчев (сучасна Керч), колишній Пантікапей, перебував у складі Тмутараканського князівства Київської Русі. Унікальною пам'яткою архітектури Корчева є церква Іоанна Предтечі, побудована у VIII ст. Це найдавніший збережений християнський храм на Півдні України, хоча багато разів перебудований. Барабан під банями у нижній частині зберіг давнє мурування; арки, на які спиралася баня, складені з плінфи у два шари.

В парусах виявлено амфори-голосники, на одній з яких зберігся напис, зроблений 3 червня 752 р., що дозволило з винятковою точністю встановити час будівництва пам'ятки [9, с. 227–231].

Зазначимо, що тисячолітня епоха існування античної цивілізації на півдні сучасної України посіла достойне місце в культурі наступних поколінь регіону. А технічна та естетична досконалість греко-римської архітектури мали велике значення для прогресивного зрушення у мистецтві Південної України. Її традиції знайшли своє відображення у міському зодчестві в кримських фемах візантійської імперії VI–XII ст. та архітектурі не тільки Тмутараканського князівства Київської Русі X–XIII ст., а й Києва, Чернігова і Переяслава [10, с. 173–187]. У науковій та культурно-інформаційній перспективі це питання має право на подальший розвиток у контексті історичного діалогу культур античного, візантійського, слов'янського та українського світів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья / Отв. ред. тома: Г. А. Кошеленко, И. Т. Кругликова, В. С. Долгоруков. – М.: Издательство «Наука», 1984. – 392 с., ил.
2. Археологія Української РСР. У трьох томах. – Том другий. Скіфо-сарматська та антична археологія / Ред. колегія тому: В. О. Анохін, А. О. Білецький та інші. – К.: Видавництво «Наукова думка», 1971. – 502 с., ил.
3. Баумгартен Ф. Эллинская культура / Ф. Баумгартен, Ф. Поланд, Р. Вагнер. – Минск: Харвест, М.: ООО «Издательство АСТ», 2000. – 512 с., 16 л., ил.
4. Беляев С.А. История христианства на Руси до равноапостольного князя Владимира и современная историческая наука [Электронный ресурс] – Режим доступа: sedmiza.ru].
5. Беляев С. А. Пещерный храм на главной улице Херсонеса (опыт интерпретации и реконструкции) / С. А. Беляев // Сборник «Византия и Русь». Сост. Т. Б. Князевская. – М.: Наука, 1989. – С. 26–55].
6. Буйських А. В. Аттична школа в північнопричорноморській архітектурі / А. В. Буйських // Україна-Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва: Том 1. Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції, 27–29 травня 1999 року. – Маріуполь. Маріупольський гуманітарний інститут, 1999. – С. 78–81.
7. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов та інші. – К.: Либідь, 2000. – 488 с., ил.
8. Давня історія України: Навчальний посібник. У двох книгах. Книга 1 / П. П. Толочко, С. Д. Крижицький, В. Ю. Мурзін та ін. – К.: «Либідь», 1994. – 235 с., ил.
9. Зубарь В. М. На берегах Боспора Киммерийского / В. М. Зубарь, А. С. Русяева. – К.: ИД «Стилос», 2004. – 239 с.
10. Зубарь В. М. Проникновение и утверждение христианства в Херсонесе Таврическом / В. М. Зубарь // Византийская Таврика / Отв. редактор П. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 8–29.
11. Крвавич Д. П. Архітектура античних міст-полісів Північного Причорномор'я / Д. П.Крвавич // Українське мистецтво: навчальний посібник: у 3-х частинах. Ч. 1. / Д. П. Крвавич В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова. – Львів: Світ, 2003. – С. 173–187.
12. Крвавич Д. П. Архітектура візантійських міст Півдня України / Д.П.Крвавич // Українське мистецтво: навчальний посібник: у 3-х частинах. Ч. 2. / Д. П. Крвавич, В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова. – Львів: Світ, 2004. – С. 85–111.
13. Крыжицкий С. Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья / С. Д. Крыжицкий. – К.: Наукова думка, 1993. – 243 с.
14. Літопис Руський / Пер. давньорус. Л. Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с., ил.
15. Робертс Дж. М. Иллюстрированная история мира. Т.2. Восточная Азия и Классическая Греция / М. Дж. Робертс. – М.: БММАО, 1999. – 192 с.

16. Уваров А. С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря [Электронный ресурс] / А. С. Уваров. – СПб, 1851–1856. – Вып. 1–2. – Режим доступа: pro1.ru.

НАУКОВІ ПУБЛІКАЦІЇ З ПРОБЛЕМ ДОКУМЕНТУВАННЯ У ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ ТА ГЕТЬМАНЩИНІ: АНАЛІТИКО-СИНТЕТИЧНА ПЕРЕРОБКА ІНФОРМАЦІЇ

Іванова Д.М.

Аналітико-синтетична переробка інформації (АСПІ) – це процеси перетворення інформації, що міститься в первинному документі, з метою створення вторинних документів [1, с. 6].

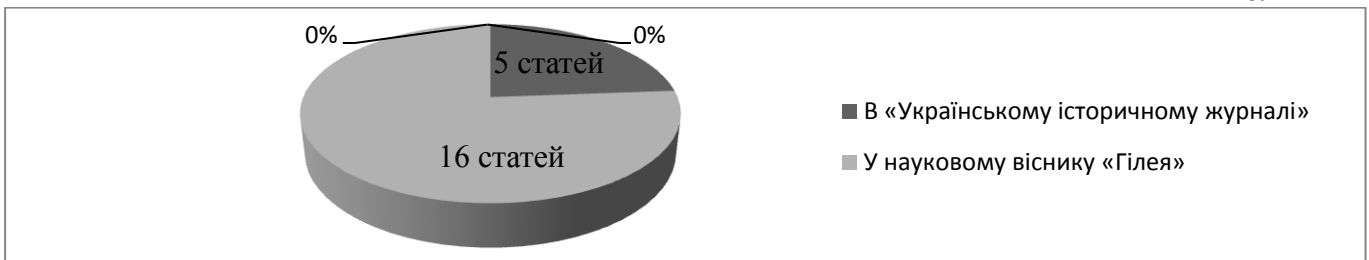
У доповіді розглядається спосіб згортання інформації у вигляді бібліографічного опису наукових публікацій, у яких аналізуються документи статистичного характеру, створені в канцеляріях Запорозької Січі та Гетьманщини (друга пол. XVI–XVIII ст.). Бібліографічний опис визначають як сукупність бібліографічних відомостей про документ, наведених за певними правилами в установленому порядку фіксування областей і елементів, що призначені характеристики документа.

Бібліографічний пошук публікацій за означеною проблемою відбувався в електронному архіві провідних фахових періодичних видань в Україні історичного спрямування – «Українському історичному журналі» (УІЖ) [4], та науковому віснику «Гілея» [2].

Нами встановлено, що за період з 2005 по 2015 рр. в означених часописах України були опубліковані статті вітчизняних істориків та документознавців – І. І. Кривошеї, К. О. Кочегарова, В. В. Страшка, П. М. Саса, О. Г. Сокирка, В. В. Кривошеї, Ю. М. Горбаченка, С. М. Горобця, Д. В. Казимилова, В. Ю. Іржицького, у яких розглядалася відповідна проблема, яка передбачала ґрунтовний аналіз документальних джерел статистичного характеру, створених у канцеляріях Запорозької Січі та Гетьманщини у другій половині XVI–XVIII ст.

У процесі підготовки доповіді, основна увага приділялася бібліографічному опису публікацій, в яких джерелами виступали документи українського козацтва статистичного характеру, кількісний склад яких представлений у Рис. 1.

Рис. 1

Кількість тематичних статей виявлених і опрацьованих в результаті здійснення

Аналіз історіографічної кон'юнктури дає підстав зробити висновок щодо регулярності звертання авторів публікацій в УІЖ [Рис. 2] та науковому віснику «Гілея» [Рис. 3] до джерел статистичного характеру з історії українського козацтва (друга пол. XVI–XVIII ст.).

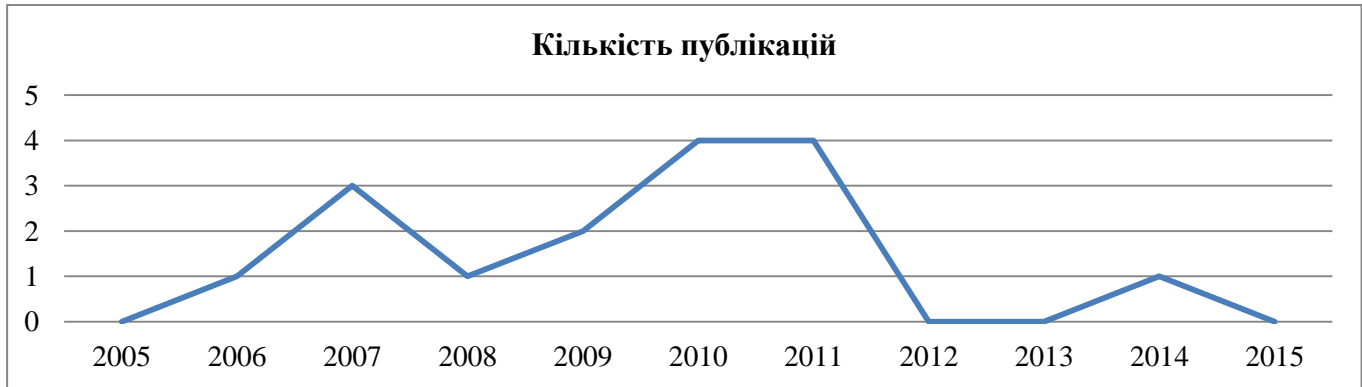
Рис. 2

Кількість статей, що висвітлюють питання документальних джерел статистичного характеру з історії українського козацтва (друга пол. XVI–XVIII ст.) в «Українському історичному журналі»

Максимальна кількість статей з аналізом документів статистичного характеру тематики на сторінках УІЖ зафіксована у 2011 р. (2) У 2009, 2010 та 2012 рр. – відповідно по одній публікації. У 2005–2008, 2013–2015 рр. – публікації відсутні.

Рис. 3

Кількість статей, що висвітлюють питання документальних джерел статистичного характеру з історії українського козацтва (друга пол. XVI–XVIII ст.) у науковому віснику «Гілея»

У науковому віснику «Гілея» результати пошуку наступні: у 2007, 2010, 2011 р. кількісний показник стабільно тримається у межах – 3-4 статті на рік, у 2009 р. – дві статті, у 2006, 2008, 2014 рр. – по одній статті. дослідження: у 2005 р., з 2012-2013 рр. та з 2015-2016 рр. – публікації відсутні.

За результатами аналітико-синтетичної переробки інформації отримані наступні результати щодо тематичного спрямування публікацій: з певною періодичністю і частіше за інші їхні автори розглядали наступні документи статистичного характеру українського козацтва другої пол. XVI–XVIII ст.) [3, с. 13-14]:

- реєстри;
- присяжні книги;
- переписи;
- генеральні слідства про маєтності;
- інвентарі.

Вважаємо за потрібне констатувати, що бібліографічний опис публікацій, у яких аналізуються документальні джерела статистичного характеру українського козацтва забезпечить їхню популяризацію серед користувачів бібліотек та швидкий доступ до систематизованої добірки з даної проблематики. Своім призначенням бібліографічний опис здатен забезпечувати ефективну документальну наукову комунікацію.

Разом з тим, бібліографічний опис, як складова АСПІ, дозволив з'ясувати і конкретизувати ще одну проблему у колі наукових інтересів вітчизняних дослідників історії і культури українського козацтва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Власова Г. В. Аналітико-синтетична переробка інформації: навч. посіб. / Г. В. Власова, В.І. Лутовинова, Л. І. Титова – К.: ДАКККіМ, 2006. – 290 с.
2. «Гілея». Науковий вісник: архів номерів [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://gileya.org/index.php?ng=library>.
3. Іванова Д. М. Документальні джерела статистичного характеру в історії українського козацтва (друга пол. XVI–XVIII ст.) / Д. М. Іванова // «Актуальні питання суспільних

наук: наукові дискусії»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 19-20 серпня 2016 року). – Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2016. – С. 12-15

4. Український історичний журнал: архів номерів [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?litera&askAbout=journal>.

ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЯ В УКРАЇНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Ломако Л. І.

Реформаційні процеси в освіті й, зокрема, в галузі підготовки вчителя, обумовлені суспільно-політичними та економічними змінами, що відбуваються в сучасній Україні, а тому вимагають історико-системного підходу до їх вивчення - визначення подальших перспектив розвитку освітньої галузі з урахуванням досвіду минулого. Триває пошук оптимальної моделі педагогічного навчального закладу, продовжується розробка змісту спеціальної і професійно-педагогічної підготовки вчителя. У зв'язку з цим привертає увагу вивчення періоду становлення педагогічної освіти в Україні, коли освітніми реформами ХІХ ст. було започатковано відкриття педагогічних навчальних закладів, виникнення значної кількості проектів розвитку педагогічної освіти. Перший педагогічний інститут було відкрито в 1811 р. саме при університеті – першому в Лівобережній Україні Харківському Імператорському університеті. Досвід підготовки вчителя в українських університетах дореволюційної доби, безперечно, є важливим джерелом збагачення сучасної теорії і практики педагогічної освіти.

Аналіз наукових джерел свідчить, що проблема підготовки вчителя в університетах Наддніпрянської України привертала увагу дослідників ще в дореволюційну добу. Авторами зібрано значний фактичний матеріал. В основному це були великі за обсягом роботи з історії окремих університетів, що описували процес створення факультетів, кафедр, лабораторій, навчально-допоміжних установ, викладацьку і наукову діяльність професорів, формування наукових шкіл і напрямків [1;6;26;29]. Не залишилось поза увагою і педагогічне спрямування, але самостійного дослідження з історії педагогічної освіти не було.

Ми поставили за мету проаналізувати сучасну історіографію проблеми підготовки вчителя в українських університетах та університетських педагогічних інститутах і курсах ХІХ – початку ХХ ст.

Певний науковий інтерес, насамперед, мають історіографічні праці. Але вони розглядають лише окремі аспекти досліджуваної проблеми. Так, історіографічні та методичні аспекти вітчизняної університетської педагогічної освіти в імперську добу досліджували А. І. Павко та Л. Ф. Курило [19]. Автори висвітлили основні історіографічні етапи вивчення вітчизняної університетської педагогічної освіти, здійснили узагальнення та теоретичне осмислення ретроспективних процесів становлення та розвитку освітніх і виховних систем в Україні, але охопили період лише кінця ХІХ – початку ХХ ст. Історіографію в обличчях, проблемах, дисциплінах на прикладі історії Новоросійського університету розглядала Т. Н. Попова [22]. Авторка присвятила своє дослідження проблемам дисциплінарної історії науки й регіональної історіографії. Університети Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в публіцистиці та історіографії досліджував С. І. Посохов [23], а українську історіографію історії педагогіки – Н. М. Гупан [8].

Значущим щодо виокремлення теоретико-методологічного аспекту розвитку педагогічної освіти в Україні є дослідження В. І. Лугового [16].

Спробою дати системний аналіз діяльності вітчизняних і закордонних університетів, визначення сучасного стану і перспектив розвитку університетської педагогічної освіти в Україні на межі ХХІ ст. є монографія О. В. Глузмана «Університетська педагогічна освіта: досвід

системного дослідження» [7]. Досліджуючи історію і сучасність університетської освіти в Україні, автор торкається проблем виникнення і розвитку українських університетів в умовах Російської імперії, становлення університетської педагогічної освіти.

Ретроспективний логіко-системний аналіз процесу становлення змісту, структури, теорії і практики загальнопедагогічної підготовки вчителя в Україні XIX – першої третини XX ст. на основі вивчення архівних матеріалів і документів у своїй монографії дає Н. М. Дем'яненко [9, с. 12]. Університетська педагогічна освіта розглядається автором як невід'ємна складова системи підготовки вчительських кадрів у вищих закладах освіти України дореволюційної доби. Досліджуючи загальні проблеми розвитку освіти і педагогічної думки в Україні кінця ХУІІІ – першої половини XIX ст., М. Б. Євтух підкреслює значення в цьому процесі Харківського університету [10].

На регіональному вимірі зосереджені дослідження І. П. Важинського та Ю. А. Надольської. Так, І. П. Важинський вивчає процес підготовки вчителя в Харківському і Київському університетах в межах свого дослідження становлення і розвитку педагогічної освіти в Центральній і Східній Україні (1802-1866 рр.) [2], а Ю. А. Надольська – в Новоросійському університеті в межах дослідження розвитку освіти і педагогічної думки півдня України другої половини XIX – початку XX ст. [17].

Історії і сьогоденню вищої педагогічної освіти і науки в Україні в регіональному вимірі присвячені й колективні роботи. Нам цікаві дослідження А. М. Анаєва, В. П. Андрущенко, В. І. Астахової, В. С. Бакірова, В. П. Коцур, І. Ф. Прокопенко, О. Я. Чебикіна, що розглядають ці процеси в Харківській, Київській, Одеській області (відповідно в Харківському, Київському, Новоросійському університетах) [3; 4; 5].

В межах дослідження університетської освіти в Україні різних періодів дореволюційної доби до проблеми долучалися Л. Ф. Курило [15], М. В. Поляков і В. С. Савчук [21], С. І. Посохов [23], Т. А. Стоян [24], Н. О. Терентьєва [25].

Не обійшли своєю увагою, хоч і фрагментарно, проблему підготовки вчителя й історії університетів, що вийшли останніми роками: Харківського [12; 27], Київського [11; 28], Одеського (Новоросійського) [22].

Ті чи інші аспекти університетської педагогічної освіти на прикладі окремого університету, а саме просвітницько-педагогічна діяльність вчених педагогічного відділу Харківського університету кінця XIX – початку XX ст. досліджувалась Л. М. Коваленко [13], естетична підготовка майбутніх учителів у Харківському університеті (друга половина XIX – початок XX ст.) - О. О. Шумською [30], освітня діяльність Київського університету св. Володимира 1833 - С. Г. Черняк [28].

Слід зазначити значущість вивчення діяльності видатних педагогів – викладачів університетів. Так, науково-педагогічну діяльність С. А. Ананьїна розглядала Н. В. Кошечко [14], педагогічні погляди та викладацьку діяльність С. С. Гогоцького - А. М. Нестерляй [18], наукову спадщину М. М. Ланге – В. І. Подшивалкіна, Е. В. Полевщикова, Р. Н. Свиначенко [20].

Таким чином, проаналізувавши сучасні роботи, присвячені особливостям педагогічної освіти в українських університетах дореволюційної доби, слід зазначити, що наявні наукові розробки стосуються лише окремих аспектів проблеми або розглядають її частково в межах свого дослідження чи його частини. Напрямки подальших досліджень ми бачимо в розширенні кола авторів, вивченні матеріалів періодичної преси.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалея Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905) / Д. И. Багалея, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Х.: Изд. ун-та, 1906. – 329 с.

2. Важинський І. П. Становлення і розвиток педагогічної освіти в Центральній і Східній Україні (1802-1896 рр.): дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 04 / І. П. Важинський. – К., 2002. – 170 с.
3. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Київська область / Андрущенко В. П. та ін.; редкол.: Коцур В. П. та ін. – К.: Знання України, 2013. – 419 с.
4. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Одеська область / Ананьєв А. М. та ін.; за заг. ред. Чебикіна О. Я. – К.: Знання України, 2012. – 319 с.
5. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Харківська область / Прокопенко І. Ф., Андрущенко В. П., Астахова В. І. та ін.; редкол.: Прокопенко І. Ф. та ін. – К.: Знання України, 2009. – 431 с.
6. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского университета св. Владимира / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1884. – Т. 1. – 674 с.
7. Глузман А. В. Университетское педагогическое образование: опыт системного исследования / А. В. Глузман. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 1996. – 312 с.
8. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К.: «А. П. Н.», 2002. – 224 с.
9. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.) / Н. М. Дем'яненко. – К.: ІЗМН. – 1998. – 328 с.
10. Євтух М. Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець ХУІІІ – перша половина ХІХ ст.): дис. ... д-ра пед. наук у формі наук. доповіді: 13. 00. 01 / М. Б. Євтух. – К., 1996. – 70 с.
11. Історія Київського університету / І. В. Верба та ін.; редкол.: Л. В. Губерський. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2014. – 895 с.
12. Історія Харківського університету за двісті років: систематичний бібліографічний покажчик / М. Г. Швалб та ін. (уклад.); С. І. Посохов, О. О. Кучер (наук. ред.). – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 751 с.
13. Коваленко Л. М. Просвітницько-педагогічна діяльність вчених Педагогічного відділу Харківського університету кінця ХІХ – початку ХХ ст.: дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 01 / Л. М. Коваленко. – Х., 2003. – 207 с.
14. Кошечко Н. В. Науково-педагогічна діяльність С. А. Ананьїна (1873-1942 рр.): дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 01 / Н. В. Кошечко. – К., 2008. – 208 с.
15. Курило Л. Ф. Проблеми університетської педагогічної освіти в ХІХ – на початку ХХ ст.: дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 01 / Л. Ф. Курило. – Кам'янець-Подільськ, 2007. – 228 с.
16. Луговий В. І. Тенденції розвитку педагогічної освіти в Україні: (теоретико-методологічний аспект): дис. ... д-ра пед. наук: 13. 00. 01 / В. І. Луговий. – К., 1995. – 429 с.
17. Надольська Ю. А. Тенденції розвитку освіти і педагогічної думки Півдня України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 01 / Ю. А. Надольська. – К., 2012. – 262 с.
18. Нестерляй А. М. Педагогічні погляди та викладацька діяльність С. С. Гогоцького у вищих навчальних закладах України (1837-1866 рр.): дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 01 / Нестерляй А. М. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 208 с.
19. Павко А. І. Вітчизняна університетська педагогічна освіта в імперську добу: історіографічні та методичні аспекти / А. І. Павко, Л. Ф. Курило. – К.: Знання України, 2005. – 120 с.
20. Подшивалкина В. И. Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке / В. И. Подшивалкина, Р. Н. Свиначенко, Е. В. Полевщикова; науч. ред. В. И. Подшивалкина. – О.: Астропринт, 2010. – 349 с.
21. Поляков М. В. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи / М. В. Поляков, В. С. Савчук. – К.: Генеза, 2004. – 416 с.

22. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета / Т.Н.Попова. – О.: Астропринт, 2007. – 533 с.
23. Посохов С. І. Університети Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в публіцистиці та історіографії: дис. ... д-ра іст. наук: 07. 00. 06 / С. І. Посохов. – Х., 2006. – 477 с.
24. Стоян Т. А. Університетська освіта в Україні в другій половині ХІХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Т. А. Стоян. – К., 1999. – 199 с.
25. Терентьева Н. О. Развитие университетской освіти в Украине: история, современность, тенденции / Н. О. Терентьева. – К.: Интерсервис, 2015. -427 с.
26. Фойгт К. К. Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 г. / К. К. Фойгт. – Х.: Университетская типография, 1859. – 172 с.
27. Харківський університет і українська культура: до 210-річчя від часу заснування ХНУ ім. В. Н. Каразіна / Бакіров В. С. та ін.; за ред. Ю. М. Безхутрого. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. – 293 с.
28. Черняк С. Г. Освітня діяльність Київського університету св. Володимира (1833-1863 рр.) / С. Г. Черняк. – К.: Академперіодика, 2011. – 251 с.
29. Шульгин В. Я. История университета св. Владимира / соч. В. Шульгина, ординар. проф. ун-та св. Владимира; сост. В. Короткий. – Репр. изд. 1860 г. – К.: Лыбидь, 2010. - 230 с.
30. Шумська О. О. Естетична підготовка майбутніх учителів у Харківському університеті (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 01 / О. О. Шумська. - Х., 2006.- 287 с.

БІБЛІОТЕКИ ВИШВ В УКРАЇНІ БАРОКОВОЇ ДОБИ ТА ЇХНІ ОСОБЛИВОСТІ

Луханіна І. А.

Авторка доповіді аналізує діяльність бібліотек у вишах в Україні у барокову добу (остання чверть ХVІ–першій половині ХVІІІ ст.), у т. ч. їхній вплив на розвиток національної культури, тематичний і мовний склад фондів, джерела надходження літератури та роль у забезпеченні інформаційних потреб викладачів і студентів. У процесі роботи над доповіддю були використані праці вітчизняних дослідників Я. Ісаєвича, А. Климчука, Т. Кочубей, В. Манківського, І. Мицька, К. Поток, Г. Русинської-Гертих, П. Сотниченко, М. Сташкова, О. Травкіної, З. Хижняк та інших.

У вище означений період визначну роль у підготовці фахівців вищої кваліфікації з різних галузей знань в Україні відігравали виші з європейською репутацією: Острозька академія, Києво-Могилянська академія, Львівський університет, Острозький єзуїтський колегіум, Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми. Важливе місце у цьому процесі належало їхнім книгозбірням, діяльність яких ми розглядаємо на прикладі бібліотек Острозької і Києво-Могилянської академії та Чернігівського колегіуму.

У барокову добу одним з основних культурно-освітніх центрів України був Острог. Тут діяла слов'яно-греко-латинська колегія – перша українська школа вищого рівня, заснована в кінці 1576 р. князем В.-К. Острозьким. Про наявність при закладі великої бібліотеки можна судити зі слів поета Симона Пекаліда, який, розглядаючи Острог як осередок, де процвітає культура й наука, пише: «Славиться бібліотека – достойний плід спільної праці, / Біблія світ тут побачила, швидко зростає видання / Інших книжок в Острозі...» [2, с. 203]. Нажаль, більш конкретні свідчення сучасників про бібліотеку відсутні, не збереглися її інвентарі, списки. Тому про неї можна судити лише на підставі опосередкованих повідомлень. З освітньої програми закладу, де крім слов'янської, грецької та латинської мов, вивчалися т. з. сім вільних наук – граматики, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика, можна зробити припущення щодо наявності у бібліотеці достатньої кількості відповідних книг. Про те, що у бібліотеці

Острозької Академії або місцевому замку зберігалися «Грецько-латинський словник» Каледіна (Базель, 1562 р.) з дописаним панегіричним віршем В.-К. Острозькому, «Трагедії» Евріпіда (Базель, 1551 р.), видані у Базелі промови Цицерона, грецька граматика Кленарда свідчать покрайні записи цих видань [1, с. 33]. Текстологічний аналіз надрукованих в Острозі та Дермані видань дозволяє реконструювати наявність у бібліотеці крім традиційної богословської літератури, також букварів, грамастик старослов'янської мови, полемічних творів. Багато книжок було привезено до академії при підготовці до видання Острозької Біблії. Відомо, що джерелами для цього видання були Геннадієва Біблія, грецькі списки Біблії, привезені з Риму Діонісієм Раллі, грецькі тести зі Сходу, чеське та низка польських (краківське католицьке 1561 р., берестейське кальвіністське 1563 р., антитринітарське Симона Будного 1572 р.) видань Біблії та інші. Після смерті князя В.-К. Острозького (1608 р.) Острозька Академія, як слов'яномовний вищий навчальний заклад починає поступово занепадати. Очевидно частина її книгозбірні відійшла спадкоємцям князя, інша потрапила до Дерманського та Дубнівського монастирів, приватних бібліотек діячів Острозької Академії. Літургічні книги могли бути передані до храмів Острожчини.

Унікальною була бібліотека Києво-Могилянського колегіуму, що утворився у 1632 р. внаслідок об'єднання Київської братської школи та школи Києво-Печерської лаври, а згодом був перетворений на академію (1701 р.). Її фонди свідчили про широту наукових і загальноосвітніх інтересів викладачів та студентів академії, їх обізнаність з досягненнями світової науки і культури. Вірогідно, що бібліотека була закладена ще Київською братською школою та містила видання з друкарні та бібліотеки Києво-Печерської лаври. Вагомий внесок у формування фонду зробив Петро Могила, заповівши Колегіуму власну бібліотеку з 2 130 книг вітчизняних та зарубіжних авторів, до якої входили й книги його попередника Йова Борецького та відомого українського вченого Тарасія Земки. З роками бібліотека зростала за рахунок закупівель та надходжень з видавництва України, Росії, Білорусі, пожертвувань приватних осіб.

Для придбання книг за кордоном академія підтримувала постійні зв'язки з книговидавцями багатьох міст Західної Європи. Ці обв'язки покладались на бібліотекарів. Для виконання замовлень викладачів і студентів академічна корпорація організувала при академії книжкову лавку, якою відав бібліотекар і разом із спеціальним комісіонером забезпечував її книгами [4, с. 112]. Крім друкованих книг, в бібліотеці зберігалися численні рукописи: невидані твори, хроніки, хронографи й хронічки, літописи, діаріуші, щоденники, а також лекції професорів, конспекти студентів, документи минулих віків, дарчі, грамоти, привілеї і поточна документація. Бібліотека являла собою унікальне зібрання світового значення. Її скарби були відкриті для всіх охочих. За академічними правилами «...бібліотекою вчителям у всі дні й години користуватися не забороняється, а учням і іншим бажаним – у визначені дні й години». Бібліотека відігравала важливу роль не тільки у формуванні знань і світогляду багатьох поколінь викладачів і студентів, а й мала вплив на розвиток української культури взагалі. З фондів бібліотеки академії розпочали своє існування книгозбірні Переяславського та Чернігівського колегіумів.

Важливим центром книжкової культури в Україні барокової доби був Чернігівський колегіум, який сучасники називали Чернігівськими Атенами. Його книгозбірні формувалися на основі надходжень книг від відомих церковних та культурних діячів, таких як Іоанн Максимович, Феодосій Углицький, Дмитрій Ростовський, Іоаникій Галятовський, Антоній Стаховський і містили багато цінних раритетів. Досить вагомими були внески чернігівських єпископів Кирила Ляшевецького (після його смерті залишилося «555 руских книг и 380 на иностранных языках») та Віктора Садковського, який подарував бібліотеці 500 книг, переважно польських та французьких [3]. Бібліотека містила значну за обсягом літературу переважно гуманітарного профілю, видану, в основному, в Західній Європі. На початку XIX ст. в бібліотеці нараховувалося більше восьми тисяч книжок та журналів латинською, церковнослов'янською, українською, російською, французькою, німецькою, польською, англійською, італійською мовами. Більша частина літератури була латиномовна (близько п'яти тисяч книжок, або 60% від загальної кількості), датувалася XVI–XVII ст. Література XVIII ст. представлена виданнями національними мовами. За

тематикою література розподілялася на богословську (більше 2 000 книжок, приблизно 25% від загальної кількості), філософську (близько 1 000 книжок, 12%), твори класичної та нової літератури, філологію (більше 1 800 книжок, приблизно 22% від загальної кількості), історичну та географічну літературу (більше 2 000 книжок, або 26%), а також юридичну, медичну літературу, незначну кількість книг з математики, хімії тощо [3]. За кількістю книжок бібліотека Чернігівського колегіуму була другою після Києво-Могилянської в Гетьманщині, а може і перевищувала її після загибелі більшої частини академічної бібліотеки під час пожежі 1780 р. В бібліотеці колегіуму зберігалося також чимало цінних рукописних збірників, літописів. Отже, навчальний процес в достатній мірі забезпечувався як професійними викладачами, так і досить значним за обсягом та різноманітним за змістом бібліотечним зібранням.

На завершення зробимо висновок, що бібліотеки вишів в Україні останньої чверті XVI–першої половині XVIII ст. відігравали важливу роль не тільки в інформаційному забезпеченні навчального процесу і формуванні наукової думки, а й були для українства важливими осередками духовності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мицько І. Бібліотека Острозької академії / І. Мицько // Острозька академія XVI–XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 2010. – С. 33–34.
2. Пекалід С. Про острозьку війну під П'яткою проти низових / С. Пекалід // Українська поезія XVI ст. / упор. В. В. Яременко. – Київ : Рад. письменник, 1987. – 287 с.
3. Травкіна О. Бібліотека Чернігівських Атен за архівними джерелами [Електронний ресурс] / О. Травкіна. – Режим доступу: http://www.medievist.org.ua/2016/10/blog-post_21.html#more
4. Хижняк З. І. Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Манківський. – Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 184 с.

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЕСІЛЬНОГО ОБРЯДУ В УКРАЇНІ

Мартинчук І.І.

Весільні обряди українського народу різноманітні і цікаві. Вони можуть відрізнятися в залежності від регіону, де народилися та проживають молодята, але, все ж таки, мають ряд спільних рис. Жодне українське весілля не проходить без музик та традиційних весільних пісень, які прикрашають святкування.

Дослідження сімейно-шлюбних відносин в Україні, питання обрядової культури, побуту українців не нові з огляду на проблематику. Автори приділяли увагу важливості спадковості обрядової культури українців з найдавніших часів порівняно до сучасних церемоній, проводять паралелі з традиційними обрядами інших, передусім, сусідніх народів, наголошуючи на щільні стосунки, взаємозв'язки та запозичення в процесі спільної етнічної історії, тобто можна стверджувати, що традиційні обрядодії збереглись до наших днів і не втратили свого значення. Тому й сьогодні, коли українська нація потерпає від постійних нападків псевдоісториків щодо відсутності етнічних коренів доведення спільності формування і розвитку загальноукраїнських традицій та обрядів вважається доволі актуальним.

У своєму дослідженні ми спиралися на доробки Наулка В. І., Дея О.І., Борисенка В.К., Лозко Г.С., Горленка Г.Ф., Здоровеги Н.І., Гошка Ю.Г., Пашкової Г.Т. та інших знаних вчених-етнологів.

Автори цих досліджень, головним чином, звертали увагу на своєрідність Карпатського регіону та Полісся, як центрів поєднання архаїчних та сучасних елементів традиційної культури. Ми ж обрали регіони, які допоможуть проаналізувати та виявити найбільш типові риси проведення весільних обрядів та їх локальні особливості в різних історико-етнографічних регіонах

Україну, а саме Карпатському (Закарпаття), Центральному (Київщина) та Степовому (Слобожанщина).

Розпочинаючи аналіз весільних обрядів у вищезгаданих регіонах, слід зазначити, що основні етапи його проведення однакові і складаються з передвесільного, власне весілля та післявесільного. Але відмінності починаються вже зі вживаних обрядових термінів і понять. У Степовій та Центральній Україні комплекс весільних обрядів має традиційну українську назву, а саме весілля. У Закарпатті вживається назва „свальба”, яка носить локальний характер і має спільні корені з російською назвою „свадьба”.

Різняться також і назви передвесільного етапу. Так, на Слобожанщині та Київщині це – сватання, а на Закарпатті – світанки. Ці поняття мають єдиний корінь і однакові функції.

Спільними для всіх регіонів є назви деяких весільних чинів: староста, сват, сваха, дружка. У Закарпатті присутній такий чин, як дружба, що рівнозначно до боярина у Степовій та Центральній Україні, а там у свою чергу також присутні такі чини, як брат та світилка. Тоді, як на Слобожанщині та Закарпатті нареченого називають „молодим”, а наречену – „молодою”, тоді як на Київщині відповідно „молодик” та „молодуха” [8].

Обряд сватання у Карпатському регіоні, як і в інших регіонах, складався з дворазової зустрічі батьків молодих та їх посередників. Перша зустріч відбувалась в домі молодої і називалась „світанки”. У тому випадку, якщо під час першої зустрічі досягалась домовленість, батьки молодого кликали батьків молодої на гостину – „пець важити”. Це і було другою зустріччю [2, с. 108].

В Степовій Україні передвесільні зустрічі відбувались в домі молодої (сватання) та поза ним, частіше в корчмі (могорич), де визначались обов’язки сторін.

На території Центральної України також відбувалось дві передвесільні зустрічі в домі молодої: сватання та домовини, де домовлялись про день весілля та інше.

Характерною рисою передвесільного етапу на Слобожанщині та Київщині було виготовлення обрядового хліба. Його прикрашали різноманітними фігурами птахів: голубів, пав. У Степовій Україні під впливом географічного чинника (трав’яниста рослинність степової зони) найбільшого поширення набуло весільне деревце з тіста.

Сватання у Слобідській Україні розподілялося на власно сватання та вареники. В ряді сіл Харківщини після обрядового скріплення передшлюбної угоди в домі нареченої старости і батьки молодих відправлялися на гостину до нареченого, а в хаті дівчини залишалися неodrужена молодь, яка „справляла вареники”. Дівчата варили вареники з сиром, у деякі вкладаючи для жарту пасіння, сухий горох, перець, а потім пригощали ними „бояр”. Аналогію відокремленого гуляння сімейних та неodrуженої молоді знаходило у росіян Тамбовщини [9, с. 107].

Вважалося, що успіх зустрічі на сватанні залежить від наявності певних прикмет і вірувань. Так, на Закарпатті свати вирушали до дівчини рано на світанку, щоб ніхто не перейшов дорогу. На Сокальщині дружби під час розмови з господарями не можна було перейти за сволок (балок) хати, бо це приймалося за недобру ознаку і дівчина не згодилася б піти за хлопця, навіть якби він і подобався їй [4, с. 308].

В селах Буковини на сватанні хлопець давав старшому сватові Гано шитий кептарик. Той, у свою чергу пропонував його дівчині, яка вирішувала долю сватання: якщо вона погоджувалась вийти заміж, то приймала кептарик, коли ж ні – то сватам відмовляли, говорили, що знайде собі краще (кептарик) [7, с. 24]. Цей звичай був поширений у Вижницькому, Кіцманському та інших районах Чернівецької області. Звідси він перейшов і до молдован, які жили прикарпатських селах Красногірськ, Череш Межиріччя Сторожинецького району.

В Карпатській Україні, зокрема, на Бойківщині, у весільному обряді зберігалися багато архаїчних рис та обрядів. Шлюбний вік хлопців становив 18-45 років, для дівчат 16-20 років. У бойківських селах порівняно часто практикувалися ранні шлюби. Почесним для дівчини було, коли до неї сваталися в 14–15 років, а оскільки неповнолітніх у церкві не вінчали, то законним на погляд жителів села ставав шлюб після того, як молоді з весільною дружиною об’їжджали тричі навколо церкви. По цих звичаях виступають, ми вважаємо, пережитки давньої форми шлюбу –

триразового об'їждження навколо священного місця: дерева, озера, зафіксованої дослідниками на початку XIX ст. у білоруського та російського народів [1, с. 243].

На Київщині весільне деревце робили з сосни, яку прикрашали квітами. Тут ми можемо прослідити вплив лісової зони як географічного чинника на весільні обряди населення [3, с. 160].

На весільних обрядах позначилися особливості господарського життя кожного з регіонів. Так, у східному та центральному регіонах основою сільського господарства було землеробство, що відображено в приготуванні обрядового весільного печива та його прикрасах (схід) і капусти, борщу та пиріжків (центр). А в Карпатах традиційні види господарської діяльності (перегінне скотарство, домашні промисли, обробка лісу) відбилися як на стравах передвесільного періоду, так і власновесільних (ратота (ячня)), м'ясо, курча, голубці „кромплі” (картопля)).

Характерною рисою весільного обряду Карпат є збереження давнішої роздільної форми весілля, коли всі елементи перелюбних дійств відбувались синхронно в обох домівках молодих за участю весільних гостей кожної зі сторін.

Вважаємо недоцільним зупинитись на проводах молодої та молодого (Закарпаття – заграванки, Слобожанщина й Київщина – дівич–вечір), які в усіх регіонах носили символічний характер. Але дуже важливою рисою проведення дівич – вечора на Слобожанщині та Центральній Україні, наприклад, було музичне супроводження, а саме спів сумних пісень для молодої, тоді як в Карпатах обрядові пісні мали веселий характер. Особливою рисою весілля в Центральній Україні був перепій, що відбувався у суботу, окремо в домівках молодих.

Структура головного весільного дня була переважно традиційною. Але в Карпатах цікавою особливістю початку дня весілля було виготовлення барвінкових вінків та весільного прапора.

В Степових регіонах після вінчання молоді йшли до хати молодого на обід. Після цього молода поверталася додому, де проводила другу половину дня.

В Карпатах, як і на Слобожанщині, молоді порізно йшли до церкви на вінчання, але порізно і повертались додому в супроводі весільних чинів. Молодий забирав молоду до себе тільки пізно ввечері. Церковне вінчання в цьому випадку являлось частиною традиційного обряду й не впливав, на відміну від східних і центральних областей, на подальший рух поїзду молодого. На Київщині ж молоді йшли разом до церкви з дому молодої, куди і повертались після вінчання. Після обіду молодий йшов додому, де проводив час до вечора, а перед заходом сонця знову його виряджали до молодої, обсипаючи пшеницею, цукерками і грішми. Також відмінною рисою обряду в центрі та на сході України був викуп молодим місця біля молодої, де до цього сидів її брат [3, с. 162-163].

Кульмінація весілля – спільний посад молодих у домі молодої відбувався за однаковим сценарієм в усіх регіонах України. А в карпатському варіанті мав локальні особливості, які проявлялись в окремих магічних дійствах, оберегах, побажаннях, ритуальних танцях, в характері ладканок (спів свашок) і коломийках [6, с. 164].

На загальну ж характеристику традиційного весільного обряду Степової України відбився тривалий контакт українців з представниками інших націй, що найбільше відобразилось у взаємозапозиченні страв та весільного печива (коровай, шишки), пісенного й музичного супроводу обряду (сумні пісні росіян та білорусів), окремих символів та атрибутів (використання квітів, пов'язання старостів вишитими рушниками).

Особливістю весілля у Центральній Україні були „дружчини”, які відбувались після посаду молодих. Під час цього церемоніалу на посад садовили старшу дружку та старшого боярина в хаті молодої, де сиділа сама молода [3, с. 165].

Протягом всього весілля в карпатському регіоні відчувається первісна роль матері. Під час сватання мати молодої подавала нареченим калач, а вони в знак згоди розривали його (Івано-Франківщина). В окремих селах мати виконувала ритуальний танець, а також тазом зі свашками і старостами несла „післань”, тобто дари родичам молодого, що було впливом молдавського весілля на українське.

Споживання обрядової страви молодими, безумовно, відноситься до спільних обрядів і має символічний зміст. Ясчня, печена курка як ритуальні страви досить поширені у весільному обряді українців, росіян та болгар Південної та Центральної України [2, с. 244].

Перед воротами у нареченого молоді повинні були переїжджати через вогнище з соломи (вірування в очищувальну силу вогню, що позбавляє від всякого злого чаклунства). Даний обряд був характерним для всіх багатьох слов'янських народів Карпат [6, с. 169].

На Буковині у місцях зі змішаним україно-молдавським населенням (села Багринівка, Кам'янка Глибоцького району) українцями були запозичені молдавські весільні декламації – короткі гумористичні куплети: скільки курей на дворі: скільки дітей на печі. Їх виголошували гості, вручаючи дарунки в домі молодого вдень весілля [1, с. 26].

Кульмінацією головного весільного дня відбувався обряд шлюбної ночі, який мав також багато спільних елементів. У Карпатському районі до початку ХХ ст. подекуди зберігався давньоруський звичай стелити молодим шлюбну постіль у клуні на житніх снопах, а в ізголів'ї – паристий короваєць. Шлюбна постіль на необмолочених снопах входить у коло обов'язкових елементів великоруського весільного обряду у місцях компактного проживання російського етносу України, так само як звичай знімати взуття з ніг чоловіка, засвідчуючи йому свою покірність [5, с. 242].

Отже післявесільний етап не такий багатий своєю обрядовістю, як попередні, але в ньому знову ж спостерігаються взаємовпливи між східнослов'янськими народами, що являється результатом їх спільного історичного розвитку.

В Карпатах весілля закінчувалось у вечері на завершення посаду відбувалось пов'язання молодої жіночим головним убором, який відрізнявся локальними назвами і місцем проведення дії. В Закарпатті жіночий убір мав назву білило (намітка) і покривання відбувалось в домі молодого, в Катеринославщині та на Київщині хусткою покривали молоду в її домі.

Шлюбна ніч традиційно проходила в хаті молодого в усіх регіонах. Цікавою особливістю Карпат є зберігання східнослов'янського звичаю стелити постіль молодим у клуні на житніх необмолочених снопах, а в узголів'ї – паристий короваєць, що є відголоском весільного обряду XIV – XVI ст. [9, с. 176].

В селах Слобожанщини шлюбна ніч також була традиційною: гостювання родини за столом з виконанням обрядових пісень еротичного забарвлення, подекуди з виконанням ритуальних танців.

Тут післявесільний цикл продовжувався і наступного тижня. Понеділок – складчина: весільні гості від молодого, перевдягнувшись у циган, збирали харчі по дворах, щоб було чим продовжувати гуляння. У вівторок похмелялись, у середу справляли хлібини. Цього дня батьки молодої та гості везли подарунки молодим і гуляння продовжувалось. У неділю відзначали день вінчання. Весільне гуляння закінчувалось в молодого. У центральному регіоні шлюбна ніч проходила в коморі, куди молодих заводили приданки, а самі сиділи за столом і чекали червоного весілля. Отже післявесільний етап схожий на той, що відбувався у східних регіонах, бо весілля продовжилось і в понеділок, і у вівторок, і у середу. Саме серeda тут була останнім днем весілля.

Для всіх історико-етнографічних регіонів України традиційною є структура проведення весілля та його дійові особи, але кожен з них має свої локальні особливості. Своєрідність природних умов, господарська спеціалізація, сусідське спілкування з іншими народами позначились на сфері традиційно-побутової культури. В той час, як весільний обряд Степової України ввібрав в себе елементи інонаціонального оточення і розвивався більш інтенсивно, весільний обряд Карпатського регіону зберігав багато архаїчних рис з досить розвиненою релігійно-магічною функцією і залишками матріархату (первісна роль матері на всіх етапах обряду), у той час як обряди Центральної України зберігали традиційні українські риси.

Звичаї і традиції, пов'язані з весільного обряду на території України неоднакові, а мають у кожному історико-етнографічному регіоні свої цікаві і унікальні особливості та запозичення. Під дією вище згаданих чинників весільні обряди українців змінювалися, набували нових елементів

протягом тривалого часу. Відкинувши із давніх весільних обрядів архаїчне, віджило, народ зберіг у сучасному ритуалі кращі традиції старовини, і вони органічно вплелися у свято весілля.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження / Ред. Ю.Г. Гошко. – К., 1983.
2. Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні / В.К. Борисенко. – К., 1998.
3. Весілля. У двох книгах. Кн. 1. Серія: Українська народна творчість. / Ред. О.І. Дей. – К., 1970.
4. Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження / Ред. кол. П.І. Арсени та ін. – К., 1986.
5. Культура і побут населення України / Ред. В.І. Наулко. – К., 1993.
6. Культура та побут населення Українських Карпат / Гол. ред. І.М. Гранчак. – Ужгород, 1972.
7. Наулко В.І. Сучасне і традиційне у весільних обрядах угорців Закарпаття / В.І. Наулко// Народна творчість і етнографія. – 1975. – № 1.
8. Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник / А. Пономарьов, Л. Артюх та ін. – К., 1994.
9. Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: История и судьбы традиционно-бытовой культуры (XIX – XX ст.) / Л.Н. Чижиков. – М., 1988.

СКАРБ З ТОРГОВИЦІ ЯК ІНФОРМАЦІЙНЕ ДЖЕРЕЛО РОЗВИТКУ ЮВЕЛІРНОГО МИСТЕЦТВА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ X–XIII СТ.

Нікольченко Ю.М.

На території західних областей України знаходяться численні археологічні пам'ятки часів Київської Русі: селища, укріплені гради-городища, могильники. Трапляються на цій землі сховані у давнину скарби монет і цінних речей. Дослідження об'єктів давньоруської цивілізації становило й до нині становить значний науковий інтерес для вивчення її історії, продуктивних сил, матеріальної і духовної культури.

Високо розвинуте ремесло повністю забезпечувало потреби руського населення в усіх ділянках багатогранного господарства і культури, а значна кількість різних прикрас з бронзи, срібла і золота, які виявлені у літописних Галичі, Пліснеську, Звенигороді, Пересопниці, Дорогобужі, або походили з багатьох городищ, селищ, випадкових знахідок, скарбів свідчать про високий рівень розвитку ювелірного виробництва на території Галицької і Волинської земель у X–XIII ст. [14, с. 138–140].

Дослідження давньоруських скарбів з Південно-Західної Русі розпочалося у другій половині XIX ст. Прикладом слугують праці видатного українського археолога, історика та етнографа В.Б. Антоновича. З цього періоду вивчалися і технології виготовлення прикрас У сьогоденні після праць Б. О. Рибакі, Н. В. Риндіної, Г. Ф. Корзухіної, П. П. Толочка, А.А. Коновалова, Т. А. Пушкіної, Р. С. Орлова з'явилися фундаментальні праці Н. В. Єніосової та Т. Г. Сарачевої за такими напрямками: методи дослідження скарбів X–XIII ст. з ювелірними виробами, письмові джерела, сировинна база, інструментарій, технологія виробництва [11].

Серед пам'яток цього типу виділяється скарб давньоруських речей, випадково виявлений учнями Торговицької середньої школи Млинівського району Рівненської області 25 березня 1971 р. і переданий до Рівненського краєзнавчого музею [10].

У квітні 1971 р. місце знахідки було обстежене начальником археологічної експедиції музею Ю. М. Нікольченком. З'ясовано, що скарб походив з давньоруського городища,

розташованого за західною околицею села Торговиця, на правому березі Ікви, неподалік від її злиття зі Стиром у місцевості Замок. Влітку 1971 р. городище було частково досліджене вище означеною експедицією. Під час розкопок на площі 200 кв. м стверджено наявність культурного шару XI-XIII ст. Виявлено напівземлянку розміром 3x4 м, господарські ями. Крім керамічного матеріалу знайдені залізні предмети, вироби з кістки, шиферні пряслиця. Асортимент знахідок з культурного шару не виходить за рамки речових комплексів, виявлених дослідниками невеликих давньоруських мисових городищ басейнів Прип'яті, Стиру, Горині.

Скарб був знайдений в обвалі майже повністю зруйнованої внутрішньої частині оборонного валу на північному високому схилі Торговицького городища над річкою, у протилежному боці від в'їзду. Жодних ознак посудини, або іншого матеріалу, в якому могли знаходитися речі, не виявлено. Разом з тим, сам комплекс відзначається своєю унікальністю і незвичайною декоративністю. Він складався з 24-х срібних предметів: семи шийних гривен, трьох браслетів, трьох скроневих кілець, трьох пернів, монетної гривни та фрагменту монетної гривни, п'яти сережок, лунниці. До складу скарбу увійшли і п'ять намистин з бурштину [10, с. 38–40, 43–44].

Гривна 1: діаметром 14,3 см, в перетині – 1,8 см, порожниста, плетена з п'яти скручених разом парних дротів. Наконечники чотиригранні біля основи, сплюснені на кінцях до платівок. Замок складається з гачка, що утворений в кінці однієї пластини і отвору на кінці іншої. Наконечники декоровані з зовнішнього боку пунсонним орнаментом. На місці з'єднання дротів з наконечниками та нижче на 2 см поверхня гривни скручена тонкими дротинками. Вага гривни 135 г. **Гривна 2:** діаметром 15,6 см, в перетині – 1,9 см, порожниста, плетена з трьох скручених разом парних дротів. Наконечники конусні, овальні біля основи. Замок – з двох гачків, закручених у спіраль на кінцях. Вага – 167 г. **Гривна 3:** діаметром 16,5 см, в перетині – 2 см, порожниста, плетена з шести парних дротів. Наконечники сплюснені, закручені на кінцях у трубочки. Пластини декоровані пунсонним орнаментом: двома горизонтальними рядами крапок; всередині пластин розташований орнамент з зигзагоподібних крапок. Вага – 207 г. **Гривна 4:** діаметром 18 см, в перетині – 2 см, порожниста, плетена з чотирьох парних дротів. Наконечники сплюснені, закручені на кінцях у трубочки. Пластини декоровані пунсонним орнаментом: двома горизонтальними рядами крапок; в середині пластин розташований орнамент з двох рядів зигзагоподібних крапок. Вага – 442 г. **Гривна 5:** діаметром 17 см, в перетині – 1,9 см, порожниста, плетена з п'яти парних дротів. Наконечники сплюснені, закручені на кінцях у трубочки. Вага – 267 г. **Гривна 6:** діаметром 16,2 см, в перетині – 1,9 см, порожниста, плетена з трьох дротів. Наконечники сплюснені, закручені на кінцях у трубочки. Пластини декоровані орнаментом у вигляді двох рядів зигзагоподібних крапок. Вага – 216 г. **Гривна 7:** діаметром 17,3 см, в перетині – 2 см, порожниста, плетена з п'яти парних дротів. Наконечники сплюснені, закручені на кінцях у трубочки. Вага – 247 г. Характерною рисою всіх плоских наконечників гривен з замком з трубочок – це пробиті в пластинах отвори, що вказує на ще один спосіб кріплення за допомогою тонкої мотузки.

Браслет 1: діаметром 8,5 см, в перетині – 1,7 см, плетений з шести дротів. Наконечники мигдалеподібні із рубчиками по краю, трьома напівкульками, а також з гравірованим мотивом напівкрина, що називають мотивом бігунця лози. Вага – 96 г. **Браслет 2:** діаметром 7,0 см, в перетині – 1,5 см, плетений із товстого дроту. Наконечники мигдалеподібні з рубчиками по краю, з трьома напівкульками, з мотивом вписаних одна в одну краплеподібних фігур. Вага – 62 г. **Браслет 3(табл.:** обруч, діаметром 7,5 см, в перетині – 1,5 см, плетений з товстого дроту. Вага – 60 г. Особливістю браслетів 1 і 2 є окреме виготовлення наконечників та їхній монтаж з плетивом за допомогою пайки.

Три дротяних скроневих кільця діаметром 15, 15 і 20 мм мають кінці, які не заходять один на другий. Один кінець розплющений і завитий у вушко.

Два перні виготовлені з плетених дротів, кожний розплющений на кінцях. Один перстень виготовлений з одного дроту з кінцями, що заходять один на другий.

Сережки так званого «волинського» типу складаються з дротяного кільця, декорованого срібними намистинами та бахромою. Одна сережка прикрашена звисаючою з кільця підвіскою. Ця

підвіска відлита з воскової моделі. Поверхня підвіски прикрашена орнаментом, що імітує зернь. Дві інші сережки представлені лише фрагментами.

Одна намистина уявляє собою циліндр діаметром 13 мм з тонкого мідного дроту, вкритий кульками зерні (140 шт.), нитка просмикувалась крізь намистину. Друга намистина представлена фрагментом її верхньої частини. Вона складається з тонкої, злегка витягнутої сфери, вкритої кульками зерні (134 шт.) У верхній частині сфери припаяна трубочка, на якій закріплене кільце з срібного дроту діаметром 2 см.

Лунниця розміром 21x32 мм вкрита кульками зерні, яка утворює зигзагоподібний геометричний орнамент. У верхній частині припаяна трубочка для кріплення, декорована 564 кульками зерні. У верхній частині лунниці та по краях розміщені (по три) гнізда для кріплення, ймовірно, коштовного каміння.

Монетна гривна та фрагмент гривни відносяться до «новгородського» типу. Довжина повного виробу 17,2 см, вага – 193 г. На одній боковій поверхні нанесені два поглиблених ділення. Фрагмент гривни має довжину 4,5 см, вагу – 57 г.

П'ять бурштинових намистин мають форму многогранників. Вони виготовлені з червоного бурштину. Отвір для нитки розміщений по довжині і в усіх випадках не співпадає з центром виробів. Довжина намистин від 13 до 9 мм, діаметр – від 7 до 11 мм.

Тип виробів Торговицького скарбу повністю відповідає складу переважної більшості давньоруських скарбів. Лунниця по часу виготовлення є найбільш ранньою річчю. Г. Ф. Корзухіна не без підстав вважає, що аналогічні лунниці, вкриті кульками зерні, з'являються на Русі, зокрема на Волині, з другої половини X ст. [4, с. 23]. Їх неможливо вилучити з комплексу зернених прикрас волинської традиції. На території Західної Волині в 1883 р. у селі Борщівка на Рівненщині знайдений скарб XI–XII ст., до складу якого увійшли дві срібні лунниці, вкриті зерню, а в 1898 р. на північ від села Пересопниця на Рівненщині в кургані виявлено поховання ювеліра, в якому знаходились інструменти для виготовлення зерневого убору [4, с. 85].

Намистини, вкриті зерню, мають великий ареал поширення. Вони побутують у дреговичів, сіверян, волинян, уличів [11; 18, с. 418–419; 6, с. 182–191].

Гривни та браслети, плетені з дроту, характерні для скарбів XI ст., які походять з Волині та Київщини. Вони просто переважають у скарбах. Аналогічні речі, в т.ч. гривни з гачком походять з Пиляви на Росаві, Миронівки, Ісковшини, Кікового, Козлина, Бегені, Бужиська, Городища. Ці вироби Г. Ф. Корзухіна відносить до традиційних прикрас «племінної» верхівки [4, с. 63]. Замки гривен: один – з двох гачків, один – з гачком і отвором для зчеплення з'являються в X ст. і є типовими для XI ст.; п'ять – із замками, що склалися з двох трубочок з'являються в кінці XI–рубежі XII ст. Г. Ф. Корзухіна віднесла формування типу витого браслета з мигдалеподібними наконечниками до другої половини XI ст., що максимально поширюються в XII–XIII ст. Наконечники двох браслетів Торговицького скарбу аналогічні наконечникам двох браслетів Городищенського скарбу з Волинської області, які М. М. Кучінко і Р. С. Орлов аргументовано датують XI ст. [5, с. 101–103].

Проте, на думку Т. І. Макарової, виті браслети датуються XII ст. [7, с. 37]. У свою чергу, В. П. Коваленко, досліджуючи майстерню ювеліра на дитинці літописного Любеча, вважає, що такі вироби доживають до середини XIII ст. Вони присутні у скарбі XIII ст. на Чернігівському дитинці та інших скарбах» [3, с. 139; 2, с. 22; 4, табл. XL, XLII, LXII].

Дротяні скроневі кільця з розплющеними і закрученими у вушко краями знаходять переважно на території Галицько-Волинського князівства та в землях південних слов'ян. Період їхнього існування коливається з кінця XI до першої половини XIII ст. На городищі біля села Городище Шепетівського району Хмельницької області дротяні скроневі кільця входили до складу тринадцяти скарбів [12, с. 16]. Відомі вони за матеріалами дослідження Райковецького городища [1, табл. XX, 18]. Аналогічні вироби знайдені в шарі XII–першої половини XIII ст. під час дослідження літописного Дорогобужа на Рівненщині [9, с. 66, 149, мал. 35, I–II].

Побутування скроневих дротяних кілець по часу співпадає з іншими речами, що були типовими для XII–першої половини XIII ст. і мали вплив на формування парадного металевого

убору знатної жінки. Всього в скарбах Південно-Західної Русі XII–XIII ст., переважно на Волині, знайдено понад 250 зразків скроневиx кілець із загнутими кінцями [8, с. 15]. Сережки «волинського» типу, прикрашені орнаментом, що імітує зернь, характерні для ливарної продукції давньоруських сільських ювелірів. Найбільш часто вони зустрічаються у скарбах і похованнях X–першої половини XI ст. [4, с. 59].

Монетні гривни «новгородського» типу І. Г. Спаський пропонує датувати по розміру зливка. Зливки XI ст. – довгі і прямі. На початку XII ст. їх змінюють короткі, злегка горбаті палички [15, с. 64]. У нашому випадку – артефакти XI ст.

На прикладі Торговицького скарбу можна зазначити, що ювелірне виробництво на землях Південно-Західної Русі продукувало, в основному, ті ж самі види прикрас, характерних і для інших територій Русі. Проте актуальним для справи розвитку місцевого ювелірного ремесла є питання, чи виготовлялись срібні прикраси на місці, а якщо так, то які саме види. Для вирішення цього питання важливими є знахідки ливарських форм і шаблонів для виробництва прикрас у ряді місцевостей Прикарпаття і Волині: стародавні Галич, Пліснеськ, а також Городниця на Дністрі, Зеленче, Пересопниця та інші. Це в першу чергу стосується сережок «волинського» типу і лунниць. Під час дослідження літописного Дорогобужа на дитинці були знайдені два бронзові і один залізний пінцети для виготовлення ювелірних прикрас [14, с. 139].

Але певна частина ювелірних виробів потрапляла у Південно-Західну Русь шляхом торговельно-обмінних зв'язків з Києвом, Черніговом, Новгородом та іншими містами [13].

На нашу думку предмети особистого убору та інші коштовності, які увійшли до складу Торговицького скарбу, нагромаджувались поступово, збільшувалась кількість одно типових прикрас: гривен, браслетів, скроневиx кілець, сережок. Можливо, ці речі переходили у спадщину і пов'язані між собою «генеалогічно». На прикладі Торговицького скарбу підтверджується думка Г. Ф. Корзухіної про поступове збирання коштовних речей. З нею повністю погоджуються М. М. Кучінко і Р. С. Орлов, досліджуючи Городищенський скарб у 1983 р. А соціальна належність Торговицького скарбу визначається його складом: набором традиційних прикрас для місцевої знаті.

Причина, що призвела до необхідності надійно сховати скарб, закопавши його безпосередньо в оборонний вал, могла бути пов'язана з подіями зими 1240–1241 рр., коли Волинські землі зазнали погрому монгольською ордою на чолі з ханом Батиєм.

Вироби художнього ремесла Русі, аналогічні змісту Торговицького скарбу, відзначалися високим технічним і технологічним рівнем, користувалися попитом не лише на внутрішньому, а й зовнішньому ринку. На думку академіка П. П. Толочка речі, що вийшли із ювелірних майстерень давньоруських міст X–XIII ст., зустрічаються під час археологічних розкопок практично в усіх європейських країнах [17, с. 335–340]. Це підтверджується повідомленням XII ст. німецького вченого-монаха Теофіла, пресвітера Гельмерсгаузенського монастиря, добре обізнаного щодо розвитку ремесла у середньовічній Європі й Азії. У своєму трактаті «Про різні ремесла» він авторитетно відзначив, що Русь у ювелірній справі, після Візантії, не поступалася Аравії, Німеччині, Італії і Франції [16].

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаров В. К. Райковецкое городище / В. К. Гончаров. – К.: Издательство АН УССР, 1950. – 218 с.
2. Коваленко В. П. К исторической топографии Черниговского детинца / В. П. Коваленко // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 15–23.
3. Коваленко В. П. Майстерня ювеліра XIII ст. на дитинці Любеча / В. П. Коваленко // Старожитності Русі – України. – К., 1994. – С.132–140.
4. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. / Г. Ф. Корзухина. – М.–Л.: Издательство АН СССР, 1954. – 156 с.

5. Кучінко М. М. Городищенський скарб з Волині / М. М. Кучінко, Р. С. Орлов // Археологія. – 1989. – Вип.2. – С. 95–106.
6. Лінка-Гелленер Н. Копіївський скарб / Н. Лінка-Гелленер // Археологія. – 1948. – Т.II. – С. 182–191.
7. Макарова Т. И. Черневое дело Древней Руси / Т. И. Макарова. – М.: Наука, 1986. – 156 с.
8. Михайлова Р. Д. Художня культура Південно-Західної Русі Х–першої половини XI ст.: автореф. дис. на соискание научн. ступени канд. истор. наук / Р. Д. Михайлова. – К., 1994. – 22 с.
9. Нікольченко Ю. М. Культура населення Погориння Х–XIII століть за матеріалами літописного Дорогобужа / Ю. М. Нікольченко. – Рівне: Евен, 1998. 225 с.
10. Нікольченко Ю. М. Торговицький скарб / Ю. М. Нікольченко // Наукові записки. 100-річчю музейної справи на Рівненщині присвячується. – Вип.1. – Рівне, 1996. – С. 38–44.
11. Орлов Р. С. Прикладне мистецтво: церковне і народне / Р. С. Орлов // Історія української культури. Київ, 2001. Том 1. Розділ 9. Київська Русь. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: litorpys.org.ua.
12. Пескова А. А. Древнерусский город Изяславль XII–XIII вв.: автореф. дис. на соискание науч. ступени канд. истор. наук / А. А. Пескова. – Л., 1988. – 24 с.
13. Пеняк П. С. Організація ювелірного виробництва Древньої Русі / П. С. Пеняк // Ювелирное дело на Украине. – К., 1991. – С.28–36.
14. Прищепя Б. А. Дорогобуж на Горині у Х–XIII ст. / Б. А. Прищепя. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 250 с.
15. Спасский И. Г. Русская монетная система / И. Г. Спасский. – Л.: Аврора, 1970. – 256 с.
16. Теофил. О различных ремеслах / Теофил. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: convdocz.org/
17. Толочко Петро. Київська Русь / Петро Толочко. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.
18. Чайка Р. М. Работы Волынского-Днестровской экспедиции / Р. М. Чайка, В. В. Зварич // Археологические открытия 1978 г. – М., 1979. – С. 417–419.

УКРАЇНА У СВІТОВОМУ ФІЛАТЕЛІСТИЧНОМУ ПРОСТОРИ

Орехова С. Є.

Серед головних символів держави (прапор, герб, гімн) є такі, без яких існування будь якої держави не можливо – це власний державний знак поштової оплати – поштова марка. Невеликою за формою, але значною за змістом, поштова марка несе інформацію про свою державу у світовий культурно-інформаційний простір.

Українська поштова марка символом держави стала на підставі прийнятої у 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. На замовлення Міністерства зв'язку УРСР видатний художник, заслужений діяч мистецтв України, доцент кафедри живопису Української академії мистецтв України Олександр Івахненко підготував перші малюнки майбутньої марки України. Після затвердження Верховною Радою республіки один варіант було передано до типографії. Світу Україна була представлена у вигляді молодої дівчини у національному вбранні із декларацією в руках. Так, 10 липня 1991 р. українська марка отримала своє власне лице та свою художню вартість [3, с. 24]. Незважаючи на те, що на марці було надписано «Почта ССРСР», сюжет, якій свідчив про зміни у державотворчому процесі, було видано. Доречно згадати, що в історії державності України перші поштові марки були введені в обіг 18 липня 1918 р. Поштові випуски УНР та ЗУНР – це класика української філателії [6]. Майже через сімдесят три роки українська поштова марка побачила друге життя. Видання марок незалежної України було відновлено у березні 1992 рр.

З липня 1991 р. до березня 1992 р. були вирішені такі важливі питання, які заснували сучасну державну маркововидавничу справу. По-перше, у жовтні 1991 р. при Державному комітеті

зв'язку України було створено на громадських засадах Художню раду з питань видання знаків поштової оплати в Україні, до складу якої входили художники (О. А. Івахненко, В. І. Дворник, О. В. Снарський), працівники Міністерства зв'язку України (В. Ф. Боярчук, Л. С. Клименко, Т. П. Лахно), представники Асоціації філателістів України (В. Г. Бехтір, А. Е. Бранделіс, Ю. Є. Добрянський, Й. Я. Левітас, Л. А. Періг); по-друге, тривала кропітка робота над створенням зразків, складались перші річні тематичні плани видання марок; по-третє, тривали пошуки власної поліграфічної бази для друку (перші тиражі були виготовлені у чотирьох країнах: Росії, Канаді, Австрії та Угорщині) [2, с. 246].

1 березня 1992 р. до поштового обігу увійшли поштові мініатюри – «500-річчя українського козацтва» і «100-річчя першопоселення українців у Канаді» [1, с. 10–11]. Сюжети марок віддзеркалювали історичні теми буття українського народу. Козацтво стало символом державності й духовності українського народу. Почесний голова Союзу українських філателістів Австрії Борис Ямінський так висловлював своє враження: «На цій марці бачимо на фоні герба Запорозької Січі зображення трьох козаків-побратимів. Центральна постать із луком та стрілою нагадує нам про легендарного Байду – засновника Запорозької Січі Дмитра Вишневецького. Про неординарність зображеної тут особи свідчить наявність козака із бунчуком – гетьманською регалією (ліворуч) і ще одного козака (праворуч) – із кобзою, що символізує Байду як персонажа народних дум і пісень» [3, с. 25]. Тема другої марки відображає момент прощання українців із рідним краєм. На їх долю випала нелегка доля життя та збереження національних надбань. Отже, молода держава з багатівіковою історією, як не парадоксально це ствердження, була представлена світу.

Державний статус поштових марок було підкріплено на законодавчому рівні. У статті 1 Закону України «Про зв'язок» встановлено: «поштова марка – державний знак, який є засобом оплати послуг поштового зв'язку, виготовлений друкарським способом, з художнім зображенням та зазначенням його номінальної вартості» [8]. Випуск державних поштових марок був обумовлений налагодженням самостійних міжнародних поштових зносин, для яких марки є знаками оплати послуг з пересилки письмової кореспонденції, в цьому реалізується їх економічна функція. Крім того, вона виконує культурно-інформаційну функцію. За допомогою відповідних сюжетів марки несуть інформацію про державу, її історію, культуру, видатних осіб, тощо.

Послідуючі випуски відбулись протягом 1992 р., до обігу були введені марки: з нагоди 150-річчя від дня народження видатного піаніста, диригента, педагога, збирача пісенного фольклору і громадського діяча М. В. Лисенка (художник Л. І. Корень); до 175-річчя видатного історика, етнографа, прозаїка, поета-романтика, мислителя, видатного діяча М. І. Костомарова (худ. Б. С. Ілюхін); перший випуск стандартних марок (марки, які позначені літерами, літера відповідає вартості послуг з пересилки поштової кореспонденції відповідно курсу державного регулювання валютних операцій). Малюнок стандартних марок продовжував видавничі традиції 1918 року, запропонованих Г. І. Нарбутом на марці «Молода Україна» (худ. В. І. Дворник). Марки були одноколірні, причому кожній літері відповідав свій колір. Їх потреба в кількісному вимірі була значною, тому в поштовому обігу марки знаходились від листопада 1992 до вересня 1993 року.

Сюжети пам'ятних і тематичних випусків першого року марковидання в Україні були різноманітними. Видані марки із зображенням Державного Прапора і Державного Гербів України (худ. О. В. Снарський) та з нагоди Всесвітнього форуму українців, серія марок присвячених XXV Олімпійським іграм (худ. О. А. Івахненко) та блок на честь українських спортсменів – їх призерів (худ. В. І. Дворник), також було випущено марку, присвячену Києво-Могилянській академії та блок до 25-річчя Спілки філателістів України (худ. Л. І. Корень), марки з нагоди Тижня листа (худ. В. І. Дворник), Першого світового конгресу українських юристів (худ. В. С. Василенко). По одній марці було присвячено українській діаспорі в Австрії (худ. І. В. Турецький) та народній вишивці (худ. О. Ю. Жаров) [4].

У 1993 р. кількість випусків зменшалась з причин відсутності власної поліграфічної бази та через проблеми із закордонними друкарнями, але не зважаючи на труднощі до обігу вводились нові сюжети. Так, було розпочато випуск серії «Давні герби земель України» (худ. О. В. Снарський), видано марку «Патріарх Кардинал Йосиф Сліпий» (худ. А. Бечкер,

Р. І. Зарицький), серію «75 років першого міжнародного поштового перельоту Відень–Краків–Львів–Київ» (худ. А. Бечкер), марки «З Великоднем!» та «40-річчя Загальної декларації прав людини» (худ. В. І. Дворник). До кінця року у світ до пам'ятних подій вийшли марки: до шестидесятої річниці голодомору в Україні (худ. В. Є. Перевальський), 75-річчя перших українських поштових марок УНР (худ. Ю. Г. Логвин), 50-річчю визволення Києва від фашистських загарбників (худ. С. С. Беляєв) та другий випуск стандартних марок «Етнографічні сюжети «Давня Україна» (худ. Ю. Г. Логвин).

1994 р. став визначним роком в марковидавничій справі України. Укладено договір з Держзнаком Міністерства фінансів України на друкування поштових марок на власній поліграфічній базі. Випуск та розповсюдження марок здійснював структурний підрозділ Українського об'єднання поштового зв'язку «Центр видавництва «Марка України» [2, с. 243]. І як знаменної подією став випуск блоку «День незалежності України», це перший поштовий знак, який було виготовлено в Україні 3 вересня 1994 р., тиражем 200 тис. прим.

За наявності стабільної поліграфічної бази для видання марок з'явилася можливість більш предметно визначатися з його принципами, а планування випуску знаків поштової оплати здійснювати за відповідною системою. Так, у 1994 р. було складено тематичний план на майбутній рік, до переліку увійшло сім розділів: сторінками історії України, народні свята та обряди, видатні діячі літератури і мистецтва, фауна, герби земель України, сьогодення, спортивна тематика. Щорічне планування випуску марок дало змогу упорядкувати пропозиції, передбачити святкування ювілейних дат та подій, чітко та логічно сконструювати роботу художників та істориків над майбутніми сюжетами. Запропонована структура за розділами знайшла свій подальший розвиток у планах на наступні роки.

Теми, пов'язані з історією держави та випуски мистецької спрямованості все більш привертали увагу філателістів, істориків, фахівців-зв'язківців. На марках з'являлися нові імена діячів культури, науки, видатних діячів. Було започатковано видання із сюжетами флори і фауни, науки і техніки (зокрема, космічної тематики, антарктичних досліджень), транспорту, міжнародних зв'язків України із іншими державами. Пам'ятки архітектури і твори мистецтва (в тому числі народного), сучасні державні нагороди і монети України (давні і нинішні), народні свята і обряди, музеї і заповідники, навчально-освітні заклади, дитячі малюнки, тощо. Всі випуски каталогізовані і видані окремими каталогами знаків поштової оплати за кожен рік.

З розширенням тематики започаткована практика спільних випусків марок українською поштою з поштовими адміністраціями інших держав. Так, у 2000 р., випуск поштового блоку до 2000-ліття християнства, дизайн трьох випусків (Україна, Росія, Білорусія) здійснив українських художник О. В. Штанко. Спільний випуск марок був у 1999 р. із Польщею та у 2001 р. із Грузією [2, с. 249].

Щорічно, починаючи з 1997 р., випускаються марки, блоки за спільною тематикою регіональної організації поштових адміністрацій країн Європи – PostEurop, а 2001 р. також видано і марку «Діалог цивілізацій», однаково за малюнками для всіх держав – членів ВПС, які взяли участь в одночасному випуску таких марок у Всесвітній день пошти [4]. Необхідно відзначити, що Україна є повноправним членом ВПС з червня 1947 р. Підтверджується цей факт циркуляром директора Швейцарської Конфедерації ВПС п. Мурі, підписаному 30.05.1947 р., в якому зазначено про приєднання Української Радянської Соціалістичної Республіки до Всесвітньої поштової Конвенції. На XXI Конгресі ВПС у 1994 р. в Сеулі Україна була обрана до Адміністративної Ради (займається контролем за роботою Союзу, а також за загальними принципами і урядовою політикою стосовно поштових служб між двома конгресами) в якості одного із чотирьох заступників його Голови, що безсумнівно є визнанням авторитету держави світовим співтовариством. У листопаді 1994 р. Укрпошта стала членом міжнародної організації «Європейська Асоціація поштових операторів», до якої входить 41 європейська країна [5, с. 154].

У 1998 р. українська пошта започаткувала свої видання з логотипом WWF– Всесвітнього фонду допомоги природі. Черговий випуск українських марок із логотипом було видано у 2002 р.,

цей факт свідчить про активну участь України у всесвітніх екологічних питаннях. Поштові видання з логотипом «EUROPA» та «WWF» популярні серед філателістів в усьому світі.

До створення малюнків сучасних українських марок були залучені художники, заслужені діячі мистецтв України – О. Івахненко, Л. Корень, В. Дворник. Поступово коло майстрів поштової мініатюри збільшувалось, над сюжетами працювали кияни В. Василенко, О. Снарський, А. Шмідштейн, С. Беляєв, львів'яни І. Турецький, Р. Зарицький, австрійська мисткині Августа Бечкер. До роботи над сюжетами долучились О. Штанко, В. Лесянка, В. Кузьменко, В. Таран, І. Биченко (автор оригінальної марки на конверті), Н. Задорожня (оригінальна марка на поштовій картці), француз Джон-Поль Кузін, А. Уточкін, Н. Синецька, О. Харченко та багато інших. Протягом багатьох років малюнки знаків поштової оплати України створювало понад сто художників, причому і кількість мініатюр досить значна.

Як зазначалось вище, Редакційно-художню раду з питань видання знаків поштової оплати в Україні було створено у 1991 р., на той час вона функціонувала при Державному комітеті України по зв'язку і складалася з його працівників та членів Спілки філателістів України і Спілки художників України. Згодом до її роботи залучилися представники ряду інших міністерств, відомств та організацій. Так, діяльність Редакційно-художньої ради з питань видання знаків поштової оплати в Україні була закріплена на законодавчому рівні. Стаття 22 Закону України «Про зв'язок» зазначає: «Об'єднання поштового зв'язку видає знаки поштової оплати за номіналом, тематикою, тиражами, погодженими з Адміністрацією зв'язку України та Редакційно-художньою радою, склад якої затверджується Кабінетом Міністрів України...» [7]. Отже, основним завданням ради є сприяння підвищення якості і художньому оформленні матеріалів, з яких будуть виготовлятися марки, художні конверти та картки.

У статті 21 Закону України «Про поштовий зв'язок», що набув чинності 31.10.2001 р., зазначено: «Національний оператор видає поштові марки, марковані конверти і картки за тематикою і зразками, які погоджуються з Редакційно-художньою радою, склад функції, права та обов'язки якої визначаються уповноваженим центральним органом влади у галузі зв'язку» [8]. Ці законодавчі документи свідчать про роль держави у створенні власної монетарної системи, до якої належить поштова марка.

Таким чином, вихід перших сучасних українських поштових марок 1992 року став подією не лише в Україні, а і в цілому світі. Щойно відроджена українська марка для філателістичного світу і для населення зарубіжних країн стала привертати увагу. Тривала робота над популяризацією поштових марок як на теренах держави, так і за її межами. Для цього були втілені наступні заходи: підготовка інформаційних матеріалів для засобів масової інформації, реклама і пропаганда в журналах і бюлетенях філателістичних об'єднань у США, Австрії, Німеччині, Австралії, Франції, Великобританії, а також розширення географії розповсюдження серед зарубіжних колекціонерів. Видавались інформаційні випуски Асоціації – Бюлетень Асоціації філателістів України, щорічний спеціалізований журнал «Філателія України». Отже, випуск власних марок державою – явище політичне. Один з найважливіших факторів – інформаційно-пропагандистський, вони несуть інформацію про свою країну, її історію та культуру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бехтір В.Г. Каталог поштових марок України. – К. : Українське державне підприємство поштового зв'язку «Укрпошта», 1997. – 176 с.
2. Від гінця до Інтернету: нариси з історії української пошти / В. Г Мухін, В. М. Мороз, П. А. Дюков, та ін. під ред. В. Мухіна. – К. : Аспект, 2002. – 328 с.
3. Житник В. Велике мистецтво малої форми / Володимир Житник // Пошта і філателія України. – 1997. – № 3. – С. 24–25.
4. Каталог поштових марок України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kollektionirovanie.book-torrent.org/> – Загл. з екрану.

5. Орехова С. Є. Міжнародні відносини поштового адміністратора України в умовах глобалізації / С. Є. Орехова // Україна у світовому історичному просторі : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 08 квітня. 2016 р. – Маріуполь, 2016. – С. 153–156.

6. Орехова С. Є. Ювілей поштових марок-грошей Української Народної Республіки (особливості монетарної політики) / С. Є. Орехова // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія. – 2015. – Вип. 10. – С. 129–140.

7. Про зв'язок: закон України від 16 травня 1995 року № 160/95-ВР // Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 20. – ст. 143.

8. Про поштовий зв'язок: закон України від 04 жовтня 2001 року № 2759-III // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 6. – ст. 39.

КНИЖНА КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Охріменко О. В.

У доповіді розглядається проблема становлення книжної справи у Київській Русі як інформаційної складової історичного розвитку староукраїнської культури.

Історіографія питання представлена працями відомих вітчизняних і зарубіжних дослідників історії і культури в українських землях X – першої половини XIV ст.: М. Брайчевського, Т. Ільїної, Я. Ісаєвича, М. Котляра, Д. Лихачева, Б. Рибакова, Н. Солонської, П. Толочка, В. Фрис та інших. Основним джерелом щодо визначення параметрів результативності дослідження означеної у доповіді проблеми були і залишаються давньоруські літописні зводи і окремі літописи у т. ч. Іпатіївський літописний звід.

Книги у Київській Русі вважалися одним з найкращих та дорогих подарунків, а «богоугодна праця» переписувача книг – найшановнішою. Писемність та книжна справа дуже швидко розповсюдилися на давньоруських землях з прийняттям християнства. Під впливом культури інших країн, насамперед Візантії, на Русі формувалося місцеве коло «книжних» людей. «Книжними» людьми називали осіб, що вміли не лише читати і писати, але й розуміли та сприймали прочитане, могли повчати (тобто пояснювати оточуючим суть прочитаного, вести розмову за темою прочитаного) або скопіювати з різних творів текст певного ідеологічного навантаження, зрештою – самостійно укласти повчання чи житіє» [4, с. 3]. Серед книжників були князі, воєводи, «державні люди», служителі церкви, купці, освічені городяни.

Рукописна книга Київської Русі мала притаманні їй особливості – служити добру та просвітництву людей, а любов до книг розглядалася як одна з християнських чеснот. Так, в «Повісті врем'яних літ» за 1037 р. зазначено: «А коли старанно пошукаєш у книгах мудрості, то матимеш велику користь для душі своєї. Бо той, хто часто читає книги, той з Богом бесідує або зі святими мужами» [2, с. 243].

Книгописання на Русі у X – першій половині XIV ст. було прерогативою церкви. Саме існування книги обумовлено потребами щоденного відправлення літургії і церковних потреб, які вимагало великої кількості різних за призначенням богослужбових книг. Переписування церковних книг вважалося одним із проявів благочестя і служіння Богові. На Русі була розвинута діяльність книгописних майстерень та служб, які забезпечували їх професіоналами – переписувачами і художниками та необхідними матеріалами. Разом з тим, за підрахунками Б. Рибакова серед переписувачів XI – першої половини XIV ст. більшість були особами світськими, які не належали до церкви. Тиражуванням рукописних книг займалися книгописні майстерні при державних канцеляріях, монастирях та церквах. Крім книгописців і палітурників, над книгою працювали редактори, перекладачі, художники, ювеліри, майстри з виготовлення пергамену.

У «Повісті врем'яних літ» написано, що великий київський князь Ярослав Мудрий «і до книг був прихильний, читав часто і вдень, і вночі. І зібрав писців много, і переклали вони із

грецької на словенську мову і письмо. І написали вони багато книг, і славу цим здобули, за їхніми книгами повчаються вірні люди і насолоджуються, навчаючись божественного слова... Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця вірних людей, а ми пожинаємо, приймаючи науку книжну. Велика-бо користь буває чоловікові від науки книжної, бо книги вказують нам і навчають нас, як іти шляхом покаяння, і мудрість, і стриманість здобуваємо зі слів книжних» [2, с. 241]. Найперший скрипторій був створений саме Ярославом Мудрим – в літописі розповідь про цю подію розміщено під 1037 р.

Починаючи з XI ст., книгописання зосереджується у містах Південної Русі, а Київ стає центром розвитку книжної культури. В князівському Києві при Софійському соборі, найбільшій книжній скарбниці Русі, існувала велика книгописна майстерня: «Ярослав же цей, як уже сказали, мав любов до книг і багато переписав їх і зібрав у церкви святої Софії, яку сам створив і прикрасив її іконами многоцінними, і золотом, і сріблом, і сосудами церковними» [2, с. 243]. У Північних землях центром книжності був Новгород. В Новгородському Софійському соборі створювалися та зберігалися списки новгородських літописів, зводи законів — «Руська правда», твори давньоруських письменників, переклади. Центрами переписування книг були також Володимир-Волинський, Галич, Переяслав, Ростов, Чернігів. З цих міст йшло розповсюдження книжності по всій Русі. Між книжними центрами постійно йшов обмін книгами, а майстри часто-густо мандрували з одного міста до іншого, передаючи свій досвід.

Осередками інтелектуальної еліти у Київській Русі були монастирі – не тільки релігійні, але і загальнокультурні центри. Там велось літописання, писалися ікони, переписувалися книги, складалася сама давньоруська література. Накопиченню знань, обміну інформації, розвитку освіти сприяло заснування при монастирях бібліотек. На посаду монастирських бібліотекарів призначалися освічені монахи, основним завданням яких було дбайливе та бережливе зберігання книг і рукописів.

Як зазначає П. Толочко, «для продовження і поглиблення освіти служили бібліотеки, що створювалися при монастирях і церквах... На Русі було багато бібліотек, але перша і найбільш значна знаходилась у Софії Київській... За студійським монастирським статутом, бібліотека перебувала у віданні спеціального брата-бібліотекаря. Братія, згідно з його розпорядженням, повинна була приходити в певний час для читання книг. Частина братчиків займалася переписуванням книг» [3, с. 312]. Окрім книгозбірні Ярослава Мудрого, існували бібліотеки і при інших церквах і монастирях. Тому «переписка книг в скрипторії при київській митрополії невдовзі призвела до створення першої відомої на Русі бібліотеки, чи, вірніше, книгосховища... В фонд бібліотеки входили книги для світського, повчального читання, архівні документи» [3, с. 174].

Переписана від руки, зроблена з пергамену, багато оформлена книга коштувала дуже дорого – приблизно стільки ж, скільки невеликий маєток або міський будинок. Сучасники читали, окрім богослужбових книг, різні «житія святих», твори енциклопедичного характеру, які містили відомості з філософії, історії, географії, зоології, астрономії. За допомогою книг з монастирських бібліотек світські особи мали можливість отримувати необхідні знання і професійні навички.

Варто звернути увагу на високий освітній рівень давньоруських князів, які багато часу та коштів приділяли розвитку книжної справи. У зв'язку з цим, П. Толочко зауважує, що: «Великими любителями книг виступали також давньоруські князі. Ярослав Мудрий заснував бібліотеку Софії Київської; його син Святослав наповнив книгами кліті своїх палат; князь Миколай Святоша витратив на книги всю свою казну... Власні книжкові зібрання були також у деяких освічених ченців» [3, с. 312].

Серед великих князів Київської Русі були і автори унікальних пам'яток світової книжної культури. Володимир Всеволодович Мономах залишив після себе славнозвісні публіцистичні твори «Повчання дітям» і «Грамотку». Багато удільних князів сприяли створенню осередків книжної культури у різних землях держави. У «Повісті минулих літ» під 988 р. згадується про спробу князя Володимира Святославовича організувати навчання з метою збільшення кількості «людей книжних»: «...і пославши став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне...» [1, с. 66].

Виходячи з вище означеного, констатуємо, що книжна культура у Київській Русі поступово розвивалася і вдосконалювалася. Набули поширення бібліотеки різних типів: князівські, приватні, монастирські, які були не тільки закладами освіти і науки, а й «книгосховищами» і книжними майстернями. З другої половини XIV ст. книжкова справа, яка набула масового поширення у південних землях Русі з центром у Києві, закладає основу розвитку цієї галузі у староукраїнській культурі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Літопис руський за Іпатським списком / пер. Л. Махновець. – Київ : Дніпро, 1990. – 591 с.
2. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / пер. з давньорус., післяслово, комент. В. В. Яременка. – Київ : Радянський письменник, 1990. – 558 с.
3. Толочко П. Київська Русь / П. Толочко. – Київ: Абрис, 1996. – 360 с.
4. Фрис В. Середовище «людей книжних» в Україні X–XIV ст. / В. Фрис // Вісник Львів. ун-ту. Сер. Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – 2009. – Вип. 4. – С. 3–9.

РОЛЬ ГРАНТОВИХ ПРОЕКТІВ У РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ МАРІУПОЛЯ

Сабадаш Ю. С., Демідко О. О.

Реалії сучасної України довели важливість використання грантових проектів і програм для розвитку культури, освіти, науки, інноваційної діяльності. Сьогодні, як ніколи, актуальними і затребуваними стали соціальна активність, відповідальність, вміння самостійно приймати важливі рішення. Слід зазначити, що за останні десятиліття в українському суспільстві підвищилася цінність соціально значущих напрямів діяльності, широкого поширення набули публічно-правові інститути і інститути громадянського суспільства. Підтримка такої діяльності здійснюється, в тому числі, за допомогою грантів, як державних, так і приватних, які покликані сприяти розвитку громадянської ініціативи в суспільстві.

Дослідженнями щодо ролі та значення грантів, в основному, займаються економісти та соціологи. Представники економічних наук розглядають грант як інструмент фінансової підтримки, соціологічних – як соціальне явище, яке має вплив на різні соціальні інститути [4, с. 77]. Питання міжнародної співпраці та ролі грантових проектів у розвитку суспільства висвітлювалося у працях вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема А. Мартинюка, П. Гамана, М. Корецького, Н. Гудкової, І. Смельянова, Л. Мельника, Д. Провалинського, П. Скрипчука та ін. Проте значенню грантових проектів у культурному розвитку належної уваги не приділялося, що й надихнуло авторів на наукові пошуки у цьому напрямку.

Мета доповіді – дослідити роль та значення грантових проектів у культурному розвитку Маріуполя.

Грант – це кошти, техніка або інші ресурси, що надаються на конкурсній основі організації, ініціативній групі або індивідуальній особі для реалізації заявленого проекту в тій чи іншій сфері діяльності [2, с. 68]. До грантодавчих установ, які діють в Україні належать: Представництво Європейської Комісії в Україні (TACIS); Посольство США в Україні; Посольство Великої Британії в Україні; Благодійний фонд «Хоспіс Україна»; Міжнародний благодійний фонд «Карітас України»; Благодійний Фонд «Рідний Дім»; Благодійний фонд «Дитяча Лікарня майбутнього»; Фонд Петра Порошенка; Міжнародний Благодійний Фонд «Нове Покоління»; Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000» та ін. [1].

Гранти можуть виділятися на будь-яку важливу для громади тему. Так, у Банській Бистриці (Словаччина) діє сім основних грантових напрямків підтримки: діти та молодь; життєве середовище, що включає питання екології; розвиток села; культура та освіта; охорона здоров'я; соціальна сфера. Українські напрями грантових проектів є дуже схожими на словацькі. Для

визначення пріоритетних напрямків діяльності слід вивчати потреби громади, що є можливим завдяки опитуванням, аналізу статистики та експертним оцінкам й обговоренням. Головна умова – залучення громади до цього процесу. Головне – орієнтуватися на актуальні потреби, підтримувати реальні проекти громади, живі ідеї, справжні ініціативи. Досвід доводить, що усі спроби виконання проектів замість місцевої громади (тобто без її залучення) не матимуть значного успіху [3, с. 307].

У зв'язку з військовим конфліктом та політичною кризою в Україні в місті Маріуполі відбулися ціннісні переорієнтації, які змінили світогляд містян та їх уявлення про дозвілля. Водночас у місті спостерігається високий рівень безробіття, низька продуктивність праці, саме тому, як ніколи раніше, виникає гостра необхідність залучати творчих молодих людей до більш активної участі у суспільному житті та спільної розробки незалежних проектів, що дозволить активізувати духовно-творчий потенціал суспільства. Важливо створити нові форми та методи для об'єднання амбіційних, творчих та креативних молодих людей, надавати нестандартні пропозиції до висловлювання їх власної думки, поглядів, реалізації здібностей та здобутих навичок. В Маріуполі останнім часом підвищилося прагнення мешканців міста брати участь в культурних заходах, що потребує нових арт-просторів.

З 2016 р. автори доповіді завдяки співпраці з місцевими, всеукраїнськими та міжнародними донорами змогли реалізувати ряд грантових проектів, що посприяли культурному розвитку Маріуполя, соціальній інтеграції внутрішньо переміщених осіб, підвищили загальний рівень культури маріупольців.

Влітку 2016 р. за фінансової підтримки «Зеленого центру Метінвест» було розроблено і реалізовано проект ініціативної групи «Разом»: «*МАРИУПОЛЬ – це УКРАЇНА!*», головна мета якого – зміна уявлень жителів і гостей міста Маріуполя про його історію і життя, розкриття нових невідомих широкому загалу фактів, знайомство з його різноманіттям, пробудження у маріупольців інтересу до спадщини міста і майбутнього його розвитку. Впродовж реалізації проекту було проведено конкурс серед учнів та студентів Маріуполя, які надсилали на сайт проекту вірші, есе, малюнки та наукові дослідження, присвячені рідному місту. Було обрано 90 переможців, для яких проведено різні види екскурсій по Маріуполю («Археологічне сафарі», «Екскурсія історичними та знаковими місцями Маріуполя», «Портовий Маріуполь» та «Маріуполь індустріальний»). У результаті проекту маріупольська молодь познайомила з археологічними артефактами міста, його історією, архітектурою, відкрила для себе нові сторони Маріуполя. Твори переможців увійшли до «Альманаху конкурсних робіт учнівської та студентської молоді загальноміського конкурсу «Маріуполь – це Україна» (2016 р.).

Протягом березня – листопада 2016 р. – під егідою Української миротворчої школи за фінансової підтримки Посольства Великої Британії в Україні був втілений у життя проект «Малюємо заради миру», метою якого є привернути увагу маріупольців до проблеми художнього розвитку міста та залучити молодь до процесу трансформації Маріуполя. В рамках проекту було проведено конкурс малюнків, які могли б стати прикрасою одного з маріупольських фасадів. У результаті проекту було визначено 46 фіналістів. З них 15 – переселенці. Силами п'яти волонтерів було реконструйовано фасад Художньої школи ім. Куїнджі, яку прикрасили 4 малюнки фіналістів. Завдяки проекту у місті з'явилося 4 мурали.

З квітня 2016 р. – по теперішній час – автори доповіді реалізують проект «Маріуполь читає дітям» який фінансується Благодійним фондом «Карітас – Маріуполь». Головна мета – популяризація серед дітей Маріуполя української мови. Організатори проекту читають маленьким маріупольцям відомі оповідання, книжки, казки українською, при цьому перевтілюються в образи героїв. Кожне читання відбувається у новому місці, яке пов'язано з тематикою обраного оповідання. За результатами проведеного соціологічного опитування організація читацького клубу «Маріуполь читає дітям» спонукала юних маріупольців до спілкування українською мовою. Кількість учасників читацького клубу за час існування збільшилась у 8 разів (від 30 до 260). Задіяні як маріупольці, так і ВПО, мешканці Сартани, Мангуша, Бердянська.

Влітку 2016 р. О. О. Демідко на волонтерських засадах розробила разом з мариупольською художницею Анастасією Пономарьовою розмальовки «Розфарбуй місто», в яких мариупольська архітектура представлена в антистресовому варіанті. Біля кожної архітектурної споруди на сторінках розмальовки можна знайти історичну довідку. Головна мета видання: зацікавити мариупольців історією та архітектурою рідного міста, виховати любов та повагу до архітектурної спадщини Маріуполя. Видання вийшло за фінансової підтримки БФ «Карітас – Маріуполь». У результаті мариупольці та гості міста, розмальовуючи архітектуру власного міста, дізнаються про неї більше, починають розуміти, що в Маріуполі є чим пишатися.

У грудні 2016 р. О. О. Демідко розробила та завдяки підтримці мариупольських волонтерів випустила збірку творчих робіт мариупольців «Мелодії незримих почуттів» (2016 р.). У збірці представлено творчі роботи: есе, вірші, малюнки, присвячені Неньці-Україні та рідному краю, які відтворюють щире любов та патріотизм мешканців Маріуполя. Більшість віршів та малюнків присвячені захисникам України, які віддано та героїчно захищають рідну землю. Саме тому багато роздрукованих примірників було подаровано військовослужбовцям Маріуполя з нагоди святкування Дня Збройних сил України.

20 січня 2017 р. автори доповіді, за фінансової підтримки Британської ради в Україні, відкрили арт-центр «Театр всередині тебе» при Маріупольському державному університеті. Головна мета: познайомити мариупольців і гостей міста з багатомісторією театральної культури Приазов'я, посприяти виникненню платформи для діалогу між глядачами та акторами, підвищенню театральної культури мешканців міста, їхньої обізнаності з питань історії театрального мистецтва Маріуполя та виникненню нового місця дозвілля та відпочинку. На сьогодні в арт-центрі проводяться творчі зустрічі з акторами, майстер-класи від режисерів-постановників, обговорення вистав, працюють експозиції, присвячені театральній історії міста. За словами учасників арт-центру проведені заходи дозволяють отримати не тільки естетичне задоволення, а й допомагають розкрити творчий потенціал молоді Маріуполя. Арт-центр відвідують як школярі, студенти, так і доросла аудиторія. З 20 січня 2017 р. було проведено 4 майстер-класи з режисером-постановником Анжелікою Добруновою, актрисою Лідією Єршовою, актором Артуром Войцеховським та заслуженим артистом України Олександром Арутуняном; 2 творчі зустрічі, обговорення вистав і 2 екскурсії експозиціями арт-центру «Театр всередині тебе». Кількість учасників сягає: 250-300 осіб. Серед них: жителі Маріуполя, Сартани, Мангуша, Бердянська. Велика кількість ВПО (45%), для яких арт-центр відкрив нові шляхи для знайомства з Маріуполем.

Завдяки проведеному соціологічному дослідженню серед мариупольців, що відвідували нові заходи міста, які були створені в рамках грантових проєктів, стало відомо, що абсолютна більшість респондентів (96%) підтримує подібні ініціативи і дуже вдячна за можливість реалізовувати свої художні та творчі здібності, розкривати культурний потенціал рідного міста, краще розуміти себе та свої цінності.

Таким чином, грантові проєкти є суттєвим джерелом фінансової допомоги у здійсненні заходів щодо розвитку культури Маріуполя. Культура завжди вимагає уваги і підтримки, інакше вона не може розвиватися. Ми розуміємо, що уявити майбутнє неможливо без опори на минуле. Але ми розуміємо також, що спиратися на минуле не означає некритично копіювати колишні зразки, а, скоріше, з не меншою віртуозністю, ніж попередники, створювати сучасне. Саме тому сучасні грантові проєкти спрямовані на усі сфери культури, апробовані століттями і поколіннями, але з увагою до потреб сучасної людини. Участь мариупольців у спільній культурній діяльності сприяє формуванню базових моральних орієнтирів та дозволяє розкрити таланти, обдарування і здібності багатьох мешканців міста. Завдяки грантовим проєктам свідомі громадяни на власному прикладі доводять, що можливості реалізовувати найсміливіші ідеї завжди є, що надихає мариупольців на нові ініціативні рішення і ще раз нагадує, що право змінювати місто на краще та наводити порядок навколо себе належить кожному.

ЛІТЕРАТУРА

1. Всі гранти. Офіційний сайт ресурсного центру Гурт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: gurt.org.ua/news/grants
2. Гриценко Т. Б. Культурологія : Навчальний посібник / Т. Б. Гриценко, С. П. Гриценко, А. Ю. Кондратюк - К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 392 с.
3. Посібник з розвитку громад: Практичний порадник для небайдужих / Кол. авт: Л. О. Сльчева, І. М. Ібрагімова та ін. – К., 2007. – 458 с.
4. Провалинский Д. И. Правостимулирующая роль грантов / Д. И. Провалинский // Общество: политика, экономика, право. – 2016. – № 9. – С. 76–86.

ЛЬВІВ ЯК ЦЕНТР НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ЕТАПІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ПЕРЕБУДОВИ

Чура В. І.

Розгортання політики перебудови в СРСР у другій половині 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. умовно можна поділити на два концептуальних періоди. Перший – це спроби реалізації її завдань, як сукупності соціально-економічних а згодом політичних реформ. Він тривав від 1985 до 1988 р. й хронологічно обмежувався квітневим пленумом ЦК КПРС та ХІХ Всесоюзною партійною конференцією. Другий – це період згортання перебудовних новацій від 1989 р. – виборів до Верховної Ради СРСР до 1991 р. – заколоту ДКНС та відновлення незалежності України. Перебудовні новації винесли на поверхню безліч прихованих економічних, політичних, національних та релігійних проблем, які почали загрожувати компартійному монополізму на владу й спричинили національно-культурне відродження регіонів країни. Одним із центрів УРСР, де ренесанс національного усвідомлення відзначався стрімкою динамікою був Львів, як історична столиця Галичини – краю із глибоким українським патріотичним корінням.

Активізацію невідконтрольних КПРС-КПУ суспільних об'єднань Львова, що стали вісником національно-демократичного й культурного ренесансу зафіксувала секретна інформація міськкому від 2 січня 1985 р. щодо місць концентрації представників неформальних організацій. На вулицях Вірменській, Коперника, Ставропігійській, Підвальній, Лисенка, проспекті Ленінського комсомолу, площах Ринок, Рози Люксембург, Міцкевича гуртувалась молодь – носії тогочасних субкультур «хіппі», «брейкери», «панки». На вулицях Народної гвардії, Івана Франка, Нечуя-Левицького, Кармелюка, Леніна, Крилова, Базарній концентрувались громадяни єврейської національності налаштовані покинути СРСР. Біля готелів «Дністер», «Інтурист», «Львів» відбувалась торгівля з іноземцями дефіцитними товарами серед яких траплялися друковані видання антирадянського та релігійного змісту [1, арк. 1 – 2].

Одну із перших антикомуністичних акцій періоду перебудови афішувала таємна інформація завідувача відділом пропаганди і агітації обкому В. Григоренка від 19 липня 1985 р. щодо вчинку міліціонера І. Грабаря – члена КПРС, який стояв на обліку у Залізничному районі Львова. У ніч з 1 на 2 травня він вивісив національний прапор на будові Рава-Руської міськради. Подібні випадки мали місце у 1974 і 1977 рр. За допомогою органів КДБ та МВС партапарату вдалося виявити «злочинця» і покарати на 5 років позбавлення волі [2, арк. 18 – 21]. 23 липня 1985 р. завідділом пропаганди Залізничного райкому А. Покровський дискретно сигналізував в міськком, що викладач історії ПТУ № 26 О. Романко виявляв на лекціях прихильне ставлення до С. Бандери і польського антикомуністичного руху «Солідарність». Йшлося також і про НДІ «Конвеєробудування», де члени трудового колективу єврейської національності відкрито закликали до виїзду в Ізраїль. Занепокоєння партапарату викликали суспільні настрої на ВО «Електрон» і у мікрорайоні ЖЕКу № 308 на вулиці Маршала Рибалка, де концентрувалося багато членів ОУН-УПА, що поверталися з місць позбавлення волі. У першому випадку наслідком доповідної записки

стало звільнення О. Романка з посади та передача його справи в КДБ. У другому – були проведені зібрання трудових колективів та мешканців Львова, де було прийнято рішення утворити Бюро політичного інформування, яке б займалося контрпропагандою за місцем роботи і проживання львів'ян [3, арк. 29 – 36].

У 1986 р. патріотично налаштована громадськість Львова дедалі активніше заявляла про себе. На це секретно вказували в міськком керівники Червоноармійського РК В. Волков та парткому ВО «Електрон» – І. Курза. 30 травня вони зафіксували спроби утворення непідконтрольних самодіяльних організацій. У молодіжному центрі «Данко», Клубі творчої молоді, гуртожитках ВО «Електрон», Медичного інституту, Будівельного, Автодорожнього, Житлово-комунального технікумів виявлено консолідацію молоді під егідою суспільно-політичного клубу «Діалог», до якого часто потрапляли «політично незрілі особи». Партійці пропонували створити у міськкому оперзагоні відділ боротьби з ідеологічними диверсіями та взяти під контроль діяльність національно-культурних неформальних груп й скерувати їх роботу у комуністичне русло.

Серед неформальних спілок зразка 1987 р. помітними були Товариство Лева, Народознавче товариство імені І. Франка, товариство «ЕОЛ», Об'єднання молодіжних клубів та Міський дискусійний клуб. Російськомовне середовище утворило Товариство друзів українського мистецтва і літератури. До них додавалися чисельні молодіжні клуби за інтересами. Їх діяльність львівські компартійці зустрічали публічно сприятливо, а приховано вороже. Привселюдно вони заявляли що самодіяльні організації є індикаторами незворотності демократичних змін. Однак, насправді компартійні керівники вбачали у неформалах альтернативу КПРС та ВЛКСМ, а відтак відчували владну конкуренцію. Наприклад, на грудневому пленумі обкому його перший секретар Я. Погребняк констатував, що у Львівській області за рік виникло 30 нових молодіжних госпрозрахункових клубів за інтересами, з них 19 – у Львові [4, арк. 13]. Звертаючись до обласного партійного ідеолога Д. Яремчука він наказував всіляко підтримувати неформалів, позаяк вони є «прожекторами перебудови» і демонструють високий рівень гласності [5, арк. 41 – 48]. Цю ініціативу підтримував новий перший секретар Львівського міськкому В. Волков. Він говорив, що молодіжні дискусійні клуби втягують львів'ян в перебудову, примушують їх мислити по-новому [6, арк. 53 – 58]. 31 липня 1987 р. на пленумі міськкому він констатував, що у Львові діяло 198 молодіжних об'єднань, тоді як у 1985 р. їх було 50. Для координації дій неформалів створено Об'єднання молодіжних клубів, куди увійшли 14 самодіяльних спілок, підконтрольних ЛКСМУ. Це краєзнавчі, літературні, музичні, танцювальні, спортивні, технічні товариства, серед яких Народознавче товариство імені І. Франка, Товариство Лева, Студентське братство, театральна студія «Синтез», «Джаз-рок клуб», «Брейк-данс клуб», «Клуб самодіяльної пісні й танцю». Тривогу відділу пропаганди і агітації міськкому викликало те, що «частина соціально активної молоді відмовлялася від участі у офіційних заходах і гуртувалася довкола підозрілих осіб» [7, арк. 66].

Найбільше незадоволення львівської партноменклатури було спричинене намаганнями неформалів позбавлятися партійної опіки й виступати як самостійні організації. Так сталося із виникненням однієї з перших громадських політичних організацій Львова званої як Молодіжний дискусійний клуб. Влітку 1987 р. міськком комсомолу у газеті «Ленінська молодь» опублікував звернення щодо організації товариства, яке б згуртувало молодь з метою підтримки перебудови. 8 жовтня 1987 р. у БК «Будівельник» під егідою МК ЛКСМУ відбулося засідання ініціативної групи, що утворила спілку. До неї входили студенти Політехнічного інституту Є. Патрікеєв, Р. Слуцкер, Університету імені І. Франка – С. Бурлуцька, М. Готман, О. Поваляєв, вчитель історії СШ №36 – Я. Богач, викладач Медучилища – Т. Стецьків, Музучилища – І. Ягнищак та медбрати міської і 4 лікарні Р. Качур та С. Фьодоров. Під час установчих зборів вони відмовилися зазначити в статуті приналежність до комсомольської організації та вказали, що не будуть працювати «під диктовку». Тому кураторами від ЛКСМУ було призначено члена міськкому В. Мисюру та Ленінського райкому О. Порєва. Секретар обкому комсомолу Т.

Вербицька рекомендувала «опікунам» переобрати актив та усунути з посади голови товариства Є. Патрикєєва, як політично неблагонадійного [8, арк. 29 – 32].

19 грудня 1987 р. на пленумі МК В. Волков «розпікав» керівника Шевченківського райкому Є. Забзалюка та комсомольського ватажка О. Яремчука за те, що в клубі Лісотехнічного інституту помічені спроби утворити філію київського Українського культурологічного клубу під назвою «Товариство друзів Лева». З його слів тут гуртувалися націоналістично налаштовані особи, які культивували думку про особливість української нації її мови та культури. В будинку культури «Залізничник» під керівництвом В. Єленевського збиралась молодь клубу «ЕОЛ» (естетика, обциение, література), де під гаслами перебудови і гласності лунала критика КППС та її лідерів. Турбувала доповідача й політизація субкультурних спілок. Він говорив: «Панки, рокери, хіппі здійснюють спроби блокування з націоналістичним елементом, де лідерство намагаються здобути особи з темним минулим [9, арк. 32 – 33]. Секретар міськкому комсомолу О. Яремчук доповідав з цього приводу в обком, що упродовж 1987 р. правоохоронні органи міста провели 76 рейдів і затримали 107 осіб, що носили атрибутику країн-членів НАТО та 42 особи – за носіння релігійної символіки, профілакували 42 членів неформальних товариств, затримали 28 осіб і оштрафували на суму 1 300 крб. За купівлю в іноземців промислових товарів до адміністративної відповідальності притягнуто 350 осіб, які заплатили 3 000 крб. штрафу [10, арк. 45 – 51].

У 1988 р. національно-культурний рух Львова очолило найбільш масове Товариство української мови імені Т. Шевченка, філії якої виникали чи не в усіх установах міста. Воно ілюструвало переростання самодіяльних організацій у національні спілки патріотичного спрямування. Очолював ТУМ знаний львівський письменник та громадський діяч Р. Іваничук. Першими осередки ТУМу з'явилися на ВО «Кінескоп», «Електрон», РЕМА, ЛАЗ, Ізоляторному заводі, Університеті імені І. Франка, Політехнічному, Лісотехнічному, Медичному інститутах. За обкомівськими даними наприкінці року розпочали діяльність 89 його філій. Від 1988 р. ведуть витоки товариство «Довіра», яке очолювали М. Маргорін та А. Балдін і Спілка художників-авангардистів Ю. Сурмача. Проходили стадію формування товариства польської, вірменської та єврейської культур. Організацію останнього очолював А. Лізен. Компартійним органам рекомендувалося співпрацювати із зазначеними формуваннями, бути в руслі подій, про які негайно повідомляти керівництво. У доповідній записці секретаря Залізничного райкому В. Пахольчука йшлося, що кількість неформальних товариств становила 23 групи.

Партапаратний контроль за їх діяльність проводився регулярно. При виявленні фактів участі окремих осіб в «об'єднаннях на нездоровій основі» міра покарання визначалася партійними органами. Так, студента Політехнічного інституту М. Дубика, який був часником групи «Довіра», позбавлено студентського квитка. Із студентом Політехнічного інституту Є. Патрекєєвим, який висловлював аполітичні погляди, була проведена профілактична бесіда в комітеті комсомолу навчального закладу [11, арк. 16]. В Радянському районі, за свідченням першого секретаря А. Салівона, діяло 69 неформальних організацій. Для збільшення тиску на них було створено загін викладачів-гуманітаріїв Лісотехнічного інституту, які мали аналізувати діяльність секцій «Товариства Лева». Студентам Я. Путьку та Ю. Савченку заборонено зустрічі із В. Чорноволом та Б. Горинем [12, арк. 17]. В Червоноармійському райкомі, за повідомленням секретаря А. Діденка, проводилися профілактичні роботи щодо запобігання опозиційним суспільним настроям у контексті посилення контролю за діяльністю неформальних товариств [13, арк. 21]. Для цього міськком створив клуб «Агітатор» і школу полемічної майстерності. Вони націлювали діяльність на профілактичні бесіди з членами «Товариства Лева» та Міського дискусійного клубу [14, арк. 6]. Реакцією на поширення національних настроїв в суспільстві було створення науково-методичного центру, який очолював завідувач відділом пропаганди і агітації Л. Смілевський. Комісію по контрпропаганді очолював Б. Климюк. На базі кафедри філософії Університету імені І. Франка велася підготовка пропагандистських кадрів здатних вести дискусію з представниками неформальних спілок [15, арк. 13].

Як свідчить компартійне таємне діловодство від 1988 р. йдуть витоки львівської філії Народного руху України, що у зародку носила назву Народного фронту за перебудову а згодом

Народного руху України за перебудову. Коли на засіданні Об'єднання молодіжних клубів розглядалося питання щодо створення НРУ, компартійний представник висловлювався за дочасність такого рішення, сказавши, що необхідність існування фронтів продиктована лише бойовими діями [16, с. 3]. Тому працівники обкому утворили таємний перелік прихильників НРУ, які перебували в КПРС. До нього потрапили Р. Братунь, І. Вакарчук, О. Влох, Р. Іваничук, Р. Лубківський, І. Юхновський, Е. Мисько [17, арк. 63 – 65]. Після утворення львівського рухівського осередку обком зафіксував список членів його президії. До нього потрапили: Р. Братунь – народний депутат СРСР, голова Львівської філії асоціації «Зелений світ», Іван Вакарчук – народний депутат СРСР, професор Університету, Михайло Голубець – професор, керівник Львівського відділення інституту ботаніки АН УРСР, Орест Влох – професор Університету імені І. Франка [18, арк. 63]. За цим, комуністами було укладено детальний перелік усіх членів ради львівської регіональної організації Народного руху України за перебудову, котрі перебували в лавах КПРС з метою здійснення на них адміністративного тиску за місцем праці [19, арк. 64].

Таким чином, українські політичні партії, що уможливили фіаско комуністичної влади у Львові у 1990 р. та зіграли неостанню роль у відновленні державної самостійності України у 1991 р. вирости із середовища неформальних організацій та національно-культурних товариств, які були передвісниками державотворчого ренесансу в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. 4 (Львівський обком Компартії України). – Оп. 41. – Спр. 41. – Арк. 1 – 2.
2. ДАЛО. Ф. 3 (Львівський міськком Компартії України). – Оп. 56. – Спр. 137. – Арк. 18 – 21.
3. ДАЛО. Ф. 4. – Оп. 45. – Спр. 13. – Арк. 29 – 36.
4. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 7. – Арк. 13.
5. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 7. – Арк. 41 – 48.
6. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 7. – Арк. 53 – 58.
7. ДАЛО. Ф. 4. – Оп. 45. – Спр. 3. – Арк. 66.
8. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 164. – Арк. 29 – 32.
9. ДАЛО. Ф. 4. – Оп. 45. – Спр. 4. – Арк. 32 – 33.
10. ДАЛО. Ф. 4. – Оп. 45. – Спр. 13. – Арк. 45 – 51.
11. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 300. – Арк. 16.
12. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 300. – Арк. 17.
13. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 300. – Арк. 21.
14. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 300. – Арк. 6.
15. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 300. – Арк. 13.
16. Цирульник О., Мазур Є. Яку платформу обираємо. // Електрон. – 1988. – 2 серпня. – С. 3.
17. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 277. – Арк. 63 – 65.
18. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 367. – Арк. 63.
19. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 367. – Арк. 64.

РЕЛІГІЯ ЯК ДУХОВНА СКЛАДОВА МЕШКАНЦІВ СЕЛИЩА СТАРИЙ КРИМ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Гагаріна А. А.

Релігія була і залишається важливою складовою буття людства. Це особливо помітно під час воєн та будь-яких інших негараздів. Не є виключенням і події Другої світової війни, в роки якої спостерігається не тільки зростання релігійності людей, а й активне використання як радянською, так і окупаційною німецькою владою релігійних почуттів населення у своїх інтересах. У цьому контексті цікаво прослідкувати, як відбувалися ці процеси у селищі Старий Крим напередодні та в роки Другої світової війни.

Напередодні Другої світової війни радянська влада продовжувала проводити войовничу антирелігійну політику. Протягом 30-х рр. було закрито і знищено усі храми Маріуполя та навколишніх сіл. Ще у травні 1930 р. Маріупольський виконком виніс рішення про закриття храмів, тому у 1936 р. Свято-Успенську церкву зруйнували робітники Старокримського кар'єру [1, с. 75].

У Донецькій області перед війною не діяла жодна православна церква. Не дивлячись на антирелігійну політику держави, основна маса населення Старого Криму лишалася віруючими. Всі релігійні свята як і раніше святкували в домашніх умовах, частина мешканців селища продовжували хрестити своїх дітей, крім партійних та інтелігенції. Як правило, хрещення в цей час проводилося таємно в якійсь оселі [8]. Церква, що практично не існувала, набула в очах віруючих Старого Криму статусу «гнаної», оскільки останній священик церкви був арештований, вивезений і подальша доля його невідома. Це в психологічному відношенні тільки зміцнювало релігійність парафіян.

Для мешканців селища відступ Червоної армії і німецько-фашистська окупація стали справжньою соціальною травмою, трагічно змінили життєвий світ людей, що призвело до розповсюдження релігійності серед населення. Як тільки відступили радянські війська, релігійне життя виходило з підпілля.

Напередодні війни німецькі спецслужби ретельно вивчали релігійну ситуацію в Україні. Маючи свідчення про невдоволення віруючого населення політикою радянської влади по відношенню до православних церков, окупанти вирішили зіграти на почуттях людей, позбавлених права задовольняти свої релігійні потреби [2, с. 4].

Громада Старого Криму відкрила церкву за дозволом німецької влади в приміщенні колишнього будинку священика і освятила престол Святого Пророка Іллі. Відкривали церкву з «нуля». Мешканці селища зносили колись сховані ікони, ремонтували будівлю. Священиком став отець Григорій Титаренко. Як він з'явився в селищі в 30-х роках, ніхто не пам'ятає. Працював Григорій столяром, і тільки в роки війни стало відомо, що він мав духовний сан. Народився він у Вінницькій області, скоріш за все в роки репресії втік на Донеччину. «Отець Григорій купив стареньку хатинку по вулиці Леніна і жив зі своєю сім'єю дуже скромно. Навіть одягу в священика не було. Місцева кравчиня Олександра Павлівна Харасахал зшила отцю Григорію рясу, шапочку, обшивала матушку. Наряд був дуже скромний» [5]. Зарплату священику платили з пожертв парафіян, а вони були в роки окупації мізерними. Старожили селища не пам'ятають, щоб отець Григорій в роки війни прославляв перемоги німецької армії або засуджував радянську владу [4].

За дорученням німецької влади, більшість священиків Маріуполя організовували збирання теплого одягу, взуття, металобрухту і грошей для рейху, а також військовополонених червоноармійців. Селищна парафія теж збирала речі, хоча люди сумнівалися, що вони потрапляють за призначенням [4].

У ряді випадків представники окупаційної влади і військового командування відвідували урочисті молебні з нагоди відкриття церков, масові хрестини дітей, де навіть виступали в якості хрещених батьків [8]. Це повинно було демонструвати причетність німецької армії до відродження

церковного життя, сприяти формуванню образу окупаційної влади в якості рятівника гнаної більшовиками церкви [3, с. 131]. З матеріалів опитування мешканців селища Старий Крим можна зробити висновок, що кількість віруючих в роки війни майже не змінилася, а от хрещених дітей збільшилось.

Влада на місцях створювала видимість налагодження духовного життя, щоб відволікти населення від злиднів окупації, постійних турбот у боротьбі за виживання. Так, у 1943 році німецька адміністрація заохотила громаду провести в селищі святкування Святої Трійці [8].

Інкони священник змушений був агітувати парафіян виїжджати на роботу до Німеччини. Більшість населення Старого Криму не вірили цій агітації, тому окупанти в 1942 році більше сотні дівчат з селища вивезли силоміць [7].

Після визволення нашого краю у 1943 році почався новий етап у взаємовідносинах влади та Церкви – держава почала підтримувати церкву. У руслі цієї нової релігійної політики у 1943 році старокримській церкві була надана необхідна для богослужіння література [6]. Церква почала більш тісно співпрацювати з місцевими органами влади. Церква допомагала не тільки морально, а й матеріально. Так, наприклад, старокримська церква співпрацювала з військовим шпиталем.

Практично не було людини, яка б байдуже ставилася до змін у релігійному житті країни та республіки. Тому так зване «релігійне відродження» охоплює останні воєнні та післявоєнні роки, коли мільйони людей, що пізнали горе, страждання, втрати рідних та близьких, хлинули у знов відкриті храми. Віруючи у той час готові були вибачити державі всі колишні гоніння, як великому грішнику, що покався.

Отже, в роки Другої світової війни і німецька окупаційна, і радянська влади намагалися використати релігійне питання у своїх власних інтересах. Новий сталінський релігійний курс в роки Другої світової війни та цілеспрямована політика маніпулювання релігійною свідомістю православного населення України в інтересах держави призвела до підтримки її церквою. На прикладі феномену релігійного впливу можна пересвідчитися, наскільки від вдалого врахування або недооцінки та ігнорування людської свідомості залежить успіх політики правлячих режимів.

Література

1. Романцов В. Старый Крым: история и современность. Историко-этнографическое исследование / Романцов В., Наметченюк Г., Арабаджи С. –Мариуполь: ПАО «ММК имени Ильича», 2010. - С.75, 101-102.
2. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941 – 1944рр.) / Ю. Волошин – Полтава ,1997.- С. 4.
3. Титарено Д.М. Науковий журнал «Історичні і політологічні дослідження»// №1 2009р., С.131-137.

Інформатори, мешканці селища Старий Крим

4. Арабаджи І.С. – 1927 р.н. грек, початкова освіта.
5. Акритова К. Т. – 1929 р.н., гречанка, безграмотна.
6. Денисенко І.П. – 1930 р.н., грек, середня освіта.
7. Кіор І.П.- 1926 р.н., грек, семирічна освіта.
8. Коссе О. Х. – 1927 р.н., гречанка, початкова освіта

ЗМІСТ

<p>Балабанов Костянтин Васильович, ректор Маріупольського державного університету, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, Почесний консул Республіки Кіпр в Маріуполі</p> <p>ВІТАННЯ УЧАСНИКАМ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «УКРАЇНА У СВІТОВОМУ ІСТОРИЧНОМУ ПРОСТОРІ»</p>	4
<p>«НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ, ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 – 1921 РР.»</p>	
<p>«ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М.І. КОСТОМАРОВА СЕРЕДИНА 40-Х – ПОЧАТОК 60-Х РР. ХІХ СТ.»</p> <p><i>БАСОВА ДАР'Я ЄВГЕНІВНА</i>, учениця 10 класу Маріупольського Міського Технологічного ліцею, м. Маріуполь</p>	5
<p>«БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ТЕРОР ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ 1918 РОКУ»</p> <p><i>ВОРОТІЛОВА ОЛЕКСАНДРА ОЛЕКСАНДРІВНА</i>, студентка 3 курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь</p>	7
<p>«АЗОВСЬКЕ, ДУНАЙСЬКЕ ТА КУБАНСЬКЕ КОЗАЦТВА: СПІЛЬНІ Й ВІДМІННІ РИСИ ОКРЕМИХ АСПЕКТІВ ВІЙСЬКОВОЇ СИСТЕМИ»</p> <p><i>ЗАДУНАЙСЬКИЙ ВАДИМ ВАСИЛЬОВИЧ</i>, доктор історичних наук, професор Українського католицького університету, м. Львів.</p> <p><i>ЗАДУНАЙСЬКИЙ ДАНИЛО ВАДИМОВИЧ</i>, студент 2 курсу спеціальності «Історія» Львівського національного університету ім. І. Франка, м. Львів</p>	9
<p>«ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ СТАРОЇ ГРОМАДИ»</p> <p><i>КОПЕНСЬКИЙ МИКИТА ВЯЧЕСЛОВОВИЧ</i>, студент 4 курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь</p>	14
<p>«РОЛЬ ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ УНР У РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ 1917 РОКУ»</p> <p><i>КОСОВСЬКА ІРИНА АНДРІЇВНА</i>, студентка ОС «Магістр» спеціальності «Історія» Українського Католицького Університету, м. Львів.</p>	16
<p>«РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ 1917-1921 РР. ТА УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА»</p> <p><i>КРИЛОВА НІНА ІВАНІВНА</i>, кандидат історичних наук, доктор філософії, доцент, завідувач кафедри «Філософських наук та історії України» ПДТУ, м. Маріуполь</p>	18
<p>«ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ К. ТРИЛЬОВСЬКОГО»</p> <p><i>ЛІТВІНОВА ОЛЕНА СЕРГІЇВНА</i>, студентка 4 курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.</p>	22
<p>«УКРАЇНСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА ГРУПА»</p> <p><i>ПОГОРІЛА АЛІНА ВОЛОДИМІРІВНА</i>, учениця 11 класу НВК «Ліцей-школа №48», м. Маріуполь.</p>	24
<p>«ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У 1917 – 1918 рр.: СПРОБА ЗБУДУВАТИ НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТИЧНУ ЧИ СОЦІАЛІСТИЧНУ ДЕРЖАВУ?»</p> <p><i>РЕВЕНКО ОЛЕНА ДМИТРІВНА</i>, учениця 11 класу НВК «Ліцей-школа №48», м. Маріуполь.</p>	26

СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 Р. <i>РОМАНЦОВ ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ, доктор історичних наук, професор кафедри історичних дисциплін МДУ, м.Маріуполь</i>	28
«КАЗАЦЬКИЙ МОРСЬКИЙ ПОХОД В КРЫМ 1655 ГОДА» <i>РЯБУХА ЮРІЙ ВАЛЕРІЙОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент кафедри «Культурології та інформаційної діяльності» МДУ, м. Маріуполь</i> <i>ГОРБ ЄВГЕН СЕРГІЙОВИЧ, аспірант кафедри всесвітньої історії ДонНУ., м. Вінниця</i>	32
«ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В АСПЕКТІ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ТА РОЛЬ У ЦЬОМУ ПРОЦЕСІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО» <i>СТОРОЖЕНКО ІВАН СЕРГІЙОВИЧ, доктор історичних наук</i>	34
«МАХНОВСЬКИЙ РУХ НА ПРИАЗОВ'І» <i>СТОЮШКО МАКСИМ МИКОЛАЙОВИЧ, учень 9 класу ЗОШ № 36, м. Маріуполь</i>	38
«ВИТОКИ КОНЦЕПЦІЇ ОУН ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ» <i>ТЕМІРОВ БОГДАН ЮРІЙОВИЧ, студент Донецького національного університету ім. В. Стуса, м. Вінниця</i>	40
«АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»	
«РОЗВИТОК БІРЖОВОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ХІХ СТ.» <i>АЛТУХОВ ОЛЕКСІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ, аспірант, асистент кафедри «Всесвітньої історії та міжнародних відносин» Луганського національного університету ім. Т. Шевченка, м. Луганськ</i>	43
«СУХОПУТНІ ТРАКТИ У ТОРГОВЕЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НІЖИНСЬКОГО ГРЕЦЬКОГО КУПЕЦТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІ- ХVІІІ СТ.» <i>ВОЛОНИЦЬ ВІРА СТЕПАНІВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь</i>	46
«ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ» <i>ГУЗЬ АНТОН МИКОЛАЙОВИЧ, студента 3 курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь</i>	48
«ВІЙСЬКОВІ РЕФОРМИ П. ВАННОВСЬКОГО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1881 -1898 РОКИ)» <i>МЕЛЬНИКОВ ЕДУАРД ОЛЕКСАНДРОВИЧ, аспірант кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь</i>	51
«ФАКТОР ВІЙНИ: АДАПТАЦІЯ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ОБЛАСТЯХ» <i>МУРАВСЬКИЙ ОЛЕГ ІВАНОВИЧ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України</i>	54
«ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В ПЕРІОД ЗУНР» <i>ОЛІЙНИК ОЛЕГ ВАСИЛЬОВИЧ, аспірант факультету «Історії, політології і міжнародних відносин» Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ</i>	57
«УКРАЇНСЬКА ЖІНКА: ОБРАЗИ РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ» <i>ПОЗОЛОТІНА ДАР'Я ВОЛОДИМИРІВНА, студентка ОС «Магістр» спеціальності «Історія та археологія» МДУ, м. Маріуполь</i>	60

<p>«ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО СВИТОГЛЯДУ В РАМКАХ ВИРОБНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РОБІТНИКІВ ПІДПРИЄМСТВ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ УРСР 1950-1960 рр.» <i>РЕУЦЬКА АНАСТАСІЯ МИКОЛАЄВНА, аспірантка МДУ, м. Маріуполь</i></p>	63
<p>«ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВИХ СПІЛЬНОТ КІНЦЯ XV - ПОЧАТКУ XVII СТ. НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ ТА ЛАНДСКНЕХТІВ» <i>РОМАНЦОВ ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИРОВИЧ, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України.</i></p>	65
<p>«РЕЛІГІЙНІСТЬ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х ПОЧАТКУ 1950-Х РОКІВ» <i>РОМАНЮК БОГДАН ІВАНОВИЧ, аспірант Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, м. Київ.</i></p>	68
<p>«ПОВСЯКДЕННЯ ВЕЛИКИХ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ» <i>ТЕМІРОВА НАДІЯ РОМАНІВНА, доктор історичних наук, професор Донецького національного університету ім. В. Стуса, м. Вінниця.</i></p>	71
<p>«НАСЛІДКИ ПОШИРЕННЯ ЄЗУЇТАМИ КАТОЛИЦТВА ДЛЯ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО РЕГІОНУ В ПІСЛЯ БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ ПЕРІОД» <i>ЧИКАНЕНКО ДАР'Я СЕРГІЇВНА, студентка ОС «Магістр» спеціальності «Історія та археологія» МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	75
<p>«ДО ПИТАННЯ ПРО КІРС, ЯК ОСНОВУ ПСЕВДОРАДЯНСЬКОГО ЛАДУ В СРСР» <i>ЧУРА ОЛЕКСАНДРА ВАСИЛІВНА, редактор прес-центру, кандидат історичних наук Львівського національного університету ім. Івана Франка, м. Львів.</i></p>	78
<p>«РОЛЬ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО В СЕЛЯНСЬКИХ СПРАВАХ «ПРИСУТСТВИЯ» У ВТІЛЕННІ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ» <i>ШАРГОРОДСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ, студент 3 курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	81
<p>«СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ РОБІТНИКІВ, МОБІЛІЗОВАНИХ НА ВІДБУДОВУ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ У ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1943-1945 РР.» <i>ШИППК НАТАЛІЯ ФЕОФАНІВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	83
<p>«РЕЛІГІЙНІ КОНВЕРСІЇ УКРАЇНСЬКИХ КНЯЗІВ НАПРИКІНЦІ XVI – НА ПОЧАТКУ XVII СТ. (НА ПРИКЛАДІ КНЯЗЯ ОЛЕКСАНДРА ЗАСЛАВСЬКОГО)» <i>ЩЕКУТЬЄВ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ, студент 4 курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	85
<p>«АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА АРХЕОЛОГІЇ»</p>	
<p>«МЕТАЛ У ПОХОВАННЯХ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я» <i>БОРОДАЙ МАРК ЕДУАРДОВИЧ, студент 4 курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	88
<p>«КЛАСИФІКАЦІЯ ПОХОВАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ ПЕРІОДУ РАННЬОЇ БРОНЗИ НА ДАКІАЗОВ'Я» <i>ГОРБАЧОВА МАРІЯ СЕРГІЇВНА, учениця 9 класу Маріупольського комунального закладу НВК «Ліцей-школа №14», м. Маріуполь.</i></p>	90

<p>«МАРИУПОЛЬСЬКІ НЕКРОПОЛИ ЯК ІСТОРИЧНИЙ ПАМ'ЯТНИК ХІХ СТОЛІТТЯ» <i>ГУГЛЯ НАТАЛІЯ МИХАЙЛІВНА, студентка ОС «Магістр» спеціальності «Історія та археологія» МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	93
<p>«УКРАЇНСЬКІ КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ» <i>ГХОШ МАРІЯ СЕРГІЇВНА, студентка ОС «Магістр» спеціальності «Історія та археологія» МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	95
<p>«РОЗКОПКИ КУРГАНУ БІЛЯ С.М.Т. ЯЛТА ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ АРХЕОЛОГІЧНОЮ ЕКСПЕДИЦІЄЮ МАРИУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ У 2016 РОЦІ» <i>ЗАБАВІН В'ЯЧЕСЛАВ ОЛЕГОВИЧ, старший викладач кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.</i> <i>НЕБРАТ СЕРГІЙ ГЕНАДІЙОВИЧ, магістр з історії.</i></p>	98
<p>«ВИСВІТЛЕННЯ ПОСТАТІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГОВ ПРАЦІ ЙОГАННА-ХРИСТІЯНА ЕНГЕЛЯ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ» <i>ІСАЄНКО ОЛЬГА МИХАЙЛІВНА, вчитель історії Маріупольського міського ліцею, м. Маріуполь.</i></p>	100
<p>«ГАЗЕТНА ПЕРІОДИКА ПОДІЛЛЯ В 1917-1920 РР. ЗА ДАНИМИ МІСЦЕВИХ БІБЛІОГРАФІЧНИХ ДОВІДНИКІВ» <i>КАРПЕНКО ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ, науковий співробітник.</i></p>	103
<p>«СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ С. ОРІХОВСЬКОГО ТА Г. СКОВОРОДИ» <i>КОРНЮХІНА АЛІНА ВАЛЕРІЇВНА, студентка ОС «Магістр» спеціальності «Історія та археологія» МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	105
<p>«КОЛЛЕКЦИЯ КУРИТЕЛЬНЫХ ТРУБОК МАРИУПОЛЬСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ: ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ, АНАЛОГИИ, НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ» <i>КУЧУГУРА ЛІДІЯ ІВАНІВНА, археолог, зберігач фондів Маріупольського краєзнавчого музею, м. Маріуполь.</i></p>	107
<p>«ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ» <i>ЛОЗИНСЬКИЙ АНДРІЙ ФЕДОРОВИЧ, доцент кафедри «Гуманітарних дисциплін та соціальної роботи», кандидат історичних наук Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, м. Львів.</i></p>	112
<p>«ДЖЕРЕЛЬНІ ОСНОВИ СТАТТІ О.Ф. ПЕРТАШЕВСЬКОГО «ОЧЕРК УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ Г. МАРИУПОЛЯ» ЗІ ЗБІРНИКА «МАРИУПОЛЬ И ЕГО ОКРЕСТНОСТИ» (1892 Р.)» <i>МІЛІЦІНА ЛЮБОВ МИХАЙЛІВНА, науковий співробітник Маріупольського краєзнавчого музею, м. Маріуполь.</i></p>	115
<p>«ІСТОРІОГРАФІЯ БІЛЬШОВИЦЬОГО ДОСВІДУ 1917-1921 РР. ЗІ ЗДІЙСНЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ» <i>НІКІФОРЕНКО АНДРІЙ РОСТИСЛАВОВИЧ, старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Донецького державного університету управління, м. Маріуполь.</i></p>	119
<p>«НОРМАТИВНО-РЕГЛАМЕНТАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРДЕНУ ЄЗУЇТІВ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ РЕГІОНІ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХVІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІ СТ.» <i>ПАПАЗОВА АНЖЕЛА ВАСИЛІВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	121

<p>«СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ» <i>РОМАНЦОВА НАТАЛІЯ ІВАНІВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	126
<p>«ПРОЦЕСИ ДІЛОВОДСТВА В УКРАЇНІ У 1920–1930 – Х РР.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД.» <i>САЛЬНИКОВА НАТАЛІЯ ВАЛЕРІЇВНА, доцент кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	130
<p>«ВЕРСІЇ ЗАГИБЕЛІ ПАРТИЗАНСЬКОГО КОМІСАРА С.В. РУДНЄВА ТА СПРОБА ОЦІНКИ ЇХ ДОСТОВІРНОСТІ» <i>СТАРОВЄРОВ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСІЙОВИЧ, студент 4 курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	135
<p>«РУССКАЯ ДОРЕВОЛЮЦИОННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О ПРИЧИНАХ РУИНЫ» <i>ТАРАСОВ СЕРГІЙ ВІКТОРОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	137
<p>«ВИВЧЕННЯ І. КРЕВЕЦЬКИМ ІСТОРИЧНИХ ТРАДИЦІЙ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ» <i>ФЕДУНИШИН ЛЮБОМИРА ЛЮБОМИРІВНА, викладач, голова циклової методичної комісії соціально-гуманітарних дисциплін, кандидат історичних наук Буришинського енергетичного коледжу Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, с. Лучинці.</i></p>	141
<p>«РОЗВИТОК КРАЄЗНАВСТВА НА ЧЕРКАЩИНІ – КРАЮ З БАГАТОЮ ІСТОРИЄЮ І САМОБУТНЬОЮ ДУХОВНОЮ КУЛЬТУРОЮ» <i>ЧУПАНОВА ДІАНА ОЛЕГІВНА, викладач кафедри «Історія» Черкаського інституту пожежної безпеки імені Г. Чорнобиля НУЦЗУ, м. Черкаси.</i></p>	144
<p>«СУСПІЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИАЗОВ'Ї В ХVІІІ – ХХ СТ.»</p>	
<p>«ОГЛЯД ІСТОРИОГРАФІЇ ІМПЕРСЬКОГО ПЕРІОДУ ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЖЕРЕЛ З ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ГРЕКІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я» <i>АРАБАДЖИ СВІТЛАНА СЕРГІЇВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	148
<p>«ЕКАТЕРИНОСЛАВСКИЙ ГУБЕРНСКИЙ ДОМ ИНВАЛИДОВ В МАРИУПОЛЕ» <i>БОЖКО РАЇСА ПЕТРІВНА, заступник директора Маріупольського краєзнавчого музею з наукової роботи, м. Маріуполь.</i></p>	150
<p>«МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБІТНИКІВ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ЗАВОДУ «НІКОПОЛЬ» У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В КОНТЕКСТІ ЇХ ПОВСЯКДЕННЯ» <i>ДЕМЧЕНКО АНАСТАСІЯ В'ЯЧЕСЛАВІВНА, аспірантка кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	153
<p>«ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ МЕДИЧНОГО ПЕРСОНАЛУ У МАРІУПОЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ» <i>ДЮСЕМБЕКОВА АНАСТАСІЯ МАРАТІВНА, студентка ОС «Магістр» МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	156

<p>«ОРГАНІЗАЦІЯ УЧЕБНОГО ПРОЦЕСА В МУЖСКОЇ ГИМНАЗИИ – ПЕРВОМ СРЕДНЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕННІИ МАРИУПОЛЯ ВТОРОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ВЕКА» <i>КАПУСТНИКОВА АННА В'ЯЧЕСЛАВІВНА, учениця 8 класу Маріупольського міського технологічного ліцею, м. Маріуполь.</i></p>	159
<p>«ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ ХАРАДЖАЄВИХ У МАРИУПОЛІ» <i>КАШПОР ОЛЕКСІЙ ДМИТРОВИЧ, учень 9 класу ЗОШ №64, м. Маріуполь.</i></p>	162
<p>«ЗЕМСЬКІ ПОЧАТКОВІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ МАРИУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТУ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УЧНІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ДО ІСТОРИОГРАФІЇ ПИТАННЯ» <i>КОМІРНА АНАСТАСІЯ АНДРІЇВНА, студентка ОС «Магістр» спеціальності «Історія та археологія» МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	164
<p>«ЗАГАДКА МАРИУПОЛЬСЬКИХ ГРЕКІВ» <i>КОРОБКА ВАДИМ МИКОЛАЙОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.</i> <i>КОРОБКА ЮЛІЯ ВІТАЛІЇВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	166
<p>«МАРИУПОЛЬСЬКЕ ЄПАРХІАЛЬНЕ УЧИЛИЩЕ» <i>НОВІКОВА СВІТЛАНА ВІТАЛІЇВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	169
<p>«ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В МАРИУПОЛЬСЬКІЙ ОЛЕКСАНДРІЇВСЬКІЙ ЧОЛОВІЧІЙ ГИМНАЗІЇ» <i>ОРОС ВІКТОРІЯ АНДРІЇВНА, студентка 3 курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	171
<p>«ПАРАЛЛЕЛІ ІСТОРИИ» <i>ПОМАЗАН ВІКТОРІЯ ІВАНІВНА, редактор газети «Елліни України», м. Маріуполь.</i></p>	174
<p>«КОНФЛІКТИ ЖИТЕЛІВ С. МАНГУША З БІЛОГВАРДІЙЦЯМИ В ЧАСИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ» <i>ХАРАХУРСАХ ВЛАДИСЛАВ ЕЛЬМАРОВИЧ, студент 4 курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	179
<p>«АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРИЇ, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ТА ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ»</p>	
<p>«ОПЕРАЦІЯ «ВИХОР»: ПРИДУШЕННЯ УГОРСЬКОГО ПОВСТАННЯ» <i>АЗІЗОВ ФАРІД БАХТІЯРОВИЧ, студент ОС «Спеціаліст», спеціальність «Історія та археологія» МДУ, м. Маріуполь</i></p>	182
<p>«ХОЛОДНА ВІЙНА : ДЕЯКІ ІСТОРИКО – МЕТАФІЗИЧНІ АСПЕКТИ» <i>АСАТУРОВ СЕРГІЙ КОСТЯНТИНОВИЧ, доцент кафедри «Історії та політології» гуманітарного педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ.</i></p>	184
<p>«РИТУАЛИ ЗАУПОКІЙНОГО КУЛЬТУ У СТАРОДАВНЬОМУ ЄГИПТІ» <i>БОМБАЛ В.В., студентка 2 курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	185

<p>«ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ЯКОБІНСЬКОГО УРЯДУ» БОЧАРОВ СЕРГІЙ СЕРГІЙОВИЧ, учень 10 класу НВК «Лицей-школа №48», м. Маріуполь.</p>	187
<p>«ПРОРАХУНКИ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ЄС, ЯКІ ЗРОБИЛИ МОЖЛИВОЮ РОСІЙСЬКУ АГРЕСІЮ В УКРАЇНІ» ГУРАК ІГОР ФЕДОРОВИЧ, доцент, завідувач кафедри «Міжнародних відносин» Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ.</p>	189
<p>«ГЕОПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ З. БЖЕЗІНСЬКОГО ЗА ЧАСІВ РОБОТИ В АДМІНІСТРАЦІЇ ДЖ. КАРТЕРА» ІВАНЕНКО ВІКТОР АНАТОЛІЙОВИЧ, аспірант кафедри «Всесвітньої історії» Донецького національного університету ім. В. Стуса, м. Вінниця.</p>	193
<p>«ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО СПАРТИ» КАВУН ФЕДІР ДМИТРОВИЧ, учень 10 класу Лицей-школа №48, м. Маріуполь.</p>	196
<p>«ЭЛЬ ЧЕ ДЕ АМЕРИКА» КУЛІКОВА ВІОЛЕТА РУСЛАНІВНА, учениця 11 класу ЗОШ №7, м. Маріуполь.</p>	197
<p>«СТВОРЕННЯ ЗАМКОВОЇ СИСТЕМИ КОМІТАТІВ УНГ, БЕРЕГ, УГОРЧА І МАРМАРОШ В XIII-XIV СТ.» МІГОВК РІХАРД ЮРІЙОВИЧ, старший викладач кафедри «Історії Угорщини та європейської інтеграції» Ужгородського Національного університету, м. Ужгород.</p>	199
<p>«ВІЙСЬКОВА ДОКТРИНА ДЕРЖАВИ ІЗРАЇЛЬ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ» МУРЗА КОСТЯНТИН ГЕОРГІЙОВИЧ, кандидат політичних наук.</p>	203
<p>«КОСОВСЬКЕ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ООН» ПАВЛЕНКО ОЛЕКСАНДР СТЕПАНОВИЧ, аспірант Відділу «Історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України» Інституту історії України НАН України, м. Київ.</p>	207
<p>«ОСМАНСЬКІ МІСТА І МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ» ПАНДАЗІ АНАСТАСІЯ ВОЛОДИМИРІВНА, студентка 3 курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.</p>	208
<p>«НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ АМЕРИКАНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН ПІСЛЯ ЗМІНИ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ В США: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ» ПШТЕЙ Н.А., аспірант Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ.</p>	210
<p>«РОСІЙСЬКІ ДЕЗЕРТИРИ В ІМАМАТІ ШАМІЛЯ» ПОШЕН МАКСИМ ВАСИЛЬОВИЧ, студент 4 курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.</p>	214
<p>«БЕНДЖАМІН ФРАНКЛІН – ДОСЛІДНИК-ЕКСПЕРИМЕНТАТОР» САМОЙЛЕНКО АНТОН ВОЛОДИМИРОВИЧ, студент 3 курсу спеціальності «Історія» МДУ, м. Маріуполь.</p>	216
<p>«ЄВРОПЕЙСЬКА ЗАЧІСКА ПЕРІОДУ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ» СОЦЬ В.А., Донецький національний університет ім. В. Стуса, м. Вінниця.</p>	218
<p>«ВБРАННЯ ТА ПРИКРАСИ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТЯНКИ XVI-XVII СТ.» ТЕРЕНДІЙ ТЕТЯНА ВАСИЛІВНА, студентка ОС «Магістр» спеціальності «Історія та археологія» МДУ, м. Маріуполь.</p>	220
<p>«ДЕПАРТАМЕНТ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ І ТОРГІВЛІ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ АВСТРАЛІЇ» ТРОФИМЕНКО МИКОЛАЙ ВАЛЕРІЙОВИЧ, кандидат політичних наук, професор кафедри «Міжнародних відносин та зовнішньої політики» МДУ, м. Маріуполь.</p>	222

<p>«ЄВРОПЕЙСЬКА ДИПЛОМАТІЯ, ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА І КУЛЬТУРА ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ Й РАНЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ: ОСОБИСТІСНИЙ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКО-ІТАЛІЙСЬКОГО МІЖДЕРЖАВНОГО ДІАЛОГУ»</p> <p><i>ЦІВАТИЙ ВЯЧЕСЛАВ ГРИГОРОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України, перший проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи Дипломатичної академії України при МЗС України, м. Київ.</i></p>	228
<p>«САНКЦІЇ ЄС ПРОТИ РФ ЯК РЕАКЦІЯ НА ПОДІЇ У ПВДЕННО-СХІДНІЙ УКРАЇНІ 2014-2016 РР.»</p> <p><i>ШАТУРМА В.П., докторант Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ.</i></p>	232
<p>«NOWA TURCJA. KONCEPCJE PRZEBUDOWY PANSTWA I ICH REALIZACJA PRZED REFERENDUM KONSTYTUCYJNYM»</p> <p><i>HUĆKO ALEKSANDRA MAŁGORZATA, absolwentka Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.</i></p>	235
<p>«ЯК ОРГАНІЗАЦІЯ ТЕРРОРИСТИЧНА ПАНСТВО ІСЛАМСКІЕ ВЬКОРЬЗСТУЄ МЕДІА ГЛÓВНЕГО НУРТУ В СВОЄЙ ДІАЛАЦНОЇ ПРОПАГАНДОВЕЈ»</p> <p><i>МАЇҀГА ГРЬЕГОРС, докторант Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.</i></p>	239
<p>«FUNKCJONOWANIE OBYWATELI UKRAINY NA POLSKIM RYNKU PRACY»</p> <p><i>TERPIŁOWSKI PAWEŁ, student Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.</i></p>	242
<p>«CZECZENIA – PROBLEM I PRIORYTET ROSYJSKIEJ POLITYKI ZAGRANICZNEJ»</p> <p><i>PAWLACZEK MAŁGORZATA MARIA, magister Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.</i></p>	245
<p>«УКРАЇНА У СВІТОВОМУ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОМУ ПРОСТОРІ»</p>	
<p>ДИНАМІКА СТРУКТУРУВАННЯ КУЛЬТУРОТВОРЧИХ СИЛ В УМОВАХ ПАРАДИГМАЛЬНИХ ЗМІН</p> <p><i>БАТИЧКО ГАЛІНА ІВАНІВНА, кандидат мистецтвознавства, доцент, завідувач кафедри культурології та інформаційної діяльності МДУ</i></p>	249
<p>«СПРОБИ КОНСТРУЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ГЕРОЇВ В УКРАЇНСЬКІЙ ВІЗУАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.»</p> <p><i>ВОРОНІК ДМИТРО СЕРГІЙОВИЧ, аспірант кафедри «Культурології та інформаційної діяльності» МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	251
<p>«КОНЦЕРТНЕ ЖИТТЯ МАРІУПОЛЯ У 1917-1920 РОКАХ НА ШПАЛЬТАХ МІСЦЕВИХ ВИДАНЬ»</p> <p><i>ДАВВА ВІКТОРІЯ ВІКТОРІВНА, аспірантка кафедри «Культурології та інформаційної діяльності» МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	253
<p>«БІБЛІОТЕКА В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ»</p> <p><i>ГАГАРІНА НАТАЛЯ АНАТОЛІЇВНА, студентка ОС «Магістр» спеціальності «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» МДУ, м. Маріуполь.</i></p>	256
<p>«ТРАДИЦІЇ АНТИЧНОЇ АРХІТЕКТУРИ ПВДЕННОЇ УКРАЇНИ: НАУКОВИЙ ТА КУЛЬТУРНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ АСПЕКТ»</p> <p><i>ГОЛОВКО ОЛЕКСАНДРА ВЛАДИСЛАВІВНА, доцент кафедри «Суспільних та гуманітарних дисциплін» Харківського державного університету харчування і торгівлі, м. Харків.</i></p>	259

<p>«НАУКОВІ ПУБЛІКАЦІЇ З ПРОБЛЕМ ДОКУМЕНТУВАННЯ У ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ ТА ГЕТЬМАНЩИНІ: АНАЛІТИКО-СИНТЕТИЧНА ПЕРЕРОБКА ІНФОРМАЦІЇ» ІВАНОВА ДАР'Я МИХАЙЛІВНА, студентка 2 курсу спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» МДУ, м. Маріуполь.</p>	263
<p>«ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЯ В УКРАЇНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СУЧАСНА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ» ЛОМАКО ЛЮДМИЛА ІЛЛІВНА, доцент, кандидат педагогічних наук Донецького національного університету ім. В. Стуса, м. Вінниця.</p>	265
<p>«БІБЛІОТЕКИ ВИШВ В УКРАЇНІ БАРОКОВОЇ ДОБИ ТА ЇХНІ ОСОБЛИВОСТІ» ЛУХАНІНА ІРИНА АНАТОЛІЇВНА, студентка ОС «Магістр» спеціальності «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» МДУ, м. Маріуполь.</p>	268
<p>«РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЕСІЛЬНОГО ОБРЯДУ В УКРАЇНІ» МАРТИНЧУК ІННА ІВАНІВНА, Донецький національний університет ім. В. Стуса, м. Вінниця.</p>	270
<p>«СКАРБ З ТОРГОВИЦІ ЯК ІНФОРМАЦІЙНЕ ДЖЕРЕЛО РОЗВИТКУ ЮВЕЛІРНОГО МИСТЕЦТВА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСИ Х–ХІІІ СТ.» НІКОЛЬЧЕНКО ЮЗЕФ МОЙСЕЙОВИЧ, доцент кафедри «Культурології та інформаційної діяльності» МДУ, м. Маріуполь.</p>	274
<p>«УКРАЇНА У СВІТОВОМУ ФІЛАТЕЛІСТИЧНОМУ ПРОСТОРІ» ОРЄХОВА СВІТЛАНА ЄВГЕНІВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри «Культурології та інформаційної діяльності» МДУ, м. Маріуполь.</p>	278
<p>«КНИЖНА КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСИ» ОХРІМЕНКО ОЛЕНА ВАЛЕРІЇВНА, студентка ОС «Магістр» спеціальності «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» МДУ, м. Маріуполь.</p>	282
<p>«РОЛЬ ГРАНТОВИХ ПРОЕКТІВ У РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ МАРІУПОЛЯ» САБАДАШ ЮЛІЯ СЕРГІЇВНА, доктор культурології, професор кафедри «Культурології та інформаційної діяльності» МДУ, м. Маріуполь. ДЕМІДКО ОЛЬГА ОЛЕКСІЇВНА, аспірант кафедри «Культурології та інформаційної діяльності» МДУ, м. Маріуполь.</p>	284
<p>«ЛЬВІВ ЯК ЦЕНТР НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ЕТАПІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ПЕРЕБУДОВИ» ЧУРА ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ, доктор історичних наук, професор Львівського національного університету ім. І. Франка, м. Львів.</p>	287
<p>«РЕЛІГІЯ ЯК ДУХОВНА СКЛАДОВА МЕШКАНЦІВ СЕЛИЩА СТАРИЙ КРИМ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ» ГАГАРІНА АННА ОЛЕКСАНДРІВНА, учениця 10 класу спеціалізованої школи I - III ступенів з поглибленим вивченням новогрецької мови № 46, с. Старий Крим</p>	291
ЗМІСТ	293

УКРАЇНА У СВІТОВОМУ ІСТОРИЧНОМУ ПРОСТОРИ

**ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

21 КВІТНЯ 2017р.

м. МАРІУПОЛЬ

ПІД ЗАГ. РЕД. К. В. БАЛАБАНОВА

Відповідальний редактор – д.і.н., проф. В.М. Романцов

Технічна редакція – к.і.н., доц. С.С. Арабаджи

Комп'ютерна верстка – А. Комірна, А. Корнюхіна, Д. Позолотіна, Т. Терендій, Д. Чіканенко

Дизайн обкладинки – Д. Тімотіна

Підписано до друку 19.04.2017

Папір офсетний

Умов. друк. арк. 21

Тираж 55 прим.

Видавець і виготовлювач:

«Видавничий відділ МДУ»

87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи.

ДК №4930 від 07.07.2015 р.